

1. fl. 24. Nr. c. m.

Timothei Lukács
Professoris Dairae

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU
ESMERETEK TÁRA.

Országos Széchényi Könyvtár

FORBIDDEN

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

ESMERALDA

A-12 02101 II. v. M

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A²

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

*Bibliothecae conventus S. Franciscan.
Bajensis.*

ELSŐ KÖTET

A — Baco.

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

1831.

1831

ESMEREK TÁRA

© International - Mexico

PRINT

MAGYARORSZÁG

MAGYARORSZÁG

Magyarországi Könyvtári Társulás

MAGYARORSZÁG

OSZK

Magyar Könyvtári Társulás

Nyomtatta Landerer Pesten.

288514

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
M. Névedeknapló
1955. évi 2501. sz.

A'
MAGYAR NEMZETNEK
AJÁNLIJA

A' KIADÓ.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

MAY 14 1911

OSZK

OSZK

OSZK

A' dolgozók nevei betürend szerént:

Angyalffy András.
Angyalffy Mátyás.
Aszalay József.
Ballai Valér.
Balogh Pál.
Balogh Sámuel.
Bitnicz Lajos.
Csató Pál.
Cserneczky József.
Deseffy József, Gróf.
Döbrentei Gábor.
Fabri Pál.
Ferenczi István.
Guzmics Iszidor.
Győry Sándor.
Jakab István.
Kis János.
Kiss Károly.
Lassú István.
Majláth János, Gróf.

Mednyánszky Alajos, Báró.

Mispál Gergely.

Nyiri István.

Pólya József.

Sárhány Miklós.

Schedius Lajos.

Szalay Imre.

Teleki József, Gróf.

Thaisz András.

Thewrewk József.

Tittel Pál.

Vásárhelyi Pál.

Wesselényi Miklós, Báró.

Zsivora György.

A' KIADÓNAK ELŐSZAVA.

A' KÖZHASZNU ESMERETEK TÁRA (Conversations-Lexicon) első kötetének közre - bocsáttatásával ezen munka eredetét néhány szóval nem lehet nem érintenem.

Felettbí kiterjedések miatt az esmeretek öszveségét egy magányos ember sem foghatá fel, csak egy részekben vala tudós a' legtudósabb is 's az esmeretek olly ágához folyamodnia, mellyre magát nem adta, gyakran akada szüksége. Hirtelen nyerni segélyt 's annyit azonnal, a' mennyi egyes esetben kelle, a' tudósnak köz szüksége lón. Kipótlák ezt lexiconi munkák, mellyekben betürenddel valának öszvesorozva az esmeretek, 's ha kelle, azonnal fellelhetők. Igy eredének az „*Encyclopaediák*“ czime alatt, mellyet felvevének nagyrészt, esmeretes bőfoglalatu tudós lexiconok. Céljokhoz képest ezen nagybecsü munkák kötetei számának nagyra nem szaporodni lehetetlen vala: 85 az Angoloké, 208 kötetnyi a' Francziák encyclopaediája. Ezek egyenesen tudósok számára valók, 's szertelen árok miatt ők is nehezen juthatnak azokhoz.

Érzék régolta a' mivel rendek is, kik a' tulajdonképi tudósok sorába nem számlálkoznak, a' hasznokra célzó lexiconok hiját, hogy azokban a' hirtelenében kívántató esmereteket tüstént fellelhessék, mellyek nemtudása pirulatot vonhata reájok a' társalkodásban. A' „*Zeitungs- und Conversations-Lexicon*“ czimü könyv tölté be legelőször ennek hiját 100 év

előtt, 's mint nagyhasznu munkát köz javalattal fogadák megjelentekor. A' társaság szükségit azonban sokáig nem elégítheté. Az idő 's miveltség haladtával a' társalkodás több-több 's különb - meg különbféle esmereteket kívána. Mi a' mulatkozás tárgya vala egy évtizedben, eltünteté a' következő 's a' társaság politicalai, erkölcsi és tudományi állapotja más érdektinek, más viszonyainak engede helyet. Mind inkább érzék egy új 's a' jelen korhoz alkalmaztatott társalkodási szótárnak hijányát. El nem kerülheték, midőn a' franczia lázadás sok ollyféle tárgyakat huza a' mulatkozás körébe, mellyeket ez eddig nem esmere. A' miveltebb rendnek több esmeretekre vala tehát szükségé, mint azelőtt, de jobb forrásokra is, mellyekből merítenie lehessen azokat. E' miatt Brockhaus lexiconját 20 év előtt, midőn megjelenék, köz javalattal fogadák és kedvezőleg nem csak a' Németek, a' kik számára vala tulajdonkép írva, de minden más nemzetek is. Németországban ezen munka 7 igazított kiadása-, ályomtatósi- és utánazásiból 150,000 példánál több kele el. Daniában, Svédországban és Hollandiában nyelvekre álttevék, álttevék Éjszakamerikában 's ujradolgozások által a' jelen korhoz alkalmaztaták. Ugyan ezt teszik jelenleg az Angolok és Francziák. Elkerülhetetlen ez, ha más nemzet ohajtja venni teljes hasznát. Minden nemzetnél előtűnek jeles, nagyérdemü férjfiak, kik előtte csupán azok; helybeli jelességek, tudniméltók előtűnek, mellyek saját társalkodása köreiben a' mulatkozás tárgyai, mellyek nem érdekelnek idegent; sőt némelly emberek, némelly dolgok, a' kik- 's mellyekről szót sem tudni mivelletlenségül tulajdonittatnék akarhol, általányos esmerete egyik országban sokszor elegendő, holott egy másik nemzet különösebb tekintetből kénytelen megismerkedni azokkal. Egy nyelvre sem lehet tehát egyenesen álttenni a' német Conversations-Lexicon; minden nemzet saját társalkodási köréhez alkalmaztassa, megkivántatik. Éjszakamerikában ezen okfőt remekül követék a' német Conversations-Lexicon kidolgozásában. Némelly cikkelyeit körülállásokhoz képest megbővíték, másokat rövidebben terjesztének

elő, az egészt jeles amerikai férjfiak életirásival meg-
gazdagíták.

Magyarországban is méltó javalattal fogadák a' német Conversations-Lexicont; de panaszokat hallánk egyszersmind, hogy a' honunkat, történetinket, jeles férjfiainkat 's a' t. tárgyazó czikkelyekben hibák esusz-
tanak, hogy némelly, társalkodási köreinkben előfor-
duló tárgyak egészen el vannak mellőzve. Ez által a' német Conversations-Lexicon magyar kidolgozásának
szükséges léte ki vala mondva. *Igy támad a' lelke-
ben először az ohajtás, ezen szükségét kipótolva
látni, 's magamat a' magyar lexicon kiadására el-
határozám.* Szemeim előtt valának azonban a' szán-
dékom kivitelének tornyosult akadályok is. Ohajtá-
som teljesítése legalább 100,000 váltó forintnyi tőke-
pénzt kívána. Hogy bátorságban legyek nagy veszte-
ség ellen, az előfizetés utjára indulni kinszerítettém.
Szándékom kedvezést, pártfogókat nyere. Immost
egyesitenem kelle a' dolgozást felvállalendő magyar
tudósokat. Szándékomat nyilvános jelentésben hirde-
tém ki meghívásul. Uj, előre látatlan akadály gör-
düle előmbe. Jelentésem résznyire szenvedelmes ve-
tekedést gerjeszte grammaticai és neologismusi néze-
teikben egymástól eltérő tudósink között; hevesen fo-
lyék a' vetekedés 's csaknem kétségbe ejte szándé-
kom kivitele iránt.

Azonban sok fáradozásim után minden kedvet-
lent elhárítani szerencsés valék 's egyesíteni számos
magyar tudósokat — neveik e' kötet elején láthatók
— kik szorosán öszveszövetkezének, egymásért dol-
goznak, munkálódnak 's engem gyámolítanak, mind
végiglen.

A' papiros tartós, erős és sokkal szebb, mint a'
mellyen Brockhaus első 6 kiadása megjelent. — A'
betük aprók ugyan, de ujak és tiszták; 's mivel ezen
munka kiváltkép ez vagy ama' czikkely kikeresésére
szolgál, reménylem, a' választott betűkkel megelé-
szik a' TT. Közönség. Árát olly olcsónak szabám, a'
mint ezen válalkozásra fordított tőkepénzem bátorsá-
g csak engedé.

Erősen hiszem tehát, hogy a' TT. Közönség mól-

tó kívánásinak megfelelők. A munka végeztét csak halálom szakaszthatja félbe. Elkészültével senki sem becsülendi méltólag küzdésim' s fáradozásimat, melyekbe nekem került; de abbeli érdemem', hogy illy hasznos munkát adék országunknak' s behozám azt literaturánkba, kiki kegyesen esmerendi meg.

Wigand Otto.

ELŐBESZÉD.

A' józan értelmű utazó akarmelly vidék természeti jeleségét 's kellemeit soha sem itéli meg egynéhány ott fényeskedő kertekből, a' hol mivészi kézzel alkotott hegyek, völgyek, tavak, csatornák, nagy bajjal 's költséggel ültetett külföldi fák és talán meleg ágyban vagy üvegházban ápolgatott ritka idegen növények találkoznak. Még kevesbbé fogja mivelt földnek vélni azon tartományt, a' melly, bár imitt amott vadon sarjadozó 's hirtelen serdülő élő fák természető tehetségét kimutatják, még is csak pusztá földbe vert ékesen faragott karókkal díszeskedik, mellyek különös gonddal tartatván, vendégágakkal, álvirágokkal felezifráztatnak, hogy alakos édent képezve ámitsanak.

És a' nemzetiség földjének miveltségét még is többnyire illy módon szoktuk megítélni. A' hajdan szépen virágzott és jeles gyümölcsrel ragyogó, de már most elavult egész fákat a' régi romai vagy görög literatura birtokából honi földünkre általhozván, azokat nagy szorgalommal ide ültetjük, itt ápolgatjuk, a' nélkül hogy a' földet magát mivelnők, hanem parlagon hagyván azt, az abból vadon kicsirázó 's frisen haladó eleven növényeket fel sem vesszük, vagy épen hasztalan kónkoly gyanánt kiirtjuk. Azonban az elültetett fák nálunk, idegen ég alatt, miveletlen földben, kedvetlen környülállások közt kihalnak, rideg karóká, dorongokká válnak, mellyek, bár millyen gondosan gyámítsuk 's tisztítsuk, még virágot sem hajtanak, sem gyümölcsöt nem hoznak, és így csak más élő fák helyeit elfoglalják, mellyek honi földünk természetéhez jobban ferve 's eleven erővel bírván, gondosan ápolgatva valódi szükségünket napról napra jobban kielégíthetnék.

Más módot követtek azon nemzetek, mellyek külön természeti erővel 's tehetséggel, mint mi, épen nem bírván, még is a' mivelődés lépcsőjén sokkal magasabban állnak. Azok jó mezei gazdakként saját földjüket elébb szorgosan megkapálván, azt részenként kisebb növényekkel beültették *) , hogy azoknak gondosabb ápolgatása mellett a' földet jobban porhonyítsák 's erejét felelesszék. Később pedig nagyobb fákat bőven természetvén, ezeket más miveltebb nemzetektől szerzett jeles oltványokkal nemesítették meg, 's így jelesebb gyümölcsökre téven szert, nemzeteknek egészségesebb, jobb izü 's igazán tápláló élelményt nyújtottak.

Ugy tetszik, mintha a' mi nemzetünk legnagyobb része is már ezen módot inkább kedvelné 's egyéb miveltebb országok példáját követni szándékoznék. Majd csaknem minden hazafi álltatja, hogy az anyai nyelvvvel beszopott esmeretek, képezetek, itéletek, érzések a' gyermeki szivbe 's elmébe legmélyebben hatván, annak belső 's erkölcsi alkrészeivé válnak. A' Magyarnál is tehát csak a' honi nyelv által természetébe vetett nemzetiség magva hajt első gyökeret, mellyből, eleven 's magánálló törzsök serdülvén fel, tulajdon ép gyümölcs fakad. De azt sem tagadja senki, hogy az illy természetesen felnöött gyökeres fának kedvesebb, jobb izü 's bővebb gyümölcsöt ne lehessen szerezni más jeles fákról szedett alkalmas, majd szemre, majd ágra illő oltványok által. Illyenek pedig azon helyes esmeretek, tisztább eszmélkedések, új találmányok 's tanítások, mellyeket akarmelley más igazán kimivelte néptől vehetünk, hogy azokat elébb anyanyelvünkbe, mint a' nemzetiség fájának élő nedvébe iktatván, az által törzsökös alkotványába illesszük. Valóban nincs is akarmelley nemzetnek célirányosabb utja 's módja mivelődésének előmozdítására, mint ha tulajdon nyelvét elébb annyira feleleszti 's arra alkalmaztatja, hogy az emberi ész mindennemű gondolatjait, képzeiteit, okoskodásait, mellyek vagy más tökéletesebb nyelveken irt munkákban előkerülnek, vagy honi szerzőknek szüleményei, magába felvehesse 's előadhassa. Senki se vélje azonban, hogy ezen czélt csak merő fordítások által érhetni el, mert ezek,

*) Fabliers v. Fabliors, Troubadours v. Trouvères, Mantenedors del gay Saber, Minnesinger 's tb.

noha rendszerént legtöbb új oltó szemeket 's ágakat nyújthatnának, még is, ha csak igen ügyes, szorgos kézre nem kerülnek, nagyobbára csak magokra hagyott silány oltványok, mellyek elmés, alkalmas ápolgatás nélkül szükölködvén, mintegy szélnek eresztve történetből ugyan néha megfogannak, de többnyire elhervadván, kiszáradni szoktak.

Mind ezeket gondosan fontolóra vévén a' most szerencsésen felállott magyar tudós társaság, legbiztosabb reménységet nyújt azon jeles czélnak elérésére, a' mellyre édes hazánk sok századok oltá sikeretlenül törekedett. És épen azért nálunk már senkit sem lehet a' haza javától olly igen elidegenülnök tartani, akár millyen helyezete legyen azon dicső társaság iránt, hogy szoros kötelességében állani ne érezné, illyen szent igyekezetet minden tőle kitelhető igazságos uton módon elősegélni.

Illyen érzemény buzdítá Wigand Otto könyváros urat, hogy tehetségi köréhez szorított iparkodása által olly munkát adjon hazánknak, a' mellyben minden más régi és mostani mivelte nemzeteknél a' legújabb időkhig életben 's divatban lévő esmeretek, felfedezések, találmányok, történetek, változások 's egyéb nevezetes tárgyak, a' mennyire azok nem csak a' tudományos eszmélkedésre, hanem inkább a' közéletre és társasági szükségre használhatók, magyar nyelven előadatván, honi olvasóinkkal közöltetnének. Arra pedig legezédirányosabbnak találván azon dicséretes és az egész jobban nevelt külföldön igen is közhasznunak esmert könyvet, melly Németországban illy czim alatt jött ki: „Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände (Conversations-Lexicon) XII. Bände, 8,“ mindent elkövetett, hogy ennek hazánkba általültetését legnagyobb szorgossággal végbe vihesse.

Mi a' munkát eredetikepen illeti, felette szemes szerkeztetőjének főgondja vala, hogy a' tudományos esmereteket, mellyek a' már Németországban elterjedett nemzeti mivelődés következésében a' neveltebb rendek és csinosabb társaság birtokába neminemüképen eljutottak, öszvefoglalva bizonyos rend szerént előadja 's könnyen használhatókká tegye. De itt szerfeletti nehézségekkel kellett küszködnie. Mert ezen munka legelső lévén a' maga nemében, sem például, sem pedig segítségül nem igen vehette azon ugyan hasonló czimü, de más elrendeltetésü munkákat, mellyek

Angliában vagy Franciaországban már azelőtt világra bocsátattak. Azok t. i., bár élő nemzeti nyelveken voltak írva, még is főképen vagy inkább kirekesztőleg a tudományokra ügyelvén, tudományos formában adattak elő. semmit sem gondolván olyan olvasókkal, a kik csak józan ésszel 's elmével bírván, az életre 's társasági alkalmokra szükséges esmereteiket megigazítani, javítani, öregbiteni kívánják. Még *D'Alembert* és *Diderot* Encyclopaediája *) is, ámbar jobb izléssel vagyon írva és mind azon tekintetből, mind alapjára nézve remek munkának méltán tartatik, csak annyiban áll fenebb, hogy a régi darabos, feszes előadást elhagyván, ékesebb 's kellemetesebb szóhasználattal élt, de a tudománybeli dolgokat csak tudományos és a köz élet szokásához nem férő formában hozta elő. A *Conversations-Lexicon* ellenben legelső volt, melly a mostani időben már annyira kifejtett és alaposan kidolgozott tudományoknak életre és tapasztalásra fordított tanításait 's törvényeit olly módon adta elő, hogy azokat akarmelly józan értelmű 's egyébiránt gondolkozáshoz szokott olvasó könnyen megértheti, magáévá teheti és minden dolgára ügyére alkalmazva használhatja.

De épen ezt legelőször minden előkészület 's iparkodás mellett csak neminemüképen is nehéz lévén végre hajtani, ezen munkának első próbája igen hiányos vala. Mindazáltal nagynemű czélját, szüntelen szemmel tartván érdemes kiadója, dicséretes állhatatossága által hét különféle. időről időre mindég tetemesen megjavított 's bővített kiadásokban annyira vitte annak tökéletét, hogy az mostani alkadjában majd csak minden igazságos kívátnak megfelel.

Ilyen munka tehát, melly a tudományosságának mostani állapotjához képest az életre és a polgári társaság szükségére tartozó mindenféle esmereteket, iskolai formáijktól feloldozva, röviden és világosan előterjeszt, nem csak az újságra vágyás kielégítésének tekintetéből érdemes arra, hogy hazánkkal is megismeressék, hanem literaturánkra és nem-

*) Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société des gens de lettres mis en ordre par Diderot et quant à la partie mathématique par d'Alembert. Paris 1751 — 1772 fol. 28 Tom. Supplement. Amsterd. 1776 — 77 fol. 5 Tom. — Table analytique et raisonnée des matières (par Mouchon). Paris 1780 fol. 2 Tomes.

zeti művelődésünkre is kedvező foganatja lehet, ha ezen bő-
séges tárnak különféle kincseivel nemzetünk minden ol-
vasni tudó tagja érthető foglalatban 's honunkra alkalmazott
formában élhet. Ezt tekintvén Wigand ur, arra törekedett,
hogy különféle tudományokban jártas hazafiak öszveszövet-
kezzenek, a' kik az illy intézetnek nemzetünk javára cél-
irányos használása módjában egyetértvén, az említett mun-
kának hazánk szükségeihez illő átváltoztatására és alkal-
mazására magokat eltökéljék. Ezek pedig köz tanácskozás után
a' Conversations-Lexiconnak legujabb kiadása szerént magyar-
ra-fordításában egyeztek meg, úgy azonban, hogy a' külföldi
csekélyebb helyekről vagy személyekről szóló, vagy a' ma-
gyar olvasó figyelmét épen nem érdekelhető egyéb czikke-
lyei hagyassanak ki, azok pedig, mellyek Magyarországot
különösen illetik, részént jobbittassanak meg, részént pó-
toltassanak ki,

Ekképen készül tehát azon munka, melly nemzetünk
mostani lelkes emelkedését 's honi nyelvünk által igaz mű-
velődésre törekedését hathatósan elősegitheti; a' millyent
régolta kívántak a' cultura pályáján előre haladó nemzetek.
Már a' 10-dik században találjuk nyomát, hogy az akkori
szent-galleni apát, későbben konstanzi püspök, *Salamon*
(mh. 919), érezvén annak szükségét, hasonló munkát irt
legyen illy czim alatt: „*Dictionarium universale*.” A' 13-dik
században készítette egy igen jeles Dominicanus *Vincze*
(*Vincentius Bellovacensis*), amaz igen elhiresedett Vi-
lágtükrét, azaz, az egész világ tárgyairól szóló előadását,
melly a' könyvnyomtató mesterség feltalálása után mindjárt
a' legelső nyomtatványok közt és azután több izben jelent
meg *). *Brunetto Latini* is „*Thesaurus*” nevű tudományos
tárát, melly még kéziratban hever, a' 13-dik század kö-
zepe táján irta franczia nyelven, 's *Buono Giamboni* ugyan
azon század vége felé olaszra fordította; azután ez a' fordít-
ás a' könyvnyomtatás első mivei közt látott napvilágot **)

*) *Vincentii Bellovacensis Speculum quadruplex naturale, doctrinale, morale et historiale IX. Tomi fol. A' speculum morale végén az az aláírás vagon: Impressum in inclyta urbe Argentinensium per J. Mentelin 1476 die m. Novembr. nona.*

***) Illy forma czimmel: *Qui inchoincia el tesoro di ser Brunetto Latino de firenze. E parla del nascimento e della natura di tutte le cose. A Treviso, adi. XV. decenbrio. M. CCCC. LXXIII. fol.*

's többször is kiadatott. A' 17-dik században ujonnan reáfordítván a' tudósok figyelmeket, a' 18-dik század folytában a' mostani időkig az Olaszok, Francziák, Angolok és Németek ilyen encyclopaediák készítésében egymással vettek. A' magyar literatura sem maradt annak hijával. Mert honi tudósaink között is már 1653-ban találkozott egy buzgó hazafi, a' ki példás szorgalommal, jeles ügyességgel „Magyar Encyclopaediát, az az: Tudománytárkönyvet” *) szerzett, t. i. *Apáczai Csere János*, még pedig külföldön, Belgiumban. Ő maga e' nevezetes könyvet érdeklő szándékáról ezeket írja: „Fő indító okom ez vala: hogy a' magyar nyelven irtt tudományos könyvek nélkül szükölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképen segítenék 's olly könyvet adnék a' magyar ifjuságnak kezébe, mellyben az anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna” **).

*) A' munkának egész czime ez: „Magyar Encyclopaedia, az az: Tudománytárkönyv, avagy, minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása. Szerzette Apáczai Csere János. Ultrajectom. 1653. 12-rétben. Waesberg János bötüivel. — Ujonnan nyomt. 1803-ban Győrben, Streibig József bötüivel, 8-rétben.

***) Figyelemre méltó, a' mit, igaz hazafiai érzeményét kinyilatkoztatván, más helyen mond: „Többféle nyelveken irtt külömbféle könyvekre akadyán, és azokat nagy tsudálkozással olvasgatván, világosan kezdém látni, mi légyen az oka, hogy minket egyéb nemzetek a' tanultságnak dolgában annyira felyül haladnak. Tudniilik: sokkal rövidebb, és könnyebb uttyok vagyon a' tudományokra, mivelhogy azokat az anyok' tejével szopott nyelven hallják, olvasásák, közlik. — Mennyire légyenek e' szerentsében részesek a' Frantzok, Anglusok, Belgák, és egyéb napnyugoti pallérozott nemzetek? melly közel járjanak a' hajdani napkeleti tudós népekhez? alább, vagy fellyebb légyenek - e a' tudományok dolgában az égneak akár-melly része alatt lévő embereknél? Ezek olly kérdések, a' mellyekre való feleletet azokra bízom, kik az említett nemzeteknek tulajdon nyelvöken irtott könyveiket nem tsak a' leveleket ide 's tova forgatván, hanem illő renddel kezdettől fogva végig figyelmetesen olvasgatták. De mi szükség annak bizonyítása végett szaporítani, a' mi maga magát megbizonyította? Nem de nem, ha az említett nemzeteknek számos tudósaira tekintünk, artzánk' pirulásával meg kell vallanunk, hogy velek fel nem tehetünk. — A' minnek ugyan (ha meg nem tsalnak engem' az érzékenységit) egyedül ez az oka, hogy feles könyvekkel bővölködnek, mellyekben a' magok nyelvöken mindenféle tudományok megirattak. Mert valamint az kétség kívül igaz, hogy az olly szerentsétlen nép, mellyre a' tudományok csak idegen nyelv által szívárkodnak, avagy későn, avagy inkább soha sem emelkedik a' tudománynak tökéletességére; ugy ellenben bizonyos az is, hogy sokkal könnyebb azoknak tudó-

De az ilyen munkák szorzóji mindnyájan, érezvén a széles kiterjedésű és magában is igen nehéz tárgy súlyát, azon mindenféle módon könnyítgetni igyekeztek; a' mi csak egész intézetek kárára ütött ki. Sokan a' tudományos észfogatok 's dolgok előadásában jobban léven szoktatva a' romai nyelvhez, inkább ezzel éltek, jóllehet könyveik hasonvethetőségét nagyon megszorították általa; mások később honi nyelveken irtak ugyan; hanem a' tanultságnak csak némelly osztályait és részeit érintették; a' legújabb időben már többen vették számba az emberi észfogatok és esmeretek majd egész körét; de csak tudományos alkatban és a' esinos élet szólásai-'s társasági alkalmaitól eltávozó formában fejezték ki. A' ki minden most érintett fogatokozások elmellőzésére szüntelen ügyelve, Encyclopaediáját több erők egyesülésével legnagyobb tökéletre vitte, első vala Brockhaus Fridrik Arnold, kinek munkáját épen e' valódi becse tekintetéből több mivelts országok már magokévé tették.

Mi is ugyan azért voltaképen munkálkodtunk e' jeles könyvnek nemzetünk javára fordításában olly móddal, hogy annak útmutatása szerint hazánk szükségeihez képest honi nyelvünkön közölvén az európai csinosabb népeknél életbe felvett esmereteket és tárgyakat, hazánkfiáit használásokra 's további fejtegetésekre serkentsük. A' fáradozásunk mellett feltűnő nehézségeket az eddig hatalmunkban álló segéd-szerek által elhárítani igyekeztünk, néhol talán csak gyengéden, másutt, meglehet, erőltetve. De valamint az eredeti munka, noha temérdek akadályai miatt csak lassanként lépett nagyobb tökélyre, a' német olvasó közönségnek serkentő kimelését tapasztalta: szintugy bennünket is azon reménység vigasztal, hogy az értelmes és nemes szívű Magyar, hazafiai iparkodásinkat igazságosan ítélvén meg, azokat bátorító részvételre fogja méltatni. A' mennyiben az eddig nálunk vagy szokásban nem lévő, vagy csak idegen nevezet alatt fenforgó észfogatok és tárgyak minden igyekezetünk mellett tökéletlenül magyarosítottak, azoknak

sokká lenni, a' kik a' tudományoknak megtanulása végett idegen nyelvnek tanulgatására nem szorulnak. De mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem a' kedves Hazámnak siránkozásra méltó állapotját? Orvos és orvossg kell a' nyavalyásnak 'sat.

jövendőbeli helyesebb alkotását több elmés írójinktól 's leg-inkább a' magyar tudós társaságnak literaturánkba hathatós befolyásától várhatjuk. Ezen vigasztaló meggyőződéssel tévén le munkánkat a' haza szent oltárára, szives áldozatunk kegyes elfogadását ohajtjuk.

A.

A, egyes alaphang, és az abc első betűje. A' muzsikában: az első, vagy legmélyebb octávanak hatodik diatonicus hanglépcsője. Ugyan azon hangot jegyzi az a, a' második octávanban, 's mivel az elsőben nagy A, ebben pedig kis a használtatik, ama' nagy, e' pedig kis octávanak neveztetik. Ha az a felett egy vonás van, (\bar{a}), a' harmadik, vagy egyvonásu octávanban, ha pedig kétszer van meghúzva ($\bar{\bar{a}}$), a' negyedik, vagy kétvonású octávanban szinte az említett hangot bélyegzi. A-dur: az újabb muzsika szerént azon hangnem, mellyben a' most leirt A betű alaphangul szolgál; ebben az f, g, c hangok fis, gis, cis-re emeltetnek. Ezen hangnem Schubart szerént, ártatlan szerelem, megelégedés, viszonlátás reménye, ifjui vidámság, és isteni bizodalom kijelentésére alkalmaztatható. (Vö. HANG.) — A. C. közönségesen anno Christi, — a. c. anno currente, — a. p. pedig anno praeterito, latán szókat jelent. — A, mint számot jegyző betű, a' Görögöknél egyet, a' Romaiaknál pedig öt százat tett; e' helyett későbbben a' D-t vették-fel. — A, a' törvénytudományban felperest jelent, 's magyarul is szokásban vagyon: A. fél, I. fél, felperes és alperes helyett. J.

AACHEN (Aix la Chapelle), vs. a' burkusorsz. Niederrhein provinciában (é. sz. $51^{\circ} 55'$, k. h. $23^{\circ} 55'$), 35,500 lak. Itt lakott Nagy Károly, 's a' káptalanbeli főtemplomban, mellyet ezen császár építtetett, nyugszanak tetemei; ebben koronáztattak 1559-ig a' német császárok szám szerént 55-n, 's a' márvány koronázási szék még most is látható. Több szent ereklyék tartatnak itt, mellyek közönséges tiszteltetés végett minden hetedik eszt. kitétetnek. Nevezetességei: az 1353 épült tanácsház a' hajdani császári kastély helyén, mellyben N. Károly szül. 742.; a' tanácsház előtt lévő szökő kut, N. Károly megaranyozott szobrával, Bekkendorf képgyűjteménye 'sat. Itt van az orszagló szék helye; egy cath. gymnasium; egy bolondok háza 'sat. Meleg forrásai közt legerősebb a' császárforrás, Reaum. szerént 45° melegségű vizével. Legvirágzóbbak posztó-, kazimir-, sárga réz-, kocs- és tőfabrikáji, mellyek hajdan 15,000 embert foglalatoskodtattak. A' fejedelmek 1818 itt tartottanak gyűlést. (L. CONGRESSUSOK). Környékét igen kiessé teszik a' Loyberg egy szép emlékoszloppal, a' Frankenberg, a' Paulinusok erdeje és a' Trimborn. L—ú.

AACHENI BÉKEKÖTÉSEK, I. BÉKEKÖTÉSEK.

AARGAU, ezelőtt Bern és Zürich cantonok egy-része, jelenleg SCHWEIZNAK (I. e.) egyik cantona.

ABA, Oba, Opa, Ava, Ovo, régibb formáji az Apa szónak. Sámuel, harmadik magyar király, kegyessége miatt (pro sua pietate, ugy mond Béla király névtelen írója) A b á n a k neveztetett. Ezen nevet némelly kipusztult helységek és telkek, Abauj, Fejér, Komárom, Szabolcs vármegyékben tisztan fentartják; más tulajdon nevekben származólag fordul elő, p. o. Abad, Abafája, Abafalva, Abafi, Abahaza, Abajhomok, Abaliget, Abaujvár. — Ugyan illy formájú, de más értelmű gyökér

egyéb különös magyar szóokban találkozók, p. o. abaposztó, abajdóc, abajgat. Figyelmet érdemel, hogy valamint nálunk, úgy Macedoniában is, az alávaló festetlen posztó abaposztónak, abának nevezetik, melyből sok ezer vég, francia kereskedők által, abats nevezet alatt Amerikába szállítatik. Innen származik talán az alávaló gyapjunak a bat-chauvéé francia neve is. S—s

ABA (Sámuel), Edumertől származott kun főember, I. István alatt nádorispány, 's ezen király sógora, a' kinek testvérét Saroltát tartá, Abaujvár (l. ABAUJ.) felállítója, a' keresztségben Sámuel nevet kapott. Minekutána az ország nagyainak többsége német Pétertől 1041 megtagadta az engedelmességet, a' már koros Abát kiáltotta királlyá, ki a' Magyarok gyűlölségének Péter emberei 's pártfogói ellen utat adott; maga pedig az austriai marchio Albertet, Péter sógorát, a' ki azt magához fogadta volt, megtámadta; de hadjainak két csapatja megvertetett, a' harmadik zsakmánnal és számos foglyokkal tért vissza. A' romai-német császár III. Henrik, Albert közbenjárására felfogta Péter ügyét, és 1042 beütött a' magyar földre, 's a' Garamig előnyomult. Az ország nagyainak egy része alkudozásba bocsátkozott vele, 's kész volt Abától elfallani, csak hogy ne Péter, hanem Árpád férjfiaradéka közül tétessék valaki királlyá. Némellyek szerint Bukna vala, a' kiben megegyeztek. Henrik eltávozása után Aba, ki addig az ország belsejében sereget szed vala, Buknát elkergette, és 1043 Henrikkel oly egyezésre lépett, mellynél fogva a' német foglyoknak visszaadására 's a' Lajta bal partjának Austraéhoz való engedésére kötelezte magát, Henrik pedig őt Magyarország királyának esmerte. Már most bosszút álla azokon, a' kik tőle elpartoltak vala, 's a' kik most az ország csonkításáért neheztelvén, idegenséget mutatának iránta; és hőjt idején tanácskozás színe alatt magához hivatván az ország nagyait, sokat közülök kegyetlen módon megöletett; a' többivel pedig Csanádra ment, hogy ott magát megkoronáztassa. Gellért, (Gerard) a' csanádi püspök, a' koronázásra felszólíttatván, nem csak megtagadta azt, hanem, szemére hányván a' királynak szent időben elkövetett kegyetlenségét, királyi méltóságának 's életének rövid idő alatt való vesztét is jövendőlte neki. Megtörtént mindazáltal a' koronázás más valamely püspök által; de a' jövendölés csak hamar beteljesedett. Mert az ország nagyai közül sokan, a' történt dolgok által el lévén a' királytól idegenedve, Henrikhez lopódtak, és azt annál könnyebben felbiztatták Aba ellen, minthogy a' király a' császár iránt felvalalt kötelezésének még meg nem felelt vala. Gyórhöz közel, a' Raba mellett 1044 ütközetre kelet a' dolog, a' mellyben sok emberét elvesztette Henrik, úgy hogy a' csata helye a' föld népétől Veszétnémetnek neveztetett; de a' viadal közben övéinek nagy részétől elhagyatván Aba, futásnak eredt; futtában pedig elfogatott és megöletett. Holt teste a' sári klostromban temettetett el, a' mellyet maga építtetett vala a' Mátra tövében. Fábri Pál.

ABALIGET, falu (é. sz. 46° 9', és k. h. 35° 47' Ferrótól), Baryana vármegyében, a' mecseki hegylánc északi sorában, Pétshez 1 ²/₃ mértföldnyire fekszik, a' pétsi kaptalanhoz tartozik, 87 házból áll, 609 cathol. német lak. Ezen falutól nem messze a' hegy északi aljában találtatik azon tsepkövi barlang, a' melly ugyan már ez előtt is, Páplika nevezet alatt esmertetett valamennyire; de 1820 Kölesy ur által fedeztetett fel igazán. A' barlang mészkösziklába nyílik, a' mellyből nyáron télen szüntelenül oly bőven folyik a' víz, hogy onnan nem igen messze már malmokat hajt. Belső üregei tágasabb keskenyebb terjedéssel, mindenféle csudalatos formában és csavarodásban éjszokról délkeletnek kanyarulnak, mintegy 500 ölnyire, és mind szereikre, mind formájójokra nézve szorosabb geognosticai vizsgálat érdemelnek. S—s.

ABARIS, nemzetünk legrégebb tudós orvosa és philosophusa, kit a' régi írók, Herodotus, Diodorus, Strabo, Pausanias, Svidas 's egyebek nagy magasztalással emlegetnek. Mikor élt legyen, arról igen sok

vetélkedés volt. Jamblichus azt mondja, hogy Phalaris tyrannus idejében élt, a' kinél fogságban lévén, Pythagorassal megesmerkedett; de az idők öszvechasonlításából kijő, hogy Abaris Pythagoras előtt élt, és pedig hihetőleg a' világ teremtésének mintegy 33-k századában. Annyi bizonyos, hogy idejének leghíreseb embere volt, 's esze, tudománya és bámulást gerjesztő tettei által alkalmat nyújtott arra, hogy róla sok meséssel vegyített csudás dolgokat beszéljenek, a' mit különösen a' Pythagoras tisztelői tettek, kik Abarist az ő tanítványai közé számították. Ezek szerint, midőn csaknem az egész föld a' kegyetlen pestis és éhség pusztítása alatt nyögne, Abarist földije, a' hyperboreus Scythák, Athenébe küldötték, hogy ott az oraculumtól tanácsot kérjen ezen rossz elfordítására. Abaris, mint Apolló papja, ennek templomából az arany nyilat magához vévén, hegyeken, erdőkön, folyóvizeken 's tavakon keresztül vitetett, 's a' Görögök közt sokáig forgolódván, a' földingásokat és szélvészeket előre megmondotta, a' jégesőket eltávoztatta, a' szélvészeket lecsilapította, a' pestist elűzte, a' hetegeket vigasztalta, testeket 's lelkeket meggyógyította, a' mint ezt Plato, Jamblichus, Porphyrius, Clemens Alexandrinus, Apollonius, és sok mások elbeszélik. Pausanias szerint egy igen pompás templomot is állított fel Lacedaemonban, melyet az egészséghezöz Proserpinának szentelt. Végre honjába visszatérvén, a' Görögök közt, kiknek erkölcsi kimivelődésekre is igen sokat tett, igaz szívének és jó lelkének, amaz elejétől fogva esmeretes scytha virtusoknak, emlékezetét hagyta. Abarisnak voltak több irományi, mint azokat Fabricius előadja Svidasból, de az idők viszontagságai által mind elvesztek.

A. Balogh Pál.

ABAUJ, ABAUJVÁR, ABAVÁRA. Régi történetiróink szerint, Árpád Pannoniába behatván, az őt kísérő hét kun kapitány közül kettőnek, Edunak és Edumernek, elébb Lengyelország határa felé, azután Mátra erdeji között nagy kiterjedésű földeket ajándékozott. Az akkori szükség és hadi szokás szerint az új birtoknak védelmezésére hihetőkép alkalmas várat építettek, mint azt Torzul, Bors és mások a' magok illy módon nyert jöszágaikon cselekedtek. Ezen vár vagy idővel megromolván, vagy ezen bátortalan tájékokon még masra lévén szüksége, Aba király, Edu és Edumer nemzetségből való birtokosa ezen földeknek, új várat épített, a' mely némely oklevélben (p. o. IV. Bela, 1261 költ diplomájában) csak Novum Castrum, Ujvárnak, másokban és a' köz életben Abaváranak és Abaujvárnak, vagy megrövidítve Abaujnak nevezetett. Sok századig erősen kiállván az idő és háboruzás veszélyeit, 1556 I. Ferdinand vezéréitől kemény ostromlás által elrontott.

ABAUJ VÁRMEGYE, a' Tiszán inneni kerületb, a' most említett vártól vette nevezetét. Az é. sz. 48° 2'-tól 48° 49'-ig, k. h. 38° 20'-tól 39° 27'-g terjed, ny. Torna és Borsod, é. Szepes és Sáros, k. 's d. Zemplén vármegyéktől körülvéve. Földterének nagysága 52 $\frac{7}{10}$ nsz. m. f. teszen. Déli tájéakai termékeny lapályok; a' többiek nagyobb részént hegyek völgyek, mellyek között a' regézi, füzéri, szaláncei és boldogkövi hegyek hajdani várak által híresek, a' telkibányai bérczek fél- és viaszopallal, de aranyérczel is kérkednek; a' kassai és hélai hegyek most rézzel, a' meczenzéi- és jászaiak vassal 's tüzre és épületre való fával bővelkednek; a' hilaik és aranyidkaiak régenten arannyal diszeskedtek. Általában az egész megye geognostikai tekintetben igen is figyelemre méltó. Itt kővé vált fák és állatok csontjai, szép márvány és alabastrom, több helyeken; de a' híres nemes opálkova (Mexicón kívül) az egész világon egyedül Veresvágás (tótul: Cservenicza) falu határán találatik. Ugyan ezen régi vulkán fenekéből, Herlány és Ránk faluk között, de masutt is, jeles ásványos vizek fakadnak. Borai a' szomszéd hegyaljaiknál nem sokkal alábbvalók. Folyóji közül, a' mellyek mind hallal, rákkal gazdagok, a' Hernád vagy Kundert, a' Tarcza vagy Torisza, nevezetesek, de egyik sem hajóviselhető. Lakosai száma 158,000, a' kik 1 királyi városban

(Kassán), II mezővárosban, 239 faluban, 107 pusztán 's diverticulon laknak. Járása öt van, a' kassai, füzéri, cserhádi, szikszai és gönczi. Egyházi rendtartásra nézve a' Catholikusok a' kassai latán és az eperiesi görög egyesült püspökség alá, az ágost. vallást tartó Evangelicusok a' tiszai, a' helv. vallást követő Evangelicusok a' Tiszán innen való superintendiához tartoznak.

S—s.

ABBAS, ABRASSIDÁK, I. KHALIF.

ABBÉ. Igy nevezék magokat Franciaországban a' revolutio előtt azok, a' kik egyházi állapotról léptek, vagy theológiát azon remény fejébe tanultak, hogy a' király majd őket valamely klastrom jövedelmei részeseivé (*abbé commanditaire*) 's így valóságos apátokká is nevezi. Felszentelt pap közülök csak az volt, a' ki egyenesen egyházi szolgálatot vitt véghez; a' többi kénye szerint üzte e' vagy ama' tudományt. De a' jövedelemre várhatás öly sok mindenféle karbelit, szegényt 's gazdagot, előkelőt 's alsorsut ingerle azzá lenni, hogy a' társaságnak belőlök egészen külön osztálya vált, 's ez a' tarsalkodásra nagy befolyásu lett. Udvar, törvényszék, játékszin, kávéház mindenütt abbéval volt elegy. Majd minden főbb háznép közt lakott egy, mint házi barát, mint lelki tanácsadó. Fél pap képében könnyü vala mindenüve férniek. Kerek hajfirtót a' főre, kurta fekete, fakó vagy viola színü köntöst fel, 's készen vala az *abbé*. Simán beszélt, eszesen dolgozott lelkesobbje, 's hatott körére, — a' velőtlenebb legalább fontos személynek futta fel magát. D. G.

ABBÉS COMMANDAIRES. A' francia király régenten, 225 férjfi-klastromba nevezhetett apátokat, mert csak a' regulázott 115 klastrom 's a' szerzetek ugy nevezett fejei *chefs d'ordre* u. m. a' Cistercitak, Carthusianusok és Praemonstratensisek választhatták önkények szerint apátjokat. A' király nevezte apát harmadját huzta a' klastrom jövedelmének, egyéb jusa semmi sem volt; az előljáró dolgait egy *prieur claustral* vitte. Tulajdonképen minden apátnak pappá kell vala szenteltetnie esztendő alatt, de a' r. pápa felmenté az alól, 's *abbé* ur 1200—150.000 livra jövedelmét ottan küldé a' világba, a' hol neki tetszett. A' csekélyebb apátságokat, *les abbayes des savans* tudósok kapták pensiónul, a' jövedelmesebbek a' nemesség ifjabb születésü gyermekeit tetézték, mivel az idösb majoratussal. birt. D. G.

ABBOT (Charles) 1802—17 a' brit alsó ház szöszólója, szül. 1755, 's a' westminsteri collegiumban tanult. Atyja dr. Abbot, predikátor volt a' Mindszentek templománál Colchesterben. Utazása alatt szoros barátságra lépett a' többek között Müller Jánossal Genfben, a' kitől egy hozzá irt szép levél maradt fen (*Müller Werke* 17 r. 135 sz.) Hirre törekedvén, mind a' mellett, hogy szembetünő vagyonnal birt, a' törvénytanuláshoz adta magát; azonban nem mint törvénytudó emelkedett, noha ügyessége sok munkát szerze neki a' cancellaria törvényszékénél. II. Katalin orosz császárnéra irt latán költeményéért, arany emlékpénzt nyujta neki Katalin nevében a' londoni orosz követ. 1786 néhány törvényes munkát, 's 1790, 1796, és 1802 az alsó házba választatott. Mint parlamentbeli tag törvénytudományát a' parlamentacták nyomtatása- 's elküldésének jobb rendbe hozására használá; azon is volt, ámbár haszontalanul, hogy az északamerikai congressus törvényeinek (mellyek a' köz értelmes nyelvenek mustra képei) példája szerint több érthetőség és világosság hozásáért a' parlament törvényei (statutes) szerkesztésébe; 1795 Pittnek a' pártoskodó gyűlésnek ellen intézett hires „*Riot bill*jét“ védelmezte, 's szünetlenül az oppositio ellenjének mutatkozott. 1796 mint a' financia biztosság előlölője, a' törvényhirdetés megjobbítását javallotta, melly elfogadtatott. 1799 a' jövedelemtaxa behozatását védelmezte. 1800 a' nyilvános jövedelmek beszedőjít, nehogy a' beszedett pénzeket rendetlenül adják által, a' beszedhető 's be nem gyűjtött pénzek kamatjaiban marasztaltatni javallotta, 's azon bill megtartásáért szavazott, melly a' hadi és hajós seregénél az alattomoskodások elnyomatását tárgyalta, 1807-ig. Irland első sta-

tustitoknokjának, 's a' kincstár lord-biztosának hivatalát egymás után viselte, későbbben titkos tanácsnok 's 1802 az alsó ház szószólója lett. Ezen tisztség a' régibb acták nagy esmeretét kívánja, nehogy a' parlamentbeli szokás csorbulást szenvedjen, hanem az egészségre nézve ártalmas, mert a' szószólónak az alsó ház éji üléseiben elsőnek és utolsónak kell lenni, ellenben pedig felette jövedelmes, az alsó házon altalmenő privátbillek nagy kiadási taxája miatt. Az ilyen billel javaslását egy biztosság gyámolítja, a' mellynek korábbi eseteken épült véleménye majdnem mindég ellenmondás nélkül fogadtatik el, ha csak a' bevett szokás megváltoztatása nem javaltatik. A' szószóló nagyon vigyáz, hogy a' bill formájába semmi se csusszék a' bevett szokás ellen, 's hogy a' vitatások, az előadás legnagyobb szabadsága mellett, személyességek által, mellyekre a' szónokok netalán hirtelenkedésből vetemednének, a' ház tiszteletét meg ne sértsék. Ezen felvigyázást részrehajlás nélkül teljesítette, mind a' ministeri felekezet, mind az oppositio iránt. Midőn az oppositio az alsó házban lord Melville (Dundas) bevádoltatását javálá, egyenlők voltak a' szavak: akkor az ő, többséget formáló szava határozá el, előadatott okainál fogva, hogy a' lord a' pairek kamarája előtt vádoltatott be. 1817 letette az alsó ház szószólói (előülői) hivatalát szeméinek gyengesége miatt, 's királyi kineveztetés által, mint viscount Colchester a' felső házba lépett mint pair. Publicistai tekintetből fontos ezen munkája: „A' tengeri kereskedésről és tengeri jusról, a' brit ministerium alapreguláji szerint“ (London 1802), melly 1808 harmadszor jelent meg. Eddig Reddbroockban, közel Ost-Grinsteadhez, Mayfield nevű kies mezei jószágán familiája körében haználá azon nyugalmat, a' mellyet háládatos hazája érdemeinek nyujta jutalomul. A' *Christ church collegium* Oxfordban, a' hol tanult vala, felette dicsőnek tartá, hajdani társát az alsó ház szószólói hivatalára emeltetre látni, 's képét testi nagyságában érdemes nevendékeinek képei közé állította.

ABBREVIATORES, titkokok a' pápa cancelláriájában, kik a' pápa által aláirt vagy végzéssel ellátott esedező levelekre a' brevék conceptusát készítik, ezeket annakutána pergamentre tökéletesen leírják, belajstromozzák, elolvassák, 's a' szokott liquidatiókkal együtt a' datariába küldik, hol a' datum íratik alájuk. A' 12 első abbreviatornak főpapi méltósága és öltözete van, más 22 az alsóbb papságból való, a' többiek pedig világi személyek.

ABBREVIATURAE, kurtítások (a' Romaiaknál *notae*, innen *notarius* gyors író). Idő 's hely kiméllése írás közben, gyakran még az írás foglatját az avatlanok előtt elrejtteni vágyás találtatta fel ezen kurtításokat. A' romai kurtítások háromfélék: egész szavak és szótagok kurtításai, *siglae* — Cicronál *literae singulae* egyéb romai írónál *singuloriae*; — betűcserélések titkos írás végett; önkényesen talált 's nem csak betűkből hanem egyéb vonásokból is álló jelek, mint a' mathematicában szokottak. A' siglák ismét háromfélék, a' mennyire egyes szótagok, szavak vagy egész gondolatok kurtításai. A' két végsőt *notae Tironianae*-nak is nevezik Cicero szabadosától, Tullius Tirótól; pedig *Isidor Orig.* 1, 25. előadása szerint először Ennius talált 1100 illy jelet, mellyekhez Tiro az előljárókat taldotta. Mások nevelték azok számát, míg végre L. A. Seneca már 5000 gyűjthetett és szedhetett rendbe. Azonban nem Ennius találta fel azokat, mint nem csak a' korábbi idők emlékei, hanem a' betűk történetei is bizonyítják, mivel p. o. romai előnevek jelei és némelly kalendáriumi jelek még a' királyok idejéből származnak. Minden nyelvben és írásban vannak közönségesen elfogadott és esmert kurtítások, mellyek magyarázatját különbféle munkák előadják. Mindazáltal még sokalé homályos és kétes, azért is némelly régi írások, emlékek és oklevelek foglatja bizonytalan és több értelmű. Az elő- 's tiszteletneveknek és szó-lásmódoknak kurtításai legrégibbek 's legszokottabbak, mint: M. Marcus, C. Consul, Coss. Consules, 'sat. B. L.

ABBT (Tamás), philosophiái író, szül. Ulmban 1738. 1756 oltá Haléban tanult, 's 1760 O. m. Frankfurtban a' philosophia rendkívüli professora lett, 's ott irta a' háboru villongásainak közepette „*Vom Tode für's Vaterland*“ (a' hazáért való halálról) czimü értekezését. 1761 Rintelbe a' mathesis rendes professorának hivatott meg, 's ezen tanítószék elfogadásával 6 hónapot Berlinben töltött, hol a' két Eulerrel, Mendelsohnnal és Nicolaival öszveszövetkezék, 's a' literaturai levelek (*Literaturbriefe*) munkás részvevője lón. De Rinteluben csak hamar megunta az academiái életet, 's a' törvénytudásra adta magát, hogy polgári hivatalt viselhessen. 1763 délszaki Németországot Schweizot és Francziaország egy részét bejárta, 's az esztendő végével haza térvén, nem sokára „az érdemről“ irt munkáját bocsátotta közre, a' melytől felemelkedett gondolatok, finom észrevételek 's jeles practica philosophia bélyegeznek. 1765 gróf Schaumburg-Lippe Wilhelm, udvari-, kormányi és consistoriumi tanácsnökká nevezte, 's különös barátsággal viseltetett iránta; de csak rövid ideig részesülhete A. ezen szerencsében, mert 1766 éltének virágában mh.

ABC, I. IRÁS.

ARDA, németül, *Brückel*, magyar falu Győr vármegye tóközi járásában, egy órányira Győr városától, napnyugot felé, a' Rábca vizén lévő hídnál, a' melly 1751-ig mint igen nevezetes hadi pont, a' győri vár őrizete alá tartozott, és a' mellytől német nevezetét kapta. Itt táborozott 1566 Maximilián császár, midőn Soliman Sziget várát ostromolta; ide küldetett ugyan akkor a' Szigetnél elesett Bajnoknak, Zrinyinek, feje, innen pedig utóbb Csáktornyára. Rákóczi Ferencz 1707. ezen akkor egyébiránt erősen körülzánczolt helyet, egész őrizetét megölvén, elfoglalta vala. Most a' győri káptalan földes urasága; határa termékeny, de a' Duna és Rábca áradásaitól sokat szenved. A' házaknak száma 104, egy catholicus templommal; a' lakosoké 731, kik a' földművelésen kívül a' fuvarozást is gyakorolják.

S—s.

ABDERA, hajdan város a' thraici tengerparton. Alkotója némelyek szerint Abderus Hercules kedveltje, vagy maga Hercules, mások szerint Abdera Diomedes leánytestvére, Herod. szerint Timesius. Ezen város Democritus és Protagoras honja volt, azonban a' balgatagság és iztelenség lakhelyének tartotta az ó világ. (L. „*Die Abderiten*“ Wielandtól) —z—.

ABEL, Ádam második fija, Kain öccse. Ez földműves, Abel pásztor volt. Mind a' ketten áldozatot tettek Jehovának; Kain termékei, Abel nyája zsengéjiből. Az Isten kedvesen fogadta Abel áldozatját; a' Kainét megvetette. Ez irigységből Abelt megölte, 's a' földön e' vált az első gyilkosság. Az egyház Abel áldozatját, szent, tiszta 's Isten előtt kedves áldozat példája gyanánt említi, 's maga a' Krisztus igaznak nevezi őt.

ABEL (József), történetíró, szül. 1768 Aschachban Austriában. A' hécsi képző művészségek academiájában tanult 's jutalmat több ízben nyert. Herczeg Czartoriski megemertette Lengyelországban, 's innen hire az orosz földre is elhatott. Hat évet Olaszországban, nagy részént Romában 's Nápolyban töltött. Remekművei közül a' képző művészségek academiája és a' cs. k. képgaleria többet bír. Sok más, részént arczképek, részént történetfestések fentartják művészi emlékét. A' pesti játékszin előkártyja is A. műve. Mh. Bécsben 1818.

ABELARD (Péter), eredetileg Abailard, Benedek szerzetesbeli pap, a' ki mind tudományáról, mind szerencsétlen szerelméről Heloisehez egyiránt nevezetes, szül. 1079 nem messze Nantestől, Palais helységében, a' melly atyjának Berengernek tulajdona volt. Vele született hajlandósága a' tudományokhoz vezeté, 's hogy egészen ezekre adhassa magát, az első szülöttség jusát és jószágait testvéreinek engedé által. Tanulá a' költés és ékesszóllás művészetét, a' philosophiát, törvénytudományt és theologiát, a' görög, zsidó és latin nyelveket, 's csak hamar járatos lón ezekben; de fő szorgalmát a' scholastica philosophiára fordítá. Noha jeles tudósokkal díszeskedék akkor Bretagne, A. nem sokára kimerítő

tudományokat, 's Párisba méne, hova az universitás sok tanítványt von-
 sza a' világ minden részeiből. Itt Champeaux Vilmosnak, kora legdere-
 kabb dialecticusának tanítását igen jelesen használá, 's mesterét az el-
 mésség és éles elme vetekedéseiben gyakran zavarba helyezteté. Az
 elejénte kötött barátságot gyűlölség követé, a' mellyben Champeaux egyé-
 tanítványai is részt vevének, 's a' 21 esztendő A., hogy az ellene vonu-
 ló zivatartól megmenekedhessék, Melunbe méne, a' hova hire csak hamar
 számos ifjakat hódita, kik a' parisi oskolákat elhagyák, hogy őt hallgat-
 hassák. Minthogy az irigység itt is üldözé, Corbeillebe költözék, a' hol
 szinte ugy csudaltaték ugyan, hanem hasonló módon üldözteté is. Eng-
 edvén az orvosok tanácslatjának, félbeszakasztá munkáját, hogy meg-
 romlott egészségét hazájában helyre állithassa. Két esztendő mulva új
 erővel tére vissza Párisba, megbékéle hajdani tanítójával, 's rhetorikai
 oskolát nyita, mellynek fénye a' többieket nem sokára elhomályosítá.
 Rhetoricát, philosophiát és theológiát tanita, 's jeles tanítványok kerülé-
 nek oskolájából, kik között a' későbbi II. Coelestin pápa, parisi püspök
 Petrus Lombardus, pöitiersi püspök Berenger, 's Szent Bernát. Élt ek-
 kor Párisban egy fiatal leány Louise vagy Heloise, kanonok Fulbert 17
 eszt. rokonja. Szépségét keves asszonyé mulá felül, észre 's esméretei-
 re nézve egy sem hasonlók hozzá. A. noha már 39 esztendő volt, heves
 szerelme gyula Heloise iránt, 's tisztjét, tanítását, sőt forró vá-
 gyott hírét is elfeledé. Heloise sem marada hideg A. szenvedelme iránt. A.
 Heloise miveltségének tökéletesítését verén ürügyül, engedelmet nyere
 a' leánya gyakor meglátogatására, 's hogy még gyakrabban lehessen
 vele, szalást 's asztalt Fulbertnél fogada. Több hónapig felette boldo-
 gul, 's inkább szenvedelmének, mint tanulásnak éle a' két szerelmes. De
 midőn azon versek, a' mellyekben szerelmét dalolá A., Fulberthez is eljutának,
 elváltasztá a' szerelmeseket, hanem már későn. Heloise szive alatt viselé
 gyengésege gyümölcsét. A. Bretagneba szökteté, a' hol fia gyermeke lest,
 melly azonban nem sokára meghala. A. elméje most azzal foglalatosko-
 dék, mint lehessen kedvesével alattomban egybekelnie; Fulbert kénytelen
 vala megegyezni, 's végre Heloise is, ki balul értvén gyengéded érzete su-
 galását, A. nak inkább szerelmese, mint neje vágyék lenni, engede. A' há-
 zasság megkötötték, 's titokban tartása végett Heloise Fulbertnél ma-
 rada; A. is megtartá előbbi lakását 's folytatá tanításait; de egymást
 ritkán láták. Fulbert azt tartá, hogy ezen titok árthat rokonja becsületé-
 nek, 's kinyilatkoztatá, Heloise ellenben, A. dicsőségét saját nevével több-
 re becsülvén, esküvel tagadá a' házasságot. Fulbert bosszura gerjede, 's
 méltatlanságokban mutatkozék haragja a' leánya iránt. A., hogy meg-
 menthessék ezektől a' kedvest, újra elszökteté, 's egy argenteuli klostomba
 vivé. Fulbert, vélyén, hogy ott a' fátol felvételére fogja rokonját kinszeri-
 teni, hosszulatul gyalázatosan megcsönkittatá A. t. Ez a' st. denisi apátság-
 ban szerzetessé, Heloise pedig Argenteuilben apáczáva lón. Minekutána bu-
 ját az idő valamennyire enyhítette, folytatni kezdé tanításait, a' mellyek ál-
 tal új üldözöket gerjeszte. Ellenségei a' sz. háromságról irt munkája miatt
 bevádolák 1122 a' soissonszi egyházi gyűlésnél, 's annyira vivék a' dolgot,
 hogy a' munka eretneknek, 's A. annak személyes elégetésére ítélték.
 A' folyton folyó ellenségeskedések miatt kénytelenítették végre a' sz.
 denisi apátságot elhagyni, 's Nogent sur Seine vidékére vonula, a' hol egy ora-
 toriumot építetté, mellyet a' Sz. Léleknek szentelé, 's Paracletnek nevezé.
 St. gildas-de-ruysi apátta neveztetvén ki, meghívá Heloiset 's annak egy-
 házi szüzeit, hogy lakjanak Paraclet kápolnájában, a' hol őket el is fogadta.
 11 esztendei távol lételek után itt láták egymást viszont a' szerelmesek
 legelőször. Ez után St. Gidesben élt A., melly neki szomorú lakhelyül szol-
 gált, haszontalanul törekedvén javításokat tenni, 's szünetlenül küszködvén
 Heloise iránt való szerelmével, 's a' szerzetesek gyűlölségével, a' kik még
 életének is lest hányának. Sz. Bernát, a' ki sokáig vonakodék olly férjfi
 ellen, kit tisztelet, fellépni, engede végre barátjai ismételt unszolásai-

's a' sensi egyházi gyűlés elejébe voná A. tanítását. 1140 kárhozas itéletet mondata arra a' pápa által, 's még parancsot is eszközte, A. tömlöczbe vettetésére. A. a' pápához appellala, nyilván védelmezé magát, 's Rómába méne. Midőn Clugnyn utazott által, meglátogató Péter apátot. Ezen szinte oly emberséges mint felvilágosodott egyházi tudós meghékkelteté őt ellenségeivel; 's A. elhatározá, hogy magányban fogja élni hátra lévő napjait. A' szoros sanyargatások, mellyeknek alája veté magát, 's a' bu, melly szivéből nem távozek, testének erejét lassanként elfogyasztá. Mh. 1142 St. Marcel apátságában nem messze Chalons sur Saonetól, 63 eszt. korában, példája a' klastromi fenytéknek. Heloise kikérte holt testét, 's Paracletben temettette el, hogy majdan mellette nyughassék; 1808 mind kettejek hamvai a' francia emlékek parisi museumába vitettek, 's 1817 a' Monamy temetőn, különös kapolnában takarítottak el. A. grammaticus, szónok, dialecticus, költő, hangmivész, philosophus, theologus, mathematicus volt; de semmit sem hagyott, a' mi kora fiai közt terjengett híret igazolná. A' vetékkedésben tündöklött. Tanításai nem voltak mindég feddhetetlenek, 's gyakran botrankoztató visellete. Dicsősége nagy részént gyengeségei szüleménye, mellyek az erkölcs és vallás előtt kárhozasot vonnak reá. Szerelme, 's ebből eredt bal sorsa nevét a' feledékenységből kiragadták, 's azon férjfit, kiben századja mély tudományu theologust csudált, előttünk románhössé változtatták. (*L. La vie de Pierre Abouillard Paris 1728 2 köt. és The history of Abelard and Heloise by J. Berington Lond. 1787.*)

ABELITÁK, Abelianusok, Abeloniták, hihetőleg régibb Gnosticusoktól származott, 's a' 4-k száz. vége felé Hippo tájékan Éjszakamerikában fenállott keresztényi felekezet, a' mellynek tagjai, hogy általok az eredeti bűn tövább ne terjedjen, nem házasodának; de hogy ki ne haljon a' felekezet, idegen gyermekeket fogadának fel, 's principiumjaik szerint nevelék. Neveket Abeltől vették, mivel ő sem házasodott meg, 's nem voltak gyermekei.

ABELOVA tótul *Abel Lhota* (é. sz. 48° 25', k. h. 37° 5') Nógrád várm. Iosonczy járásában, tót falu, 80 házzal és egy evang. templommal; a' lakosok száma 419. Itt született 1700 ama' híres földmérő, Mikovini Sámuel, a' ki majd minden vármegyéről különös tudománnyal és szorgalommal elrendelt rajzolatokat készített, a' mellyekből néhány BÉL Máttyás *Notitia Hungariae novae* munkájában kiadatott, a' többi még kéziratban hever.

S—s.

ABENSBERG, vs. Bajorországban, termékeny sikon, 1080 l., a' bajor történetirő Thurnmaier v. Aventinus János születéshelye, nevezetes az 1809-i csatáról. Ezen évben t. i. Austria fegyverre kelt a' Francziák ellen, 's Apr. 9-n az Inn folyón keresztül Bajorországba rohant. Csak három francia hadosztály vala akkor Németországban; ezekkel 's a' bajor és württembergi seregekkel állt ellen Napoleon az Austriabelieknek. Pfaffenhofen és Tann mellett szerencsésen hadakozván, két francia (Morand és Gudín) divisióval 's a' német segédseregekkel Apr. 20 megtámadta az austriai had bal szárnyát, a' melly Lajos főherczeg és generalis Hiller vezérlése alatt Abensberg mellett álla. Az Austriaiak nagy veszteséggel verettek meg, 's kénytelenítették Landshutra visszavonulni. Az abensbergi csata következeséi nevezetesek voltak: t. i. Landshut megvétele Apr. 21, az eckmühli győzelem (l. ECKMÜHL) Apr. 22, és Regensburg megszállása a' Francziák által Apr. 23.

ABERDEEN (Georg Gordon, gróf és viscount Formarine). Neve inkább azért említendő, mivel a' görög régi mivészesség és tudomány tisztelétől indítatva, 1804 *Athenian society* név alatt olly egyesület alapita, mellynek csak az lehet tagja, a' ki Athénét megjárta. Természet szerint ezel az egész szép régi görög világ esmerete van egybe kötve, mert ide csak az vágyhatik, kit az ott fakadozott geniek mivei ragadoznak, 's így a' görög szellemet ezen *society* Angliában is mindég élteti. Egyébiránt Aberdeen, mint azon 16 skot pair egyike, kik a' felső házban ülésel bir-

nak, Bécsbe követül volt küldve, egy Anglia és Austria között kötendő szövetség végett, a' melyet Octob. 3. 1813 Töpliczben irt alá. Ó kezdé Muratnak a' napolyi királynak Ausztriával való békülését is vezetni 1815, de hijában. Az újabb időkben, IV. György alatt, külső dolgokra ügyelő minis-ter lett, 's most is az, Wellingtonnal együtt dolgozva. *D. G.*

ABERLI (János Lajos), schweizi tájrajzairól nevezetes mivész, szül. Winterthurban 1723. Tanítójának Mayernek (egy középszerű mivésznek) módját elhagyván, Bernbe ment, 's Grimm János vezérlése alatt tanult. Elejénte arczképekkel foglalatostkodott, de későbbben a' tájfestés nyert első-séget keblében. Zingg nevű tanítványával 1759 Párisba ment, 's tisztel-tetve és csudáltatva tért vissza Bernbe, a' hol 1786 mh. Nevezetesebb ta-nítványai közé tartoznak Rietter és Biedermann. A. biograph. I. *Helvet. Journal für Literat. u. Kunst* (Zürich 1806) és a' *Züricher Künstler-geschichte* (1817) újévi darabjában. *F. a' M.*

ABERRATIO LUCIS (sugártévesztés), egy nevezetes tünemény az égvizsgálasban, melly szerént a' csillagokat áltljában más irányba helyzetjük, sem mint azon sugárba, mellyen azoknak képei szemeink-hez jutnak. Ezen tünemény elmulthatatlanul következik a' világosság ter-jedése huzomosságából és a' látás természetéből: először is, valamennyi csillagokra nézve azért, mert lakhelyünk, a' föld, olly sebességgel fo-rog, hogy ez a' sebesség a' világosságával eszközeink által megmérhető szerben áll: másodsor pedig a' planetákra és cometákra való nézve azon felül különösen ezeknek tulajdon mozgása miatt is, t. i. azon közben, hogy valamelly sugár tőlök szemeinkig ér. BRADLEY (l. e.) találta fel 's magyarázta meg legelőször (*Philosoph. Transact.* 1728. Dec. Nro. 406.) ezen tüneményt, melly által a' föld mozgása kiváltképen bebizonyoso-dott. De legvilágosabb értelemben lehet annak okát 's módját olvasni *Gaussnál*, *Theor. mot. corpor. coelest. Hamburgi* 1809. pag. 68. és a' vesz-teg álló csillagokra nézve *Besselnél*, *Tabulae Regiomontanae. Regiomont* 1830. pag. XVII. *Tittel.*

ABILDGAARD (Nicolaï Abraham), dán udvari történetfestő, a' Da-nebrogrend vitéze, szül. Kopenhagban 1744, mh. ugyan ott, mint a' mi-vészacademia directora és professora 1809. A. ekkorig kétség kívül leg-lelkesb mivésze volt Dániának, 's magas, felemelkedett ideáji, tudomá-nyal teljes compositióji különös geniere emlékeztetnek. Öt évig mulatott Olaszországban, 's ott tökéletesítette azon miveltségét, mellyet a' kope-nhagi academia adott neki, de minden képeit azon eredetiség bélyegzi, mellyet önlétü szelleme lehelt azokba. Hazatörténeti festései, a' mellyek Christiansburg várának nagy hóspalotáját ékesítik, keveset kivéven, 1794 megégtek. Mivei közé több nagy ideáju képek tartoznak: a' megsebesi-tett Philoctetes, egy Cupido, a' melly Spanyolországba került, egy jeles Socrates, az emberek sorsát fontoló Jupiter, Culmin lelke, midőn any-jának mutatkozik (Ossian szerént), 's négy nagy festés Terrentius vig já-tékaiból. A. sokat olvasott, 's kitetszik miveiből, hogy a' tárgyakat ugy választotta 's ugy hajtotta végre, a' mint egy lelkes 's a' régiségekben járatos mivésztől méltán várhatni. A' kopenhagi academiának igen jeles tanítója volt, 's több szobrászt és képirót nevelt honja diszére; közöt-tök Thorwaldsen. A. írói érdeme a' mivészsegről szóló némelly jegyzé-sekben 's régibb műdarabok magyarázatjában áll. Az ellene hozott vá-dakat (*L. Leben des Künstlers A. F. Carstens Lpzg.* 1806) prof. Baden tökéletesen eloszlatta (*L. Kiöbenhavnsk laerde Efteretninger for* 1809 314, sat I.) *F. a' M.*

AB INTESTATO, végrendelet, vagy testamentom nélkül örökö-södni, azaz ollyan vagyonban, mint természetes örökös részesülni, a' melly iránt végrendelet nem tétetett.

ARIPONOK, 5000 főből álló hadakozást kedvelő néptörzsök Indiá-ban, a' d. sz. 28—30° közt, a' Plata partján. A' földműveléssel keveset gondolnak, annál szorgalmatosabban üzik a' vadászatot és halászatot. A'

téli esős hónapokban, vagy a Plata vizének szigeteire költöznek, vagy a fak tetején csinálnak magoknak kunyhókat. Legkedvesebb eledelek a tigrishus, mivel azon bal vélekedésben vannak, hogy ez őket bátrabbakká teszi a hadakozásban. Fegyverek: hosszú lándsák és vas hegyű nyilak. A Spanyolokkal gyakran háborúskodnak. Asszonyaik nem barnábbak a spanyol asszonyoknál. A férfiak magas testállásúak, jó uszók, bőrüket különbféle figurakkal ékesgetni szeretik, és sas orrok van. Kaczkijaik békességben bírják, háboruban vezérek; de békesség idején tekintetek igen csekély, mert ha a kaczik némely nem tetsző újításokat próbálna tenni, a nép azonnal elhagyná a kaczikot, s más törzsohöz csapná magát.

L-ű.

ABNORMIS, a regulától (norma) azaz a természet regulájától eltávózó, regulátlan; ennél fogva annyit is jelent, nyavalyás, p. o. abnormis állapot, nyavalyás állapot. **ABNORMITASOK**, regulával ellenkező nyavalyás jelenetek, a természet tárgyain, p. o. bunkó lábak rendes lábak helyett, hat új, öt új helyett, 'stef.

A. B. P.

ABO, (olv. Obo) finn nyelven Turku, (é. sz. 60° 27'), 1160 ház. 11,000 lak. 1817 megszünt Finland kormánymegyének (gouvernement) fővárosa lenni; az orosz országló szék mindazáltal másképp igyekszik jó karba helyeztetni élelembeli állapotját és keresete módját ezen kereskedő városnak, a mely kerületi fővárosak, s egy luth. (1817 érsekséggé emeltett) püspökség és a délszaki Finland főtörvénszéke helyének is meghagyott. Kikötőjét, melyet egy a bothniai öbölbe nyúló fok oltalmaz, az Aurajocki torkolatja formálja. 1817 olta váltó-, letévé-, s kölesönöző bankja van. Innen legtöbb portéka vitetik ki Finlandból Svédországba, sőt a földközi tengerre is; vannak virágzó czukor-, bór-, vászon-, vitorla-, kötél-, üveg-, durva posztó- 'sat. fabrikái; műhelyeiben kivált sok hajó készül. A Gusztaf Adolftól 1628 alkatott gymnasiumot univertitással emelte Krisztina svéd királyné, Sándor császár gazdagon megajándékozta, s Miklós császár Abonak 1827-i tüvészélye után HELSINGFORSBA (l. e.) tette által. 1824 40 professort, 500 tanulót számlált, volt 30,000 köt. álló könyvtára (a Hauboldé megégett), fűvészertje, csil agvizsgáló tornya, anatomiai színe, chemiai laboratoriuma, pénzügyjteménye, ásványtára, mechanical, gazdasági modellgyűjteménye 'sat. Svéd és Oroszország Aug. 17. 1743 itt lépett békére. Ezen egyezés véget vete, a Francziák ösztönözései által, azon okból, hogy Oroszország az austriai örökösödési háboruban való részvételtől visszataroztassék, gerjesztett 's Aug. 4. 1741 Orosz- és Svédország közt kiütött háborúnak, melyben az Oroszok, Lacynak Wilmanstrand melletti győzedelme után Sept. 3. 1741, a svéd generalisok Löwenhaupt és Buddenberg hibáji miatt egész Finlandot elfoglalták. Erzsébet császárné mindazáltal hódításainak nagy részét visszaadni igéré, ha Svédország (Dania korona örököse helyett) Adolf-Fridriket, Holstein-Gottorp herczegét, lübecki püspököt, választja koronaaörökösnek. Ez megtörtént. Így lépett 1751 a Holstein-Gottorp ház a svéd királyszékre, a melyet IV. Gusztáv Adolf lemondása után, az ország rendjeinek Május 10. 1809 hozott végzésénél fogva, s XIII. Károly halálával (Febr. 5. 1818) vesztett el. Azon választás után iratott alá a végbéke Abo városában, mely által Svédország Finlandnak Kymmene-görd tartományát, Friedrichshamm és Wilmanstrand városaival és erősségeivel, valamint Nyslot városával és erősségével együtt, Oroszországnak engedte. Az olta Kymmene vize választá Svédországot Oroszországtól, mig ezen hatalmasság a friedrichshamm béke által (Sept. 17. 1809) egész Finlandnak ura lón. Azután Jun. 25. 1745 szövetség kötöttett Pétervárában Svéd- és Oroszország között.

ABONNEMENT, mint kereskedési megfogás, 's a theatrumban 'stef. ben lévő helyekre nézve, azon egyezést jelenti, a mely valamely tárgyban vagy előfogásban való részvétel iránt meghatározott időre 's meghatározott közönségesen előre fizetendő áron kötöttetik. Így abbonirozzuk

magunkat p. o. valamely folyó írásra, a' theatromban egy bizonyos helyre, 's mind a' kettőre előre fizetvén, mivel már most bizonyos vevőknek 's meglátogatóknak tartathatunk, mind a' kettőt olcsóbb áron kapjuk. (L. ELŐFIZETÉS).

ABORIGINES, a' történetíróknál valamely tartomány legrégebb lakosai, kik abban az emberi nem elterjedésekor legelőször telepedtek le, 's a' kik eredetéről és származásáról bizonyost nem tudhatni. A' római történetírók azon nemzetséget nevezik így, melly a' Trojanusok eljötté előtt lakozott a' mai Roma tájékán.

ABRACADABRA, bűbájos szó, a' mellyről hajdan azt hitték, hogy általa hidegtelest, különösen, a' makacs, negyednapos hidegtelest, és a' hemitritaeust, egy többnyire halálos hidegtelest, el lehet üzni. Most ezen szót rendszerént csak iréfából használják, 's mint a' hokuspokus egy semmit sem jelentő varázsszó. Q. Serenus Sammonicus basilidicus orvos szerint ugy kell ezen szót írni, hogy belőle egy magicus háromszeg álljon elő, ha vélt munkálatját kell előhozni, t. i.

A B R A C A D A B R A
 B R A C A D A B R
 R A C A D A B
 A C A D A
 C A D
 A

vagy így:

A b r a c a d a b r a
 A b r a c a d a b r
 A b r a c a d a b
 A b r a c a d a
 A b r a c a d
 A b r a c a
 A b r a c
 A b r a
 A b r
 A b
 A

Ha a' háromszeg, mindég ekkép fedeztetik el, mindég az abra cadabra szó jó ki, ha az A-n kezdve 's az első sor utolsó betűjén végezve, akármelyik sorba ugrunk is-által. A' mi illeti ezen babona eredetét, kétség kívülvalóvá teszik a' görög amuletumok, mellyeken ABPACADABPA szó van, hogy ezen bűbájos szót tulajdonképp abrasadabrának kell mondani, noha a' Zsidók a' helyett abraçalant mondanak. Ez a' szó pedig abrasadabra, lehetőképp annyit tesz, mint az aeolicus-görög Sibylla, e' helyett θεοβούλη, divinum oraculum, isteni szózat, a' legfőbb valóság abras szent nevéből, és a' chaldaei dabra, oraculum vagy ige szóktól származtatva. Más vélekedés szerint az abraxas szó ezen zsidó szóknak Ab, Ben, Ruach hakkodesch (Atya Fiu és Szent Lélek) és ezen görög szóknak σωτηρία ἀπὸ ζύλου, (idvesség a' kereszt fájától) kezdetbetűjiből származott. Ezt pater Hafduin ugy változtatá meg, hogy a' négy utolsó betűket, ἀνθρώπους σώζων ἁγία ζύλω által magyarázta, hogy azután az abracadabra szónak következő magyarázatját adhasse: "Αβ, Βῆ, Ρουαχ, ἀνθρώπους σώζει ἁγία δένδρα, "Αβ, Βῆ, Ρουαχ, Ἀδωνάι, Deus unus in personis trinis homines salvat per crucem: Pater, Filius, Spiritus Sanctus, Dominus Deus unus est. (Az egy Isten hármas személyben, az embereket megváltja, boldogítja a' keresztfa által: Atya, Fiu, Sz. Lélek Ur-Isten, egy Isten.) Ez azonban igen önkényes fordítás, mert az abraxas szó, sem nem egyiptomi, sem nem görög, sem nem zsidó, hanem persiai, és a' persa napistent Mithrast jelenti, melly esztendei futásában 365 napot ír le. Egyébiránt a' babona az abracadabra szót a' fen említett módon írta, 's írja háromszeg formában egy négyszögli darabka papirosra, ugy hajtotta össze, hogy belől

el vala fedve az irás, keresztbe varta öszve fejer czérnával, 's ezen levelkéhez ugy kötött egy vékony len galandot, hogy annál fogva ezen bübajos portékát a' nyakba lehetett akasztani, ugy hogy egész a' szivgödörig ért, így hordta azt 9 napig a' nyakban, 's akkor jókor reggel, nap felkölte előtt, egy vízhez ment, mely keletre folyt, levette nyakából a' bübajos levelkét, 's hátravet — a' nélkül mindazáltal hogy fel szabad lett volna hontani 's elolvasni — a' vízbe. Nem szabad volt e' mellett sem a' vízhez való uton, sem hazatéréskor senkit is köszönteni, vagy áltáljában egy szót szólani, ha jöltevő munkálatjaitól meg nem akarta magát az ember fosztani. Wendelinus, Scaliger, Salmasius, Krucherius és Grotefend igyekeztek ezen szó való értelmét kinyomozni.

A. B. P.

ABRAHAM, Thare fija, a' Zsidók törzsokatyja 's legnevezetesebb patriarchája, Semtól Noe legöregebbik fjától származott. Szül. mintegy 2000 eszt. K. e., Urban Chaldaeában. Ifjusága első éveit atyja házában tölté, és nem vón részt a' bálványimadásban, mely el vala terjedve nemzetsége között. Az Isten szavára, mely, magas czélljára mutatván, azt parancsolá neki, hogy Canaanban telepedjék le; atyjával, nejevel és Lottal Mesopotamiába ment, 's Harant választotta lakhelyül. Atyja halála után ide 's tova vándorlott, részént mivel az Isten ugy akarta, részént, hogy nyájainak alkalmas legelőt lelhesen. Elment Sicheembe, Bethelbe és Gerara tartományába, innen Bethelbe tért vissza. Az ő 's Lot szolgálói között támadt visszavonások okul szolgáltak a' kettőnek egymástól való elválására. A. Mambrehben maradt; Lot pedig Gomorrában telepedett le. Hallván A., hogy Gomorrát négy arab vezér támadta meg, 's Lotot vagyonostul és háznépestül magával vitte, 318 szolgájával üzöbe vette a' vezéreket, 's meggyőzván őket, Lotot, övéit és vagyonját megszabadította. Az Isten kinyilatkoztatta A.-nak a' jövendőt, 's a' vele és maradékkal kötött szövetséget a' parancsolt körülmételés által megerősítette. A' két házas társnak agg korok miatt kétségesnek látszék már az Isten ígéreteinak beteljesedése, midőn 3 angyal utas képében tére be hozzájuk. Ezen angyalok, kik Sodoma és Gomorra gonoszságainak megbüntetésére valának küldetve, azt jövendölték A.-nak, hogy, mire visszajönek, Sárának gyermeke leszen. Sára, ambár 90 eszt. volt, teherbe esett, 's Izsakot szülte, mint előre megjelentette az angyal. Midőn Izsák 25 eszt. lett, az Isten új próbára akarta tenni A. hűségét, 's megparancsolta neki, hogy egyetlenegy fját Moria hegyén áldozza fel. Az öreg nem késett engedelmeskedni az élet és halál urának. A' farkáson fektvék már az áldozat, 's várá a' halálos vágást, de az Isten, megelégedvén szolgája engedelmességével, fentartóztatta ennek felemelt kezét. Sára megholt, 's A. Cethurat vette nőül, a' kitől még hat gyermeke lett. Mh. A. 175 eszt. korában, 's egy barlangjában azon mezőnek, melyet Heth fjitól sirul vett magának, Sára mellé takarított. Nem csak a' Zsidók, de az Arabok is ezen patriárehától származtatják magokat; nevét a' görög és romai egyház felvette legendájiba; teszen róla említést a' Koran is, 's némelly muhammedan írók azt állítják, hogy A. kezdette a' mekkai templomot építtetni. A' Zsidók emlékét és sirját mindenkor nagy tiszteletben tartották.

ABRAHAM A SANCTA CLARA. Ez az előadás miatt nevezetes egyházi szónok Jun. 4. 1642 született Krähenheimstettenben, közel Mös-kirchhez Svábországban; tulajdon neve Megerle Ulrich volt. 1662 a' mezitlábás Augustinianusok közé állott Marienbrunnban, Alsó-Austriában. A' philosophiát és theologiát Bécsben végezte. Innen Kloster Taxába ment, felső Bavariában, concionatornak, és 1709 Bécsbe hivatott ndvari concionatornak, mely hivatala mellett meghalt Dec. 1. 1709 — Egyházi beszédjei a' dévajságnak saját színeivel különböztetik magokat, tömve igen ritka elmésségekkel. Ez a' sajáttság, mely a' kor szelleméhez jól illett, számos hallgatókat szerze neki, 's minthogy popularitással is naggyal birt, beszédjei nem voltak foganat nélkül. Munkájának már csak czime is furcsa, le-

Ieményes elmére mutatnak, p. o. „*Huy und Pfyu der Welt*“; „*Heilsames Gemisch Gemasch*“; *Judas der Erzschem*“ sat. — Abrahamot maga a' természet népszónoknak készíté: furcsa rendetlenségű külseje alatt nagy ész rejtezett, mély emberesmerettel és nagy igazságszeretettel párosodva. Legmerészb szabad lelkűséggel fenyté ő kora vétségeit, 's egy maga volt, a' ki csapongó ugyan, de lelkes proszájával állott az akkori egyházi szónokok bágyadt mysticismusa és szórszálhasogatása ellen. G. I.

ABRAHAMITÁK vagy cseh Deisták. Igy nevezettek a' vizsgálatra kiküldött császári tisztviselők által azon különös felekezetet formálni akaró parasztok, a' pardubitzai uradalomban, kik ahhoz a' hithez tartották magokat, mellyet Abraham a' körülmetélkedés előtt valla. Ezek II. Józsefnek a' vallásbeli türelemről adott rendelkezésben bízva, a' homályból, mellyben lappangtak, 1782 napfényre léptek. A' Bibliából a' miatyánk és az egy Istenről szóló tudományon kívül semmit sem fogadtak el. Minthogy sem a' Zsidókhoz, sem az országba bevett keresztény felekezetekhez nem akartak tartozni, a' vallásbeli szabadság megtagadatotólól, 's minekutána megtérítések végett sok próba foganat nélkül tétetett, II. József őket 1783 honjokból katonai hatalommal kihajtotta, 's hármanként négyenként Magyarországnak, Erdélynek és Slavoniának különféle határszéli helységeibe küldözte, hol résszerént a' határszéli katonaság közé adattak, résszerént a' Banátban feleségeikkel együtt Catholiensokká tétettek; de némelyek ott is Deismusokban holtak meg. (*L. Geschichte der böhmischen Deisten Lpzg. 1785*).

K. J.

ABRAHAM KEBLÉNEK nevezzük az ellenségtől körül táborlott várban azon helyet, a' honnan annak bombalövéseit veszély nélkül személhetjük. A' védelmező várnagy innen szokta a' körül táborló sereg fekvését ki firkészni; 's a' védelem intézéseit megtenni.

K. K.

ABRANTES, vs. a' Tejo jobb partján Portugálnak Estremadura provinciájában, 3,500 lak. Meredek halmokon fekvése, a' mellyek szoros utat formálnak, a' vár gyanánt használható régi kastély, és a' Tejonak ott kezdődő hajókázhatósága, elejétől fogva nevezetes helyé tették Abran-tes katonai tekintetben, 's a' Portugaliaknak már 1762 erős bátyául szolgált a' körüle táborozó Spanyolok ellen. 1808 Abrantesnél végezte be Junot azon felette veszedelmes és viszontagságokkal teljes útját, mellyet hadi népével a' Tejo mentében, az erdős, hegyes és terméketlen Beirán keresztül tett, mivel ott a' hegytorkolatok, mellyeken az utat az igen terhes alcantarai ut viszi Castel brancon keresztül, igen termékeny, 's csak halmokkal hasitatott rétségen eltűnnek. Junot a' kastélyt, mellyben senkit sem talált, a' várossal együtt védállapotba tette, 's azon gyorsaság, a' mellyel innen seregének elfáradása ellenére is, a' 15,000 Portugálbeli által védelmezett és 350,000 lakossal bíró Lissabon ellen ment, valamint azon merészség, mellyel, minelötte a' nép 's az országló szék ijedségéből magához jöhetett, csak 1500 granatérostól kísérte, a' fő városba bement, annyira megnyerték Napoleon megalégedését, hogy ez Junotot minden későbbi kézzel fogható katonai hibái mellett is abran-tes herczeggé nevezte ki. Az abran-tes vára a' cintrai egyezéskor az Angoloknak adatott által, kik azt még jobban megerősítették. L—ú.

ABRAXASKÖVEK, a' metszett kövek igen elterjeit classisa, mellyek emberdekekat emberi kezekkel, kakasfőt és gilyólabakat mutatnak, 's a' mellyekre különböztető jelül görög betűkkel ezen szó abraxas, vagy gyakrabban abrasax van írva. Bellermann (*Uiber die Gemmen der Alten mit dem Abraxas Bilde Berlin 1817—19*) csak ezeket esmeri valódi abraxasköveknek. Az e' fajta gemmák, mellyek Egyiptomból, Asiából, Spanyolországból nagy mennyiségben kerültek az europai gyűjteményekbe, Bellerman szerént a' Basilidianusok keresztény-gnosticens felekezetének sajátjai, 's majd tanító szerül, mellyel titkos mondásokat kapcsolak öszve, majd esmertető jelül, majd amuletumul, vagy talismannul szolgáltak. Grotefend az abraxas nevet persa vagy pehlvi eredetűnek tartja. Bellermann

ezen két egyiptomi szóból abrak és sax véli öszvetettnek lenni, 's így fordítja, „a' megáldott szentül tisztelt ige“, melly mystica formájában a' Zsidók ki nem mondható tetragrammatonjára (Jehova) emlékeztet. Mások máskép magyaráztak; 's már a' régiek ezen névből a' betűik öszveszámlálása által, számjelül tekintvén azokat, bizonyos értelmet igyekeztek kihozni, 's 365 sült ki munkájokból. Az újabb időkben sokféle gemmákra vitetett által az abraxas név, mellyeken rejtett értelmű jelezetek, különös caracterekkel írt szók, mint ablanathanalba 'sat. sőt más symbolumok mellet a' Sabaeismus jelei a' nap és hold is látszanak; de a' Basilidianusok tulajdon characteristicus bélyege hijával vannak. Ezek helyesebb neve abraxoidek. A' basilidianus aeonok neveit, mellyek sok e' classisu, irással jelezett gemmákon fordulnak elő, a' semitai nyelvek segítségével által fejtegeti Bellermann. Sikeres mindazáltal magyarázatjaival egybevetni a' Neanderéit, mellyeket ezen című munkában adott: *Genetische Entwicklung der vornehmsten gnostischen Systeme.*

ÁBRÁZOLÁS, közönségesen azon cselekedet, melly által valami belső (gondolt tárgy) közöltetik és a' külső szemlélet tárgyává tétetik, vagy mások elejébe jelenetkép állittatik. Ha pedig aesthetical ábrázolásról van szó, tehát oly bánás valamelly aesthetical tárggyal, melly által az a' szemléletre nézve önmaga által tetsző alakot nyer. Ezen tárgy mindég valamelly aesthetical idea, melly a' mivészben származik, maga sem tudja, miként. De általa egész lelke felizgattatik, 's minden szellemi ereji azon eleven játékba tétetnek, mellynél fogva azok rendkívüli könnyűséggel és szándék 's regulák eszmélése nélkül végtelen bőségét hozzák elő 's rakják együve az ahhoz illő előterjesztéseknek; egy szóval a' mivész a' LELKESÜLÉS (l. e.) állapotjában van. De itt két pontot különböztetünk meg: 1) a' tárgy vételét vagy felfogását, a' mellynek előterjesztése által a' mivész tehetségei rendkívüli munkásságra gerjesztetnek, és 2) a' tárgy előterjesztésének kiképzését felemelés, kiszélesítés, és az előterjesztések képes megjelenítése 's egymáshoz kapcsolása által. E' két pontban mutatja ki magát kiváltképen az aesthetical genie. Mi csuda már, ha a' mivész kimondhatatlan szerelemre gyulad lelkesülése tárgya iránt, a' melly még nem való, hanem csak mint csira van jelen ő benne! itt a' határ, melly a' csupa szépségérző embert és a' mivészt egészen elválasztja egymástól. Mig amaz a' maga szerelmével vissza felé fordul, hol az valami elérhetetlen után való ohajtozássá válik, a' mivész szerelme előfelé fordul, 's ösztönné válik, azt, a' mi benne él, magán kívül is megvalósítani. Megtelve e' gondolattal, alája veti immot képzelődő tehetsége teremését a' hidegebb itéletnek, 's a' törvény nélkül való törvényt nyer, értelem és ész által. Ez a' harmadik momentuma a' helyes elgondolásnak, elrendelésnek, álnézésnek, a' planum forma szerént való feltevésének, a' mellyet azután egy negyedik követ, t. i. az ábrázolás momentuma, midőn az aesthetical idea valóságra lépik, és a' gondolt tárgy szemléletté válik. Minden ábrázolás tehát a' belsőnek megkülsősítése, valami belsőt hoz az külső szemléletre. Azóban a' mivész ábrázolási ösztöne nem határozatlanul nyilatkoztatja ki magát és nem vakon munkálkodik. A' mivésznek nem csak az célja, hogy ábrázoljon, hanem valami meghatározottat akar ő ábrázolni, a' maga lelkesülésének tárgyát, a' melly őt egy elevenen megkapó érzés állapotjába helyezteti. Ezen tárgytól akarja és várja ő, hogy minekutána az valóságra lépett, és másokra nézve szemlélet tárgyává lett, a' szemlélőt hasonló állapotba tege, a' mi neki csak azon feltétel alatt sült el, ha a' külső szemléletnek adatott utóképen hasonlik az ő lelkében lévő eredeti képhez. Ez pedig csak azon mértékben fog neki elsülni, a' mint talentuma 's ügyessége van az eszközök használásában, mellyek által az ő mivésztsége magát kifejezi; és csak akkor tulajdonitanak neki ábrázolási tehetséget (melly több belső képességekből és külső készségekből áll, kiváltképen pedig phantasián és ítélő tehetségen alapul). Minden szép mivésztség a' szellem beszédje szellemhez az érzék-

nél fogva való közlés által; a' ki az érzék által nem tudja magát közleni, nem mondhatja ki a' szellemet. Mi fontos tehát az ábrázolás! Az által éri el vagy bukja el a' művész a' maga czélját. De őrizkedni kell azt a' csupa mechanicus bánással, a' kidolgozással felcserélni, melly csak eszköze az ábrázolásnak, a' mellyben a' szellem minden pontokban a' munkát a' szellem ideájának alaja veti. Egy érzékikép szemlélhető valami a' szellemnek egy meghatározott ideáját fejezze ki, és egy ezen ideához illő érzelmi állapotot hozzon elő. Ez a' kívánat. Ha már ezt szorosan megfontoljuk, ugy találjuk, hogy szemlélhetőség és objectivitas, idealitas és totalitas azok a' feltételek, mellyek alatt lehet egyedül ezt véghez vinni, és hogy az áltatás (illusio) bizonyos művészségekben közvetlen következése ennek. Midőn az objectivitas (tárgyasság) minden ábrázolásnak első feltételévé tétetik, szembe tűnik, hogy tulajdonképen csak a' képző művészségek azok, 's ezek közt ismét kivált a' plastica, a' mellyek ábrázolhatnak, azaz, valamit mint való, 's tért betöltő tárgyat az elfogadhatékony érzékek elejébe állíthatnak; mert ezen művészségek hoznak elő alakokat tulajdon értelemben. Ezt a' legérzékibb megjelenítést egyik sem érheti el a' többi művészségek közül. Mindazáltal azoknak sem kell 's nem lehet az érzéki megjelenítés nélkül szükölködniük, sőt némelly újabb műtheoristák még plasticai (tisza objectiv) ábrázolást is tulajdonitanak azoknak. Hogy lehet ez másként hanemha áltatás által? Nem olly áltatás ugyan, mintha valami hamisat igaznak, vagy valami igazat hamisnak tartanánk, hanem olly, melly által a' mi előterjesztéseink való dolgoknak látszanak előttünk, melly által valami bennünk lévőnt kívülünk lévő gyanánt tekintünk, és azon képeket, a' mellyeket magunk teremtünk, érzékek által észrevétetni hisszük. „Vannak“ mond Klopstock, „való dolgok, és előterjesztések, mellyeket mi azok felől csinálunk. Némelly dolgok felől való előterjesztések olly elevenekké lehetnek, hogy azok jelenvalóknak 's szinte magoknak a' dolgoknak látszanak előttünk. Ezen előterjesztéseket én csaknem való dolgoknak nevezem. A' ki igen boldog vagy igen boldogtalan, és a' mellett eleven, az fogja tudni, hogy neki az ő előterjesztései gyakran csak nem való dolgokká váltak. A' mint ez a' tárgyakat magának ábrázolja, ugy ábrázolja azokat a' költő másoknak. Az ábrázolás czélja (helyesebben: munkálatja) áltatás. A' költő ábrázolása áltatóbb mint a' rajzoló művészé. Az utóbbinál az érzék választja el a' dolgot ez pedig azt, a' mit lát, mivel tovább mulat rajta, szorosabban vizsgálja, mint a' lélek a' gondolt tárgyat, és így könnyebben felfedezheti az áltatást.“ Azon figyelmet érdemlő jegyzet után, hogy nem minden tárgyak ábrázolhatók, szól Klopstock az ábrázolás eszközeiről a' poésisben, 's e' következőket számlálja elő, mellyek közzül a' minémiséghez vagy foglalathoz képest többen vagy kevesebben lehetnek együtt. 1) Azon életnek kimutatása, mellyel a' tárgy bír; 2) szorosan igaz kifejezése az indulatnak; 3) egyszerűség és erő; 4) öszveszorítása a' különfélelnek; 5) az apró és még is sokat határozó környülmények kiválasztása; 6) a' gondolatok elhelyezése, hogy mindenik ott, a' hol áll, a' legmélyebb benyomást csinálja; 7) belsőség vagy a' dolog tulajdonképi legbelsőbb minémiségének kiemelése; 8) komolyság. Az ábrázolható tárgyak közt első helyen állnak azok, a' mellyek sok cselekvést foglalnak magokban, de a' cselekedetek egészen tulajdonképen is kiabrazoltathatnak. Ezért neveztetnek megkülönböztetve ábrázolóknak azok a' költésnemek, mellyeknek tárgyai cselekedetek vagy történetek. (L. POKSIS). Innen önkényt folyik a' színját-szó művészségére való különös alkalmaztatás; a' színját-szónak ábrázoló poésist, még pedig a' mennyiben mimicus, a' képző művészség alakjában kell megvalósítania. A' cselekvő személyt, mellyet ő a' költő dramájából előterjeszt, nem csak előterjesztetni kell neki, azaz, nem csak ugy látszani, mintha ő az a' személy volna, hanem ábrázolni kell, azaz, azt a' látszást egészen az áltatásig vinni, mintha valósággal azon személyt látnák. (L. EMBERÁBRÁZOLÁS.)

ABRUD, ABRUDBÁNYA, *Auraria major*, németül *Cross-Schlatten*, másként *Altenburg*. É. sz. $46^{\circ} 14'$, k. h. $40^{\circ} 46'$. Erdélyben Alsó-Fejér vármegye felső kerületének magyar-igeni járásában fekvő bányaváros és a' bányakamarának lakhelye, Abrud vize mellett. Romai emlékkövek, valamint régi neve, *Auraria* (oláhul Aurud, onnan Avrud, Abrud) azt jelentik, hogy itt már régen aranybányák műveltek; a' mint azok most is elég gazdagok. Az északi bányák Verespatak nevezete alatt esmeretesek. Lakosi Magyarok, Szászok, Oláhok, kik Reformátusok és nem egyesült Görög hitűek. S—s.

ABRUZZO, a' nápolyi királyság legészakibb része, é. és ny. az egyházi status-, k. az adriai tenger-, d. Apulia- és Terra di Lavoroval határos, 236 nsz. mf. 628,600 lak. számlál, 's északnyugoti, Abruzzo ulteriore I e II, és délkeleti részre, Abruzzo citeriore, oszlik. Ezen hegyes völgyes tartományt az Apenninek legmagasabb ága (gran sasso) hasítja keresztül, a' melly kiváltképen Abruzzo ulterioreben igen magas és meredek, 's az ország belsejével nehezíti az öszveköttetést. Az itt eredő folyók, a' Tronto, Trontino 'sat. többnyire függőleges irányban folynak az adriai tengerbe, 's a' Pescarát és Sangrót kivéren, erdei folyók, mellyek a' sebes esőktől, főképen tavasszal, felduzzadnak, 's a' hidakat elrontják. Az Abruzzók éghajlata kellemetlen, a' hegyek tetejét Octobertől Aprilisig hó fedi, a' magas hegyeket sűrű erdők borítják, csak a' völgyek termékenyek, mellyek mindazáltal, mivel a' lakosok inkább pásztorok, mint földművelők, olly kevés gabonát teremnek, hogy csak igen szűken jöhetnek ki vele a' lakosok. A' mandola-, dió- és más gyümölcsfák mindenütt 's a' tengerhez közel lévő alacsonyabb tájakon az olajfák is tenyésznek. A' barmok különbféle nemei a' legszebb nyájokban legelnek a' tetőkön és a' völgyekben, 's csak azok teszik a' kivitelt. Nevezetesebb városai: Aquila, Pescara (mind a' kettő várral) Chieti (a' hajdani Teate) és Sulmona. Az Abruzzók legnagyobb fontossága katonai fekvésekben áll. Mint oltalmobástya 15 német m. földnyire nyulván el az egyházi status mellett, kiváltképen az által nevezetes ezen két tartomány, hogy csak egyetlenegy, 's az által a' hadi seregnek felette terhes országot megyen belőlök az ország belső részébe, ellenben a' földközi tenger partjaitól a' bérzen keresztül az adriai tenger felé épen semmi országot sincs. A' nápolyi királyság annakokáért, ha jól védelmeztetik, csak két országuton, mellyek közül az egyik a' földközi tenger és a' pontini posványok mentében Romától Terracinán és Capuán keresztül megyen Nápolyba, a' másik pedig az adriai tenger mentében Anconától Atrin, Pescarán 'sat. keresztül viszi az ország kebelébe az ellenséget, tamadtathatik meg nyomosan. Az utóbb említett országuton a' sok egymástól egyforma távolságra lévő folyóvizek közül mindenik igen jó álláspontot formál, mivel a' sereg jobb szárnya a' tenger, balja a' közel lévő bércek által védelmeztetik, és a' megtámadónak oldala csak a' hegy felől fenyegettetetik megtámadatással, melly álláspontoknak kimozdítása vitézi ellenállás mellett igen sok vérbe kerülne. A' másik országuton ellenben Terracinán keresztül nyomulni, a' nélkül, hogy a' megtámadó fél az Abruzzókat elfoglalná, még veszedelmesebb; mert már Roma felől fenyegethetné, hátulról veszedelem az ellenséges sereg bal oldalát, mihelyt megérkeznek Terracinához a' bércek tájékaról. Végre, ha az ellenség mind a' két országuton egyszerre nyomulna elő, ezen esetben az öszveköttetés, minelőtte Pescarát, a' honnan igen jó országuton mehetne a' bérzen keresztül Sulmonába, és Teanoba, elérné, egészen ketté vágathatnék előtte, a' fen említett nehezések közül mindenkivel egyenként kellene küszködnie, 's méltán félhetne attól, hogy részenként fog meg veretni. Az Abruzzók elfoglalása annakokáért Nápolynak elfoglalására elmulthatatlanul szükséges, arra pedig reá menni felette nehéz. A' mint már mondva van, az egyházi statusból az Abruzzókba vivő országutak közül, csak a' Rietiből Civita ducalén keresztül Aquilába és Sulmonába menő alkalmas a' tá-

bori eszközök szállítására, és csak két más országot használható a katonák hadi rendben való menetelére, ám a r igen nehezen; minden más utak csak keskeny ösvények, melyeken a katonák csak egyenként mehetnek 's egymás után, és a lovasság lovait vezetni kénytelen. A rietii országot tehát az az egyetleneg, mellyen Nápoly megtámadtathatik; de itt is igen megkönnyíti a védelmezést az antrodoccoi erős szoros ut és a számos jó álláspontok. Ezen kívül a mély völgyekkel teljes nagy erdők a Guerillák vagy a Tiroliak módjára való hadakozásra 's az ellenségnek hátulról való megtámadására igen alkalmasak, 's ha a Nápolyiak jó katonák volnának, az Abruzzók az ellenségnek igen sok embereibe kerülnének; de ha valamely nép bátorsággal és erővel nem bír, ha a katonák nyulszívűek 's olly gyávák, hogy ha csak eszkebe jut az ütközet, már megfutamodnak, a legkedvezőbb fekvés is haszonvehetetlen. Innen lehet kimagyarázni, hogy az oltalmazó háborura alkalmas Abruzzók elejétől fogva igen keves hasznára voltak a statusnak, és hogy Nápoly most a Németek, majd a Francziák vagy Spanyolok zsákmányává lett. Csak egyszer (1798) fogtak fegyvert az abruzzoi lakosok a győzedelmesen előre nyomuló Francziák ellen, midőn generalis Hilarion-Point megölték, generalis Ruscát elfogták, és a hódoltatóknak, kiváltképen generalis Duhesme osztályában, tetemes kárt tettek. De mivel a nápolyi sereg már az egyházi statusban megveretett, és mihelyt Francziák mutatkoztak, megszaladt, az ezen hegyes völgyes tájakon lakott 's a Romaiakra nézve félelmes vitéz Samnitesek, Marsusok és Sabinusok maradékai vitézségének szempillantatnyi felbuzdulása csak keveset segíthetett az ország megszorult állapotján, a későbbi 1806-ki lazaadások pedig inkább közönséges haramiaskodásokhoz hasonlók, 's nem válnak dicsőségekre. 1815 midőn Murat az Austriaiak ellen fegyvert fogott, az országútsal sokkal gyűlöletebb volt, hogysen a torentinói ütközet után a nép mellette fegyverre kelt volna; az Abruzzókban született katonák, midőn visszavonulások alkalmával hazájokon keresztül mentek, ellenállás helyett elszéledtek, és a keleti parton lévő folyó vizek inkább akadályoztatták a Nápolyiak visszavonulását, mint az ellenség előhaladását, melly könnyű csapatjaival mind a tenger partokon lévő országutakon, mind a hegyek közt minden ellenállás nélkül előnyomult, és ezen gyors előmenetele által a nápolyi hadi sereget tökéletesen szétoszlatta. Az 1821 felzendült Nápolyiak legnagyobb hasznokat reményeltek az Abruzzóktól védelmekre nézve, és nem csak a Carbonarik gyűlései, hanem a franczia követek kamarája is magasztalta a föld hasznos fekvését 's a lakosok vitézi lelkét, a melly azokban, mint vitéz élejknek méltó maradékaiban, ismét felébredt. De a következés a várakozást egészen megezáfolta. Minekutána az Austriaiak azon czélja, hogy Abruzzót a Civita ducalei országuton, Aquila és Sulmona felől megtámadják, megállapított, generalis PEPE (l. e.) megtámadólag kezdette magát viselni. Mart. 7. 1821 Civita ducalénél általment a határon, és generalis Geppertet megtámadta Rietinél. Serege csak hamar igen nehezen nyomult előre, melly környülállás és 2 austriai bataillon-tól lett megkerültetése miatt visszahuzta magát. Az Austriaiak mindenütt nyomban követték, Wallmoden osztálya már 9-n megjelent az antrodoccoi (l. FRIMONT) erős szoros utnál, megtámadta azt, minekutána egy más osztály a borghettei hegyszorost már annakelőtte keves fáradsággal megvette volna, és csak hamar elfoglalta, mivel a Nápolyiaknak egy része az új országútsal nem lévén megelegetve, a másik pedig félénkségből szétszaladt. Ekkor az egész nápolyi sereg szétszalott, a polgári 's önkényes katonák honjokba visszamentek, a rendes katonaság pedig az elsőkdőség által elgyengülvén, az ország belsőbb részébe vonta magát, 's maga Pepe is elhagyta a sereget, megbosszonkodván annak nyulszívűségén. Aquila már II-n megnyitá kapuját, az itt lévő erősség feladta magát, 's az abruzzoi lakosok élelmet szolgáltattak az austriai katonáknak, és egyáltalában semmi kedvet sem mutattak a fegy-

verfogásra. Az Anstriaiaknak Sulmonába lett gyors előnyomulása által generalis Carascosa, ki a' területi országotat védelmezte, valamint azon sereg is, melly az adriai tenger partján lévő országoton állott, körülkerítettett, és mind a' kettő, mivel a' polgári és önkényes katonák itt is szétszaladtak, hasonlóképen visszavonult. Így lett vége ezen háborúnak, melly új bizonyosságnak, hogy a' thermopylaei hegyesoros is haszonvéhetetlen, ha Spartabeliek nem védelmezik. — Ezen hegyeknek lakosai azon haramiáskodó népnek törzsöke, melly az Abruzzókban, valamint a' Sabinusok tartományának hegyein is, Nápólnak és az egyházi statusnak határszéleit félelmezzé teszi. Ez a' rabló nép hegyek közt lakó földművelőkből áll, a' kiknek vagyionjuk és háznépük van; hanem a' földművelésen kívül, durva természetektől 's szükségektől ösztönözöttetvén, a' haramiáskodást is űzik, társaságokba állanak öszve, és felfegyverkezve az utazókra, sőt gyakran térségen lakó hazájok fíjaira 's ezeknek házaikra is reaütnek.

L—ú.

ABSALOM, Dávid második, Machától, Gesur királya Talmi leányától szül. fija, Ammont, atyja legidősb fiját, Thamarnak, a' ki A. testvére vala, megszéplősítése miatt megölvén, nagyatyjánál (Talmainál) keresett menedéket, 's 3 évig mulatott nála, míg Dávid, Joab közbenjárására visszajöttét meg nem engedte. Haza térvén Jerusalemba, két esztendőt kelte haragra gerjedt atyjától távol élnie. Ezen keménység látszik oka lenni A. Dávid ellen való támadásának, melly vesztéllyel fenyegette a' thronust. De Joab, meggyőzvé a' felzendült sereget, A. t., a' ki hosszú haján egy tölgy ágára akadt, megölte. — A. Jerusalemtól két stadiumnyira márvány emléket emeltetett vala magának; még ma is láthatni egy úgy nevezett Absalomozlopót, de ez a' görög építés később mive.

ABSOLUTIO, I. **OLDOZAT** és **FELOLDOZÁS**.**ABSOLUTISMUS** I. **PRAEDESTINATIO**.**ABSOLUTUS**, I. **ÁLTALÁNYOS**.

ABSORBENTIA. Így neveztetnek azon orvosszerek, mellyek azon czélból rendeltetnek, hogy a' test nedvét magokba vegyék, 's p. o. a' gyomorban lévő csipősségeket és savanyúságokat beszíják.

ABSTRACTUM, **ABSTRACTIO**. Az értelemnek azon tehetségét, melly szerént azon előterjesztést, mellyet egyes tárgyaktól vett vala, önmagában vizsgálóra veszi, annak közös és különböző részeit gondolatban egymástól elválasztja, és a' hasonló esmertető jegyeknél fogva egyszersmind több tárgyakat gondol, abstraháló vagy elvonó tehetségnek, magát a' munkát abstractciónak, 's azt a' megfogást, melly illykép előáll, kivált ha az egyes tapasztalati tárgyaktól vétetett, abstrahált megfogásnak vagy abstractumnak nevezük. Azon tárgy pedig, mellytől abstrahálunk, concretumnak neveztetik. — A' concretum a' tapasztalás által adatik, ellenben az abstractumot maga a' lélek hozza elő. (Vö. **CONCRETUM**).

A. B. S.

ABUKIR, a' régi Canopus, most falu 100 a' ab lak., van erős vára, egy földcsucs és több apró szigetek által fedezett tagas tengeröbölnek nyugoti oldalán, az egyiptomi parton, 4 órányira keletre Alexandriától. Ez a' hely az újabb historiában azon tengeri ütközet által lett híressé, mellyben angol admiral Nelson Aug. 1—3. 1798 a' francia flottát semmi vé tette. Az utóbbi Maj. 19. 1798 indula ki a' toulóni kikötőből, hogy egy hadi sereget gen. Bonaparte vezérlése alatt Egyiptomba vigyen. Mihelyt erről a' Cadix előtt kóválygó angol admiral St. Vincent hirt vett vala, elküldé contreadmiral Nelsont 14 lineahajóval a' földközi tengerre, és parancsot ada neki, hogy az ellenséges flottát keresse fel és támadja meg. Alig pillantotta meg Nelson Aug. az ellenséges hajókat az abukiri kikötőben, azonnal jelt ada az ütközetre, 's alig érkezhének helyeikre a' francia kapitányok, kik épen az admiralhajón valának egybegyűlve, midőn már az első angol hajók elkezdék a' megtámadást. Ámbár a' francia flotta, görbe lineába állitva, olly közel hozzá szorula egy kis szigethez, melly egy ágyunkból 's mozsarakból álló batte.

ria által fedeztetett, a' mint csak lehetett, mindazáltal Nelson hirtelen hallatlan vakmerőséggel keresztül törete flottájának felével a' sziget és a' francia ütközetlinea között, és a' száraz felől leveztete annak háta megett, míg a' másik fele annak frontja elejébe vonula, és egy puskalövetnyire attól vasmacskákat ereszte, úgy hogy a' francia hajók mind a' két part felől, mind a' tenger színéről megtámadtattak. Esti hetedfél óra-, naplemenetkor kezdődék az ütközet. Egy óra mulva 5 francia hajó fosztatott meg árhoczától és foglaltatott el. A' francia admiral Brueys egy ágyugolyó által elveszté életét, l'Orient nevű hajója nagy elevenséggel folytatá még a' tüzet, midőn egyszerre lángba borult. Tíz óra tájon a' 120 ágyus pompás épület felrepüle a' levegőbe. Csak 70—80 ember mentethetett meg ezerből. A' halálosan megsebesített kapitány Casabiancát önkényt követé a' halálba 12 évű fija. Azonban a' többi hajók egész reggelig folytatak az ágyuzást, míg a' francia flottának teljes meggyőztetése el nem választá a' dolgot. Csak 2 lineahajó és 2 fregat menekedék meg áltába és Corfuba; 9 lineahajó elfoglaltatott, egy a' levegőbe repült, egy más egy fregattal együtt magoktól a' Francziáktól elégettetett, egynek pedig a' fenéke kifuratott. Így tétetett semmivé másodsor a' francia tengeri erő a' földközi tengeren; az angol zászlók lobogtak Gibraltártól Alexandriáig, és elvágott a' Bonaparte közönsülése Franciaországgal, kinek ellenségei elversz reményektől lelkesítette, a' következő esztendőben egy új coalitio által egybeszövetkeztenek. (L. EGYIPTOM, Francziák kiszalása.)

ABULFEDA (tulajdonképen Ismael), Hamah fejedelme volt Syriában. Melléknevei: győzedelmes király 's a' vallás oszlopa voltak. Ezen mint historicus és geographus nevezetes Arab, a' Saladinról és vitézi tetteiről híressé lett Ajubiták nemzetségének maradéka, szül. Damascusban a' hegira 672 e. (1273 a' kereszt. szám. sz.) Még ifju volt, midőn több ütközetben vitézsége által magát megkülönböztette. Nagybátyjától Hamah fejedelemségét nyerte örökségül, de birtokába a' közte 's testvére között támadt visszavonások miatt csak néhány esztendő mulva juthatott, 's megmaradt abban 732 (1333) történt halálaig. Az irók, kik felőle szólnak, Abulfedát jelestulajdonságu fejedelemnek vallják, kit a' harcmezőn bátorság és vitézi lélek 's bölcsesség diszesített a' tanácsban. A' kormány bajainak közepette is buzgón foglalatoskodék a' tudományokkal, mindenkor valának tudósok körüle, 's hatalmát és gazdagságát a' tudományok elősegítésének szentelé. Ő maga alapos történeti, törvénytudományi, orvosi, botanikai, mathematicai és astronomiai esmeretekkel birt, 's hosszú vizsgálódásainak gyümölcsei több becses munkájában fenmaradtak, mellyek legnevezetesebbike: „Az emberi nem története“ 's ezen című geographia: „Az országok valódi fekvése.“ Ezen irományokat több rendbeli részenkénti kidolgozásokban, fordításokban és kiadásokban birjuk, nevezetesen a' történetieket: *Annales moslemici arab. et lat. opera et stud. Reiskii* (1789—94. 5. köt.) *De vita et rebus gestis Mohammedis. ed. Gagnier* (1723), mellyhez Schultens auctuariumot készített. Geographiájának részeit Graevius, Reiske, Muratori, Michaëlis, Rink, Eichhorn, Rosenmüller, Paulus, Rommel adták ki. A. saját keze irását Parisban láthatni. Irományai hitelesek, irásmódja csinos.

ABYSSINIA, I. AFRIKA ÉS HABES.

ACADEMIA, I. PLATO ÉS NEOPLATONICUSOK.

ACADEMIA, I) annyi mint tudósok vagy művészek egyesülete, kik a' tudomány és művészség teljesb és mélyebb kidolgozását veszik őszves munkálkodások tárgyául. Nem saját tulajdonja ezen egyesületnek a' tanítás, sem az, hogy országos pénztárból fizetessék. A' parisi, stockholmi 's berlini academiák egyrészen ugyan tanító intézetek is, de ezzé csak a' később időkben lettek, elejente nem tanítottak. Az egyes tagok vagy magok választanak külön művészséget és tudományt, vagy a' kormányzék bizza reájok ez vagy amaz ág teljesebb kidolgozá-

sát. Ezt ők külön munkájuk által cselekszik, mellyek a' rendes ülésekben felolvastatván, a' társaság írományai között hely foglalnak 's meg is jelennek. Nevét ezen intézet az athenai *ακαδημία*-tól vette, mely bizonyos Akademosnak birtoka és nevezetes vívóiskola volt, egyszersmind azon hely, hol Plato tanít vala. Ezen névvel illeték későbbben azon három philosophiai felekezetet, mellyek a' nevezett iskola téreiből kerültek ki, u. m. az első, mellyet Plato, a' második v. közép, mellyet Arcesilaus, 's a' harmadik academia, mellyet Larides vagy Carneades alkottanak. A' legelső intézet, mely a' régi időben ezen nevezetet, ugy mint mi ma veszünk, megérdemli, Alexandriában állott. Itt támaszta legelőbb is a' Ptolemaeusok bőkezűsége egy számos tudósokból álló gyülekezetet, mellynek egyedül az emberi esmeretek művelésén 's gyarapításán kell vala dolgoznia; de a' melly csak hamar épen semmin, vagy legalább grammaticai feszegetéseknél egyeben nem dolgozott. Alexandriából kapák el a' Zsidók azon academiák alakjait, mellyek az I-ső század elhunyán az Euphrates melléki városokban, u. m. Sorában, Nehardeáb., Punebeditában kezdének emelkedni. Ezekről vevének a' Nestorianusok a' 6-ik századb. tanultságot 's ízlést; 's ezekről ismét az Arabok, kiknek jeles kalifajuk, értem Almansort, Harun al Rasidet 's Almamunt, Cordovától egész Bokharáig; a' kelet legtávolabb vidékéig, igen sok academiát alkottak, 's ritka kedvezésekkel ápolgattak. Volt Nagy Károly udvarában is academia, mellyet ő mesterének Alcuinnak tanácsából szerzett, 's ő maga tagja lón; azonban ez a' szép kezdet Alcuin halálával eltűnt; 's most már nem találunk igaz academiára mind addig, míg Konstantinápoly bevétele sok görög tudóst Olaszországba nem űze. Ekkor legelőbb is Lorenzo da Medici állítá Floren czben görög academiáját, mellynek Argyropulus, Gaza Theodor 's Chalkondylas valának tagjai. Utána állítá Cosmus a' Pláto. academiát, czélja: Plato munkáinak tudós gyakorlása 's a' platoi bölcselkedés felélesztése. Ez a' két intézet sem állott ugyan soká; de más, kiterjedtebb academiák léptek nyomaikba, 's az olasz föld példája után egész Európában elterjedtek. Felhozzuk itt mind a' régi, mind az újabbak közül tárgyak rendje szerént a' jelesbeket. A) KÖZÖNSÉGES, tudományos academiák. 1560 álla fel Nápolyban a' mathematicai és physical tudomány emelése végett az *Academia secretorum naturae*; de nem sokára a' pápa tilalma eloszlatta. Követé az *Academia dei lincei* Romában, herczeg Cesi által alkotva, ugyan azon század vége felé, ennek tagja volt a' híres Galilei. Az *Accademia del cimento* a' 17-ik század elején támadt, herczeg Medici Leopold, későbbben cardinalis, vala alkotója; tagjai közül Paolo di Buono, Borelli, Vivani, Magalotti, Redi 's még többen nevezettek. Az *Accademia degl' inquieti* Bolognában, melly későbbben az *Accademia della Traciá*-val olvasztatott egybe, igen jeles értekezéseket adott 1667 ezen czimmel „*Pensieri fisico-matematici*“; 1714 a' bolognai institutum mal egyesült, 's azolta institutum academiája, vagy (XI) Kelemen academiája lett neve; jeles könyvtára van, 's igen gazdag természeti tárgyak gyűjteménye. Ezeknél korább az 1540 Rossumóban felállott *Società scientifica rossunense degl' incuriosi*, melly előbb szép művekkel, 1695 olta pedig tudományokkal foglalatoskodik. A' nápolyi királyi academia 1779 olta áll; írásai között jeles vizsgálódásokat lelmi némelly mathesist illető tárgyak felett. Végre az olaszok közül megnevezzük még a' turini, paduai, genuai, sienai, mailandi 's veronai akadt, mellyek mindnyájan adtak írásokat. Egyáltalában az olasz föld valóságos tenyésztő földje az ebbeli tudományos intézeteknek; Jarckius 550 jegyez fel névsorában. A' tudományok francia királyi academiája „*Académie royale des sciences*“ Parisban 1666 álla fel, alkotta Colbert; de a' királyi megerősítést csak 1699 nyerte meg. Tagjai négy osztályra valának osztva, u. m. a' tiszteletbeli, a' valóságos v. fizetéssel lévő, a' társak (*associés*) 's a' tanulók v. nevendékek osztályára, az első tiz, a' többi három husz husz személlyel; előlülöt a' király választá az első rendből,

a' másodikkól választaték a' titoknok és pénztárnok. A' regens herczeg eltörle a' tanulók osztályát, 's helyette más kettőt hozza be, egyiket tizenkét *adjoints* v. osztálytaggal, a' másikat hat társal, *associés*, 's ez a' hat semmi külön tudományra nem vala lekötve. Ide járult továbbá egy vicepraesidens, kit az első, 's egy igazgató és aligazgató, kit a' második osztályból választá a' király. 1785 külön osztályokat rendele a' felség a' természetírásnak, földmívelésnek, ásványtudománynak 's természettudománynak; 's most már nyolcz osztályból álla az egész, egyszersmind a' társakat és osztálytagokat (*associés* és *adjoints*) egybeolvasztá. Ezen academia több diszes érdemei között nem legkisebbek az általa intézett déllineák kimérései. Munkájából 1699—1793-ig évenként egy egy kötet jelent meg, keves már újabb kori hijánnyal; az elébbiek mindössze 138 kötetre mennek. Parlamenti tanácsnok Ronille de Meslay ezen academia mellé két minden évben osztandó jutalmat alapíta, egyike 2500 livr. a' physicali astronomiának, másika 2000 livr. a' hajósságnak és kereskedésnek. 1793 ez is, valamint szinte az alább említendő „*Académie française* 's *Académie des inscriptions*“ a' nemzeti convent által eltöröltetett; 's helyettek két évvel azután a' nemzeti institutumot hozá be a' directorium. Napoleon 1803 ezen institutumot újra alkotá. Felosztá t. i. az egész négy osztályra: az elsőnek a' physicali 's mathematicai tudományok; a' másodiknak a' franczia nyelv és literatura; a' harmadiknak a' történetek 's a' régi tudományosság; a' negyediknek a' szép művészségek jutottak. Az első osztály álla XI szakaszból 's 63 tagból: u. m. a' geometriának 6, a' mechanícán 6, az astronomián 6, a' geographiának 's hajóstudománynak (későbbben) 3, a' közönséges physicali 6, chemián 6. mineralogián 6, botanicán 6, földmívelésnek és baromorvoslásn. 6, anatómián. és zoologián. 6, 's laz orvosi és seborvosi tudomknyokn. szinte 6. A' második osztály „*l'académie des Quarante*“ 40 tagból álla, 's figyelmét főképen az újonnan megjelenő munkák megbírálása nyelvre nézve, 's a' „*Dictionnaire de l'académie*“ foglalá el. A' harmadik osztály szinte 40 tagból 's 8 társból álla; a' negyedik végre 28 tagból 's nyolcz külföldi társból. Eszteni-dei fizetése a' tagoknak 1500 frank, a' titoknoké 3000 fr., a' külföldi társak fizetést nem huztak. XVIII. Lajos az institutumnak ezen alkatját jobbára meghagyá, csak hogy a' négy osztály régi nevezetét ismét viszsza vette, 's így most az első „*Académie des sciences*“ a' második „*Académie française*“ a' harmadik „*Académie des inscriptions et des belles lettres*“ a' negyedik „*Académie de peinture et de sculpture*“ 's az egész „*Institut royal de France*“ nevet visel; ez így 1830 Augustusáb. Vannak Franciaország egyéb városaiban is jeles academiák, n. sz. Caenb. 1705, Rouenb. 1736, Bordeauxb. 1783, Soissons b. 1674, Marseilleb. 1726, Lyonb. 1700, Amiensb. 1750, Dijonb. 1740 olta, Toulouseban, mely első kötetét 1782 adá, Montaubanb. 'sat. Berlinben I. Fridrik alkota a' művészségek- és tudományoknak academiát 1700; javítások történtek benne 1710. A' tagok itt is négy osztályra szakadnak: egyik a' physicali, medicinát 's chemiát dolgozza; másik a' mathesist, astronomiát 's mechanícát; harmadik a' német történeteket 's nyelvet; negyedik a' keleti tudományosságot, a' nemkeresztények téríthetése is ügyelve. Mindenik osztály állandó igazgatóját maga választja. Első praesidense az academiának Leibnitz volt; azonban csak II. Fridrik alatt emelkedék az intézet valódi diszere, midőn a' nagy király több híres tudóst hiva meg a' külföldről, 's előlülőnek Maupertuiust tevő. Kétszer esztendőnként nyilvános ülést tart a' társaság, 's a' másodikban 50 arany értékű emlékpénzt ítélt oda annak, ki a' feltett kérdésre legjobban megfelelt. Írásai „*Mémoires de l'académie royale des sciences et belles lettres à Berlin*“ czim alatt jelentek meg II. Fridrik olta. Az 1798-ki új javítások az intézetet még inkább közhasznúvá teszik, 's ugyan ekkor egyesült vele a' királyi könyvés művészségtár is. — Manheimban 1755 állíta Károly Theodor V. F. academiát Schöpfflin észrajza szerént. Osztálya kettő. Munkái „*Acta*

academiae Theodoro-Palatinae“ ’s a’ másik rendbeliek „*Ephemerides societatis meteorologicae Palatinae*“ czimet viselnek. A’ müncheni tudós társaság 1759 oltá áll; de midőn Bajorország királyt kapott, tetemesen megbővült, ’s praesidensnek Jacobi neveztetett. Munkái „*Abhandlungen der bairischen Akademie*“ czim alatt jöttek ki. A’ sz. pétervári academiának planumát I. Péter készítette, Leibnitz és Wolf segélek tanácsokkal; de meghala a’ nagy czár, minnelőtte szándékát egészen kivinné. Ezt ő utána I. Katalin tevé meg, ’s 1725 Dec. legelőször állt a’ társaság. A’ császárné 30,000 rubelt rende le évenként szükségeire; ’s tizenöt tudós kapott mint academicus tag fizetést, és mindenik professori czimet. Bernoulli Daniel és Miklós, ’s két de Lisles, Bulfiger és Wolf nagy és tisztelt nevek ezek között. II. Péter alatt süllyedni kezdett az intézet, de felemelé magát Anna alatt; ennek halálával ismét alább szállott; Ersébet császárné másodszer emelé fel, ’s most tágult és bővült; ’s 1758 a’ művészségek academiája is hozzá járult, de hat évvel azután elválaszták a’ kettőt. A’ jövedelem már ekkor 60,000 rubelre ment. Igen sokat tett ez a’ társaság Oroszország belsejének teljesh megesmertetésére, ’s az által, hogy ezen tartományokat olly férjfiak által járatta be, mint Pallas, Gmelin, Stolberg, Güldenstädt ’s Klaproth: több, igen becses munkák megjelenését eszközölle. Tagjai száma, ide nem vévén az előlülőt és igazgatót, tizenöt most is; négy mellékes tag ezen felül az ülésekben részt vesz, és egyik a’ másik után belépik. Van az academiának jeles könyv- és kéziratára, nagy becű pénzgyűjteménye. ’s igen bő természeti ritkaságok tára. Írásai 1723—1747 illy czimmel „*Commentarii academiae scientiarum imperialis petropolitanae*“ 14 kötetet tesznek; innen 1777 „*Novi commentarii*“ czimmel husz kötetet; azolta „*Acta academiae*“ nevek, ’s legujabb folyamatajoknak „*Nova acta*.“ A’ commentariusok oszupán deákul, az acták részént deákul, részént francziául vannak írva. A’ bolognai academiát vagy is a’ bolognai institutumot 1712 gróf Marsigli alkotta; (L. BOLOGNA). A’ tudományok kir. academiája Stockholmban hat tudósprivát egyesületéből eredett, Linné közöttök, először Jun. 13. 1739 ültek együtt. Ugyan azon évben adták ki legelső értekezéseket. Rövid időn köz figyelmet érdemle a’ társaság, ’s Marth. 1741 királyi svéd academiának nevezé fejedelme. Azonban a’ kincstár semmi költséget nem ad reá, ’s az intézet önmagát kormányozza. Azon tetemes jövedelemből, mellyet a’ társaság hagyomány ’s adakozások által nyert, csak az experimentalis philosophiának professora ’s a’ két titoknak huz fizetést. Az előlülőség minden harmadik hónapban a’ Stockholmban lakó tagok között változik; az értekezések áltmóven az üléseken, évnegyvedenként jelennek meg. Az első negyven kötet 1779 „*Régi értekezések*“ az utóbbiak „*Uj értekezések*“ ’s a’ gazdaságot illetők külön „*Oeconomica acta*“ czimet viselnek. Pénz- és arany emlékpénzjutalom évenként tétetik. 1799 az academiát hét osztályra szakadt, ezek: az országos és mezei gazdaság 15 taggal; a’ kereskedés és mesterségek 15 tagg.; a’ külföldi természettudomány ’s leírás 15 tagg.; a’ belső természettudomány ’s leírás ismét 15 tagg.; a’ mathematica 18 tagg.; szép művek, történettudomány ’s nyelvek 12 taggal. A’ társaság kirekesztve bírja a’ kalendáriommal (naptárral) való kereskedést. VI. Keresztely 1742 hat tudósra bizá pénzgyűjteményének rendbeszedését. Ezek későbbben tágasabb körű ’s rendszeres intézetté egyesültenek, ’s egyike a’ hatnak gróf Holstein arra bírta a’ királyt, hogy ez az intézetet megerősíté, (1743) védelme alá vevé, rendes jövedelmet szabott ki számára, ’s megengedé, hogy munkásságát a’ természetírásra, physicára ’s mathematicára kiterjessze. Ekkorig 15 kötet jelent meg ezen akad. munkájából Kopenhágban, dán nyelven; némelyek deákra is lefordítottak. Az irlandi királyi academiát Dublinban 1782 körül jobbára az oda való főiskola tanítójából állott öszve, kik hetenként egybe szoktak gyűlni. 1788 oltá rendszeren adja értekezéseit. Volt ugyan már 1683 Dublinnak academiája ’s 1740 egy phy-

sico-historica egyesülete; de mind a' kettő az ország sorvadása közben elenyészett. Lissabonban az elébb meghalt királyné alkotott a' tudományoknak, földművelésnek, művészségnek, kereskedésnek 's a' gazdaságnak áltáljában vége, academiát, mely három osztályból 's mindössze 60 tagból áll. Eddig kijött munkái ezek: „*Memorias de litteratura portugueza*“ „*Memorias economicas*“, némelly tudománybeli értekezések, 's a' „*Collecção de livros ineditos de historia portugueza*.“ A' tudományok 's művészségek academiája Bostonb. (Amerika) 1780 elején szerkeztetett. Célja nagy és sok, u. m. az ország régiségeit 's természetírását bővebben közleni; a' föld természetményei különbözőféle hasznát 's haszonvetőségét kitudni, meghatározni; orvosi felfedezéseket, mathematicai vizsgálódásokat, philosophiai tanakodásokat 's próbákat, úgy szinte az astronomiában, meteorologiában vagy földleírásban történt új találmányokat 's észrevételeket a' földművelés, mesterség, gyárak, kézművek 's kereskedés hasznára fordítani 's alkalmaztatni; szóval minden készséget és tudományt, mely egy független, szabad és erénybecsülő nemzet javára, dicsére, méltóságára válhatik, gyarapítani, mivelni 's terjeszteni. Tagjai száma nem lehet kevesebb negyvennél, nem több két száznál. Írásainak első kötete 1785 jelent meg Bostonb. Végre látott a' magyar föld is Wallaszky tanúsága szerint (*L. Conspectus reipublicae literariae in Hungaria* 117 l.) már a' 15-ik század vége felé, saját kebelében két academiát, mellyek egyike *Sodalitium Danubianum* nevezettel Budán, másika *Sodalitium Septem Castrense* név alatt Erdélyben áll a fel, Celtis Konrád, akkor hires tudós és költő, munkás intézete által. Figyelmét az akkori izlés szerint mind a' kettő leginkább a' physica astronomiára 's deák verselgetésre függeszté. A' budainak, úgy látszik, első előlölője a' veszprémi püspök Vitéz János volt, 's tagjai között önmagán kívül Joannes Graccus Pieriust v. Krachenbergert, Augustinus Olomucensist v. Käsenbrotot, Julius Milius v. Aemiliust, Andreas Stiboriust, prágai prépostot Vaitmyt, Hieronymus Balbust, Schlechtát és Neydekert nevezi meg Celtis (*L. Luci Apulei platonici et aristotelici philosophi epitome divinum de mundo, seu cosmographia; ductu Conradi Celtis. Viennae* 1497). De mind ez, mind a' később kor hazafellekü tudósainak szüntelen ohajtásai, kezdetei, buzdításai kivánt foganat nélkül valának egész a' mi korunkig, midőn t. i. az 1826-i országgyűlés, és ebben a' négy haza fi bőkezű adakozásai — gróf Széchenyi István 60,000, gr. Károlyi György 40,000, gr. Andrássy György 10,000 's Vay Abraham 8000 ezüst ftot ajánláuk egy napon — a' tudományok és művészségek nemzeti magyar academiáját megalapíták. A' társaság most 248,200 ezüst ft. tőkepénzzel bír, 's minekutána Jul. 7. 1830 a' királyi helybenhagyást is megnyeré: forrón ohajjtuk, hogy a' nemzeti nagyság és miveltség emelésére hathatós befolyásu munkálkodásait mennél hamarabb elkezdhesse. A' „*Közhasznú esmeretek tárána*“ következő kötete külön toldalékcikkelyhen fogja ezen academiának alkatját 's történeteit közleni. B.) A' MIVÉSZYACADEMIÁK ÉS MIVÉSZOSKOLÁKRÓL. I. ez. cikkelyt C.) KÜLÖN TUDOMÁNYOS ACADEMIÁK. Orvosi acad. Az „*Academia naturae curiosorum*“ vagy Leopold academiája Bécsben 1652 áll a fel Bauschius alkotása szerint, 's írásai elébb egyenként, de 1684 oltá kötetenként adja. I. Leopold alatt, ki igen kegyelé „*Caesaren-Leopoldina naturae curiosorum academiá*“ nevet vón fel. Hasonló academiák kelének Palermóban 1645, Spanyolországb. 1652, Velenczében 1701, 's Genfben 1715. Seborvosi acad. 1731 áll a fel Parisb. egy seborsi academiá, melly évenként jutalomkérdéseket tesz fel, 's a' legjobb felelőt 500 livr. értékű emlékpénzzel tiszteli meg. Bécsben 1783 áll a fel egy illyes academiá; 's ez is három jutalompénzt, ötven forint értékűt oszt ki évenként a' jelesebb nevendékek között. Theologica academiá Bo. lognában áll a fel 1787. A' földleírásnak Coronelli állíta academiát a' 18-ik század elején Velenczéb. „*Argonauták*“ nevezete alatt; célja

ennek a' helyesebb és igazabb földképek (mappák) 's földleírások készítése és kiadása. Történeti ac. V. János szerze Portugal történeteinek királyi academiát 1720 Lissabonb., mely egy igazgató, négy censor, egy titoknok 's ötven tagból áll, 's az ország egyházi és országos történetírásán dolgoz. Madridban 1730 körül álla össze egy tudós egyesület, Spanyolország történeti emlékeinek felkeresése 's magyarázatja végett; ezt V. Filep 1738 academiának nevezé. Tagja huszonnég, 's eddigelé több régi történetirót vagy legelőször, vagy csak újabb kiadásokban bocsátottak közre. A' sváb történetek tübingeni academiája a' legjobb történeti munkák és írók élete kiadásán, 's az újabb emlékezetes dolgok egybegyűjtésén dolgoz. Régiségek ac: Cortonában az olasz földön álla fel academia, Hetruria régiségeinek nyomozására; ismét más Upsalában az éjszaki nyelvek és Svédország régiségei felvilágosítása végett. Mind a' kettő igen becses írásokat bocsáta közre. Azon academia, melyet hasonló czélra II. Pál pápa állíta Romában, hamar eltűnt; 's rövid virágzása után nem különb sors érte azt, melynek ntöbb X. Leo volt alkotója. Más kevesebb becsü academiák keltek e' kettőnek hamvaiból. De minden illyes intézetet meghalad a' Parisban Colberttől 1663 alkotott „*Académie des inscriptions*“; czélja: a' régi emlékek fessegetése 's a' hazai jeles történetek emlékpénz, kép, felírások 's t. illyesek által örök fentartása. Elejénte csak négy tagból álla; de 1701 tiz becsületbeli tag, tiz *associé*, tiz *pensionair* 's tiz nevendékre szaporodott. Hetenként kétszer ülést szokott tartani a' Louvreb., 's kétszer esztendőnként nyilván ül. A' nevendékek osztálya későbbben elenyészett. Praesidensét 's vicepraesidensét esztendőnként a' király adá; titoknokja és pénztárnokja holtig megmaradtak. Írásai 1701—93, 50 kötet negyedrétb. A' többi academiákkal ez is elenyészett ugyan 1793, (1. fen.) de nevét XVIII. Lajos alatt ismét visszavevé. Nápolyban 1755 állitá minister Tanucci a' *herculanum* academiát, olly czéllal, hogy a' Herculanium, Pompeji 's más egyéb helyeken talált v. kiásott régiségek magyarázatot nyerjenek. Munkáji „*Antichità di Ercolano*“ czimmel jelentek meg. 1807 Bonaparte József alkotott a' történet és régiségeknek academiát Nápolyban; de ez széteszlott. Az-ugyan azon évben Florenczben alkotott academiája a' toscanai régiségeknek adott egynehány kötet írásokat. Parisban ugyan azon évben álla fel az *Académie celtique*; czélja: a' celta emlékek, szokások, régiségek és történetek, kivált a' mennyiben ezek Franciaországot érdeklík, vagy abban találhatók, nyomozása; etymologiai vizsgálatok minden europai nyelvek körében a' celt-bretagni és ersi nyelvek világánál, 's a' Druidák istentiszteletének felvilágosítása. Praesidense ezen academiának Lenoir, munkájának czime „*Mémoires de l'académie celtique*.“ Nyelvmivelő ac. Az egykor hiresebb „*Accademia della crusca*, v. *academia furfurat-rom*“ 1582 támadt, 's legelőbb Tasso megtámadása által ébreszte figyelmet. Főérdeme egy igen jeles szótár készítése 's több régibb költő hibátlan kiadása. A' francia academia, *l'académie française*, 1629 álla fel, 's ekkor csak privát intézet volt; hat évvel azután a' francia nyelv, nyelvtanítás, költés és ékesszólás academiájává tette Richelieu. A' tagok száma negyvenre határozatotott, közülök választák két két hónapra a' directort és cancellariust, egész éltére a' titoknokot. Több jeles munkájin kívül készíté amaz igen esmeretes francia szótárt „*Dictionnaire de l'académie fr.*“ mely legelőször 1694 jelent meg. Újabb vizontagságait 1. fen. Madridban herczeg Escalona alkotott a' spanyol nyelvnek academiát 1714, melyet a' király egy évvel azután megerősíte 's tetemes jussokkal megajándékoza. A' nyelv tisztasága 's tökéletesedése ezen academiának 's különösen az általa kiadott szótárnak igen sokat köszönt. Pétervárában 1783 álla fel az orosz nyelv mívelésére egy társaság, 's mindjárt a' tudományok academiájával egyesült. Svédországban 1789 hasonló academia állitattott. Az erdélyi magyar nyelvmivelő társaság, habár nevénel fogva is szinte ezen academiák sorába tartozik;

különben a' nyelvnek akarmelley tudományos tárgyban, 's különösen a' honi történetek előadásán való mivelése 's virágoztatása volt a' czél. Sokan vágnyi fognak már itt is megtudni ezen társaság rövid történeteit. 1790 megkérték II. Leopoldot Erdély rendjei, hogy egy nemzeti, országos, nyelv-mivelő társaságnak fesállitását kegyelje; 's ennek planumát 1791 az újságlevelekben is kihirdették. Harom év alatt semmi királyi válasz nem érkezett, 's addig is kicsinyben próbát akarván tenni a' társaság, a' kicsiszámu, keveset merhető egyesületnek gróf Bánffy György a' gubernator lón előlölője, titoknokja Aranka György. Munkájinak egyetlen kötete 1796 jelent meg Szebenben. Aranka halála a' kis társaságot már egészen eloszlatá; de új életet akarván reája lehelni a' lelkes ország, megszólittaték 1819 Döbrentei Gábor, hogy az egyesület planumát újra fogja fel, dolgozza ki, 's az ország nagyainak helybenhagyását véget terjessze elő. Ez meglón; az ujjá lett planum helybenhagyatott 's 1-ső előlölőnek gróf Teleki Pál, 2-ik előlölőnek gróf Kemény Miklós, titoknoknak Döbrentei Gábor választattak, egyszersmind ajánlások is estek a' társaság pénztárának alapítására, mellyeknek esztendei kamatja 3000 vfra volt menendő. Így, a' fels. udv. erdélyi cancellariának engedelve mellett már üléshez is fogott a' társaság, de a' tagok a' további felsőbb rendelésig eloszlottak. Vannak még tudós társaságok, mellyek az academiától inkább csak névre különböznek. Illyen a' göttingeni kir. tudományos társaság (Societät) 1750; a' kir. tudom. társaságok Londonban 1645, 's Dublinban 1730 oltá 's Edinburgban. Továbbá a' régiség buvárainak egyesülete Londonb. 1751, a' manchesteri tudományos és philosophica társaság 1781; 's a' harlemi, vlieszingeni, rotterdami, brüsseli, amsterdami, koppenhági, upsalai 's egyéb tudós egyesületek. Europából a' föld egyéb részei is áltvevék az academiákat. Asiában a' tudományok 's művészégeknek academia álla fel Bataviáb (Java) 1778, és Calcuttában 1784 oltá, és ismét Bombayban. Ezen academiáknak köszönhetni a' legfontosabb esmertetésekét Indiáról 's általjában a' keletnek szelleméről. Amerikában már 1769 oltá mutathat Philadelphia egy philosophiai társaságot, más városai a' szabad új világnak már többet; a' bostoniról már fen emlékeztünk. 2) Academia névezettel élnek a' német földön 's igen gyakran az universitas (főiskola) helyet. (L. UNIVERSITAS) Magyarországon csak azon főbb tanító. intézeteket nevezik így, mellyek rendszerént két karból állanak (ezek a' philosophiai és törvényes karok); de sem ebből sem amabból doctori czimet nem adhatnak. Illyen academia most öt van az országban: Posonyban, Kassán, Győrött, Nagy-Vradon és Zágrábban. Hajdan Pécsen (a' N. Lajosé) és Budán (a' Mátyásé) későbbben N. Szombath. Kassán, 's ismét Budán és Kolosvárott állottak ezekhez valamennyire hasonló academiák. 3) Academiák vagy academiái daraboknak nevezik a' művészoskolákban a' tanuló rajzolatjait. 4) Végre ezen névvel nevezik még, de halul, az énekes egyesületeket 's concertet is.

ACAPULCO, legjobb mexicói kikötő a' délszaki tenger mellett. A' kikötő 's torkolata mély, 's azon helyet, a' hol vasmacskákat szoktak hanyítani, szélvésznek nem háborgatják. A' nagy terhekkal megrakott hajók is bevezethetnek egészen a' torkolatot és kikötőt környező granitsziklákgig. Ezen meredek sziklák vaddá 's kietlenné teszik a' tengerpartot, mellyen nem tenyészik növényei. A' kikötő torkolatjában fekszik Roqueta vagy Grifo szigete, melly nyugotra 7—800, keletre 1—1 1/2 angol mértföldnyi szélességű 's 27—33 ölnyi mélységű torkolatot formál. A' város, mellyet a' magas Diego erősség oltalmaz, éjszaknyugotra fekszik 4000 lak., kik a' manillai gálya érkezéttel 9000-re szaporodnak. Keves kereskedési hely fekvése egészségtelenebb ennél. A' hévség nappal közönségesen 86—90°, éjjel reggeli 3 óráig 78°, innen kezdve napköltéig 64—62° Fahrenheit. szerént. Kelet felől utat vágtak a' kősziklákon, hogy a' hévséget tengeri szelek hűsítsék valamennyire, de, a' mi szükségesebb volt, a' posványokat

ki nem szárazították; ezek a' legnagyobb aszályig fenmaradnak, 's enyésztekkel a' rothadó állati részek szerfelett megrontják a' levegőt. Az idegenek, kik kereskedés végett magasabb fekvésű tájakról jönnek ide, főképez az ifju Europeiak a' nyugotindiai sarga hideg, vagy a' keletindiai cholera morbus prédájivá lesznek. Amerika éjszaknyugoti partjával csekély itt mind eddig a' kereskedés, mellynek a' természet olly felette kedvez. Az eddigi kivétel Acapulcóból, többnyire ezüst, indigo, kosenillek, spanyol posztó, 's keves éjszakmexicói és californiai prém; a' bevitel pedig Asiának mindennemű drágaságai.

L—ú.

ACATHOLICUSOK, Nemcatholicusok, mint: a' Lutheranus- és Reformatusok, vagy Protestansok.

ACCELERANDO, siettetve; azaz: a' muzsikai darabnak ezen szóval jelelt részét gyorsabban kell játszani, mintsem a' kezdetén kitett időmérték kíváná.

J.

ACCELERATORIUM, I. SIETTETŐ PARANCSOLAT.

ACCENTUS, I. HANGOZTATÁS.

ACCEPTANS, elfogadó, az a' ki a' reáuzott váltólevelet értékesnek esmeri, 's magát annak fizetésére aláírása által, mellynél fogva a' váltótörvény alá esik, lekötelezi. Innen acceptatio, elfogadás. *Acceptatio per honor di lettera*, valamely váltólevelnek egy harmadik által való elfogadása a' kiállító vagy valamely indorsans javára 's becsületére, a' kik e' végre az ollyan harmadik személyeket, mint szükségpótlókat, a' váltók végén fel szokták jegyezni, közönségesen e' kifejezéssel: szükség esetében N. N.-nél (*au besoin chez...*) (L. VÁLTÓLEVEL és VÁLTÓTÖRVÉNY).

Th.

ACCESSIT, második jutalom, mellyet a' jutalomtételekben azon munka nyer, melly a' főnyertes után legjobbnak ítéltetik.

ACCESSORIUM, I. JÁRULVÁNY.

ACCIDENS, 1) valamely személynek vagy dolognak történetes, nem mívöltos tulajdonsága, p. o. szépség, gazdagság. *Accidentalis* történetes. Innen *accidentia*k, történetes 's eleve szorososan meg nem határozható bevételek. 2) A' philosophusoknál ez a' szó a' substantiának (puszta lénynek v. mívöltotnak) tétetik ellenébe, és jelenti a' substantia lételének módját, a' lénynek míneműségét. Önkényt értetik, hogy ez az ellenbetétel abstractión épül, mert a' valódi világban egy substantiát sem lehet lételének valamely bizonyos módjától külön válna észrevennünk.

A. B. S.

ACCISA I. EMÉSZTÉSI ADÓK, MELLÉKES ADÓK, VÁM.

ACCLAMATIO, I. KIKIÁLTÁS.

ACCLUSUM, I. ZÁRVÁNY.

ACCOMMODATIO, I. ALKALMAZTATÁS ÉS EGYEZSÉG.

ACCOMPAGNEMENT I. KISÉRÉS.

ACCORD I. ÖSZVEHANGZAT.

ACCOUCHEMENT, és **ACCOUCHEUR**, I. SZÜLÉSSEGÍTSÉG.

ACCUM (Fridrik), születésre nézve Német, a' burkus királyság westfaliai tartományából. Harmincz esztendő előtt Londonba ment, 's ott a' chemiáról és tapasztalati physicáról tanításokat nyitott, mellyeknél a' Priestley 's más angol chemicusok felfedezéseit tette alapul. Öszveköte ott magát Ackermann Rudolffal, egy iparkodó német mívész 'gkereskedővel, a' közönséges gázzal világítás végett. Erről irt főmunkájának, „*A practical treatise on gas-light*“, (németül freibergeri bányásztanácsos Lampadiustól sok pótlékokkal, Weimar, 1819) melly Ackermann boltjában jelent meg, 's már négyszer adatott ki, lehet köszönni a' gázvilágítás hirtelen elterjedését Londonban 's Angliá minden nagy városaiban. Későbbben egy *practica* chemiát tanító könyvet is adott ki, mellyet Angliában igen becsülnek. Több esztendők előtt az éjszakamerikai statusokba költözött, mivel nem tisztitható ki magát egészen azon gyanuból, hogy a' *Royal Institution*-ben, mellynek könyvtára és olvasószobája résszerént az ő gondja alatt volt, céljára szolgálható rézképeket, mappákat és egyez

czikkelyeket vagdalt ki, a' munka nagy megcsönkítésére. A' felügyelők panasza ezen institutumnál keményen vádolta őt a' törvényszék előtt. Azonban törvényesen semmi sem bizonyíthatott be ellene. Nem is volt az angol törvényszolgáltatásnak semmi bizonyos mértéke az ezen elidegenítés által okozott kár méltatására. A. B. P.

ACCUSATIO, I. Vád.

ACEPHALI, fejtelének. Így nevezettek a' keresztény egyházban több rendbeli eretnek felekezetek, mellyek vagy egyházi fejektől elpártoltak, vagy általjában senkit egyházi főnek megesmerni nem akartak, p. o. a' Monophysita barátok és papok Egyiptomban, kik Petrus Mongus patriarchát azért, hogy 483 a' chalcedoni zsinatot a' henoticon bevezéréért nem kárdoztatta, nem esmerték meg fejeknek. Három felekezetre oszlottak el, de utóbb a' többi Monophysiták közé keveredvén, neveket elvesztették. A' Flagellansok vagy ostorozó barátok is Acephalusok voltak, minthogy szerzetek nem esmert meg semmi főt is. K. J.

ACERBI (Giuseppe), szül. Castel-Gofredóban a' mantuai birtokban, ifjuságának egy részét Mantuában tölté 's ott tanult meg az angol nyelvet. A' Francziák Lombardiába nyomulásakor 1798 elhagyá hazáját, 's Bellotit Bresciából Nómetországba kíséré, azután pedig olyan országot, melly a' magasztalt Italiával ellenkezésben állna, vágyván esmerni, Dán- és Svédországba, sőt egészen Finnlandig méne (1799). Torneában oberster Skiöldebranddal, a' ki ügyes tájfestő vala, találkozék 's vele folytatá utazását a' lakatlan éjszaki fok felé. Az Olaszok közt A. volt az első, a' ki addig nyomult elő. Azután ugyan azon uton Angolországba ment, hol 3 részli munkában (1802) utazását lelkesen leirta. Lapplandra nézve jól tudta a' szerző, kinek, Acerbi bosszuságára, Angliában Thomson H., Francziaországban pedig Saint-Morrys tartatott, svéd missionarius Canut Leem pontos tudósításait használni. Ezen könyv azután Parisban a' szerző szemei előtt fordítottat le Petit-Radel által („*Voyage au Cap-Nord, par la Suède, la Finlande et la Laponie, traduction d'après l'original anglais revue sous les yeux de l'auteur par Joseph Vallée*“ Paris 1804. 3 köt.), helyvel közzel ugyan megjobbitva a' szerzőtől, de korántsem mind azon pontokban, mellyek által a' bold. Rüh keserü kritikáját magára vonta vala. Hat esztendő olta „*Biblioteca italiana*“ czimű folyó irást adott ki A. Majlandban, mellynek lelkes kritikái szemlétoimást gerjesztettek nagyobb elevenséget az olasz írókban. Nagy tüzzel kelt ki a' tehetetlen előszült Crusca justartása 's a' florenzi szövejtés magának tulajdonított elsősege ellen. Acerbitől vannak a' legujabb olasz literaturának több esztendei folyamat elején közlött lelkes áltnézetek, mellyek köz helybenhagyást nyertek. Austriai generalconsullá nevezetvén ki Egyiptomba 1826, kénytelenítették a' „*Bibl. italiana*“-t másokra bizni.

ACHAEUSOK, tulajdonképen Peloponnesus Achaia nevü tartományának lakosai; de igen gyakran; főképen Homerusnál, a' Görögök általjában ezen nevet viselik. Achaeus, Xuthus és Créusa fija, egy csapat emberrel Thessaliába ment; de kiszorittatván, kénytelen volt nem sokára Peloponnesusba visszatérni; ezután Lacedaemonban és Argosban telepedett le, 's ezek lakosai Achaeusoknak nevezettek. Troja ostromlóji közt az Achaeusok legszámosabbak és legjelesbek voltak. Ezen város elfoglalatása után, kiszorittatván a' Doriusok által, Ioniába (Peloponnesus éjszaki tengerpartjára) költöztek; ezen tartományt Achaiának neveztek 's szerpublicát alkottak. Nevezetessé tette ezen respublicát Aratus, Philopoemen 's mások kormánya alatt az achaei szövetség, mellyre bátorság és függetlenség okáért elébb Sicyon lépett néhány várossal, de későbbben Achaia többi városa: Athene, Megara 'sat, is ezekhez rökcskedett. Az achaei szövetség statusai Corinthus elpusztitása után 146 K. e. Achaia név alatt romai tartományá lettek. (L. Görögország.)

ACHAIA I. LIVADIA.

ACHARD (Fridrik Károly), szül. Berlinben Apr. 28. 1784, becsült természettudós és chemicus, nevezetesen az általa feltalált, legelőször 1800 esmeretessé tett 's azolta igen messze vitt ezékclaczkorkészítéséről, a' berlini tudományok academiájában a' physikai osztály directora volt. Hogy találmányát, melyet a' francia institutum is már Juliusban 1800 a' nemzeti industriára nézve felette fontosnak megemert, nagyobb kiterjedésben üzhesse, a' burkus király neki Slésiában egy falusi jószágot ajándékozott (Kunernt, egy falut a' breslauer igazgat. kerületben), hol az általa felállított ezékclaczkorfabriká a' continentalis elzáráskor olly nagyon foglalatzkodott, hogy 1811 a' télen napjában 300 f. syrupot állított ki. Achard ezzel 1812 egy tanító intézetet kötött össze, az illyenmü czukor készítéséről, melyet külföldiek is meglátogattak, Megholt Kunernben Apr. 20. 1821. Többféle physikai és gazdasági értekezéseken kívül a' ezékclaczkor fabrikálásáról többet kiadott. *A. B. P.*

ACHELOUS (ASPROPOTAMUS), határfolyó Aetolia és Acarnania közt, ered a' Pinduson, Dodona táján, a' Hellenek eredeti lakhelyén, folyik el 's a' ioniai tengerbe ömlik. Európában egyedül ezen folyó partjain tartózkodtanak hajdan oroszlányok. Hesiodus szerint a' folyamisten, Achelous, Oceanus és Thetis fija. Mások másnak tartják. Herculessel DEIANIRA (l. e.) miatt küzdött, 's midőn földhöz vágta Hercules, elébb iszonyu kigyóvá, azután bikává változott; de letörvén egyik szarva, megszegyenülve folyója hullámi közé rejtetett. A' Nymphák, a' mint regéltetik, ezen letört szaruból csinálták a' bőség szarvát. Achelous nemzette a' SIRENEKET (l. e.).

ACHENWALL (Gottfried), a' statistica alapítója, szül. Elbingben Burkusországban 1719, 's Jenában, Halléban és Leipzigban tanult. Elejénte Marburgban tanított, azután a' göttingeni universitasban philosophia és törvények professora lett. 1751 és 1759 Schweizban, Francia-, Holland- és Angolországban utazott. Mh. 1772. A' Európa statusainak történetéről, statusi jusról, statusi gazdaságról 's m. több munkát adott ki; nagy részek több kiadást ére, melyeket mindég nagy szorgalommal jobbitva bocsáta közre. Főérdeme abban áll, hogy azon tudománynak, mellynek czélja a' status munkáló erejének természetét és massáját rendszeresen tanulni 's azokból a' physikai és moralis boldog állapot forrásait és eszközeit következtetni, meghatározott és állandó formát adott 's azt új és világos szempontból tekintette. Ezen tudomány STATISTICA (l. e.) nevezetét nyert tőle. Legjelesb tanítványa 's követője a' göttingeni universitasban Schlözer volt.

ACHERON, a' régieknél egyik folyója az alvilágnak. A' lelkekkel ezen evezete által Charon a' szokott fizetésért, e' végre tettek a' régiek minden halott nyelve alá egy obolust. De a' révész csak azon holtak lelkeit vette csolnakjába, kiket e' világon eltemettek, vagy a' kik testét ha keves föld fedte is; különben egy egész századig kellett a' folyó partján bolyongniok. Az ó geographiában öt folyó visel Acheron nevet. Az epirusi (Janina prov.) Acherusa taván 's a' cassiopei hegyek sziklái alatt folyik keresztül 's Prevesa mellett a' ioniai tengerbe szakad. Jelenkori neve Velichi. Egyiptomban közel Memphishez a' Nilus egyik ága hasonlólag Acheronnak, egy tó Acherusiának nevezetett; ezen szoktak vala az Egyiptombeliek áltevezni halottjaikkal, 's vagy a' tó egy kis szigetén, vagy a' tulsó parton temették el, avagy, ha a' holtak bírása elkarhóztatta, a' vízbe vetették azokat. Innen eredt a' görög mythus. Cerberusnak Acherusia nevü barlangja Bithyniában Heraolea mellett, Acheron nevü folyó szomszédságában volt. Egy Cumae és Misenum foka közt fekvő posványt szinte Acherusiának neveztek a' régiek. Most e' helyt sófőzés vagon.

ACHILLES, a' Myrmidonok Peleus nevü királyának és Thetis, a' Nereisek egyikének, fija, Aeacus unokája, innen Aeacides. Anyja a' Styx vizébe mártá az új szülöttet, 's ez által egész teste, sarkát, mellynél fog-

va tartá, kivéve, sérthetetlené lőn. Megjövendölteté A. nek, hogy di-
cső hirt nyer ugyan Troja alatt, de halálát is ott leli; ellenben hosszú
életet él, ha otthon marad. Thetis, hogy elvnhassa a' háborútól, 9
eszt. fiját leánynak öltözve Pyrrha név alatt a' scyrusi király Lycomedes
udvarába viszi, 's leányok közt nevelteti. Calchas jóslata következtében,
melly szerint A. nélkül Troját meg nem vehetik a' Görögök, mindenütt tu-
dakozódnak felőle, végre a' cselben ki nem fogyó Ulysses kifürkészi hol-
létét. Keresketőnek alakozva Lycomedes udvarában árukkal, mellyek kö-
zé fegyvert is tőn, megjelenik. A' leányok asszonyi holmikhez, A. a'
fegyverhez nyul. A' heves és hívóvágyó ifjút nem sokba kerül Troja ellen
felbuzdítani. A' Centaurus Chiron a' gyógytudományban oktatja, 's mu-
zszikálni és lovagolni tanítja. Phoenix a' taborba megyen vele, hogy lel-
kes szónokot 's vitéz katonát neveljen az ifjából. A. az Iliasban, melly-
nek főhőse, mint a' görög had legvitézebb 's legszebb bajnoka fénylik.
Ötven hajón vezérel Myrmidonokat, Achaeusokat és Helleneket Troja ellen,
's hajóhadjával 12, a' szárazon II várost dönt el. Ezek közt van Lyrnes-
sus. Ezen város királyának Briseis nevű leányát, ki A. nek jut zsákmányul,
Agamemnon elragadja; a' megsértett, anyja tanácsára, vesztegelve nézi,
mint csapnak Agamemnonra Hector vezérlése alatt a' Trojabeliek 's gyö-
zedelmeskednek; Aeacides bosszuját sem a' Görögök insége, sem a' főve-
zér ajánlati meg nem engesztelhetik; Patroclusnak még is áltengedi fegy-
verét, hogy abban a' Trojabeliekkel megütközheessen. Hector elejti Patro-
clust. Most A., barátja halálát bosszulni, újra harezra kel. Thetis maga
hozza el neki a' Vulcanus készítette drága fegyvereket, a' pais különös
remek ezek közt. Agamemnonnal, kitől az ígért ajándékokat elfogadja,
's Briseist visszanyeri, megbékél, 's Pallástól ambrosiával és nectarral
jól tartatva, új erővel esatába szal. A' Trojaiak megfutatlanak; egy
részek Xanthus folyóban keres menedéket. A. üldözöbe veszi őket. A' holt
testek elrekesztik a' folyamisten hullámit, 's ez, megunván a' vérontást,
szűnést parancsol. A. nem engedelmeskedik, 's Xanthus felzudulva rohan
ellene habtorlatival. Poseidon és Pallas ellenállásra ösztönözik A. t, Xanthus
Simoist 's vizeit hja segédül. De Here parancsára Vulcanus 's Zephyrus
és Notus fuvalmai Xanthust visszaszorítják partjai közé. A. a' városnak
üzi ellenségeit, 's megveszi kétség kívül Troját, ha Apollo nem ellenzi.
Hector maga áll meg a' scaei kapun kívül, 's A. elől futva, Troját há-
romszor kerüli meg. Végre vinak, Hector elesik; A. szekeréhez kötve
vontszolja testét a' taborba; más nap reggel Priamus kérélmére váltságért
kiadja. Homerus költeménye itt végződik. A. további történeteit így be-
szélik. Priamus leányába Polyxenába szerelmeskedvén, a' hölgyet nőül
kéri meg, 's igéri, hogy a' Trojabeliek részére áll. Apollo templomában
inneplik az egybekelést, 's Paris halálosan sarkon lövi A. t; mások szerint
Apollo öli meg, vagy a' nyilat irányozza sarkának. Holt teste véres har-
cot támaszta a' két ellenfél között.

—2—

ACHILLES TATIUS. Előbb hellen románköltő vagy úgy ne-
vezett eroticus; utóbb keresztény és püspök. A' sphaerákról irt köny-
vét csak kivonatban, egy románját, Clitophon és Leucippus szerelmét,
nyolcz könyvben bírjuk még. Nyelve gazdag szónoki ékességekkel és
gyakran sophistai fogásokban mereng.

ACHMET III., török császár, IV. Mohammed fija, uralkodott 1703—
1730. Uralkodása sok nevezetést mutat, itt csak azt említjük, hogy XII.
Károly a' poltawai ütközet után pála keresé 's lele is menedéket. Károly
Achmetet Péterrel háboruba tudta keverni, a' melly Péterre nézve Kata-
linnak akkori kedvesének 's utóbbi nejeének okossága nélkül felette szeren-
csétlen kimeneteli fogott volna lenni (L. PÉTER I.). III. Achmet állította
fel Konstantinápolyban az első könyvnyomató műhelyt 1727. Uralkodá-
sának vége felé, fellázadtak ellene a' janicsárok, 's ugyan azon fogságba
kellett ballagnia, a' mellyben követőjét I. Mahmudot egy ideig fogva
tartotta. Mh. 730.

—f—

ACHROMATICUS, szintelen. A' fejrnek látszó fényugár (világsugár) több színes, különbféle törődékenységi fényugárokból áll. Ha egy illy sugár a' közönséges messzelató cső üvegét éri, szélei megszínvesednek. **DORLOND** (l. e.) olly messzelátókat talált fel, mellyek ezen hibának alája vetve nincsenek, 's ezen okból achromaticus, szintelen messzelátóknak nevezetnek. Ő 's fija, továbbá Ramsden, Pyesinch és Reichenbach Münchenben, mint efféle instrumentumok készítői legnevezetebbek voltak. A' Reichenbachéi felülmulják még az Angolokéit is. (L. REICHENBACH.)

ACIDITAS, savanyúság, legszorosb értelemben, a' chemicus testek azon seregének tulajdonsága, mellyeket **SAVANYOKNAK** (l. e.) nevezünk. Ezen szóval különösen az alkalitas ellentétéül élnek. (L. **ALKALI**). Az újabb időkben ezen kitételnek bővebb jelentést adtak, mivel nem csak az alkalitas, hanem általjában a' basicitas ellentétéül használják azt. Ennél fogva valamely testnek savanyu tulajdonságokat akkor tulajdonítanak, ha annak bázisokat neutralizáló tehetsége van. **A. B. P.**

ACKERMANN (Konrad), színjátzó, kit honi játékszínnek alkotójának tarthatnak a' Németek. Született a' 18 század elején; elméje által szerzett nagy gazdagságát a' játékszín tökéletesítésére 's a' színjátzók mivelésére fordította. 1767 igazgatójává lett a' hamburgi játékszínnek, melly a' német drámai művészség történeteiben időszakot csinált, 's Lessingnek egész szorgalmát megérdemlette. Ackermann kivált a' comici szerepeket (rollékat) remekül játszotta. Mh. Hamburgban 1771. **B. L.**

ACKERMANN (Rudolf.) szül. Schneebergben Szászországban 1764, mint nyereggyártó legény elébb Parisba, azután Brüsselbe, későbbben Londonba vándorolt, a' hol jelenleg vezetes mű- és könyvkereskedés birtokosa.

ACOLUTHI!) egyházi szolgák, kik a' latán egyházban már a' 3-ik században, de a' görögben az 5-iknél nem elébb jöttek szokásba, 's gyertyagyújtásra (innen *accensores*), a' processióknál gyertyahordásra, (innen *ceroferrarii*) az ur vacsorájánál a' bor és víz odanyújtására, szóval, a' püspökök és papok egyházi foglalatosságainál cerimoniai szolgálatra voltak rendelve. A' papsághoz tartoztak, 's rangjuk mindjárt a' subdiaconosoké után következett. A' romai ecclesiában a' papi szenteléskor a' négy kisebb szentelés közt az acoluthus szenteltetése, midőn a' felszentelendőnek kezébe, hajdani rendeltetése jeléül, gyertya és borkanna adatik, még ma is legfőbb; de azon egyházi hivatal, melly ez által adatott az ó ecclesiában, már el van törölve, minthogy az acoluthusok szolgálatját a' 7-ik század olta világi szolgák 's gyermekek viszik végbe, kik a' cath. egyház liturgiai könyveiben csak kölcsönözött értelemben nevezetnek acoluthusoknak. Az újabb görög egyházban ezen hivatalnak neve sem fordul már elő. 2) A' Görögöknél azok nevezettek így, a' kik legnagyobb szégyennek tartották véleményekről lemondani.

ACQUISITOR, l. **SZERZŐ**.

ACRE, (Akka, St. Jean d'Acre) a' középidőben Ptolemais, vs. és kikötő Syria partjain, fővsa egy török helytartóságnak (pasaliknak), melly a' damascusi és tarablüsi helytartóságok közt fekszik, 251 nsz. mf. 420,000 l. a' város, melly a' Karmel hegye tövében van, 's főpiacza a' syriai gyapjunak, mintegy 16,000 lak. számlál; kikötője tele van fővennyel, mindazáltal legjobb az itt lévő partokon. A' keresztes hábornak idejében Acre volt a' keresztes vitézek legnevezetesebb kiszáló helye, 's 1291-ig Szent János vitézei benne laktak, és épen innen kapta franczia nevét: St. Jean d'Acre. 1799 a' Törökök, kegyetlenségéről híres Djezzar basa alatt, az angol tengeri vezér (commodore) Sidney Smith segítségével, 61 napig tartó ostromot állottak ki itt a' Bonaparte vezérlése alatt lévő franczia-egyiptomi seregtől. (L. **EGYPTOM**, Francziák kiszalása). **L—ú.**

ACRIDOPHAGUSOK, sáskaevők l. **SÁSKÁK**.

ACROSTICHON, (gör.) olly költemény, mellyben az egyes sorok vagy versek kezdet-, néha végbetülji bizonyos nevet vagy mas értelmet adnak. Név- vagy sámversnek is mondhatnók.

ACSA, több helységek neve, mellyek közül kettő leginkább figyelemre méltó. Az egyik (é. sz. 47° 22' és k. h. 36° 15' alatt), Székes-Fejér vármegyének csákvári járásában, Budához 5 órányira fekvő magyar-német falu, 209 házzal, egy cathol. és egy reform. templommal, 1680 lak. Ezen helység most feje annak a' szép uradalomnak, melly az előtt a' Sz. Pál szerzete birtokában vala; most a' es. k. főherczeg József, Magyarország nádorispánya lévén földes ura, mind a' mezei gazdaságnak javítására, főképen a' juhtartásra és földművelésre, mind a' jobbágyi állapotnak helyes elrendelésére czélozó intézetek iránt például szolgálhat. Az uradalom köréhez tartozik még egy falu, t. i. Alcsut, és több puszták. (L. ALCSUT). A' másik illy nevű helység (é. sz. 47° 48' és k. h. 37° 3' alatt), német-tót falu, Pest vármegye váczai járásában, Pest városától öt mértföldnyire fekszik, 133 házat, két nagy kastélyt, egy cathol. és egy evang. templomot, 927 lakost, és azok között több ügyes mesterembereket számlál. Földes urai Baró Prónayak, a' kik nem csak több hasznos gazdasági javításokat behoztak, hanem ezen tájékok kies kertekkel 's ligetekkel is ékesítették. a' hol sokféle külföldi növények, elmés emlékjelek, szép épületek, a' legjobb izlés szerént elrendelve, előfordulnak. Az egész vidék geognosticai tekintetben is nevezetes.

S—s.

ACTA, ACTÁK. I. A' francia törvénytudományban acta, documentumot, oklevelet, akármelly nemű irást jelent. Ott az acták privát (*actes sous seing privé*), nyilvánosan hitelesített (*actes authentiques*) és végrehajtható (*actes exécutoires*) oklevelekre osztatnak, a' hova főképen a' jegyzők irásai (*actes notariés*) 's a' francia itélő széknek ítéletei tartoznak. Külföldi oklevelek 's ítéletek csak bizonyító, nem pedig végrehajtható erővel bírnak. — II. Angliában acta, tettet, végzést jelent. Azért parlamentacta a' parlament által hozott 's a' király által megerősített végzés, statutum. (L. NAGY-BRITANNIA.) A' parlament actaji az ülés végzetével, melly rendszerént minden esztendőben félbeszakasztásokkal, prorogatiókkal tartatik, egy oklevelbe foglaltatnak, 's ez statutum, mellynek egyes végzései külön czikkelyekre osztatnak; ezért a' király uralkodásának esztendeje 's a' czikkely szerént hozatnak fel, p. o. a' *habeas-corpus-acta* az 1680-ik eszt. statutum második czikkelye, II. Károly uralkodásának 31-ik esztben., 's így jegyeztetik: 31. Ch. II. c. 2. — III. Magyarországbán actáknak, irományoknak, neveztetnek közönségesen mind azon iratok, mellyeknek törvényes tekintetek 's használasok lehet. Osztatnak publicus — nyilvános — bírói 's privát — különözött — actakra. Az első nyilvános 's törvény által arra meghatalmazott személyektől származnak, 's ezek közt legelső helyet foglalnak az országgyűlési irományok (*acta dietalia*), mellyek a' törvényczikkelyektől 's országgyűlési napló könyvtől különböznek (L. ORSZÁGGYŰLÉS.). A' bírói irományok, a' bíróság által vagy az ő egyenes befolyásával készülnek, 's ezekhez tartoznak a' perbeli irományok is (L. PER). A' különözött acták különözött személyektől származnak. Az első és második rendbeliek teljes hitelességűek, a' másodikak végrehajtható erővel bírnak, a' harmadik rendbeliek csak körülállások szerént nyernek hitelességet.

Th.

ACTA ERUDITORUM, Németországban a' legelső tudományos folyó irás és egyike a' legesmeretebbeknek. Főkép ugyan a' „*Journal des savaus*“ és „*Giornale de' letterati*“ czimű folyó irások példája, hanem egy uttal az épen akkor emelkedni kezdő német könyvkereskedés is nyújtott alkalmat lipseai professor Meuck Ottónak 1686 ezen criticaí irás megállapítására, ki, hogy az e' végre megkivánt levelezéseket előre elintézhesse, ezen évben Angol- és Hollandországot beutazta. Hazatérte után a' legjelesb német tudósokkal egyesülve 1682 megindította folyó irását, mellynek tulajdon dolgozásai és társainak, Carpzovnak, Leibnitznek, Thomasiusnak és egyebeknek munkái által köz és évenként gyarapodó kedvességet tudott szerezni. Célja volt e' folyó irásnak hiv és tökéletes könyvesmertetések köz-

Ieni, 's e' mellett még akkor is híven megmaradott, mikor (főkép a' Hollandoknál megjelent francia folyó irások által) a' nyilvánosság tudományos értekezés nagyobb elevenségre és önlétüségre kapott. Talán ezen, a' rosszul vezetett tudós közönség iránt mutatott csekély figyelem, bizonyára pedig az 1754-től fogva professor Bel által elég gondatlanul vitt szerkeztetés és a' hét esztendő háboru okozta, hogy ezen folyó irás bece és elterjedése mind folyvást vesztett. Végre olly rendetlenül jelent meg, hogy 1776-ki folyamatja csak 1782 láthata napfényt, 's ezzel alakadt. Pótlékaival és foglalataival együtt 117 negyed rétű kötetre nevedett.

ACTÁK ÁLT.KÜLDÉSE. Acták v. irományok átküldésének nevezetik, midőn a' bíró valamely egészen az ítélethozásig elkészült törvényes ügyben nem maga hoz ítéletet, hanem e' végre az irományokat valamely arra rendelt ítélő széknek átküldi. Ez arra szolgál, hogy a' részrehajlatlanság bátorságba tétessék, 's mindenik fél által kérethetik, a' hol nincsen törvényesen megtagadva. Az ítélő szék választása a' bírótól függ, 's a' feleknek csak három ítélő szék elhárítása engedtetik meg. Az irományok ezen átküldése a' legfelsőbb instantiákban már most Németországban sinez szokásban. Az előtt ezen irományátküldés idegen, részrehajlatlan törvénykarokhoz (Juridicus facultasokhoz) a' német polgári szabadság palladiumának nevezetett; de az nem mindenkor helyes, mert a' pernek felkészítésétől legtöbb függ. Magyarorszában átküldetik a' per a' feljebbvitel utján a' királyi táblára; az alsó bírák a' pereket a' törvényszéknek bejelentik. (L. PER és FELJEBBVÍTEL). Ha az irományok a' politicalai uton a' felsőbbség parancsolatjára átküldetnek, az felküldetésnek nevezetik. Th.

ACTA SANCTORUM, a' görög és latin egyház martyrjai- és szentjeiről szóló régibb tudósítások gyűjteményeinek köz neve, különösen pedig azon, efféle tudósításokat magában foglaló munka czime, mellyet a' Jesuiták intézéséből egy antwerpi Jesuita Bolland János 1643 kezde el, 's halála után ezen szeizet tagjai, kik róla BOLLANDISTÁKNAK (l. e.) nevezettek, 1794-ig folytatának (Antwerpen, Brüssel, Tongerlo 1643—1794, 53 fol. köt.) Olly személyekről, a' kik szent élet, vagy a' keresztények üldöztetésekor állhatatosság által különböztették meg magokat, egyes tudósítások már a' 2, 3-ik századból találatnak. Környülállásosabb biographiákat a' 4-ik században kezdének írni, 's számok a' középkorig szerfelett nevedek. Ezen egyes életrajzokból, mintegy a' 6-ik században, kezdének épülésre célzó közönségesebb munkákat szerkeztetni, 's Boninus Mombritius adá eredeti legendák első criticus gyűjteményét 1474. De mind ezen gyűjteményeket felülmulja az említett antwerpi, hijánytalansága, hírsége, részéletlensége, valamint józan critica 's jeles magyarázatok által, mellyek azt a' külső 's belső történet mindenkori becses kincstárává teszik. Az újabb idők önös és irreligiosus elhidegülete a' történetírás ezen, egészen a' középkor szelleméhez és szükségéhez alkalmaztatott nemét meg nem foghatta, 's azon hálas tiszteleten, mellyben az előkori jámbor emberek élete 's tettei részesültek, 's a' melly követendő példaul ajánlotta azokat, megütközött, és ama', nagy részént korfiak által feljegyeztetett tudósításoknak majd formáját, majd foglalataját hypercritice ítélte, a' minek, ha a' classicus régiség historicusaira olly mértékben alkalmaztatnék, sajnálatos scepsisre (skepsisre) nem lehetne nem vezérelnie. Vizsgáljuk csak azonban az előkor ezen, legközelebb céljok által kétszeres tiszteletű emlékeket; esmerkedjünk meg bővebben azon idők nézeteivel és szokásaival, 's használjuk vigyázva és okosan az illy esmereten épült criticát, a' melly mind azt, a' mit magában, vagy korában nem talál, önkényüleg meg nem veti; tudjuk végre azt, a' mi kevesebbé mivoltos ezen biographiákban a' mivoltosabtlól ügyesen 's erőszak nélkül megkülönböztetni: ezen tudósításokban a' középkor különtörténete becses kincset nyer, melly annál biztosabb hasznalatu leszen, men-

nél keveseb mesteriséggel rejtegették, vagy köz divatuk gyanánt szótték be szerzőjük az ideigleni vagy személyes nézeteket és véleményeket.

ACTIA, 1) valamely tőkepénzről, mely bizonyos előfogasokra valamely kereskedési társaságba adatott, és azon jusról, mellynek következtében az előfogas nyereségében részesülünk, szóló bizonyító level; 2) maga a' betett summa. Közönséges tárgya az efféle társaságoknak olyan előfogasok, mellyek kivitele egyes személyek tehetségét felülhaladja. Egyébiránt, mivel a' kereskedési társaságok a' tulajdonosoknak nem engednek szabadságot tőkepénzeiket felmondani, azért az actiak a' kereskedés tárgyai. És mivel minden emberi szorgalomnak hol kisebb hol nagyobb mértékben bizonytalan kimenetele miatt változóbb becstiek, mint egyéb nyilvános papírosok: annakokáért igazsággal nem kellene azokat az érték jelenék nevezni. Az actiak az újabb időkör találmánya. 1720 Franciaországban és majdnem egy időben Angliában dühös actiakereskedés űzetett, melly némely egyes embereket mód nélkül meggazdagított, ellenben ezeket koldusbotra hozott. Franciaországban az indiai nagy társaságnak csalárdsága volt ennek oka (I. LAW), Angliában részszerént a' déltengeri társaságnak csa; lárdsága, részszerént a' társasági kereskedés dühe, melly az egész nemzet elfoglalta. Actionarius, egy vagy több actiak tulajdonosa. Th.

ACTIO, cselekvés (a' szenvedésnek ellene téve), a' művészségekben a' belsőnek ábrázolása az élő emberi test mozgatása (járatása) által. E' szerént az ékesszólásban, pantomimában és színjátszó művészségben jöhetne elő, de az újabb időkben ezen kifejezést kivalkép 's szinte kizárólag csak a' két utóbbi művészségben használják. Actio alatt t. i. értik, 's méltán, a' belsőnek ábrázolását, a' mennyiben idegen személyt ábrázol általa az ábrázoló; mert ezen esetben a' test egész jelenetének a' művészség országába kell emelkednie, holott a' szónoki kifejezés inkább subjectivus, 's mint látható kifejezés, inkább csak az arc változtatásaira 's a' kezek mozgatására vitétik. Jelenleg közönségesen csak játékszini (theatralis), nem pedig szónoki actióról van szó. Az elsőhöz tartozik a' pantomimai actio és a' színjátszói szorosb értelemben. Ezen két közt az a' különbség, hogy az utóbbikban a' látható ábrázolás a' hallhatóval (declamatióval v. énekléssel) egyesül; a' honnan ismét megkülönböztethetni a' mondott színjátéki (I. SZINJÁTSZÓMŰVÉSZSÉG) actiót az operadalhokétól, mellynek tulajdonságát a' muzsika határozza meg. A' pantomimai ábrázolásban minden a' látható kifejezésben szorul össze. (I. PANTOMIMA). Az actio magában foglalja: 1) a' test hordását, tartását és állását általjában, a' mennyiben annak valamely személy szellemi tulajdonságát vagy (gondolkozási, érzési, akarási) állapotját kell jeleznie. Ide tartozik tehát az ATTITUDE (I. e.), testmozgatás tágabb értelemben; 2) a' testrészek, tehát a' fő, karok és lábak mozgatását; és 3) különösen ezen testrészek a' kifejezésre legképesb tagjainak mozgatását. Ezen utóbbiak a' kifejezésnek képessége szerént a) a' szemek és arcizmok — innen szembeszéd vagy arczjáték, b) a' kezek és ujak — innen gesticulatio szorosb értelemben, melly a' szónoknak is szükséges. A' lábmozgatást a' táncművészség fejti ki, 's ettől nyer az különös jelentést. (I. MIMICA is)

ACTIO, (törv.) I. KERESÉT.

ACTIUM, fok Görögország nyugoti oldalán a' hajdani Epirusban, legfelső éjszaki csuca Acarnaniának (a' mai Albániában) az anibraciai öböl benyíltánál (mai neve Capo di Figolo v. Azio az artai öbölnél). Világtörténeti jelességét azon tengeri csatának köszöni, melly itt Octavianus és Augustus közt Sept. 2. 31 K. e. történt. Octavianus t. i. egyedül akarván uralkodni, 's Antonius észtelen viselete által tartományiban ingereltvén, háborút kezdte, 's a' két tábor a' nevezett öböl két ellenpartján áll meg. Octavianus 80,000 gyalog- 12,000 lovaggal 's 260 hadi hajóval bírt, Antoniusnak 100,000 gyalog, 12,000 lovag 's 220 hajó várt parancsára. Javalották neki legtapasztaltabb vezérei, hogy szárazföldi harcza ereszkedjék, ő pedig Cleopatra unszolására csatát a' vizen parancsolt.

Pompásan siklottak elő jóval is nagyobb hajóji, de fürgébbek, noha kisebbek valának az Octavianuséi. Minda' két sereg romai legiókból szedett katonaságból áll, 's ezek a' csatat, mint a' szárazon szokás, ugy intézék, 's a' hajókat ugy tekinték, mint megamiyi várat, melyet ostrom 's rárohanás által kell megvenni. Antonius népe tüzfazokakat és nyilakat lövöldöze katapultákból, az Octavianusé pedig szigonnal és kapocsal törekedett az ellenhajót magához csatolni 's ugy reahágni. De mindjárt a' csata kezdetén Cleopatra, megrémülvén egy kis veszteségen, melly szerelmesének hajósseregét derekon érte, 60 egyiptomi hajóval megfutamlott. Követi őt nyomban 's észtelenül Antonius, és nem sokára az elhagyott vitéz hajóssereg, nem annyira az erőnek engedve, mint inkább Octavianus szavára, ki a' gyalazatos megfutamlást kihíresztelé, a' szerencsés győzőnek meghódolt. Követé ebben heted nappal a' szara: wldi tábor, melly elébb, valamint az Augustusé is, 's ezzel szembe a' partra kiállva, vesztég nézője volt a' csatának, 's az eddig olly nagyra tartott fővezér gyávaságát meg nem foghatá. Antonius Egyiptomba futott kedveséhez, 's ott szorongatva Octavianustól, kardját magán keresztül ereszté. Augustus győzedelmének 's az istenek iránt való halájának emlékéül Apollo templomát A.ban kitágítá, benne Marsnak és Neptunusnak szentelt győzelmi jeleket aggata fel, 's minden ötödik évben játékkal innepelté a' napot, melly őt az esmeretes világ urává tette. Ő építette azon helyen, hol táborra állott, a' pompás Nicopolis városát, hol jelenleg Prevesa fekszik.

ACTIVITAS, I. TEHETSÉG.

ACTIV KERESKEDÉS, a' passiv kereskedésnek tétetik ellenébe. Az irók legnagyobb része két megfogást köt össze ezen szónak magyarázásában, a' melly nem mindenkor vagon egymással öszvekapcsolva: először, hogy egyik nemzet a' maga portékájit egy másiknak maga oda vigye, és ennek portékájit tőle elhozza; másodsor, hogy ezen kereskedés által az egész tekintve nyerjen. (L. bővebben: *Kleine Schriften über die Handlung von J. G. Büsch*). Activ adósság ollyan adósság, mellyel nekünk más tartozik, a' passiv adósságnak ellenében, mellyel mi tartozunk másnak. Th.

ACTIVUM, PASSIVUM, cselekvőt és szenvedőt jelent, azaz, munkásságot nyilatkoztatva, vagy idegen munkásság nyilatkoztatását elfogadva. Több egyéb tárgyakkal foglaltatik össze, p. o. ACTIV és PASSIV KERESKEDÉS (l. e.), activ és passiv adósság 'sat. A' grammaticában különösen az ige tekintetik ezen két categoriában.

ACTON (József), nápolyi főminister, szül. Besançonban 1737 oda költözött irlandi szülektől. Tanulását végezvén, francia tengeri szolgálatba lépett, nem sokára a' toscanaiba ment által, s' tisztséget nyervén a' Berberék ellen induló spanyol hadban, ezen háboruban jelesen viselte magát. Ez által a' nápolyi tengeri hadhoz jutott, 's Karolina királyné kegyeit megnyerte. Előbb tengeri, azután hadi minister is 's egyszersmind a' finanziaik igazgatója lett, 's később főministerré neveztetett ki. Ekkor szövetkezett össze az angol követtel Hamiltonnal, 's ezen kettőnek Nápoly sorsára való hatása az országra áldást nem hozott. A. új példaul szolgál, melly veszedelmes, ha a' monarcha a' maga nevében való uralkodást ellenőr nélkül kegyeltjeinek (*Günstling*) engedi. A. gyűlölsége a' Franciaék ellen szenvedélyé hevült, 's őt az olasz háboruk ideje alatt mértéken tul csapó módokhoz nyulni ösztönözte, mellyek végre mindég kedvetlenül hatottak vissza a' királyi házra, 's a' francia párt erejét, mellyből később a' Carbonarik fejtettek ki, mind inkább nevelték. A. 1798 is, midőn Mack vezérle hadat a' francia sereg ellen, a' király kísérsője volt. Még ennekelőtte, Nelson jelenlétekor, az elhíresedett Jumbán ült elől, melly, hogy a' különböző politicalai vélemények ellen viselt gyűlölségét kielégithesse, minden renden lévők között még soha sem látott kegyetlenséggel kerese 's találá uj meg uj áldozatokat. A. Mack szerencsétlen harcza után, de későn, félremozdított. Mh. 1802 gyűlöltetve 's utáltatva a' partok mindenikétől.

ACTOR I. FELPERES.

ACTORATUS I. FELPERESSÉG.

ACTUARIUS I. JEGYZŐ.

ACTUS I. SZINJÁTÉK ÉS TETT.

ACUSTICA, (ezen görög szótól *ακουω*, hallani) a' hallhatóról vagy HANGRÓL (vö. e.) való tudomány. Az előtt a' physicának ezen részét rendszerént a' levegőről való tanításnál szokták előadni; azonban e' nem egyezik a' természettel, mert a' levegő a' hangnak csak legrendszeréntvalóbb vezetője, és minden merő vagy folyós anyag, épen mint a' levegő, részszerént maga hangozhatik, részszerént más testek hangját vezetheti. Ugy kell inkább tehát tekinteni, mint a' mozgásról való tanításnak egy részét. Minden lehető mozgás t. i. vagy előterjedő, vagy kerengő, vagy lebegő (reszkető). A' mozgás utóbbi neme, ha erős és eléggé sebes az, hogy halló életmiveinkre hathasson, (a' mire legalább harmincz lebegés kivantatik egy secundában), hangzatot hoz elő. Egy meghatározható hangzat hangnak, egy meg nem határozható zörgésnek, és a' lebegések sebessége tonusnak nevezetik. Chladni az acusticáról 1802 Leipzigban németül, 1809 Parisban francziánul megjelent munkájában mind azok summáját, mik a' physica ezen részében általa 's másoktól felfedeztettek, előadta. A' főtárgyak ezek: 1) A' tonustudomány, vagy az arithmetikai rész, hol a' hangrezgések általános vagy képesleges sebességeiről van szó, és pedig először azoknak eredeti viszonyairól, annakutána ezen viszonyok apró változásairól, mellyek a' practicus gyakorlásra szükségesek, vagy is a' temperaturáról; 2) azon törvények, mellyeket a' hangzó testek rezgéseiknél követnek, 's a' mellyek magokat a' hangzó testek minden neménél különbféle jelenetek által mutatják ki. Ez az acustica mechanikai részének első osztálya. Minden hangzó testeknél ugy kell az elasticitást tekinteni, mint a' mozgató erőt; valamely hangzó test lehet tehát, a) feszítés által rugós; ezen testek, ha nálók csak egy lineában menő irány vétetik tekintetbe, HUROK (l. e.), ha pedig hártyaként vannak kiterjedve, akkor DOBBÓRÖK; — b) nyomás által rugós, ide tartozik a' FUVÓ INSTRUMENTUMOKBA (l. e.) zárt levegő, melly különb-különbféle módon hosszában terjeszkedik ki 's vonja össze magát, 's némelly instrumentumokban az oldallyukak kinyitása és bezárása által rövidítettik vagy hosszabbítottik meg; — c) belső meredtség által rugós. Ezen testek vagy lineaként azaz, kiváltkép egy irányban lehetnek kiterjedve, mint az egyenes és görbe botok minden némei, vagy hártyaként azaz, többféle irányokban kiterjedtek, hova a' karikalapok, harangok és edények tartoznak. Az előtt csak egy hur rezgéseit esmerték, 's a' levegő rezgését a' fuvó instrumentumokban; de Chladni, a' mennyire lehetett, a' hangzó testek minden nemeinek rezgését megvizsgálta (l. „*Die Akustik*“ és „*Neue Beiträge zur Akustik*“ Leipz. 1817.) 3) a' hangzat odábbvezetésének tudománya épen ugy mint a' levegőn és más levegőnemű folyóságokon, mint más merő vagy csepegékeny folyós anyagokon által, melly a' mechanikai rész második osztálya; 4) a' hangzat érzésének tudománya, vagy a' hallás életmiveinek alkotásáról és funkciójáról az embereknél és állatoknál, melly az acustica anatomico-physiologiai része. Az acusticáról Biot is egy alapos munkát irt 3 darabban: „*Précis élémentaire de physique expérimentale*“ de a' hol Chladni legújabb vizsgálódásai és felfedezései használva vannak. (Vö CHLADNI.) A. B. P.

ACUSTICAI, a' mi a' hangzat előállításának tovább- 's elterjedésének törvényeivel megegyező kellemetes munkálatot hoz elő, p. o. acusticai építésmód.

ACZÉL. Ez a' nemesített vas vagy némelly vasérczek kiolvasztása, vagy a' nyers- és kovácsvasnak különös megkészítése által áll elő. Azon vasérczek, mellyekből az aczélt olvasztás által készítik, a' magok nemében legjobbak, 's megkülönböztetve aczélköveknek vagy aczélerczenek neveztetnek. Minekutána a' kiolvasztott vasat ismételt olvasztás al-

tal minden salaktól megtisztították volna, hosszú páczakra verik 's nyújtják azt, mellyek a' nyers aczél adják. Hogy a' nyers aczél még inkább megnevesítették, több ízben megtüzesítik, elnyújtják, darabokra vágják és ismét öszveforrasztják, melly munkát kitisztalásnak neveznek. Az illy móddal készített aczél tisztált aczélnek vagy színaczélnek nevezik. A' kovácsvasból caementálás által készül az aczél, honnan ezen aczélt caementaltnak nevezik. E' végre jó tiszta vashól való vékony páczákat vesznek, behintik azokat egy erre készített 's caementkemenchének nevezett kemencze kő ládájában szénporral és fahamuval, vagy a' mi még jobb, öszvetört üveggel, 's öt, hat napig alatta erősen tüzelnek, a' mi ezen idő alatt a' kovácsvasat aczéllá változtatja. Ezt a' caementált aczélt, mellyet elő aczélnek is neveznek, még azután kalapácsolják és nyújtják. A' nyers vasból végre az által nyerik az ugy nevezett mesterséges aczélt, hogy megolvasszják, ismételve feltüzesítik, kovácsolják és keményítik, azaz, verestüzesen hirtelen hideg vízben megoltják. Még nem világos egészen, miként képes a' vas ennyire megváltoztatni hajthatóságát, keménységét, olvaszthatóságát és fényét. Nevezetes Guyton Morveau felfedezése, hogy a' kovácsvasat gyémánt által, melly csudálatosan öszvesűrődött széntárgy, valóságos öntött aczéllá lehet változtatni. A' gyémánt tehát épen azon principiumot adja, mellyet a' szén, mert vassal való egyesülésének productumia épen azon tulajdonságokkal bír. — Az Európában divatban lévő aczélnekem közt első rangot foglal el a' finom angol aczél. Ennek jegye B. Hythmánt vagy Martial. Öntve van, de készítése módja titokban tartatik. Utána következik azon faj, mellyet Franciaországban és Schweizban *acier poulé*, feldagadt aczélnek neveznek. Ez caementált aczél 's Angliában Newcastleben készül. Az angol aczélfajok után következnek a' német fajok, különösen Steyerországból és Carinthiából. Ezek után becsülik a' svéd és velencei aczélt. Van a' mi földrészünkön kívül Asiában egy aczél, melly régi idő óta igen híres, a' damascusi aczél, mellyből a' drága kardvasak készítettnek, mellyekben a' legiszonyubb keménység hihetetlen hajthatósággal van egyesítve. Az illy kardvasakat ott helyben is 700—8000 tallérral fizetik. Tulajdonképi készítmódja még ugy látszik, nem tudatik. (L. DAMASCIROZNI). Keletindianában is van egy neme az aczélnek, mellyet ott *van cznak* neveznek, melly a' legnagyobb keménységgel és finomsággal bír, ugy hogy az abból készült kések a' közönséges aczélt és üveget bevagdálják, a' nélkül hogy magok szenvednének. Hazánkban híres a' diósgyőri aczél, melly a' vele tett próbák szerint az angol aczélal vetekedik. — Egyébiránt tudva van, hogy az aczélt ismét vassá lehet változtatni, ha ismételve felhevítik, 's a' szabad levegőn hagyják meghűlni. Főmunka ezen nemesített vasról 's fabricatiójáról Hassenfratztól van: „*La sidérotechnie, ou l'art de traiter les minerais de fer pour en obtenir de la fonte, du fer ou de l'acier*” (4 danub n. 4 rét Paris 1812). Itt rola Quantz is, „*Über Eisen- und Stahlmanipulation* (Nürnberg 1799).

ADAEQUALT, (adaequatus, teljesen reá illő v. kimerítő). Igy nevezetik valamelly előterjesztés a' maga tárgyára nézve, ha abban a' tárgyak minden mivoltos czimerei (characteres essentiales) be vannak foglalva. Ez egyiránt illik mind a' személyes előterjesztésre, mind a' megfogásra. Különösen a' megfogás akkor kimerítő, midőn az egyes tárgyak közös lényét mivoltos czimerekkel határozza meg. A' definitio vagy valamelly közönséges megfogásnak magyarázatja akkor kimerítő, midőn az ezen megfogást a' maga mivolti foglalatja szerint 's egyszersmind a' maga mivoltos határaival együtt adja elő (l. DEFINITIO), következőképen sem nem igen tág (kelletlenül több tárgyakat nem foglal magában), sem nem igen szűk (kevesebb tárgyakra illő, mint a' mellyek azon megfogás alá tartoznak). A. B. S.

ADAGIO, (lassan): 1) a' muzsikai mozgásoknak egy főrésztét bélyegzi (l. TEMPO); 2) olly muzsikai darabot jelent, mellyet csendesen, szívrehatólag és érzékeny kifejezéssel kell játszani. J.

ADAM, (zsid. földből szül.) az emberi nem atyja, Moses szerint a' teremtés hatodik napján földből formáltatott. Az Isten az embernek formálása által, kit saját képére teremtett, 's az oktan állatok urává tett, végezte be a' teremtés munkáját. Társul Evát (Heve zsid. az élők anyja), a' kit oldalsontjából formált, adta neki, hogy közösülvén egymással, boldog maradékkal népesítsék a' földet. Lakhelyekül a' gyümölcses bölvelkedő Eden vala rendelve, melly mindent, a' mi szükségeikre vagy gyönyörökre szolgálhata, nyújtott nekik. A' kertnek közepén állott a' jó és gonosz megesmerésének fája; ennek gyümölcséből enniek nem volt szabad, azt a' teremtő tiltotta meg. De a' kigyó elcsábítá Evát, a' ki leszakasztá egy almát a' tiltott fáról 's férjével megosztá. Ezen vétek szerzedulta boldog sorsokat. A' dolgok képe hirtelen megváltozék szemeik előtt, szegyenlék meztelenségeket, 's falevelekkel takargaták. Hijában rejtezik A. az Isten elől, hijában igyekezék a' vétek okát Evára hárítani; átok érte őket 's az egész természetet. Kilépvén az ártatlanság állapotjából, mellyben teremtettek vala, A. arca veritékében kénytelenítették élelmét keresni, 's az élet minden bajai és a' halál félelme reájok háramlának. A. nak három fija volt: Kain, Abel és Seth; megholt 930 eszt. korában, mellyekből 130-at a' paradicsomban élt. — A. története csaknem minden óvilági nemzetnél több kevesb változásokkal megvan, 's ugyan azon egy kútfőből látszik eredni.

ADAM, mivészfamilia Nancyban. 1) Jakob Sigisbert, szobrász volt, 's nyert egy kicsi hirt lakása környékén; de fiai felülmúlták a' mivészsgben. A' legidősbik 2) Lambert Sigisbert szül. 1700, a' szobrászsgot atyjánál kezdte tanulni, 18 eszt. korában Metzbe. innen Parisba, azután királyi segédpénzzel Romába ment, a' hol 10 évig mulatott. Cardinalis Polignac a' Marius palotájában talált, Licomedes familiája név alatt esmeretes 12 márvány szobor helyrehozását reá bízta. A' trevii szökő kut nevű emlék készítésekor 16 szobrász rajzolatja közül az Adamét választotta XII. Kelemen; de az olasz művészek mindég halasztgaták a' munkát, 's midőn hozzá kelle fogni, A. visszatért Franciaországba. 1737 az academia tagja 's későbbben professora lett. Remekül egy Neptunust faragott, midőn a' hullámokat nyugtatja, 's egy Triton lábainál. Versailles számára Neptunust és Amphitritét készíttette. Berlinben egyéb munkái közül két érc képe seport, a' vadászat és halászat, vagyon. A. jól tudott banni a' márvánnyal, a' meztelen bizonyos correctség, a' szőnyegzetet tulajdon csinoság helyegzi. De időszakának romlott ízlése őt is bal utra vezette, 's mind a' mivészsg hanyatlására emlékeztetnek művei. Mh. 1759. Öccse 3) Miklós Sebestyén 1705, 4) Ferencz Gáspár 1710 szül. Ezek is elébb atyjoknál, azután Parisban 's Romában tanultak, meg visszatértek Parisba, Miklós 1778, Ferencz 1759 hm. Reájok is illik, a' mit Lambertől mondottunk.

F. I.

ADAMALMA, a' narancsnak egy forradásos héju neme, de a' közönséges narancsuál valamivel nagyobb és setétebb. Így nevezik a' lélekző gége első porczogóját is, melly sokaknál a' torokban láthatókép kiül. A. B. P.

ADAMBERGER szül. Jaquet (Maria Anna), egyike a' legjelesb német színjászónéknak, szül. 1752 Bécsben 's ugyan ott meg is holt 1804, minekutána feledhetetlen mivézi előadásaival hazáját közel fél századig gyönyörködtette. Udvari színjászó Jaquetnak lévén leánya, Katalin nevű testvérel, ki kora halálával legszebb reményeket vitt a' sirba, már gyermekkorában lépett a' játékszinre. A' tragicumban tett néhány próba után egészen a' naiv szerepekre adta magát, 's ezeket csuda természetességgel, különbfeliséggel és tökéletességgel játszotta. 1781 udvari énekes Adambergerhez ment férjhez; ettől lett hasonlóan nagyelméjű leánya Antonia. jegyese volt Körner Theodornak, és ezen szerelmes szövetségnek köszönheti a' feledhetetlen költő némelly kellemes énekeit. 1817 házasságra lépén, elhagyta a' játéksziót, hol maga iránt már szeretetet 's csudálkozást gerjesztett.

B. L.

ADAMITÁK vagy ADAMIANUSOK, két rendbeli eretnekek; az első rendbeliek a' köz vélekedés szerint a' 2-ik században támadtak; a' második rendbeliek 1421 körül a' Hussiták zendülése alkalmával mutatkoztak Csehországban. Azért neveztetek így, mert gyűléseikben mind a' férjfi, mind az asszonyi nembeliek meztelenül szoktak volt megjelenni, vagy Adamnak ártatlanságbeli állapotját akarván utánazni, vagy természeti ösztöneik meggyőzésében 's megzabolázásában kívánván magokat gyakorolni. A' régi Adamiták, kik úgy iratnak le, mint házasságyűlölők és fajtalan életűek, úgy látszik, a' rossz hirbe keveredett Carpoeratianusokkal egy felekezetet tettek. (Vö. GNOSIS.) Az újabb Adamitákról is keves bizonyost lehet tudni. Némely írók szerint egy Pikard nevezetű volt szerzőjük, kiről Pikardoknak is neveztettek. 1421 Ziska fegyverrel megtámadta, de egészen ki nem irhatta őket. Mert még azután is egy ideig Csehországban és Moraviában igen el voltak terjedve, 's a' Hussitáktól is, kikkel a' hierarchia ellen együtt dolgoztak, nagyon gyűlöltek. Utóbb a' Taboriták maradványai közé keveredtek, 's azért némelykor ezek is Adamitáknak hivattak.

K. J.

ADAMS (John), az északamerikai egyesült státusok egykori előülője 's hazájának nagy országos embere, előkelő nemzetségből, melly 1608 a' massachusetsbaui gyarmat megtelepítését elősegítette, ezen gyarmat között Baintreoben szül. 1725. A' revolutio előtt, melly hazáját független országok sorába vitta, mint törvénytudó volt nevezetes. A' zajgások kikerekedtekor honja jusait a' canonicum és feudale jusról irt jeles értekezései által védelmezte. Amerika és az anyaország perének historiája, mellyet a' bostoni újságban adott ki, földijeit nagyon feltűzelte. Utálta az erőszakos módot, azonban védőjét lel benne kapitány Preston, midőn katonájjal egy felzendüléskor Bostonban a' népre úgy lövetett, hogy több halál is történt. 1774 's — 75 a' congressus tagjává választatott. Az anyaországgal való megbékélés tartósságát lehetetlennek hívén, a' Jul. 4. 1776 költ végzést elősegítette 's aláírta, melly az amerikai gyarmatokat szabad, önkormányu, független státusokká hirdette. 1778 a' versaillesi udvarhoz Franklinnal együtt volt küldve, hogy mint teljeshatalmu követ szövetségre 's kereskedési egyezésre lépjen. Visszamentekor Massachusets rendjei bizonyos igazgatás alkotmányra javulatját reá bizták, a' mi főképen az ő munkája is. Ezután az egyesült státusok Hollandiába neveztek ki részekről miniszternek, 's boldogult. Hollandia kezét fogott Amerikával. 1782 's későbbben Parisban volt egyik megkötője azon békének hazája és Anglia között, melly az amerikai státusok függetlenségét megesmeré. A' congressus hatalmatlan lévén még külön, az egyesült státusokra nézve, míg a' szabadság tusája tartott, ő ajánlá legelőször is ezen változtatást. Melléje csatlá magát Washington, Franklin, Madison, Hamilton 's m., 's ebből származott az északamerikai egyesült státusok alkotmánya 1787. Az áll még ma is. Washington akkor első, Adams második előülő lett. Fényt kezdte most üzni, 's félelem gerjedt felőle, hogy a' kivivott szabadságot majd még ő ássa el. De ezt csak ellenségei hirdeték. Mert Washington létén hivatalát, a' szabad gyermekstátus még is annak helyébe ültetni meré. Adams nem csalta meg földijeit, a' hazát. Mindeh vész közt igaz gyámola volt az új kormánynak. Előülősege idejének töltével Jeffersont választották utána. Visszavonult most öreg korára minden köz munkától, 's nyugalomban érte halála 1803. Mint író is nevezetes. Európában léte alatt bocsatá közre híres munkáját: „Polgári alkotmányok védelmé“ (London 1781, újra 1792) Még elébb a' „Republicak historiáját“ adta ki. Idős-bik fija:

ADAMS (John Quincy), 1801 és 1802 az egyesült státusok meghatalmazott minisztere volt Berlinben. Ez alatt bejárta Slésiát, 's testvéréhez Philadelphiába irt leveleiben annak állapotját előadta, ki azokat egy „Portfolio“ nevű időszaki írásban közre eresztette. Igen kapott ezeken az olvasóság, mert olly tartomány, mellyben manufacturák diszlenek, 's

a' II. Fridrikót állított képző iskolák jó előmenetellel nevelik az embert, az önerején emelkedni vágyott Amerikát nagyon érdekelte. Nem tudott elébb Slésia felől semmit, most előképül is vehet. Levelei együtt 1804 jelentek meg egy kötetb. egy geogr. mappával. Bennek helyleiras, historia, földesmeretes Slésiáról német írók után ugyan, de azok tévedéseinek olly igazításaival, hogy A. munkáját Friese megint németre fordította 1805, francziára Dupuy 1807. Mihelyt Jefferson lett előlülővé; A. t haza hitta Berlinből. A' szövetségesek pártja, mellyel tartott, tanítóhelyet szerze neki Harvard collegiumában Massachusetsben, hol a' törvénytudomány 's népelőtti ékesszólásról leczkéket ada, 's az ékesszólás- és szavalsárról becses munkát ira; későbbben mint azon tartomány követe a' senatusba lépett. Ebben elhagyá elébbi pártját, mellynek atyastul közönné szerencsését, 's a' democratiaihoz állott. Az előlülőtől, mint minister Muszkaországba küldetett, 's 1814 az europai hatalmasságok előtt, mint az egyesült statusok egyik képviselője lépett fel. 1815 a' st. jamesi udvarnál teljeshatalmu minister, 1817 a' belső dolgok országos titoknokja, 's Febr. 9. 1825 a' congressus előlülője lett. Kormányi fontos tetteiről l. EGYESÜLT STATUSOK.

D. G.

ADAMS (Sámuel), az amerikai congressus tagja, egyik főindítója az egyesült statusok revolutiójának, Massachusetsben 1722 lett a' világra. Mindenkor különösen kikelt volt Anglia nyomása ellen, 's ámbár koros vala már akkor, de a' szabadulás gondolatja ifjai sebességgel feltalálóvá és véghezvivővé tette. Népgyülekezetek alkotása, ezek egymással való levelezése 's Bostonban egybefolyó pontjok az ő gondolatja volt. Hatalmas emelője lett ezen elintézés a' revolutiónak. A. nyughatatlansága nem győző várni a' gyarmatok 's anyaország közt gyladozó láng kiütését, 's függetlenséget kiálta már akkor, midőn a' legforróbb pártosok is még csak a' terhelések megszüntetését sürgették. Rendes katonaseregeket akartak öszveszedni, felállítani sokan, „nem nem” zugta ő, „minden Amerikai katona legyen, mint a' Romai volt.” Washington nem szerette, mert ezen vezér csendesen, okosan megfontolt mindent, az ő véreben hevesség, láz. Azért szavazott ő is 1778, hogy a' helyett Gates legyen fővezér. Vagyonja alig volt valami, 's hánytvetett külseje ellenkezett lelke bátorságával. Szegényen élt, szegényen holt, 's Amerika Catojának nevezte.

D. G.

ADAMSPEACK, legmagasabb hegy Ceylon szigetén, a' Cingalesek Him-al-elnek nevezik. Greenwichől véve az éj. sz. 6° 49' és k. h. 98° 4' közt fekszik, 's tiszta időben már 30 m. földnyire látszik. Geologicé még nem vizsgáltatott, 's meg sem méretett még. Itt ered a' sziget főfolyója Mevelalonga, mellynek torkolatja Trinconomalénál egész Indiában a' legjobb kikötőt formálja. Buddha követői ezen hegyet szentnek tartják, és sok szarándokok mennek oda bucsura, kik egymásnak békejeleket adnak cserébe, hogy az által atyafiságokat megerősítsék, barátságokat állandóvá tegyék, és az ellenségek egymást megengeszteljék. Végre Buddhának egy papja a' hegy tetején megáldja őket, 's intést ad nekik, hogy honjokban erkölcsös életet éljenek. A' tetőn Buddha nyomának jelét mutatják a' papok.

L—ú.

ADANSON (Mihály), híres fűvész, szül. 1727 Aixban a' Provencebán. Talentumait jókor kifejté a' gondos nevelés. A' természethistoriának különös hajlandósággal fektűt; de egyéb tudományokat sem mellőzött el. Fővezetőji Reanmur és Bernard de Jussieu voltak. Linné rendszerre, melly akkor kezdett elterjedni, követésre buzdítá őt; más rendszereket talált fel, mellyek neki több bizonyosságot ajánlának, 's 14 eszt. korában négyvel volt készen. Annak forró kívánása, hogy a' tudományokat egész erejéből előmozdítsa, arra indítá, hogy a' papi hivatalról, mellyre szánva volt, lemondjon, 's ntazzon, hogy még meg nem látogatott tartományokat nyomozzon ki. Senegalt választá ki, mivel azt hitte, hogy ezen tájnak egészségtelensége még sokáig el fogná a' természetvizsgálókat tartóztatni annak megvizsgálásától. 1748 indult utjára 21 eszt. korában. Alig

érkezett oda, azonnal a' legforróbb igyekezettel kezdé' el vizsgálódásait, 's rendkívül sok kincset gyűjtött a' természet mind a' három országában. Mivel az eddig való felosztás módjának hiányait csak hamar érezé, azon igyekezett, hogy azokat egy közönséges mindent felfogó által pótolja ki. Ezenkívül mind azon tartományoknak, mellyeket bevándorolt, szoros abroszait elkészítette, 's a' különböző népeknek, mellyekkel érintésbe jött, nyelveiből szótárakat gyűjtött. Minekutána ezen forró és egészségtelen climában öt esztendeig tartózkodott volna, a' legbecsesb gyűjteményekkel tért vissza hazájába, a' hol 1757 adá ki munkáját (*Histoire naturelle du Senegal* I. Vol. 4.). Néhány remekértekezések, mellyeket az academia emlékirásaiba felvett, academicus czimet szerzének neli 1759. Azonban csak előljárói voltak azok ama' nagy botanikai munkának, mellyet 1763 „*Familles des plantes*” czim alatt két darabban kiadott. Ezen csudálkozásra méltó tudománnyal irt munka azonban nem érhető el czélját, hogy t. i. Linné ellen a' botanicának új alakot adjon. Némelly hibák, mellyeket abban találtak, 's mellyeket a' szerző maga is megesmert, öt esztendő mulva azon feltételre határozák őt, hogy munkáját újra kiadja. Már nagyszámu változtatásokat és pótlékokat csinált, midőn oriási ideáktól elragadtatva, egy egész encyclopaedia planuma kapta meg. Azon reményben, hogy XV. Lajos ezen szándékot elő fogja segéleni, gyűjtögeté ahhoz a' materialékat, mellyek csak hamar szörnyű nagy massára nevedének, 's 1775 egy planumot terjesztett az academia elejébe, melly kiterjedése által közönséges bámulást gerjesztet. Közlebbi megvizsgálás alá vetették, de ennek resultatuma a' szerző kívánságainak 's várakozásának nem felelt meg. A. planuma kétség kívül jeles volt, de nem volt igaza, azt nem részekben, hanem egyszerre akarni kivinni, 's ezen hajthatatlan fejesség volt annak oka, hogy az általjában kivetetlen maradt. Azonban meg nem gyengült buzgalommal folytatá materialéjának szaporítását. Némelly becses emlékirásokon kívül, mellyeket az academia elejébe tett, nem adott többet semmit ki; csak nagy planuma kivitelének ideája foglalatoskodtatá őt; minden tehetségét arra fordítá, hogy az annak kedvező időpontot siettesse. Azonban a' revolutio kiütése a' legszomorubb helyzetbe veté; midőn a' nemzeti intézet fundátasakor meghivá, hogy tagjai közt helyet foglaljon, azt felelé, hogy a' meghívást el nem fogadhatja, mivel czípjói nincsenek. A' belső dolgokra ügyelő minister megadta neki a' pensiót. Egész haláláig szakadatlanul nagy planuma kivitelén dolgozott. Megholt Augb. 1806. Nyomatott írásainak száma keves, hátrahagyott kéziratjainak massájához képest, mellyeknek kiadását Du-Petit-Honarstól lehet várni. *A. B. P.*

ADÁSVEVÉS I. VEVÉSADÁS.

ADDINGTON (Henrik), lord viscount Sidmouth, egy orvosnak fija, ki a' maga mivészségének studiumával statustudományhoz való szeretetet egyesite. A. Henrik, szül. 1756, Pittel lord Chatam fíjával neveltetett. Barátjának ragyogó pályája neki is megnyitá az utat a' főbb hivatalokra. A' parlamentbe lépék, és egész erővel támogattá Pittet Fox ellen. 1789 a' köz rendek házának szöszológjává választottá A., 's megmarada e' diszes hivatalban egy új parlamentnek öszvehívasakor is. Szüntelen hív a' Pitt pártjához, csak akkor voxola barátjának véleménye ellen, midőn Wilberforce 1792 a' Negervásárlás eltörlését javalatba hozá. mivel ő a' gradicsonként való eltörlés mellett vala. Ki is vivé, hogy annak időpontja 1800-ig elhalasztatott. De ez az ők véleményeiben való szempillantatnyi elhajlás sem bizodalmasságokat, sem rendes megegyezéseket a' politicalai systemában meg nem változtatá. Febr. 5. 1801 letév Pitt a' királyi kincstár cancellariusságát, és barátjára A. ra hagyá azt. Ezen hivatalban több tudósításokat készíté ő Angliának financiaállapotjáról, új kölcsönözések szükséges voltáról 's, és érté előadásainak magokban véve száraz tárgyat nemes és egyszerű ékesszólás által kellemetessé tenni. Az amienszi béke rövid ideje alatt védé e' békekötést, melly az ő munkájának látszék. De mihelyt annak felbomlása világossá lett,

ő maga javasla ellenséges intézeteket, és a' háboru legbuzgóbb védőjének mutatá magát. A' király betegségét az 1804 évnek első hónapjaiban használni akarák ellenségei, hogy őt megbuktassák, de a' királynak hirtelen felgyógyulása feldönté planumokat. Mindazáltal újabb megtámadások kinszeríték a' ministerium elhagyására; Maj. 10 visszaadá Pittnek a' pecsétet. A' király akkor lord viscount Sidmouthtá tevé őt, és megkülönböztetté módon megajándékozta különös bizodalmaival. Janb. 1806 ismét a' ministeriumba lépék mint nagypecsét-őrző, de rövid idő mulva ismét eltávolítottatt abból. Midőn lord Liverpool a' megöletett Perceval (1812) helyét mint a' kincstár első lordja elnyeré, lord Sidmouth is újra a' kabinetbe lépék mint a' belső dolgok statistitoknokja, de a' melly hivatalát 1822 letevé. Mr. Peel leve következője.

ADDISON (Jósef), predikátor fija, Wiltshire. szül. Milstonban 1672. Tanulását ott kezdette, folytatta Litchfieldben, a' hol atyja esperest lett. 15 évében Oxfordba mentekor deák versezete minden tanítójának magára vonta figyelmét. Megjelent ez ebben: *Musarum anglicarum analecta*. Más ifjúkori munkái: Drydenre magasztaló vers; a' georgicumok 4-k könyvének fordítása; *Essay upon the georgics*; ode Cecilia napjára; Aeneis 3-k könyvéből Achaemenides általtétele; *Account of the greatest english poets*. Mind jó izlést és szép észet mutatók. Papi életet akart választani ő is, de lord Somers és lord Montague pártfogása politicai hivatalokra emelkedés vágyát gerjeszté dicsőre törekedő lelkében. 1698 III. Williamhoz irt verset, 's lord Somers, mint a' kincstár akkori cancellarius, utazásra esztendőnként 300 font sterlinget eszközle ki számára. Méne így Franciaországba, későbbben az olasz földre. 1701 jelent meg erről szabadlelkü szép epistolája lord Halifaxhoz. 1705 *Remarks on several parts of Italy* kedves olvasást nyujta. De a' ministeriumban változás, 's A. segedelme elmarad. Szükséget látva tér Londonba. Megnyeri akkor az Angol a' hochstädti vagy blenheimi csatát 1704, örömeben a' nemzet, verssel is akarja örökíteni lord Godolphin a' napot, 's ahhoz lord Halifax A. t ajánlja. Készen ettől a' hősi leírás „*The Campaign*“, szeretik; lord Godolphin a' költőt biztossá teszi az appellatiónal, melly hivatalról a' hires Locke épen ekkor monda le. 1705 lord Halifaxot kísérte Hannoverába. E' tájattjátszották Rosamond czimü operáját, de ez nem tetszett annyira, mint vigjátéka: A' szives férj 's a' kisértet dobbal. 1706 sir Hedges országos titkok *undersecretaryvé* tevé, 1709 pedig marquis Wharton, Irland vicekirálya, ottan országtitkoknokjává, sőt egyszersmind a' birminghani vár levéltárnokjává, a' mitől 300 font sterling járt, 's munka keves volt. Lakása Dublin. Itt ifjusága barátjában Steeleben esmere a' „*The Tatler*“ (csevegő) időszaki írás kiadójára. Részt veve abban ő is. Tőle „*Remarks on Virgil*“ 's egyebek. Néhány hónap mulva a' czimet együtt „*Spectatorrá*“ változtatták, 's melléjek álla Tickell, Pope és Parnell 's m. (L. STEELE). Ezen időszaki írás nagy behatással volt Angliára. Mindjárt elejénte 20,000 körül lévő példány kellett. A. prosája benne az akkori idők erkölcei- és szokásainak rajzolatja, charactereket festett, vétket korbácsolt, az uralkodott bohóságokat, ferdeségeket tette nevetségessé, elmésen, csinosan csufolódva. E' mező leginkább érlelten fejleszté talentumát, tiszta izlését 's világosan néző esztét. Nevének jegye Clio volt. Ezen kívül e' számok: 556—559, 561, 562, 565—569, 571, 574, 575, 579, 580, 582—585, 590, 592, 598, 600 az övéi, valamint ezek is: *Essay on wit, the pleasures of the imagination the criticism of Milton*. A' *Spectator*t későbbben „*Guardian*“ (felvigyázó) név alatt folytatván, ebben darabjai alatt egy kéz. Mind ezen írásai együtt is kijöttek: *Addisons papers, being a complete collection of all his periodical works, with his life and notes by Dr. Beattie*. Edinb. 4. Vol. 8. Cato czimü tragoediáját 1713 adta játékszinre, 35-r játszották ezt egymás után, 's még későbbben is gyakran szerette nézni mind London, mind a' többi város. De ezt politicai érdeket is okozá, egybehuzatván az által akkor a' Whig és Tory párt. Felsőleges ben-

ne Cato monologusa; hanem az egészben nem ráz meg olly magas költői lélek, mint a' millyen a' Popetól elejébe készített versekbeu ragadoz. „Addison” azt mondja 21-ik leczkéjében a' csendes egyenességü Hugh Blair is „inkább mustra a' prosában, mint költésben.” Költő csinos, lelkes, jó hangzásu, 's némelly Angol Drydene, Popeja mellé teszi; mint prosaicus egyiránt melegit ki minden olvasóból iránta tiszteletet. Egyszerü, világos, eleven. Nyelve épen spectatori és guardiani tárgyakhöz való, mellyek szétáradást és könnyü lebegést is eltürnek. Anna királyné igazgatásának vége felé az angol nyelvnek olly szótárát akará írni, mint a' millyen a' „*Dizionario della crusca*,” de ideje ehhez hivatala miatt nem jutott. Mert annak halála után Irlandba másodsor ment mint gróf Sunderland vicekirály titoknokja, azután a' kereskedő törvényszék egyik lordja lett, 1715 Skóczia revolutiójakor egyedül magára adta ki „*Freeholder*” czimü idoszaki irását a' kormány védelméül; 55 darab jelent meg ebből. Kézdődött Dec. 23. 1715, Jun. 29. 1716 végződött. 1717 Nagy-Britannia országos titoknokjává nevezteték. Erre nem termett. El-elakadott beszédjében, 's a' kormány elintézéseit védeni nem tudta. Mert természete félénk volt, 's szolása csak jó esmerősei előtt folyó. „Ennél szerényebbet, ennél ügyetlenebbet emberek között soha sem láttam” mondja felőle lord Chesterfield. Azon fenakadása sok bosszontást vona reá. E' miatt a' nagyon érzékeny 's egészsége megbontakozása okából hivatalát letette. Mh. Hollandhouseban Kensington mellett 1719 vízkórságban. Temetőhelye Westminster. Erkölcsei tiszták valának, buzgólag ragaszkodott a' valláshoz, magaviseletében tartózkodó. „Nézd mint hal meg a' jó keresztény” monda ágya mellett állt egyik atyjafijához, ezzel befordult, 's megszünt lélekezni. Munkáját meghagyása szerént barátja Tickell adta ki: *Miscellaneous works in verse and prose of the late right honourable Joseph Addison esq. in 3 vol. with some account of the life*, Lond. 1721. Azután többször. Életéről l. *Memoirs of the life and writing of Joseph Addison esq. with his character by Steele* Lond. 1728; verseit Johnson gyűjteménye 23-ik részében. *Döbrentei Gábor*.

ADELHEID, I. László király felesége (L. LÁSZLÓ I.)

ADELUNG (János Kristóf), ez a' német nyelvre és literaturára nézve magának nagy érdemet szerzett tudós Aug. 18. 1734 Anklam mellett Spantekowban szül., hol a' yja evang. predikátor volt. Tanulását kezdette Anklamban, Klosterbergen Magdeburg mellett folytatta, és Halléban végezte. 1759 az erfurti evang. gymnasium professorának neveztetett, de némelly egyházi vetélkedések miatt már két év mulva Lipsére költözött, hol fáradhatatlan szorgalommal azon súlyos munkákra adta magát, mellyek által a' német nyelvnek és literaturának olly tetemes hasznot hajtott, nevezetesen grammaticai és critical szókönyve által (*Grammatisch-krit. Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Leipzig. 1774—86, 4 köt. és az 5-knek 1-ő része*). 1787 a' szász választó fejedelemtől a' dresdai nyilvans. könyvtárhoz főörnek neveztetett tanácsosi ranggal, 's ezen tisztségében hm. Sept. 10. 1809. Adelung a' német nyelvre nézve maga azt teljesítette, mit másra nézve egész academiák. Szókönyve Johnson angol szókönyvét az észfogások meghatározásában, a' jelentések rendjében és általjában a' szónyomozásban felmulja; hanem a' jelentésekre felhordott remekírók megválasztásában utána marad, mert Adelungot a' felső-szász vagy meiszeni írók iránt való előszeretete pártra csábította azok ellen, kiknek tájékában vagy előadásában meg nem bízott, és izlése szorosb korlátok közé szoríta magát, hogysem a' remekelőadást egyéb, mint az írásmód példájából vett mérték szerént becsülhesse. Az új szavak törvénytelenességétől és azoknak a' nyelvet végtelen elborítással fenyegető ártjától elijede Adelungnak törvényszerűséghez szokott lelke, és e' mellett anyanyelvének csuda 's csak a' göröggel közös hajlékonyságát elesmerte. Ezen fogyatkozásait Voss és Campe teljes igazsággal, de talán igen csekély ki-méléssel feddették meg. Adelung szókönyvének 2-dik kiadása (1798—1801) sok pótlékkal bővült, mellyek magokban véve ugyan becsesek; de a' nyelv-

nek azonban lett előhaladásához nincsenek mérsékelve, és világosan mutatják, hogy még a' fáradhatatlan szorgalom sem törölheti el a' már a' munkának planumba szőtt hibákat. Egyéb munkái közül nevezetesebbek: *Deutsche Sprachlehre*; *Magazin für die deutsche Sprache*; *Ueber den deutschen Styl*; *Älteste Geschichte der Deutschen*; a' déli-szász történeti kútfők esmeretére nézve fontos *Directorium*; *Mithridates*, mellyben nyelvnyomozásainak gyümölcsét öszve akarta szedni. Ő csak az I-só kötetet készíthette el, a' többi hármat hallei tudós Vater végezte be, ki ezekben részént a' megholtinak írásait, részént a' Humboldt urak adták utasításokat, részént saját nyomozásainak eredményeit dolgozta fel. Adelong feddhetetlen életű's szeretetre méltó ember volt. Nótelenül élt. Naponként 14 órát töltött dologban, mellytől barátjai közt és jól terített asztalánál pihente ki magát.

B. L.

ADELUNG (Fridrik), orosz cs. statustanácsos, lovag, több academiák tagja, 1825 oltá előlülője az asiai academiának Sz. Pétervárbán, unokája a' nyelvtudósnak, szül. Stettinben 1768, jeles nyelvtudós és történetvizsgáló. Minekutána Romában a' vaticanumi könyvtár kincseivel megismerkedett, és az ottan lévő régi német énekekről tett fontos vizsgálódásait közre bocsátotta volna (*Nachr. von altdeutschen Gedichten, welche aus der heidelberger Bibl. in die vaticanische gekommen sind. Königsberg 1796 és 1799*), Sz. Pétervárra méne, és ottan a' német játékszin igazgatójában részt vón. 1803 Miklós és Mihály orosz nagyhercegek tanítójának nevezetvén, orosz nemességet nyert. Ezután egész elszánással a' nyelvtudományra adta magát, mire nézve könyvtárör Bachmeisternek gyűjteményei nagy segedelmére szolgáltak. Itt a' sanscrit nyelvnek vizsnyaról az oroszhoz (*Rapports entre la langue sanscrite et la langue russe*), és újabb írásainak egyikében Katalin orosz császárnénak az öszvehasznító nyelvtudomány körül tett érdemeit adja elő (Sz. Péterv. 1815). Schlözertől Oroszország második felfedezőjének méltán nevezett báró Herberstein Sigmundnak életírása által, mellyet résznyire a' kútfőkből dolgozva Sz. Pétervárbán adott ki (1817), ezen nagyérdemű austriai diplomatikusnak méltó történeti emléket állított. Pártfogójától, cancellar. gróf Rumjanzofftól ösztönöztetvén, leirta a' Sz. Sophia nowgorodi templomának nevezetes és némellyek szerint a' 11-ik században Magdeburgban öntött ércz ajtajit. A' réz- és kőtáblákkal gazdagított 's Berlinben 1823 kijött munka fontos tudósításokat közöl a' mívészég történetéről Oroszországban és egy értekezést az ugyan Nowgorodban lévő úgy nevezett svéd vagy ezüst ajtórol, melly Sigtunából, a' svéd királyok régi lakhelyéből, győzedelmi jel gyanánt vitetett Oroszországba. Adelong még egy *Bibliotheca glottica* nevű munkán dolgoz, mellyből bevezetésként már közlőtte: *Uebersicht aller bekannten Sprachen*, (Petersburg, 1820).

B. L.

ADEPTUS I. ALCHEMIA.

ADES, HADES I. PLUTO.

ADHAESIO (ráragadás), tulajdonképen csak a' hignak a' kemény testek felületére való ragadásáról mondatik a' physicában, p. o. a' viz a' belé mártott kézre ráragad. Más-másféleképen történik ez más más testek közt. Így a' kénéső nem ragad az üveghez, de az érczekhez igen 's kivált az arany-, ezüst- és ónhoz. A' viz majd minden testekhez ragad, ha azoknak felülete nem zsiros, poros vagy lisztes. Ezen felületes ragadás miatt az edényekben lévő hig felülete nem tökéletes vizirányt veszen, mert az edény széle felé felfut, mint a' viz a' pohárban, vagy lehajlik 's dombos marad a' közép felé, mint a' kénéső ugyan az üveg pohárban. Az igen vékony (hajszaformá, capillaris) csöökben legszembetűnőbb ez. Ha egy vékony üveg (vagy szalma) csőt a' vízbe teszünk, a' vékony csőben magasabban lesz a' viz, mint körülé kívül. (L. HAJSZÁLCÖÖK). Ezen ragadás miatt a' hig öntés közben az edény oldalához hajlik, ha csak azt (p. o. a' viznél lisztelés, zsirozás 'sat. által) előre el nem készítjük. Ezért van, hogy a' kénéső gömbölyeg cseppekben marad, ha földre, desz-

kára 'sat. ömlik, elterjed pedig, ha az ónra 'sat. esik; a' vízeseppék az olajos felületen gömbölyegek, másokon előmlenek. Ezen ráragadás, közönségesen vévén fel, a' vonszódó 's közelebről az öszveálló (attractio, cohaesio) erőkből jó ki. Mert a' higak is a' higakkal, a' kemények is a' keményekkel ragadási tüneteket mutatnak. Két egynemű hig (viz, bor) egymással könnyen egyesül, de a' különbözők, mint a' viz és olaj, nem. Itt a' könnyebb olaj, 'zsir a' viz felületén csudálatosan (igen hirtelen és messze) elterjed. Egy kávé kalán olaj 150 nsz. öltre terjed el a' viz színén a' tengeren. Ez az oka, hogy a' szélvészekben a' hajó körül kiöntött olaj a' hab dűheit a' hajótól eltartóztatja, a' mit Franklin 1773 mutatott meg. Hogy ezen természeti erőket, mellyek itt munkások, egész viszonyaikban esmerhessük, jegyezzük meg, hogy a' közönséges vonszódás (attractio) hármás kiterjedés (dimensio) szerint dolgozván, más-másféleképen tiünik elő. Ha hosszúságban dolgoz, az öszveállást (l. COHAESIO), ha felületesen dolgoz, adhaesiót és a' hizakban a' chemiai vonszódásokat mutatja. (L. ATTRACTIO). N. I.

ADHAESIO (törv.) l. RAGASZKODÁS.

ADIAPHORA, a' görög nyelvben tulajdonképen különbséget nem tevő 's fontosság nélkül való dolgot jelent. Egyházi értelemben pedig a' külső isteni tiszteletnek azon szokásai 's formái nevezetnek így, mellyek, minthogy a' szent írásban sem megtiltva, sem parancsolva nincsenek, a' hitnek és lelki esmeretnek megsértése nélkül meg is tartathatnak, el is hagyathatnak; különösen pedig az Evangelicusoknál azon eredetikepen catholicus cerimoniák, mellyeket ők, kivált a' saxoniai választó fejedelemségben, az augsburgi INTERIM (l. e.) iránt való engedelmségből fentartottak, p. o. főoltárok, gyertyák, képek, papi karingek, miséző ruhák, latán éneklések, horak, vecsernyék, szent olaj, különös gyónás 'sat. Ezen engedelmeskedésért Flacius, jenai professor, és követőji hevesen kikelték az említett Saxonibeliek és a' velek tartók ellen, 's azokat Adiphoristáknak csufolták. Utóbb a' perlekedés annyira ment, hogy az adiphorák megtartóji a' Calvinistáktól, kik az adiphorákról semmit sem akartak tudni, magokat külső jelek által is megkülönböztették. Azonban a' 18-ik századbéli protestans theologusok megváltozott vélekedései annyira vitték a' dolgot, hogy 50—60 esztendőtlő fogva az efféle szokások csendesen 's lármá nélkül nagyrészt eltöröltettek; 's csak a' legujabb időkben kezdett a' külső isteni tisztelet cerimoniájának szaporítását szükségesnek tartók miatt ismét fontossá lenni az a' kérdés: mit kelljen az adiphorák közé számlálni, 's mit azok közül megtartani? K. J.

ADJECTIVUM, l. MÁSSALÉRTHETŐ.

ADJUDICATORIAE, l. ITÉLETLEVEL.

ADJUTANS (segédtsitz). Ezen nevezet alatt értjük mind azon hadi tiszteket, a' kik valamelly nagyobb hadi sereg fejéhez szolgálati segedelmül rendeltetnek. A' segédtsitztek mindenkor megbizott követőji az előljáróknak, ezeknek oldala mellett lévén, természeteket, szellemi tehetségeket esmervén, mindenben kezekre járnak. Magok ugyan nem parancsolnak, hanem a' főbbek parancsolatit a' seregnek kiadják, és azok teljesítésére ügyelnek. A' segédtsitz szolgálátjának köre fontos és többszerű, 's az egész hadi seregbe nagy befolyása van; szükséges tehát, hogy ezen hivatal viselőji nagy tehetséggel, sokra terjedő értelemmel birjanak, világos tudományuk, fáradhatatlan szorgalmuk, józan viseletük, részre nem hajlók, igazságszeretők legyenek. A' segédtsitztek többfélék, u. m. hadvezér-, szárny-, osztályos-, brigáda-, várnagy-, ezred-, zászlóalj-segédtsitztek. A' fejedelemtől, az uralkodó házból való hercegeknél, a' fővezéreknél generaladjutans — hadvezérségédtsitz — szokott lenni. Kötelessége a' fejedelem parancsolatit közönségesse tenni, a' seregek jelentését beszélni, a' fő elejébe terjeszteni, levelezéseket vinni, a' tábornoki testtel a' csata rendjén dolgozni, a' napló könyveket jegyezni, fegyvernyugodalmi vagy más egyéb alkudozásokban az ellenséggel érte-

kezni 'sat. A' szárnységdtisztek kötelessége az ittközet alatt a' kiadott rendeléseket a' seregszárnyakhoz vagy egyes hadi testekhez általvinni, titkos izenetekben eljarni 'sat. Ezekből kitetszik, mi legyen a' többi ségdítisztek hivatala, kik helyezettésekhz képest mindnyájan azon előjárónak, kikhez adva vannak, egyszersmind titoknokjai is. A' francia seregnél minden zászlóaljnak két adjutansa vagyon, u. m. a' adjutant-major többnyire kapitány, és az a' adjutant sous officier; ez altiszt, de főtisztzi czimert visel. K. K.

AD LIBITUM, (olaszul *a piacere*), tetszés szerént. A' muzsikai darabokban 1) olly egyes helyek megjegyzésére szolgál, mellyek szabad előadást kívánnak vagy engednek; értetik pedig nem csak az időmértékről, mellyhez illyenkör a' művész kevesebb tartozik ragaszkodni, hanem az előadás felékesítéséről és a' szabadon választott illó csinosításokról is. Az utolsóinak leginkább a' CADENTIAKNÁL (l. e.) van helye; ezen esetben t. i. a' muzsikaszász a' gyakorló muzsikus vagy énekes érzésére 's izlésére hagyja, hogy bizonyos pontoknál magát magasabb lelkesedéssel szabadon fejezhesse ki. Azonban az önkénynek egyik esetben sem lehet annyira kiereszkedni, mintha itt a' művész minden rendszabástól 's talán még attól is, mellyet a' darab caractere kíván, egészen feloldozva volna; sőt a' zavar eltávoztatása végett arra is kell figyelmezn, hogy az illyen szabad előadás, melly az egész darabra nézve különben is csak mint kivétel tekintethetik, a' többi énekesekkel 's muzsikussal egyetértőleg történjék. 2) A' partitúrákban a' libitum azt jelenti, hogy ez vagy amaz hang az egészhez nem épen mulhatatlannul szükséges, hanem el is maradhat; azonban ezt csak ollyan mellékes hangokról lehet érteni, mellyek az egésznek csak pótlására 's betöltésére szolgálnak, p. o. *Corno ad libitum*, *Violoncello ad libitum*. J.

ADMETUS, I. ALCESTE.

ADMINISTRATOR, közönségesen véve ollyan személy, a' ki más hivatalbeli személynek helyét kipótolja, p. o. főispányi administrator a' főispányi hivatal helytartója. (L. FŐISPÁNY). A' kamarai administratorról l. KAMARA.

ADMIRAL. A' hajóssereg kormányozóját közönségesen a' miralnak nevezük. Dufresne utmutatása szerént *amir* arab szótól veszi eredetét, melly város vagy tartomány felvigyázóját, hadsereg vagy flotta vezérét jelenti. A' Saracéneknél igen közönséges volt ezen nevezet a' tisztségekben; a' Sicilia- és Gennabeliek a' 12 században kezdetek vele élni, mostanában, kivéven a' Törököt, minden nemzet használja. A' *vice-* és *contreadmiral* alsóbb tisztségek, az utolsót a' Hollandiak *Schout by nacht* (éjjelparancsolónak), az Angolok pedig *rearadmiralnak* (a' hajóssereg háttvédelme kormányozójának) nevezik. Az a' mirallobogót csak akkor lehet a' középárbocz nagy topjára feltűzni, midőn az admiral 20, a' viceadmiral 12 hajót vezet az ellenség ellen. Admiralhajó az, mellyen az admiral tartózkodik. Midőn két egyenlő lobogóju hajó valamelly kikötőben öszvejő, akkor mindég az elébb megérkezett birja az admiralhajó jusát, noha a' másik nagyobb alkotmányu. Admiralitásnak vagy admiralcollegiumnak nevezetik azon törvényhatóság, a' melly egy admiralból, több vice- és contreadmiralokból, több hajóskapitányokból, tanácsnokokból és táblabírákból áll, 's minden tengeri szolgálatot érdeklő tárgyra felvigyáz. Admiralságnak nevezik a' kereskedők azon szövetséget, mellyet ők az ellenség ellen önoltalmokra kötnek, hogy hajójuk bátorságban evezhessenek. K. K.

ADMONITIO, I. INTÉS.

ADÓ. Adónak, adózásnak, contribúciónak, portiónak neveztetnek mind azon teljesítések, mellyeket az országló szék az ország szükségéinek kielégítésére a' polgárok jövedelmeiből kiszedett. „Meghalni 's adót fizetni“, mondja igen helyesen Franklin, „mindenütt kell.“ Minden társaságnak, tehát a' polgári társaságnak is az ő fentartására bizonyos költsé-

gekre vagyon szüksége, melyeket a' tagoknak közösen kell viselnie. A' nyilvános adózásokat tributumnak semmi esetre sem mondhatni, melynek lefizetésével az alattvalók uralkodójoknak tartoznak, hanem ez inkább mérsékelt segedelem azon nagy társaság költségeire, melynek tagjai. Ezen költségek a' polgárok minden classisaira nézve hasznosak és boldogítók, azért minden egyes személy köteleztetik tehetségéhez képest azoknak viselésére. Ezen adózasok öszvesége egyik része a' nemzeti jövedelemnek, melyet a' törvény a' köz kiadás fedezésére határoz; melyért is a' nemzeti gazdaság előlépéseinek kedvezése mindenkor a' legbiztosabb eszköznek tekintethetik az ország jövedelmeinek szaporítására. Az országnak fizetett minden néven nevezendő adózasok kutféje egyesgyedül a' nemzet vagyója. Ezen vagyon azonban két alkotó részből áll: ez részént tőke, azaz, azon gyűjtött javak mennyisége, mely a' polgárnak jelenvaló vagy legfeljebb legközelebbi szükségeit felülhaladja (L. TŐKE); részént jövedelem, azaz, azon javak, melyek csak most természetettek és a' nemzet birtokába estek. (L. JÖVEDELEM). Az adózasoknak nem szabad a' tőkét bántani, különben háborgatják a' TERMESZTÉST (l. e.), mely csak a' legtrikább esetekben a' tőkének reáfordítása nélkül gondolható; megkevesítik épen ez által a' nép öszves természetését, 's meggyengítik magát a' kutfőt, melyekből egyedül folyhatnak az ország tárába az adózasok. Ezek szerint tehát a' nemzet jövedelme azon egyedül való része az ó vagyójának, mely a' nemzeti boldogság sérelme nélkül képes az adózasok viselésére. Azonban minden jövedelem részént nyers, részént tiszta; amaz magában foglalja azon javak egész öszveségét, melyeket a' nemzet valósággal beveszen, a' nélkül hogy az előtt azokkal birt volna; ez ellenben ezen javak csak azon részét teszi, mely a' jövedelem előhozására fordított költségek megtérítése után fenmarad, 's ez azon javak öszvesége, melyeket a' nemzet elemészthet a' tőkének meggyengítése nélkül, melyeket a' fényűzés szükségeinek kielégítésére fordíthat, a' nélkül hogy azon tartalékpénzt, melyből a' természetési munka fizettetik, megkevesítené. Valamint a' tőkét, úgy szinte a' nyers jövedelmeket sem szabad az adóvetésnél alapul venni, mivel olyan adózasok, melyeket az országlás ezekből veszen, könnyen válnak egy természetiekké a' tőkére vettettekkel; mert ha olly tetemesek, hogy az öszves jövedelem címét, mely a' tiszta jövedelmet teszi, felülhaladják, akkor vagy magához a' tőkéhez kell nyulni, vagy a' természetést félbeszakasztani; azonban mindenkor felette nehéz a' határt szorosan kiszabni, melyet althágni nem szabad, hogy a' nyers jövedelemre vetett adó szerfelett nagy 's említett káros következtésű ne legyen; ellenben gyakran elkerülhetetlen olyankor, a' legnagyobb egyenlőségnek színe mellett, a' polgárokat a' leegyenetlenebb módon adóval meg nem terhelni, 's az égre legkiáltóbb igazságtalanságra okot nem szolgáltatni. Szembetűnő példát nyújt e' részben a' természeti tized — dézma —, a' mint ez az újabb országokban többnyire kiszedetik. (L. DÉZMA). A' tiszta jövedelem tehát egyedül az, a' mi az adóvetés tárgyának tekintethetik, és mint olyan az ország finantzigazgatása által tereh alá vettethetik, hogy a' természetés ne akadályoztassék, 's a' nemzeti boldogság ne szerencsétlenség. De ezen tiszta jövedelem kétféle nemű: vagy minden jövedelem eredeti kutféjeiből származó tiszta jövedelme a' nemzetnek közönségesen véve minden tekintet nélkül azon személyekre, kik abban részesülnek (eredeti tiszta jövedelem), avagy az országban lévő egyes személyek tiszta jövedelme minden tekintet nélkül az eredeti kutfőkre, melyekből folyt (individualis tiszta jövedelem). Mind e' két nemét a' tiszta jövedelemnek lehet szintugy közvetlenül (directe), valamint közvetőleg (indirecte) adó alá vetni; de a' közvetetlen adóvetésnek nagy előségei vannak a' közvetőleges felett, azért szükséges amazt mindenkor mint fő-, ezt ellenben mindég csak mint melléknevet tekinteni; a' közvetőleges adóvetés csak mint kiegészítése a' közvetetlennek foglalhat helyet, oélja csak az adózasok egyenetlenségének kisebbitése, mely mig a' nem-

zet' öszves tiszta jövedelméről tökéletes, biztos tudósítások hibáznak, a' csupa közvetetlen adó mellett épen el nem kerültethetik. Hogyha valami-képen módját lehetne ejteni, a' nemzet öszves tiszta jövedelmének tökéletes, biztos esmeretére juthatni, akkor tanácsos volna minden közbevetett adót kiküszöbölni, és csak az egyeneset meghagyni, mert céliránytalanság volna egyenetlen utakon azt keresni, a' mit egyenes uton könnyen és biztosan elérhetni; de magában a' dolog természetében fekszik, hogy a' nemzet tiszta jövedelmeinek ilyen tökéletes esmerete mindenkor csak jámbor ohajítás fog maradni; azért is a' csupa közvetetlen adóvetéssel soha sem fog lehetni megelégedni, hanem hogy e' tekintetben az egyenetlenség a' lehetséges elkerültessék, egyszersmind a' közbevetetthez is fog kelleni folyamodni; azonban soha sem szenved kérdést, hogy a' közbevetett adózások annál könnyebben mellőztethetnek el 's közbevetetlenek által pótolthatnak ki, mennél nagyobb előmenetelek tétettek a' nemzet öszves tiszta jövedelmeinek megismeréseiben. Valamint a' tiszta jövedelemnek egyáltalában csak három eredeti kutfje vagy on a' nemzetre szintugy, mint egyes különözöttekre nézve, t. i. a' földbirtok, melly a' maga tulajdonosának jövedelmet hoz, a' tőke, melly kamatot és nyereséget ad és a' munka, melly bérrel biztat; azonképen az adóvetésnek is csak három főneme lehet, melly az eredetikepen tiszta jövedelmet érdekl, azaz: a' BIRTOKADÓ (l. e.), TŐKEADÓ (l. e.), és MUNKA- vagy MIVESSÉGADÓ (l. e.). Azonban az európai országokba behozott adózások ritkán olly neműek, hogy azon eredeti kutfök egyikét vagy másikat kirekesztőleg érék, hanem közönségesen azoknak ketteje, sőt gyakran mind a' hárma egyszersmind érdekeltetik. Az utóbbi nevezet szerént legtöbb közvetetlen adózásoknál szokott megenni. A' mi az individualis tiszta jövedelmet illeti, ennek forrása hol az eredeti nyers jövedelem, mint p. o. a' dézma, hol eredeti tiszta jövedelem, mint p. o. földjövedelem, tőkejövedelem vagy munkabér. Midőn ezen individualis jövedelemadó alá vetéséről vagy on szó, akkor közönségesen kutfjének természete nem teszen különbséget, sőt inkább minden oda megye ki, valljon az olly bő e, hogy az adó alá vetendő individuumnak azon költségek megtétele után, mellyek az ő természet munkája folytatására 's a' maga és háznépe okvetetlen megkivántató szükségéinek kielégítésére kellének, még feleslegvalója marad? ezen maradvány a' nemzeti holdogság minden veszedelme nélkül még külön adó alá vettethetik; ez közvetetlenül a' JÖVEDELEMADÓ (l. e.), közvetőleg pedig a' FŐ- vagy SZEMÉLYADÓ (l. e.) 's az EMÉSZTÉSADÓ (l. e.) különbféle nemei által történik. Minden jövedelmeket, akar melly természetűek legyenek is, lehet adó alá vetni, ha az ók birtokosa által ollyan költsékezésre fordíthatnak, melly ő reá nézve nem okvetetlenül szükséges; a' míg a' nyilvános adózások csupán az efféle jövedelemből kivántatnak, nem egyszersmind szerfelett nagyok, nem eshetnek az egyes adófizetőnek másképen terhére mint a' hibás elosztás és kiszedés által. E' szerént valamely adói rendszernek jó vagy hibás volta egyedül az adóválasztáson 's annak elosztása és kiszedése módjából ítéltethetik meg. De ha azon summát fel akarjuk vetni, mellybe valamely adónak kiszedése a' nemzetnek kerül, akkor azon egész mennyiséghez, mellyet az adózó fizet, még azon alkalmatlanságot, valamint az idő és haszonvesztést kell számiláni, mellyek neki ez által okoztatnak. Az adó igen igazságos, sőt a' jövedelemmel tökéletes egyirányban is lehet, 's még is kiszedése módja által kiettszőleg terhessé válhatik. Ha p. o. azon fizetés, mellyet az adószedő kíván, azon summát felülmulja, mellyről a' kívánat idejekor az adózók legnagyobb része rendelkezhetik; ha ezek által kinszerítettnek a' bírósági 's kizsarolási költségeket fizetni, vagy magokat adósságokba verni, avagy természetményeiket, mellyeket egynéhány hónappal későbbben haszonnal eladhattak volna, elvesztegetni: akkor reájok nézve az adó feljebb emeltetik, a' nélkül hogy ebből az országnak legkisebb haszna is származnék. Ha az adó rendszeréntes 's tökéletesen meghatározott, akkor a' szokás

csak hamar megkönnyebbiti azon veszteséget, melyet okoz, 's a' szokott költelekezés mértéke szerént előre felszámolt adó csak hamar szétoszlik az egyesnek jövedelmén, a' nélkül hogy a' tőkéhez nyulna; ellenben ha az adó bizonytalan 's önkényes, akkor bár milly mérséklete légyen is, az által terhessé válik, mivel előre nem látott kiadást okoz; ha pedig épen igen nagy, akkor végromlást okozhat 's a' tőkének feláldozására kinszerithet. Ezen felül valamely adózás megítélésében arra is kell figyelmeztetni, hogy ne csak azon mennyiség, melyet behoz, valamint az adózónak közbevetett 's közvetlen áldozatai tekintetbe vétessenek, hanem azon munkásságra is, melyet a' közönséges vélekedésre 's azon befolyásra, melyet a' nemzetnek az uralkodás iránt való hajlandóságára kinyilatkoztatnak, szükséges tekinteni. Történhetik, hogy a' földbirtokra vetett egyes adó ugyan annyit hoz be, mint a' kedvtőlésre vetett mellékes adó, de az utóbbi az adózót megkíméli azon kedvetlenség-től, mely az adónak lefizetésével egybe vágyon kötve, 's mely gyakran nagyobbra vettetik, mint maga a' lefizetés. Egyébiránt az adózás megbíralásánál meg kell mindenkor gondosan különböztetni, vajjon csak egyszer vagy pedig tartóslag szükséges e azt kiszedni? az első esetben is kell ugyan a' rendes uton az adóvetés közönséges alapjait követni, de a' hol ez lehetetlen, a' hol magához a' tőkéhez is kell nyulni, mint p. o. háboru idejében, a' kinszerített költsönözéseknél, nem marad egyéb hátra, mint az adó alá vetettek takarékoságától elvárni, hogy azon hézag, mely ez által a' nemzeti tőkében történt, egyéb módon ismét kitöltessék. Azon kívánatok, melyeket a' nemzeti boldogság lehető megkímélése tekintetében a' rendes vagy folyvást tartó adózások iránt tehetni, rövideden e' következendők: csak a' tiszta jövedelmet érdekelhetik, de a' tőkét soha sem; a' tartozásokat, míg csak lehet, az adózók kezében kell hagyni, 's csak olyan időszakokban kiszedni, hogy a' nyilvános pénztárak által nem sokára ismét forgásba jöjenek, mivel különben az adózó a' nyereségtől megfosztatik, a' nélkül hogy ezen veszteség a' financiának javára szolgálja; a' mivesség 's kereskedés szabadságát meg nem szoríthatják, mivel különben a' nemzeti jövedelem közönséges kutfejét 's ez által a' magok kutfejét is meggyengítik; a' terhekben és szűkölködésekben, melyeket az adózóknak okoznak, a' lehetőség legnagyobbat egyenlőséget kell megtartaniok, de az eszközöknek ezen cél elérésére nem kell költségesebbeknek és sanyargatóbbaknak lenni, mintsem maga a' cél; a' szorgalmatost a' maga szorgalmáért keményebben ne érdekeljék, mint a' tunyát, mert egyébiránt a' helyett, hogy szorgalomra ösztönözzenek, inkább magát az ösztönt is elfojtják; a' fizetés mennyiségére, helyére és időszakára nézve tökéletesen meghatározottak és közönségesen esmeretesek legyenek, mivel különben az adózó a' maga gaz 'aságbeli kiadásait tökéletesen fel nem számíthatja, 's kárára a' szedők kényének kitétetik; ugy legyenek elrendelve, hogy azok alól az adózókból senki magát sem csalárdság, sem megvesztegetés, sem eltávozás által ki ne vehesse, mivel különben csak az igaz és jólelkű polgárt érdeklik, ellenben a' csalárdot minden adózás nélkül hagyják; a' mennyire lehet a' legkevesebb költséggel szedessenek be, nehogy a' nemzetnek olyas kiadásokat okozzanak, melyek az országnak javára nincsenek; a' beszédéskor alkalmatlan szertartások által terhessé ne legyenek, mivel ezek a' fizetőnek gyakran kedvetlenebbek, mint maga az adó; a' fizetés szakaszai olyan időpontra legyenek határozva, melyben az adózó adóját legkönnyebben fizetheti le.

Th.

ADOLF (Nassau), gróf Nassaui Waltram második fija, szül. 1250 és 1255 között, Rudolf császár halála után Maj. 10. 1292 Frankfurtban német esászárrá választatván, Jun. 24 Aachenben megkoronáztatott. Választatását részént jeles tulajdonságainak, részént nemelly egyezségeknek köszöné, 's öszveköttetések által igyekezék thronusát megalapítani. De mivel a' magára vállalt feltételeket nem teljesítette, gyűlöletbe esett barátjai előtt 's; elhagyatott. Pénz nélkül szűkölködén, I. Eduard angol ki-

rálytól 100,000 font st. vett kölcsön, 's megígérte neki, hogy Szép Filep ellen segítségére leszen, de a' papa eltiltotta ezen háboruban való részvételtől, a' mi A. előtt kedvetlen nem vala. E' miatt, 's hogy Albrecht landgróftól, ennek saját fíjait ellen való gyűlölségét használván, Thurinigiát (e' miatt 5 eszt. háboruba keveredett, de még sem hódíthatta meg) megvette, a' német fejedelmek még inkább gyűlölni kezdék. Illy méltatlanságok 's I. Albrecht, austriai herczeg, által felingereltetvén, a' választó fejedelmek collegiuma (Triert, Kölnt és a' Pfalzot (Palatinatust) kivévén), A. t maga elejébe idézte 1298, 's mivel meg nem jelent, Jun. 23. letette, 's I. Albrechtet, az austriai herczeget, választotta császárrá, kinek keze által A. Jul. 2. Worms mellett elesett. (Vö. ALBRECHT I. német csász.). Holt teste Speierben a' császári sírboltban nyugszik.

ADOMÁNY, széles értelemben, minden tárgy, jus vagy tehetség, melly másra in yen vagy legalább egyenes lekötelezés nélkül altruházatik, 's ezen értelemben az ajándékkal majdnem egyjelentésű, csak hogy az ajándék inkább kisebb értékű ingó javakra használtatik; maga azonban az altruházás cselekedete mind a' két tekintetben nem az adománytól, hanem az ajándéktól veszi nevezetét 's AJÁNDÉKOZÁSNAK (l. e.) hivatik. Szorosabb értelemben a' magyar törvények szerint az adomány (donatio) vagy is meghatározottabban, nyilvános adomány, köz adomány (donatio publica), ellentételben a' különbözőtt adománnyal, ajándékozással (donatio privata): az arra alkalmas ingatlan jószágoknak valamelly nyilvános 's arra törvényes jussal bíró személy által, hivatalánál fogva, valamelly alkalmas hazafira örökös jussal történt átszállítását jelenti. Azon személy, ki az adományt teszi, adományozónak (donans); a' kinek számára tétetik, adományosnak (donatarius), 's az adományt magát adománylevelnek, 's azon jószágot, melly adomány által ajándékoztatik, adományos jószágoknak (bonum donationale) nevezik. Az adomány kieszközlésére tekintve, a' kieszközlés felkérésnek (impetratio); a' kieszközlő felkérőnek (impetrator), a' kieszközlött jószág felkért jószágoknak (bonum impetratum) mondatik. Ezen nyilvános adománynak három neme vagyon, ugymint: királyi, nádorispányi 's helytartói, és főpapi adomány. A' királyi adomány a' birtoki jusnak a' törvényesen koronázott fejedelem által, a' jól érdemlett 's arra alkalmas hazafira kiváltságképen (privilegialiter) 's örökös jussal történt átszállítása. A' királyi adomány értékességére tehát megkivántatik: 1-ör. Hogy az adomány törvényesen koronázott királytól származzék; azért, a' ki épen meg nem koronáztatott, vagy törvényesen meg nem koronáztatott, annak adománylevelei minden erő nélkül valók. (L. KIVÁLTSÁG ÉS KORONÁZÁS). 2-ör. Hogy kiváltság formában (in forma privilegii) legyen kiadva; mellyért is olyan adománylevellel, mellynek végén ezen zárlat (clausula): Mellyet a' mi kiváltságlevelünk formájába öntetünk, midőn nekünk a' maga valóságában vissza fog hozatni (quas in formam privilegii nostri redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportatae), vagyon, az adományos semmit sem nyerne. E' szerint szükséges, hogy az adománylevel mind azon megkivántatóságokkal bírjon, mellyekkel más kiváltságoknak kell bírniok (L. KIVÁLTSÁG), nevezetesen pedig, hogy abban a' szokott zárlatok kitétessenek, p. o. más júsának sérelme nélkül (salvo jure alieno); ha a' dolog ugy vagyon, a' mint előadatik (praemissis ut praefertur stantibus, seque habentibus); ha valamellyik várunkhoz, vagy Isten egyházához nem tartozik (si ad aliquam arcem nostram, aut ecclesiam Dei non pertineat); örököseinek és ivadékainak (haeredibus et posteritatibus); férjfi örököseinek és ivadékainak, vagy mind a' két ágon lévő örököseinek és ivadékainak (haeredibus masculis, vel utriusque sexus universis); örököseinek, maradékainak, hagyományosainak, engedményeseinek (haeredibus, successoribus, legatariis, cessionariis); férjfiaknak 's azok magszakadása után a' leányoknak (maribus, iisque deficientibus feminis); ennyi summa erejéig (ad summam talem) 'sat. (L. ÖRÖKÖSÖDÉS). 3-ör. Hogy azon ut és mód, mellyel a' felkért

jószágot a' fejedelem vagy, a' mint mondjuk, a' fiscus (l. e.) bírja, vagy mellyel reaszálott, ha még birtokában nincsen is, az adománylevelben világosan kitéssék, 's ez adomány czimének (titulus donacionis) nevezetik. A' törvény szerént csak két út vagon, mellyen az adományra alkalmas jószág a' fejedelemre szál, t. i. a' magszakadás, (defectus seminis) és a' hűtelenség szennyje (nota infidelitatis); 's így csak e' két módon származván a' fejedelemnek jusa valamely jószághoz, melly királyi jusnak (jus regium) nevezetik, elegendő volna csak e' két czím is az adomány felkérésére 's kiadására, sőt mivel a' királyi jus alatt mind a' magszakadás, mind a' hűtelenség foglaltatik, ezzel az egygyel is be lehetne érni; de minthogy a' királyi jus többféle tekintetben vétetik, azoknak közelebbi megjelölésére az adománynak öt czime jött szokásba, ugyanint: KIRÁLYI JUS, MAGSZAKADÁS, HŰTELENSÉG SZENNYJE, melly alatt a' FELSEGBÁNTÁS (crimen laesae majestatis) is foglaltatik, UJ ADOMÁNY (nova donatio) és KIRÁLYI MEGEGYEZÉS, vagy HELYBENHAGYÁS (consensus regius) (l. e.). 4-er. Hogy az adomány a' törvényes idő alatt iktatás (statutio) által megerősítették. (L. IKTATÁS). Ezek olly megkivántatóságok, hogyha ezek közül csak egyikének is híjával vagon az adomány, minden törvényes erő nélkül való (ipso jure nulla). A' mi a' felkérő személyét 's a' felkért jószágot illeti, megkivántatik: 1-ör. Hogy az adományszó hazafi legyen, különben a' felkért jószágot tőle akármely hazafi nemes (nobilis regni) illendő becsű mellett elveheti. (L. HAZAFI és IDEGEN). 2-or. Hogy a' hazafi is az adományszó jószág bírására alkalmas legyen, azaz, hazapolgár és különbözőt világi személy, mert a' KÖZSÉGEK 's EGYHÁZIAK (l. e.) adományt nem nyerhetnek. 3-or. Hogy hivatala miatt az adomány felkérésétől ne tilalmaztassék; mert az udvari cancellariának tagjai, agensek, ügyvédek, a' hiteles káptalanok 's conventek jegyzőji, a' gyám- és védatyák 's a' teljeshatalmu biztosok azon még élő nemzetségek jószágait fel nem kérhetik, mellyeknek azon jószágot illető levelelt forgatták. 4-er. Hogy az adomány jeles érdemekért adassék, szabad lévén azonban az érdemet pénzzel pótolni. Az első esetben az adomány tisztának, az utóbbiban vegyesnek nevezetik. 5-ör. Hogy az adomány BIRTOKI JUST (l. e.) (jus possessionarium), azaz, ingatlan nemesi jószágot foglaljon magában; mert ha a' fejedelem valakinek városi jussal bírt ingatlant vagy ingó javakat ajándékozna, ezek sem természeteket nem változtatnák meg, sem adományi következtetéseket nem huznának magok után, hanem csak ajándékoknak tekintetnének. 6-or. Hogy az adomány örökös jussal adassék, azaz, hogy az adományszó és törvényes maradékai által az adománylevelnek zárlatjához képest, vagy csak fia ágon, vagy mind a' két ágon, sajátági jussal és kiválthatatlanul birathassék; a' miben az adomány a' többek közt a' FEUDUMTÓL (l. e.) különbözik. Az ezen tulajdonságokkal bíró adomány az adományszó 's annak törvényes maradékait megnemesíti, (l. NEMESSÉG), 's az illyen nemes adományszó nemesnek (nobilis donatarius) nevezetik. — A' nádorispányi adomány (donatio palatinalis) a' nádorispány 's egyszersmind a' királyi felség helytartója által hivatalánál fogva adatik, mellyről a' mondottakon kívül még ezeket szükséges megjegyezni: 1-ör. A' nádorispány vegyes adományokat nem adhat, mivel a' királyi fiscust (a' királyi ügyek igazgatóját és a' magyar szent korona ügyvédjét) szavatosságra nem szoríthatjuk. Tudni illik a' vegyes adományokban, ha az adományszó a' felkért jószág birtokába vagy nem léphetik, vagy attól a' törvény útján elesik, a' királyi fiscus a' fizetett pénzt vissza tartozik az adományszósnak téríteni, a' mire a' nádorispány által nem köteleztethetik. Régenten a' királyok csak tiszta adományokat osztogattak. Későbbben, főképen a' vegyes házból választott királyok alatt a' korona jószágai is eladományoztatván, 's nem csak a' nyilvános kincstár, hanem a' királyok jövedelme is megszükülvén, a' vegyes adományokhoz kelle nyulni. Most, mint az újságlevelekhez melékelt hirdetésekből láthatni, az adományra szánt jószágok a' királyi kama-

ra által elkótyavetyéltetnek; de Ó Felseége vele született igazságszeretete és kegyessége szerént az elsőség megnyerésében mindenkor az érdemre is szokott nemnemüképen tekinteni. 2-or. Nemtelennek adományt nem adhat, mivel a' nádorispanyi adomány nem nemesít. 3-or. Ugyan azon egy személynek csak egyszer adhat adományt 's azt sem többet 32 jobbágyteleknél. 4-er. Nagyobb testből 32 jobbágytelket vagy kevesebbet is el nem szakíthat. 5-ör. Olyan jószágokat, mellyeket a' fiscus valósággal bír, vagy mellyek másnál a' fiscus jusával ideigóráig vannak, vagy mellyeket a' fiscus beperlett, nem adhat, hanem csupán olyanokat, mellyek csak jusképen, nem pedig tettel is háramlottak a' koronára, akar-melley cím alatt. — Főpapi adomány (donatio archiepiscopalis, episcopalis, praedialis) az, mellyet némelley főpapok az e' czélra régítől fogva rendelt jószágokból adnak, 's ezen főpapok: az esztergami érsek; a' zagrábi püspök, ugy is mint thopuszkai apát; a' győri püspök, nagy prépost és káptalan; és a' pannonhegyi főpát. Ezen adomány igaz orszagnemességet nem szül, hanem az adományos általa csak főpapi, PUSZTAI NEMESSÉ (l. e.) (nobilis praedialis) leszen. *Th.*

ADONAI, zsidó nevezete az Istennek. A' Zsidók, kik babonás vélekedésből a' Jehova nevet átálják kimondani, e' helyett mindenkor Adonait olvasnak. A' Zabiusoknál Adonai tökéletlen lélek, melly a' napban lakik, 's magát a' Zsidók által tisztelteté.

ADONICUS VERS, v. ADONICUM. Egy dactylus és egy spondeus vagy trochaeus teszi, így: — o o | — —. Elénk lejtést, enyelgő fordulatot kapnak a' szók általa, de csak rövidebb, kis elpattanó dalt tanácsos belé lebegtetni, hosszú éneket unalmassá tenne sokszorozott egyalakusá-ga. Jól érzék ezt a' régi költők is, azért csatlak komolyabb menetelő sorhoz elevenítésül; p. o. a' sapphoi 3 rend melancholiáját kellemesen édesíti. Ujabb öszverakásu versnem közé is csak oda csusztatja a' vigyázó dalmok, a' hova kényes érzése bocsáthatja. *Döbrentei Gábor.*

ADONIS, Myrrhának saját atyjával Cinirassal nemzett fija. (l. MYRRHA). Erdei Nymphák nevelék a' gyermeket, 's az ifju bájos szépsége hő szerelmet gerjeszte Venus keblében. Aggóda kiséré az istenné kedvesét, a' szenvedelmes vadászt, a' vadonok magányaiban, 's figyelmezteté a' fenyegető veszélyekre. A. nem hajlott szavára, 's gyönyörrel öldöklé a' rengeteg vadjait. Egykor halálos sebet ejte az ifjun egy vad kan, mellyet nyila elhibáza. Csak hamar tudtára esett Venusnak a' veszély, 's nem kímélé gyenge lábait a' rózsabokrok között, mellyek virága akkor lón vé-rétől pirossá, 's siettett kedvesének segedelmére; de későn. Adonist halva találta már a' pázsiton. A' vigasztalhatatlan istenné a' kis korig virágzó kö-köröcsinné változtatta a' kedves halottat, 's arra bírta Jupitert, hogy A-nak változtatva fél évig az Olympusban, félig Persephone országában legyen szabad mulatnia. —z—

ADOPTIANUSOK olyan tévelygést tanítók, kik azt állították, hogy Krisztus, mint Isten, természete szerént Isten fija, de mint ember, csak a' keresztségbeli újjászületés által adoptáltatott vagy fogadtatott Isten fivárá, melly által az isteni kegyelem egyéb embereket is fivárá szokott fogadni. Helytelennek tartottak embert tulajdonképen Isten fivárnak hini. Az adoptionismust Flipandus, toledoi érsek, és Felix, urali püspök, kezdték 783 eszt. körül Spanyolországban, 's számos követőket találtak mind ott, mind Franciaországban. Nagy Károly ezen tévelygést a' regensburgi zsinathatán kárhözatosnak íteltette, 's Felixet a' püspökségből letétette. Ezen ítélet, minthogy Felix a' tévelygésbe, mellyről készer is lemondott, ismét visszaesett, 794 Frankfurthban 's 799 Romában és Aachenben olyan hozzáadással megerősített, hogy Felix a' lyoni püspök vigyázása alatt maradjon holta napjáig. Flipandus halálával vége szakadt ezen pernek, melly nem csak azon mértékletességért, mellyet N. Károly az eretnek iránt bizonyított, hanem azért is nevezetes, minthogy az Adoptianusok vélekedését a' keresztény egyházban sokszor megújították azok,

kik a' Krisztus istenségének titkát megmagyarázni 's az emberi értelemnek megfoghatóbbá tenni szándékoztak. (Vö. SOCINIANUSOK.) K. J.

ADÓSSÁG (debitum), széles értelemben, nem csak minden kölcsön 's hitel, akar pénz, akar egyéb elhasználható tárgy (res fungibilis) legyen az, hanem minden TARTOZÁS (l. e.) is, mihelyt teljesítésének ideje elmúlt. Így p. o. a' házbér, melyet a' lakó Sz. György napkor fizetni tartozik, Sz. György napjáig csak tartozás, Sz. György napja után már adósság; a' számadó tiszt tartozik, de mihelyt a' számadás elkészült, azzal a' miről tökéletesen számolni nem tud, adós marad. Szoros értelemben, adósság alatt azon pénzbeli fizetéseket értjük, melyekre valaki akar valóságos, akar gyanítható egyezés (contractus verus, quasicontractus) által köteles, (L. EGYEZÉS ÉS KÖTÉS). Az adósság arra nézve, a' kinek jusa vagyön azt követni, cselekvő (activum), arra nézve pedig, a' kin követtetik, szenvedő (passivum); a' személyre tekintve, ez adósnak (debitor), amaz hitelezőnek (creditor) neveztetik. Azon adósság, mellynek mennyisége bizonyos, 's az adós által akar írásban, akar szóval megesmertetett, világos (liquidum); az pedig, mellynek mennyiségét még meg kell határozni, 's a' melly az adós által meg nem esmertetett, nem világos (illiquidum). Az adósságnak közönségesebb nemei: 1-ör. A' kölcsön vagy hitelben akar írás mellett, akar írás nélkül adott pénz. Az írás, melly iránt a' pénz kölcsön adatik, vagy váltólevel (literae camporiales, Wechsel) (l. VÁLTÓLEVEL), vagy adósságlevel, kötelezőlevel (obligatio, literae obligatoriales, chirographum) azaz, olyan írás, melyet az adós végig maga irt 's aláírt, vagy legalább mással iratott, de maga irt alá, az iratást pedig megesmertette, de ha teljességgel írni nem tud, keresztvonással megerősített, 's a' nevét aláíró személy azt megesmerte, 's mellyben a' kölcsönözőnek neve, a' kölcsönözött summa 's a' kölcsönözés feltételei, helye és napja ki vannak téve; vagy chartabianca, azaz, olyan fejr level (alba), mellyre az adós a' kölcsönözőnek nevét, a' kölcsönözött summát, a' kölcsönözés helyét 's napját és a' maga nevét akar ben, akar hátára írta, vagy a' mint fen mondatott, iratta. Az ekképpen elkészült fejr olyan erejű, mint az adósságlevel, 's ezzel gyakran az elnevezésben fel is cseréltetik. Ha az adósságiratok ezen előszámlált nemeiben valamely hiány vagyön, a' kölcsönöző még a' fizetés valóságát is tartozik bebizonyítani (l. PER.). Az előszámlált adósságoktól rendszerént kamatot (interusurium,) (l. KAMAT.) tartozik fizetni az adós. Ha az adósságról írás nincsen, azt vagy tanuk által vagy másképen kell bebizonyítani, (l. BEBIZONYÍTÁS). 2-ör. Kivonati adósság, vagy kereskedőkönyv-kivonati adósság (debitum auszugale), melly a' kereskedői könyvből kivonatik. Az olyan kivonat hitelességére szükséges, hogy az adott 's vett árú — távár — mennyiségét, mineműségét 's árát különkülön, 's az adás és vevés helyét, esztendejét, hónapját, napját magában foglalja, és hites jegyző vagy más hiteles személy által a' kereskedői könyvvel egybehasonlították, 's a' kivonat helyes volta megesmertették; a' kereskedői könyvnek a' kereskedéshez tartozandó minden adósságait és hitelezéseit, az adott és vett árú, mellyekkel a' kereskedő kereskedik, külön feljegyzését, azoknak árát, az esztendőt, hónapot és napot kell magában foglalnia. Csak az ilyen kivonat teszen felbizonyítást a' törvény előtt, melly a' kereskedő által esküvéssel kiegészítettik. Ha a' kereskedő azt elmulasztotta, akkor a' törvény előtt kereskedői könyvét is tartozik előadni, melly, ha annak rendje módja szerint vagyön elkészülve, 's vakarásoktól beszúrásoktól 'sat, ment, fél- a' kereskedő által esküvéssel kiegészítendő bizonyítást fog tenni; hogyha pedig hibás, vagy a' kereskedő már az előtt is megbukott, 's egyébiránt is jólelkűségét be nem bizonyította, a' rendszerénti bebizonyításokra fog utasíttatni. (l. BEBIZONYÍTÁS). Ha az adós a' kivonatot akar mikor is aláírja, az adósság világossá válik, hogyha a' kivonat a' fen irt módon nem készült is el. 3-ör. A' helytelenül fizetett (indebite solutum) az, a' mi hibából annak fizetett, a' ki-

nek nem kellett volna; 's a' ki azt visszatéríteni tartozik. Ha a' helytelenül fizetettet elfogadó a' visszafizetés iránt olly oklevel közlésével, mellyből álltálathatta, hogy neki helytelenül fizetettet, törvényesen megintetik, a' kamatokban 's költségekben is elmarasztaltatik. 4-er Ollyan adósságok, mellyek számadásokból származnak. Minden számadó esztendőnként számot adni tartozik, 's ha nem tud vagy nem akar, megfogathatik, hogyha nemes is. Egyébiránt kiki, a' ki bevételejbe 's kiadásokba avatkozik, magát a' számadás terhe alá veti. — Vannak az adósságoknak még több nemei is; mert a' mennyiféle KÖTÉS, EGYEZÉS, EGYEZSÉG, ALKU, FOGADÁS, AJÁNDÉK, VEVÉSADÁS, HASZNÁLÁS ÉS KÁROSÍTÁS (l. e.) 'sat. vagyon 's lehet, mind annyiféle lehet az adósság. A' melly adósságok vagy a' vármegyék, vagy a' szabad kir. városok, vagy pedig a' Jászok, Kunok és Hajduk jegyzőkönyveibe beiktattak (intabuláltattak), azok mások felett elsőséggel bírnak (l. PER.), 's ez beiratásnak, betáblázásnak (intabulatio) nevezetik. *Th.*

ADÓSZÁM, I. KERESZT SZÁM.

ADÓSZEDŐ, I. VÁRMEGYE, SZABAD KIR. VÁROS, SZABAD KERÜLET.

ADÓVETÉS. Az adóvetés jusa az országglás költségei kielégítésének szükségéből származik, mert hogy az ország fenállhasson, annak költségeit is kell fedezni, úgy hogy az ország boldogsága viszonyirányban áll annak fentartására 's előmozdítására teendő költségek kielégítésével. Kötelessége tehát az ország minden lakosának, ki az országban élni 's megmaradni és az ország köz boldogságában részvesztetni akar, az ország céljainak elérésére szükséges költségek terhé is tehetőséghez képest viselni; ellenben ezen köz tereviselemből azon jusa is származik, hogy a' szükséges költség mennyiségének meghatározásában, 's a' tereh egyirányos elosztásában egyenesen vagy képviselője által részt vegyen. Ezek kölcsönös jukok és kötelességek, mellyek a' polgári társaság felállításának céljából egyenesen 's közvetlenül folynak; mert a' ki a' czélt akarja, annak a' czél elérésére szükséges eszközöket is kell okvetetlenül akarnia. Az ország szükséges költségei közé mindenek előtt tartoznak az uralkodónak 's udvarának eltartása, azon intézeteknek felállítása 's fentartása, mellyeket az ország boldogságára 's bátorságára belső- és külsőképen megkíván. De az országglás köteles a' költségeket az ország valódi szükségiehez 's erejéhez alkalmaztatni, ellenben jusa vagyon azokat legelőször is az országnak arra szánt köz vagyonyjából, 's ha ez nem elegendő, elosztott adózások által az egyes személyek vagyonyjából is kielégíteni. Ezen elosztás adóvetésnek nevezetik 's némely országokban egyenesen az országglástól megyen ki; a' constitutionalis országokban azonban annak ellenében az adózás megengedésének jusa áll, mellyet az országrendek, mint a' nemzet képviselői, gyakorolnak, midőn az országglás által elejébe terjesztett adózástörvényt (budget), mellyben az ország gazdasága egy bizonyos időre a' bevétel 's kiadás szerint meghatározatik, megvizsgálják 's helyhenhagyják. Magyarorszában az adózás mennyiségének meghatározása a' király előterjesztésére (propositio regia) az országgyűlésen (dieta) történik, 's a' meghatározott mennyiség az ország külön törvényhatóságaira porták szerint elosztatik, és ez nevezetik hadi adónak (contributio bellica). Ehhez a' törvényhatóságok által, a' magyar királyi helytartó tanács, 's a' mi a' szabad királyi városokat és a' külön portákkal bíró kerületeket illeti, a' magyar királyi udvari kamara befolyásával is, a' külön törvényhatóságok házi fentartására szükséges költségek, házi adó (contributio domestica) nevezete alatt hozzáadatván, — ezen két rendbeli adót különkülön az illető törvényhatóságok, a' nép és róvás összeírását (conscripcio popularis et dicalis) (l. ÖSZVEIRÁS) előre bocsátván, a' kebeleken lévő nemtelen lakosokra, — a' szabad királyi városokban és szabad kerületekben, a' nemes ember is városi vagy kerületi ingatlan birtokától adót fizetui tartoz-

ván —, kivetik, 's hadi és házi adószedőjük által beszedetvén, a' házi adót a' házi pénztárba, a' hadi adót pedig a' tartományi biztosság (commissariatús provincialis) útján, a' hadi biztosoknak (commissarii bellici) általadják, és ezek által a' fő hadi pénztárba bevitetik. — Tagadhatatlan, hogy az emberrel született természeti kölcsönös igazság örökös 's felforgathatatlan törvényei szerint csak az egyenlő adóvetésről, melly az ország minden lakosát, minden rend 's állapot különbsége nélkül vagyonjához 's tehetségéhez mérsékelve egyiránt érje, lehet minden polgári állapotban igazán szó, mivel különben az egyenetlen adóvetésből elébb utóbb is káros következesek származhatnak; még is az egyenlő adóvetés ellen főképen ezek hozatnak fel, hogy 1) ez által a' nemesi rend, mellynek rendeltetése, középrendet a' nép 's uralkodó közt képezni, a' pórsergehez lealacsonyítottatik; 2) a' tőkevagyon vesztesége okoztatik; 3) a' nemesség nagyobb jószágai a' kisebbekkel egybehasonlitva kevesbbé jövedelmesek. Noha ugyan ezen ellenvetések nagyon is elégtelenek arra, hogy az egyenetlen adóvetés törvényes 's igazságos sínórmértéki méltóságra emeltessék; de ha ismét a' természeti kölcsönös igazságot méltó tekintetbe vesszük, hogy más kárával senki jobb lábra nem állitathatik, 's hogy egynek törvényes köteleltségein tágitani akarván, mást akar érdemeiért, akar nemérdemeiért, de még is törvényesen nyert vagy őseitől, mint törvényesen szerzett valódiságot, örökségül kapott júsaitól önkényesen megfosztani nem szabad, 's nem is törvényes, nem is igazságos; csak oda fog kiütni az egész dolog, hogy ha azon egyenlőséget ki kell vinni, ez köz megegyezéssel 's törvényes uton történjék meg; és mivel a' vagyontól is, akarmelly országos szükségben, kártérítés nélkül megfosztani senkit sem szabad, a' szabadság pedig akarmilly legyen, vagyon, 's igen becses vagyon, azon szabadsággal bírók kára, elvesztvén e' szerint gyakran egyetlenegy örökségeket, mellyet más, azon szabadsággal nem bíró pénzében, marhájában 's egyéb javaiban megtart, legalább neminemüképen megtéríttessék. — Egyébiránt az adóvetésnek ugy kell elrendelve lenni, hogy az adózások az egyseseket olly kevesse, a' mint csak lehét, nyomják, 's a' tőkevagyonhoz ne nyuljanak, beszedelek a' lehetőségig keves költséget okozzon, 's az adószedők kényétől ment legyen. L. Spáth „*Neueste Grundsätze einer möglichst guten Steuerregulirung*“ (Stuttgart 1816.) 's Krüncke: „*Über die Grundsätze einer gerechten Besteuerung*“ (Heidelb. 1819.) C. Dietr. Hüllmann „*Ursprung der Besteuerung*“ (Köln 1818.) Vö. Balásházi János „*Az adó és még valami*“ (Pesten 1830.) Gr. Széchenyi István „*Hitel*“ (Pesten 1830). Th.

ADÓZÁS. Adózásoknak neveztetnek azon adakozások, mellyek a' társaság egyes tagjai által az egésznek fentartására az egésznek teljesítetnek. Igy vannak templomi adózások, iskolai adózások, községi adózások, szegényadózások 'stef., 's mind ezen adózások mindenkor kisebb vagy nagyobb társaságot tárgyaznak, mellynek tagjai azokat a' társasági czélok elérése végett magokra vetettek. Ezen társaságok között legnagyobb a' polgári társaság, melly szükségait hasonlóképen az egyes tagok adakozásai által fedezi. — Ezen adakozások majdnem mindenütt olly régiek, mint maga a' polgári szövetség, 's már a' régi Germaniában is akadunk illyen adakozásokra, mellyek a' fejedelemnek adattak „önkényt ugyan 's kedvesen mint tiszteletajándék, de még is a' szükségét megelőzve“ azt mondja Tacitus. A' legrégebb közönséges adózás Németországban a' tized, mellyet Nagy Károly behozott, hogy ezen adón a' maga keresztény Németországot építhesse. Ezen igen nagy adó, melly többet tett, mint most akarmelly országban a' birtokadó, a' templomok, iskolák és szegények fentartására vala szánva, 's ez által valóságos országadó, minthogy épen ezen intézetei a' kereszténységnek Károly elrendelése szerint valóságos országintézetek valának. Mert a' kereszténység vala azon kötelek, melly valamennyi german nemzeteket átfogott, 's mellyet Károly okosan használt, hogy egy német országot alkosson 's egy német császárságot

megalapítson; valóban olly előfogás, mely nem igen könnyű vala, 's mely az előtt nyoloz száz esztendővel Hermannak, a' német szabadság megalapítójának, életébe került, minekutána életének 36-ik 's hadi vezér-ségének 12-ik esztendejét elérte volna. Ha a' tized mindenkor országadó-nak megtartatik, soha el nem zálogosittatik, el nem adatik, el nem aján-dékoztatik, el nem idegenítettik vala, 's arra szorosan ügyeltetik, hogy a' tized szintolly kevéssé, mint a' birtokadó, mivel a' tized szorosan véve nem is egyéb birtokadónál, valamelly község külön sajátjává lehessen, akkor maga ezen adó is elegendő volt volna az ország minden szükségei-nek fedezésére. Mert azon nagy kiterjedés mellett, melyet későbbben a' földmivelés nyert, a' tized iszonyu jövedelmet hozott, 's minthogy ter-mesztményekben adatott, soha sem szálott alá, mint a' többi adózások, melyek pénzben teljesítettnek, 's épen az ezüstnek alászállása miatt, ha ugyan azon mennyiség mellett maradnak, végre majdnem egészen elenyész-nek. De Károlynak gyenge utánjai (successorai) alatt az ő nagy intéze-tei majdnem egészen tenkre mentek, 's kiki az ország köz jószágából an-nyit ragadott magához, a' mennyit akart 's ragadhatott. Az ország hiva-talai örökösökké lettek. Ezekből fejtődött ki a' földfelsőség. A' közönsé-ges had (*Heerbann*) elfelejtetett, 's az egész ha'li elrendelés a' feudalis szerkeztetésben állott. A' tized, ezen nagy országadó, a' klastromok, káp-talanok, benczegek 's más számos polgári állapotú személyek kezeiben va-la, 's ekképen megszűnt közönséges országadó lenni. Egyetleneg pénzadózás, mely a' 16-ik század előtt Németországban esmertetett, a' közön-séges pénz (*gemeine Pfennig*) vala, voltaképen marhaadó. De az 1555 esztendőben minden megváltozott, mivel ebben az ország végzése által közönséges országos 's kerületi adózások hozattak be. Ennek alapja már elébb az ugy nevezett romai hónapok által vettetett meg. Ezen adó-zás ekképen származott. Az elébbi időben a' császárok, minekutána Né-metországban választattak 's megkoronáztattak, Romába utaztak, hogy magokat a' pápa által mint lombardi 's romai királyok megkoronáztas-sák. Az ország minden vasalljai saját feudalis hadjaikkal kísérek a' csá-szárt. A' ki elmaradt, annak feuduma odaveszett. Ezen utazás tartása hat hétre határozottatott, 's ezen idő romai hónapnak nevezetett. Midőn későbbben Sigmund császár alatt zsoldos népeket kezdtek tartani, a' vasall ezen kötelességét pénzzel válthatta meg, egy lovasért 12 's egy gyalogért 4 forintot fizetvén. E' szerént vettetett fel 's meghatározottatott az ország jegyzőkönyvében, mennyit kelljen mindenik országrendnek egyegy romai utazásért fizetni. Az egész ország fizetett a' császárnak egy romai hónap-ra 20,000 gyalogért 's 4000 lovasért öszvesen 128,000 forintot. Ezen 128,000 forintból álló summa későbbben egyéb alkalmatosságokkal is engedtetett az ország fejedelmének, 's így származtak azután közönséges országadó-zások a' romai hónapok nevezete alatt. Ezeket az országrendek rész-szerént magok fizették, részszerént alattvalóikkal, a' néhai országpolgá-rokkal (nemeseikkel 's szabad földmivelőkkel) fizettették, és a' pénz a' négy letevő városok (Frankfurt, Lipcse, Nürnberg, Augsburg) egyikébe, mely hozzájuk legközelebb fekvék, elküldötték. Ezen adók szedőji *Pfen-nigmeistereknek* nevezetettek. A' nagy országban származott kisebb országocskak hasonló módon hajtották be szükségeiket, 's az országadózások a' földadózásokkal egyszerre szedettek be. Az ország adójára nézve a' föld vagy tartomány lakosai részéről nem kellett további megegyezés, mihelyt ez egyszer az ország rendjei részéről megajánltatott, 's ámbár ezeket az or-szágréndek az előtt egyedül a' magok kamarajószágából 's ország feuduma-lból fizették; még is az 1543-ik országgyűlésen megengedetett nekik ez iránt jobbágyaikat is tereh alá vetni, mivel adózaikaikat már többé saját er-zényekből fizetni nem győzték. De a' föld vagy tartományi adózások mega-jánlása a' földbirtokosaitól függött, melyek iránt ezek a' földfelsősége által tartományi gyűléseken szólítottattak meg. A' TARTOMÁNYI GYŰLÉSEK (l. e.) 1555 esztendőben nyertek csak minden német tartományokban állandó 's

meghatározott formát; mert csak ezen időtől fogva tartattak esztendőnként, mivel a' pénz szüksége kinszerítette a' tartományi felsőséget a' földbirtokosokat esztendőnként összevegyíteni, hogy tőlök esztendei adózást kérhessen. Az előtt is tartattak ugyan tartományi gyűlések, de csak minden 10, 20, 30 esztendő alatt egyszer; 1555 esztendő óta azonban minden esztendőben, melyekből a' nemtelen földbirtokosok, kik a' gyűléseket szintgy meglátogatták, mint a' nemesek, lassan lassan elmaradtak, úgy hogy végre a' nemes birtokosok, a' kik utoljára magok maradtak, azt végezték: hogy jövendőben csak a' magokfélelőnek engednek helyt a' gyűlésekben, s azokban 1600 tájban szintgy, mint az előtt 300 esztendővel, a' turnirokban és szerzetekben az ősök behizonyítását behozták. Ekképen történt végre, hogy a' földbirtokosoknak csak egy kis része látogatta meg a' gyűléseket, s részt vett az adó meghatározásában. Mihelyt a' nemes birtokosok magokban maradtak, azonnal az adó alól is igyekeztek megmenekedni, mivel igazságtalannak látszott nekik, hogy ők, mint a' nemzetnek született hadja, a' tartomány védelmezésére adózzanak, holott illetményeiket a' tartomány felfegyverzésében in natura kiállították. A' nemességnek ezen adószabadsága Németországban mindenütt új, s körülbelől 1660 kezdődött. Ekképen származott a' német tartományi gyűléseken azon különös szokás, hogy azok, kik az adót fizették, azt nem ajánlották, s a' kik ajánlották, nem fizették. Némely tartományokban a' nemesség adószabadságát úgy vitte ki, hogy a' városoknak is az adó egyik részét elengedte, s így azokat a' maga részére lekenyerezte. A' nemességet követte a' papság, mert valamint amaz azt állította, hogy mint született hadi rend a' nemzetért küzdik, úgy ez azt állította, hogy a' nemzetért imádkozik. Ezen adószabadság vála egyik főoka, hogy a' nemesség annyira gyűlöltetett, s egészen magányosan állott a' nemzet minden részvétele nélkül. A' mint a' revolutio szélveszei támadtak, melyek épen a' nemesség ezen adószabadsága által okoztattak Franciaországban, azonnal elenyészett mindenütt ezen adószabadság és semminek sem örvendett a' nép jobban, mint a' dolgok ezen igazságának, mely most gyakoroltatott. Az adószabadság eltörlése által véghetetlenül megkönnyebbedt a' föld népének terhe, minthogy most az egésznek kell azon terhet viselni, mely az előtt csak egy kis részt nyomott. Ehhez járult még a' Rajna bal partján a' tized eltörlése. — De az adószabadság eltörlése még más oldalról is fontos. Ez elenyészteté a' nemtelen és nemes földbirtokos közt a' különbséget, s okozza, hogy a' nemzet ismét egy egészébe olvad, minthogy mindnyájának ugyan azon egy érdekessége legyen, s olly hasznos, mint az acsának eltörlése, mely által a' különbség a' város s falu közt elenyészett, s vele együtt azon ellenségeskedések, melyek ezen elválásból származtak. Végre az adószabadságnak ezen eltörlése által, mely legelőször Prussiában egy October 27-kén 1810 költ királyi rendelés által a' maga egész kiterjedésében kinyilatkoztatott, nagy lépés tétetett egy jobb társasági állapotra s egy igazi nemzeti képviselésre, minthogy most mind a' kicsiny, mind a' nagy földbirtokos egymás érdekességét kölcsönösen képviselik. E' szerint az adózás történeteit Németországban 4 időszakokra lehet osztani. Első szakasz. Önkényes adakozások a' fejedelem számára. A' község hadjainak ellátása. Krisztus születésétől fogva nagy Károlyig. — Második szakasz. Károly Németországot megyékre, vagy tartománytanácsosi kerületekre osztja, melyeknek feje a' gróf. Ez mint főkapitány esztendőnként háromszor vizsgálja meg a' közönséges hadakat, a' miért neki a' hadra kötelesek esztendőnként egy keves gabonát, egy kispénzt vagy egy tyukot adni tartoznak. Ezek valának a' legelső állandó adózások, a' hadi intézetek számára; az egyház intézeteire a' tized vala szánya. Ebhez járultak azoknak büntetéspénzei, kik a' háboruba nem mentek, s azoknak hadi adózásai, a' kik erőtlenségek miatt nem mehettek, sem különben a' zsinatgrófok (*Sendgraf*) s az egyházakat megvizsgáló püspökök zsinatjutalmi, tovább-

bá a' charitatívumok és segedelempénzek a' király számára; 's végre a' királyi vámok. Ezen adók a' nemességet, valamint a' papságot egyiránt érték; 's ez csak annyiban kiméltetett, hogy minden templom számára egy adószabad udvar engedtetett. Ezen szakasz tartott a' 9-ik századtól a' 12-ig. — Harmadik szakasz. A' feudális katonaság 's szolgálhadak (*Dienerschaft*) kiszorítják a' közönséges hadakat 's elenyésztetik egyszersmind annak minden intézeteit. A' feudális katonaság fekvő jószággal vagy annak jövedelmével fizettetett, 's a' föld csak jobbágyok által műveltetett, a' kik egyéb adózáásokra nem köteleztettek, mivel 'nrok az ország szolgálatját in natura teljesítette; ezen időszakaszban tehát majdnem semmi adó sem fizettetett, 's nem is volt senki, kit ez iránt lehetett volna megszólítani; mert a' nemesség 's papság szolgáléenyeit állította 's azért törvényesen adószabad volt. E' szakasz tartott a' 12-ik századtól a' 15-ig. — Negyedik szakasz. Midőn a' puszkapor feltalálattott 's ez által új hadi intézetek szükségessékké lettek, azt találtak a' fejedelmek, hogy jobb 's célirányosabb zsoldos katonaságot felállítani, melly ugyan alávaló 's rossz emberekből állhat, de a' melly sokkal raga z-kodóbb mint a' feudális had, mellynek földje 's birtoka lévén, nagy önhatalommal bír. Ez hozta be lassanként az álló seregeket, a' miles perpetuust, a' zsoldos legénységet, melly épen azért, mivel ingó zsoldra vala utasítva, szerfelett ragaszkodott urához, 's mivel ragaszkodó volt, igen használható új uralkodás felállítására. Nagy adózáások valának kísérőji, mellyek a' tartomány rendjeitől kivántattak, 's Beden név alatt, mint charitatívum subsidium a' földfelsőségek megajánlottak. Ezen szakasz a' 15-ik századtól a' 18-ik század végéig tartott. A' francia revolutióval immár az ötödik szakasz kezdődött, minthogy ez az egész hadi intézetet ismét megváltoztatta, és zsoldos seregek helyett polgár 's hazafi seregeket hívott ki a' csata mezejére. Ez ismét a' nemzeti hadakra 's a' közönséges had felszólítására vezetett vissza, 's ez által, a' mint látszik, az adózás módjában is változás fog történni, minthogy ez által a' harmadik (polgári) rend hatalmassá lett, 's az adózásajánlást ismét magához huzta, úgy mint a' régi időben. — Azon adózáások, mellyek a' tartományi gyűléseken megajánlottak, többnyire birtokadók valának; néha ugyan a' vám, accisa, 's t. e. f. adózáások is megajánlottak, mellyek a' közve tő legesekhez tartoznak. Ezen adók, legelőször a' városokban származtak, mivel a' polgároknak könnyű módot szolgáltatottak a' város közönséges költségeinek kielégítésére szükséges adózáások, egyenlő 's minden terhes controlleria nélkül való kiszedésére. A' városoknak láthatatlan gazdagságai valának, mellyek a' földbirtoki gazdagságtól voltaképen különböztek, velyet kiki szemével láthatott. A' polgárok titkolták gazdagságaikat, és senki sem fedezte fel, millyen gazdag legyen igazán. mivel az egyiknek környüllállásai miatt oka volt gazdagabbnak látszani, a' másíknak szegényebbnek, mintsem valósággal volt, 's a' harmadik maga sem akarta tudni, sokat bír e vagy keveset. Lehetetlen vala tehát a' polgári birtokból vagyon- és jövedelembeli adót a' szerént kiszedni, mint a' földbirtokból az öszveírás segítségével. Mint-hogy a' városok igen népesek és igen szorosán épülve valának, azért nem tehette 's nem tarthatta mind azt mindenik polgár a' maga házánál, a' mi az élet szükségéihez tartozott, és sokra nézve közönséges intézetek állítottak. Ezen okból építettek közönséges vízi- 's szelmalmok, sütő és ser- 's pálinkafőző házak, marhavágó székek, 's állítottott fel egy közönséges mérő, 's ezen közönséges intézeteken kellett az élet minden szükségéi tőkájének esztendőnként egynéhányszor átkerengni, 's midőn minden átkerengésnél egy kis adó vétetett, valamint a' molnár a' malmában őrfött gabonából a' malomvámot kiszedi, bizonyosak lehettek benne, hogy ezen kis adó az esztendő végével nevezetes summát hoz be, 's hogy ez minden polgárra egyenlően eloszlik. Nem lehet tagadni, hogy ezen intézet igen célirányos vala, 's a' közvetőleges adók legnagyobb

ellenségei is kénytelenek megvallani, hogy a városok adósystemájakat czélirányosan rendelték el, de okosak is voltak a polgárok ezen részes adót nagyra nem emelni, úgy hogy a molnár a város malmában csak 16-odrészt vett, azaz, 40-edrészt az általa megőrölt gabonának. Ily csekély lévén az adózás, controlleria nem kellett, mert csalni nem vala érdemes; a ki tehát a vámon átmenő tárgyak harmadrészét vagy felét kiszedetni javasolja, az szük eszét árulja el, s utat nyit a csalárdságnak, behozza a controlleriát s megakadályoztatja ezek által a kereskedés virágzását, a nélkül hogy az ország kincstárát felsegítené. Ezen zsarolás először Franciaországban kezdődött, s onnan általmenvén Németországba, főképen Prúsiában Nagy Fridrik által olly tündöklő módon követtetett, hogy Burkusai szintugy elszegényedtek, mint a Francziák. Hogy az adózás systemája igazságos s egyszerű legyen, szükséges, hogy a társaság pénzállapotja a társaság kiküldöttjei által tanácskozás alá vették, s ezek mind az adó mennyiségét, mind beszédésének módját meghatározzák. Ha ez megtörtént, a közvetőleges adóknál mindenkor vissza kell térni a városok régi principiumára, hogy magasak ne legyenek, mert észtelenség a tárgyak becsének harmadrészét vagy felét adóképen az ország számára elvenni, mint p. o. a sónal, italoknál, dohány-nál sat. (L. EGYESÜLT ESZÉNYEK). Ellenben olly alá kell szállítani ezen adózásokat, hogy a csalás lehetetlen s a controlleria szükségtelen legyen. A mit azután ezen adózások behoznak, azt köszönettel kell elfogadni, de nem szabad bizonyos mennyiséget megszabni, melyet be kell hozniok. A többi azután a közvetetlen adókra vettetik, melyeknél a csalás lehetetlen, csak azért is, mivel az ingatlant s láthatót érdeklik. Csakhogy a közvetetlen adók a tartomány tökéletes esmeretét s minden közs szoros statisticáját teszik fel, hogy minden községre igazságos illetménye vettethessék ki, melyet elbirhat, s ezen szoros statistica a catastrum. Minden adózásnál alaptételül ezt lehet venni: sehol sem akadályoztatják a közvetőleges adók a mivességet s szorgalmat, a hol olly csekélyek, hogy a csalást nem érdemlik, s a controlleria szükségien, s még is csekélységek mellett minden terhes nyomás nélkül nevezetes summákat hoznak be; sehol sem felette nagyok a közvetetlen adók, ha egyiránt kiosztatnak; a mi tűrhetetlenekké teszi, nem az ők nagysága, hanem az egyenetlen kiosztás; s végre sehol sincsenek az emberek az adókkal megelégedve, akar kicsinyek, akar nagyok legyenek azok. Panaszolkodtak s panaszolkodni is fognak, és az: *Il faut p'umer la poule sans qu'elle crit*; azaz, kopasztani kell a csibét, a nélkül hogy kiálcon, olyan feladás, melyet egy financzminister sem fejt-het meg; — csak lelki esmerete legyen nyugodt, hogy tehetsége szerint, a törvényt s igazságot tekintve, az elkerülhetetlen terheket egyiránt osztotta ki, — egyébiránt a panaszokra figyelmezzzen ugyan, de azok által ne határozta el magát. — Magyarországbau az adózás csak igen lassau fejtődött ki, a minthogy arra az ország alkotmánya nem is építetett. Tudni illik ha a történetiróknak hinnünk kell, a régi houból kiindult Magyarok egy újnak elfoglalására, mindnyájan tartoztak a nemzeti hadhoz, mindnyájan egyenlőn szabadosak, azaz, nemesek voltak, s kiki a maga költségén, ámbar a köz czélra, de még is a maga kezére harczolván, sem nem adózhatott, sem mástól adót nem vehetett, hanem kinek-kinek a maga értékével, avagy a nyert zsákmánnyal kelle megelégedni. Maga a fővezér is, a kit Álmosban s maradékaiban önkényesen választottak, s a választás 2-ik feltételében arra lekötözték, hogy az elfoglalt zsákmánynak vagy földnek nagyobb részét magának megtartván, a többi a hadak között elosztani tartozzék, — a maga osztályrészével beérni kénytelen vala. — Ez volt első eredete a fejedelem s méltósága fenntartására s egyéb költségeinek kielégítésére szánt koronajóságoknak, melyek mivel bő kiterjedésűek valának, azokból a fejedelem mind saját hadjait, minden Magyar saját költségén harczolni tartozván, eltarthatta,

mind fejedelmi méltóságát fentarhatta. A' fejedelmek vagy is vezérek alatt tehát a' nemzet teljességgel nem adózott. Sz. István, első király, sok külföldi szokásokat kezdett ugyan behozni, 's ezek közt a' tizedet is, az ő testamentom 's Nagy Károly példájára, de hogy a' nemzetet adó alá vetette volna, sehonnan sem tetszik ki; II. Audrás törvénye elejébe irt jegyzés, mint majdnem nyolcz századdal későbbi alaptalan allitas, hitelt nem érdemelvén. De nem is volt arra szüksége, mert a' korona jószágai még épségben valának, sőt még többekkel is szaporítottak, mellyből mind a' király hadjai, mind udvara bőven eltartathattak. A' koronajóságok valának egyedül a' király 's minden embereinek szükségeire szánva, egyébránt minden birtokos szabad ura volt a' maga jószágának, a' mit Sz. István 2-ik decretumának 35-ik cikkelye bizonyít, mellyben az rendeltetik, hogy kiki sajátjában 's a' király adományaiban szabadon uralkodjék, míg él, 's holta után fíjai uralkodjanak, kivévén a' mi a' püspökséghez vagy a' megyéhez tartozik, melly zárlat nem azt teszi, hogy a' püspöknek vagy a' megyének adózzanak a' birtokosak, hanem csak azt, a' mit az adományok ezen zárlatja teszen: Si ad aliquam arcem nostram, aut ecclesiam Dei non pertineat. Meg kell itt előre különböztetni, hogy Sz. István alatt, sőt még a' fejedelmek alatt is, a' nemtelenek két részre oszlottak, egymint örökös szolgákra — servi — és szabadokra — liberi, a' kik jobbagoioknak, jobbágyoknak is nevezettek. Az utóbbiak voltak mind a' király, mind a' nemesek jószágaiban a' földmivelők, a' kik földes uraiknak némelly adózásokkal tartoztak. Továbbá, Sz. István az országot megyékre (parochiákra, comitatus) osztván, vagy legalább a' felosztást megigazítván, minden megye igazgatására egy megyeispányt (comes parochianus) rendelt, a' ki alatt a' király szabad fegyveresei (servientes regis) is voltak. Ezen kívül a' korona jószágaiban 's másutt is várak (castra) építtettek, mellyeknek fegyveresei vár szolgájinak (servientes castri) nevezettek; mind a' kettő, egyik alsóbb néme volt a' nemes-ségnek, de azok is a' király adományából ingatlan jószágot birtak, mellytől hadakozni tartoztak, de adózni nem, az adózás egyedül a' jobbágyokat illetvén. Mert kérdést sem szenved, hogy a' koronajóságok jobbágyainak a' király úgy mint földes urok iránt tartozásaitat teljesíteni kellett, de ez nem volt országado vagy olly adózás, a' mellyről itten szólunk, valamint a' vámokat, révbéreket, harminczadokat 's egyéb efféle közzvetőleges adózásokat sem lehet azzal öszvetévesztteni. — Hogy tehát Sz. István alatt országado szokásban lett volna, semmi nyoma sincsen, annál kevesebbé hihető, hogy a' nemesség, akarmelley rendű volt legyen is, országotól fizetett volna; már csak azért is, mivel mind II. András, mind más királyok, midőn a' nemesség adószabadságáról szólanak, mindenkor a' Sz. István által engedett szabadságra hivatkoznak. Sz. Istvánnak halála után, az ország zenebonak 's visszázkodások mezejévé lévén, úgy látszik, hogy a' királyok 's más hatalmasabbak a' gyengébbeket zsarolni kezdték; annyival is inkább, hogy a' zürzavarban némelly koronajóságok elragadtattak, elajándékoztattak, 's így a' királyi kincstár megürült, a' mi onnét is kitetszik, hogy Kálmán 1-ő könyve 15-ik cikkelye által minden királyi adományokat, kivévén a' Sz. Istvánét, visszahíni kénytelenített; de az országado még sem kapott törvényes lábra. — Sz. László alatt nevezetesen a' III-ik könyv 14-ik cikkelyében tétetik ugyan említés a' királyi beszédokról (collectores regii), de azok nem voltak adószedők, hanem mindenféle althágásokra rendelt pénz- vagy marcabeli büntetések, vagy a' mint a' 13-ik cikkelyből kitetszik, bitang marhák árának (usucapiones) 's t. effélék beszédőji: mert hogy a' királyoknak 's az ők tisztjeinek több ilyen mellékes jövedelmeik valának, kétséget nem szenved. Azon adózások, mellyek Kálmán 1-ő könyvének 25-ik cikkelyében említetnek, világosan nem egyebek, mint mellékes adózások: vám, révbér, harminczad 'sat. (tributum et vectigal), a' mit a' 33-ik cikkely megmagyaráz, mert a' tributumra nézve, egyenesen csak a' kereskedőkről 's

eladó tárgyakról szól: de még jobban a' 34-ik, hogy ez csak emésztésbeli adózás volt, mellyben rendeltetik, hogy kiki, a' ki a' vásárban valamit elad, 'Sz. István törvénye serént tributumot fizessen. Illyen tributum érteik a' 78-ik cikkelyben is, a' mit a' 82-ikből még világosabban láthatni, a' hol az rendeltetik, hogy a' ki Magyarországból ki akar menni, a' király és ispány (comes) vámosaitól pecsétes levelet vegyen. A' 79-ik cikkelyben tétetik ugyan említés valami kispénzekről, mellyek Magyarország minden részeiben beszedettek, hogy azokat az ispányok Sz. Mihály napjáig Esztergamba bevigyék; — de azok sem lehetnek rendes országos adók, hanem csak a' fen említett vámokból 'sat. származott pénzek 's legfeljebb is a' földfelsőség megesmerésére fizetett adózások, mint a' 35-ik cikkelyben, a' hol a' vendégek, azaz, idegen nyelvű lakosok, hét kispénzt tartoztak fizetni; a' 80-ikban, a' hol a' szabad tót vendégek, 's 81-ikben, a' hol a' várakhoz tartozó szabadok kispénzek fizetésére köteleztettek. Sőt a' 45-ik cikkelyben az rendeltetik, hogy a' szokásban volt nyolcz kispénz a' szabadoktól ne szedessék, csak a' városi házatlan szabad lakóktól a' város szükségére; azon szabadoktól pedig, kik a' határokon áltmenő királynak lovas szekerezéssel 's héres szolgálattal tartoztak, négy kispénz vétessék. A' nemesekről sehol sincsen szó. — II. András a' nemesek 's más szabadosak szabadságait, mellyekkel Sz. István által megajándékoztattak, de a' mellyek némely királyok által megcsontkittattak, helyre állítván, a' 3-ik cikkelyben azt rendeli, hogy a' nemesek és egyházak részei birtokaiktól semmi collectát vagy szabad kispénzeket ne fizessenek, azaz, minden adó alól mentek legyenek. A' 27-ik cikkelyben ugyan azt rendeli, hogy a' mardurinák vagy marturinák, ugy mint Kálmán király alatt fizetessenek; de ez nem volt országadó, hanem csak valami neme a' tengeri vámnak, a' mint Mossóczynek I. Lajos 12-ik cikkelye alá tett jegyzéséből is kitetszik. Egyébiránt törvényeiben az adóról emlékezet sincsen, sőt a' 19-ik cikkelyben, a' jobbágyok és vendégek szabadságait is megerősíti. Hogy az előbbeni királyok alatt sok visszaélések becsusztanak, 's mind a' nemesek, mind a' nemtelenek mindenféleképen 's színek alatt zsaroltattak 's zaklattattak, az bevezetéséből is kitetszik, de legjobban bizonyosodik be a' 15-ik cikkelyből, mellyben a' király lovászai, ebészei, sólymosai a' nemesek majoraitól, 's a' 22-ik cikkelyből, mellyben a' király sertései a' nemesek erdejétől 's rétjeitől tiltattak. Az Anjou házból származott Robert Károly, ugy is mint idegen az ujnak behozására hajlandó, minekutána a' koronajószágok az előbbi gyenge királyok alatt a' hatalmas nagyok által elragadtattak, 's az ország jövedelmei 's kincsei eltékoztattak volna, hozzájárulván az is, hogy I. Béla idejétől a' pénz nem csak nagyon megszűkölt, de megrosszabbult 's meghamisított, azon felül pedig a' pénz forgása mindenkor csak egy esztendőre határozottatott vala, a' miből számtalan rossz következtések származtának, ezen bajokat orvosolni 's a' királyi pénztárt, mellyet maga is sok költségei által nagyon meggyengített, felsegíteni akarván, 1342-ik esztendőben a' körmöczi pénzverő kamarát, melly az előtt IV. Béla idejétől a' Zsidók kezében volt, Hippolit mesternek 800 marcáért haszonbérbe adta, olly feltételek alatt, hogy az új ezüst három olvasztásu kispénzeket, mellyekből hat egy ezüst garast tegyen, elegendő számmal veressen, ugy hogy azokon a' régi pénzeket számos helyeken be lehessen cserélni; ha ezt teszi a' czél elérésére, minden porta vagy kapu, mellyen egy szénával vagy gabonával terhelt szekér be 's kimehet, 3 garast, azaz, 18 kispénzt, a' róvasólástól számlálandó 15 nap alatt tartoznék neki kamaranyerségképen fizetni, de ha felváltásra elegendő pénzt nem szolgáltat, akkor ne legyen neki szabad ezen fizetést kiszedni 'sat. Kivételnek ezen fizetés alól az igen szegények, a' kiknek fizetni nincsen tehetségek, a' király, királyné, egyházak 's mások szolgálói, a' fegyverben gyakorlók 's szolgálók, azaz, nemesek, az egyházak, városok 's mások, a' kik világos kiváltsági szabadsággal bírnak, ugy mindazonáltal,

hogy azon új pénzeket elfogadják 's becseréljék, 's jobbágyaikkal is elfogadtassák 's becseréltessék, ellenkező esetben szabadságaikat elveszítsek, 's a' kamaranyereséget fizetni tartozzanak. — Ez első világos nyoma a' meghatározott adózásnak, melyet Robert Károly, mint más egyebeket is, a' miért őt az ország rendjei a' romai pápánál is feladtak, behozott. — De ezen kötés csak egy esztendőre tétetett, a' mint annak 1-ső cikkelyéből láthatni, 's a' nemesek az adózás alól kivétettek, csak a' '33-ik cikkely szerint helységek névze a' kamaranyereség fizetéséről nyugtatványokat egy garason váltani tartoztak. Károlynak fija I. Lajos, atyjától kiürített kincstárat kapván, 's azt maga is költséges háborúji miatt még jobban meggyengítvén, annak helyrehozására, a' történetirők bizonyítása szerint, néha terhes adókat a' nemességre vetni kénytelenített, a' mi világos bizonyításul szolgál annak, hogy csak a' koronajóságok jövedelmeinek fogyatkozása 's a' szükség kinszerítette a' királyokat a' nemzetet adó alá vetni. Innen magyaráztatik, hogy Lajos 1351-ik esztendőben, megerősítvén II. Andras törvényeit, a' 4-ik cikkelyben azt rendeli, hogy a' kamaranyereség, úgy mint Károly alatt, minden kaputól 3 garasban fizetessék, az alól azonban a' majorosokat 's nemeseket, a' kik saját jószágaikkal laknak, 's a' szolgálakat kivessi. Ezen kivétellel ellenkezni látszik a' 12-ik, mellyben a' Száva és Dráva közt lakó és a' posegai 's valkői nemesek, úgy mint az ország többi nemesei, a' kamaranyereség fizetésére köteleztetnek; de hogy ennek nem az lehet értelme, kitetszik az elébbeniekből, 's hol a' nemesek minden adó alól felszabadíttatnak, kitetszik a' 11-ik cikkelyből, mellyben az ország minden nemesei egyenlő szabadsággal élni rendeltetnek, 's kitetszik magának a' 12-ik cikkelynek 1-ső 's 2-ik pontjaiból, a' hol az említett nemesek a' marturinak, azaz, nyest- vagy nyusztbórado fizetésétől felmentetnek, és minden ekkoráig szokásban volt adók zsarolásaitól, úgy-mint a' többi nemesek, megszabadíttatnak. A' nemesség közönséges adószabadsága onnan még világosabb, hogy II. Andras 1231-ik esztendei törvénye szerint, még a' marturinák jövedelmének is egy harmadrésze a' birtok urát (dominus fundi, földes ur), két harmadrésze pedig a' föld urát (dominus terrae, király) illette. Lajosnak leánya Maria 1384-ik esztendőben mind II. Andras, mind 1-ső Lajos törvényeit megerősítette. Ennek férje 's magyar király Sigmond 1405-ik esztendei 1-ső törvényének 10-ik cikkelyében azon adózások, mellyekkel a' szabad királyi városok, nem tekintvén az ók kiváltságait, a' királynak tartoztak, contributionának neveztetnek. Ezen király 1411-ik esztendőben a' kamaranyereség beszedésére névze azt rendeli: hogy a' róvók a' kamaranyereség fizetéséről szóló nyugtatványokért csak 2 kispénzt vegyenek minden majorostól, azaz, gazdaságbeli tiszttól, 1-ső cikkely. Hogy minden nagy kaputól 30, 's minden kicsinytől vagy verőcztől 15 kispénz fizetessék, 2. cikkely. Hogy a' majorosok, cselédek 's olyan szolgálak, a' kik uraik által étellel 's ruházzal tartatnak, meg ne róvattassanak, 3. cikkely. Hogy ezen kamaranyereség restantfáji, ne a' kamara tisztjei, hanem a' főispányok, ispányok és szolgabírák által szedessenek be, 4. cikkely. Végre a' 6-ik cikkely 2-ik pontjában azt rendeli: hogy csak e' szerint róják meg és dézmálják a' jobbágyokat és népeket; ellenkező esetben az 1-ső pont szerint ezen róvásolást és dézmálást az ispányok, szolgabírák és nemesek megengedni ne tartozzanak. Mind ezekből kitetszik, hogy már akkor a' kamaranyereség állandó országadó kezdett lenni, de az is, hogy az alá, valamint a' tized alá is, csak a' nemtelenek tartoztak. Sigmondnak veje Albert király alatt az 1439-ik esztendei törvény 7-ik cikkelye által csak az rendeltetik, hogy a' kamaranyereség Magyarországbán, az ötvened Erdélyben és a' marturinák Tótországban a' Lajos király idejébéli szokás szerint szedessenek ki. Mátyás király alatt a' kamaranyereség már csak mint szokottadó említettik, p. o. az 1464-ik törvény 22-ik cikkelyében. Az 1471 törvény 11-ik cikkelyében azt ígéri Mátyás, hogy

a' kamaranyereségén kívül semmi adót nem fog kívánni; ez tehát már rendes országadónak tekintetett. Mind e' mellett is az 1474-ik esztendei 1-ső törvényczikkely által a' Törökök ellen minden kaputól egyegy aranyforint segedelem (subsidiium) minden kivétel nélkül rendeltetik; de a' 6-ik cikkely által a' kamaranyereség két esztendőre elengedtetik. Az 1478-ik esztendei törvény 1-ső cikkelyében az ország rendjei minden jobbágykaputól egyegy forintot ajánlanak, ezt a' 2-ik cikkelyben öt egymás után következő esztendőre, beleértvén azonban mind a' két helyen a' kamaranyereséget is, kiterjesztik 's contributiónak nevezik. Innen származott, hogy későbbben is valahányszor rendkívüli segedelem, mely széléiben contributióknak is neveztetett, fizettetett, abba a' kamaranyereség is beleértetett 's külön ki nem szedetett, a' mit az ország rendjei az 1563-ik esztendei törvény 9-ik cikkelyében világosan kinyilatkoztatnak. Ezen fizetés-alól a' 4-ik cikkely által kivételnek az egytelkü nemesek, a' nemesek majorháza, étellel és ruhával tartott cselédjei, a' majorosok, igen szegények, a' puszta helyek 's malmok, azzal azonban a' földekkel, telkekkel 's szőlőkkel bíró zsellérek is tartoztak. Ezen idő óta mintegy állandó törvénné vált, hogy valahányszor rendkívüli segedelem vagy úgy nevezett contributio fizettetett, abba a' kamaranyereség is beleértetett 's külön nem szedetett, jól megjegyezvén, hogy azt rendszerént magok a' jobbágyok, nem pedig földes uraik fizették, 's hogy ez csak a' jobbágytelkektől járt; sőt a' szokás szerént az egyházi 's oskolai személyek (ecclesiastici et scholares) későbbben úgy nevezett honoratorok, a' kik már Szilágyi 1458-ik esztendei törvényének 10-ik cikkelye által minden vám 's tized alól felszabadítottak, idejárulván Mátyás 1471-ik esztendei törvényének 24-ik cikkelye, az adózástól mentek valának. Továbbá meg kell igen szorgalmasan különböztetni ezen királyi vagy is országadót a' vármegyék házi szükségéinek kielégítésére fizetett pénztől, az úgy nevezett házi pénztártól (cassa domestica); mert, hogy abba minden rendű 's állapotu nemesek birtokaiktól 's jószagaikhoz képest adózni tartoztak, kérdést sem szenved, 's Mátyás 1488 esztendei törvénye 64-ik cikkelyéből is bebizonyosodik, a' hol az rendeltetik, hogy ezentul minden egyházi 's akarmelly rendű 's állapotu birtokos személy birtokához képest a' vármegye által határozott szükségekre a' főispány által megveendő három könnyű marca, vagy is magyarul gira büntetésének terhe alatt adózni tartozzék. Ámbár ugyan ezen újítások 's jobbágyaiknak szokatlan adózásai által megsértette 's megerhelte érezvén magokat az ország rendjei, Mátyás halála után II-ik Ulászló királyt arra bírták, hogy megerősítvén az ország régi szabadságait, 1492-ki törvényének 1-ső cikkelyében azt fogadná, hogy az ország kárára 's elnyomatására a' régi szabadságok ellen semmiféle keresett szin alatt újításokat nem fog behozni, a' mint Mátyás király cselekedett; hogy Mátyás király minden újításait eltörli, és a' contributiót, vagy is I forint taxát semmiképen nem fogja kiszarolni, hanem a' régi igazságos, rendszeréni 's szokott királyi jövedelmekkel meg leszén elégedve, mely szokott királyi jövedelmek alatt, hogy már akkor a' kamara nyeresége, az ötvened Erdélyország részeiben, és a' nyusztbóradó (marturinae) Tótországban értettek, ezen törvény 26-ik cikkelyéből kitetszik, sőt a' szabad királyi városokban fekvő házaikat is a' 105 cikkely által az adó alól kivételtek, úgy hogy azoktól csak zsellérek, azt is csak annyit, a' mennyit a' többi polgárok zsellérei, fizetni tartozzanak; de még ezen felül az 1504-ik esztendei törvényczikkelyben azt rendelték, hogy a' melly vármegye, a' kamaranyereséget kivévén, valamelly segedelmet vagy contributiót az ország gyűlésén kívül, azaz, az egész ország megegyezése nélkül akarmelly módon vagy kikeresett szin alatt a' királynak ajánlana vagy adna, akkor azon vármegye nemeseinek közönsége a' hitetlenség büntetésében 's becsülete és embersége elvesztésében marasztaltassék, 's az ország többi nemeseinek társaságából kizárassék 's kivettessék;

még is a Török hatalma napról napra gyarapodván, 's az ország mindenféle szerencsétlenségei özönvízként eláradván, 's mind ezek által az ország szükségei 's költségei is nőttön növe szaporodván, már II-ik Lajos alatt is arra kinszerítették az ország rendjei, hogy a' tolnai gyűlés 9-ik cikkelye szerint minden jobbagytelektől vagy is kaputól 50 kispénz, 's az 1527-ik eszt. 39-ik törvénycikkely szerint ismét 50 kispénz, beleértvén a' kamaranyereséget is, fizetessék, de még akkor a' bácsi gyűlés 1518-ki 36-ik cikkely szerint az egytelkü nemesek fizetni nem tartoztak. — A' mohácsi veszedelem után, majdnem végső inségre jutván a' haza, a' segedelmek 's önkényes adózások olly sűrűn érték egymást, hogy az azok iránt hozott törvények egész lapokat elfoglalnának; mindnyájából azonban csak e' következendők tetszenek ki: hogy a' kamaranyereség rendszerént való királyi jövedelemnek tartatott 1563: 9, de hogy az, mikor rendkívüli segedelem adatott, közönségesen azon segedelembe számítatott, p. o. 1547: 8. néha ugyan mind a' kettő külön fizettetett p. o. 1545: 40. Hogyha segedelem nem fizettetett, akkor a' kamaranyereség fejében 20 kispénz kívántatott, p. o. 1563: 9. 1566: 9. 1567: 13; hogy a' segedelmet, 's a' kamaranyereséget közönségesen csak a' jobbagyok fizették, p. o. 1527: 8., 1528: 7. 's csak egy eset vagyon 1548: 23, a' hol a' nemesek kamaranyereség fejében a' magokéből 20 kispénzt fizettek; hogy a' nagy szükség úgy hozván magával, mind a' földes urak 's más nemesek, mind a' szabad királyi városok, mind pedig az egyházi személyek segedelmet fizetni, néha vagyonjok hatvanadrészét is tartoztak, p. o. az 1542-ki besztercebányai gyűlés 28-ik 29-ik 30-ik 35-ik cikkelyei szerint, melly segedelem azonban a' vármegyék hadjainak eltartására fordítatott; hogy mind azon adózások az ország rendjei által az ország gyűlésén időről időre határozattak el, 's több esztendőkre ki nem terjesztettek, félvén attól, hogy akkor azon esztendők alatt országgyűlés nem fog tartatni, p. o. 1559: 15. 's hogy ezen jövedelmek hovatartásáról a' király kamarásainak az országgyűlésén számot kellett adni p. o. a' posonyi gyűlés 1542-iki 17-ik törvénycikkelye szerint 'sat. Ezen állapot, hogy időről időre több vagy kevesebb segedelem ajánltatott az ország gyűlésein, tartott egész III-ik Károly király idejéig, azaz, 1715 esztendeig, mellyben a' 8-ik törvénycikkely által az állandó katonaság tartása meghatározatván, annak eltartására szükséges, mindenkor az ország gyűlésén megállapítandó adó is meghatározatott, 's azolta vagyon állandó országadó Magyarországbán az állandó katonaság eltartására szánva, mellyet a' nemtelenek fizetnek a' hadi adónak nevezete alatt, melly adó azonban az említett 1715-ik esztendei 8-ik, 1791-ki: 19-ik, 1827-ki: 4-ik törvény cikkelyek szerint mindenkor az országgyűlésen határozattak meg, 's melly alól a' magyar nemesek az 1723-ki: 6-ik, 1741-ki: 8-ik, 1791-ki: 2-ik 's 1792-ki: 2-ik törvénycikkelyek szerint örökösen ki vannak véve. Az armalisták azonban vagy is czimeres nemesek, valamint az előtt, a' mint fen említettett, minden rendű 's állapotú nemesek is, a' vármegyék köz szükségeire az 1723-ik esztendei 6-ik törvénycikkely szerint fizetni tartoztak, de ezek is a' mostan dicsőségesen uralkodó fejedelem I. Ferencz király alatt az 1805-ik esztendei 1-ső cikkely által ezen fizetés alól örökösen felszabadítottak. Ezek szerint tehát a' magyarországi adózás történetét öt szakaszra lehet osztani. Első szakasz. Magyarország kezdetétől Sz. István királyig, 742-ik esztendőtől 1000-ik esztendeig. Az adózásnak legkisebb nyoma sincs. Második szakasz. Sz. Istvántól Robert Károlyig, 1000-ik esztendőtől 1308—1342-ikig. Semmi világos adózás, néha ajándékok, mint a' megye lova, melly első nyoma a' postáknak, néha zsarolások, 's ezek közt némely adózások kezdetei, mint a' zsolozsma, kamara nyeresége, tized, huszad 's nyusztbőrök szedése 'sat., de a' nemesség mindentől szabad. Harmadik szakasz. Robert Károlytól a' mohácsi veszedelemig, 1342 esztendőtől az 1526-ig. A' kamara nyeresége minden kaputól az új pénzveréskor Mátyás alatt

I aranyforint, néha rendkívüli segedelmek. A' nemesség szabad. Negyedik szakasz. A' mohácsi veszedelemtől III. Károlyig. 1526 eszt 1715-ig. A' kamara nyeresége, mint valóságos adó; sürű segedelmek a' nemesek 's jobbágyok részéről; de mindenkor az ország gyűlésein időről időre önkényesen meghatározva, 's a' nemesség szabad, noha azt I. Leopold, Buda visszavétele után, uralkodásának vége felé, adó alá vetetni parancsolta, de ezen parancsolat a' szelidebb I. József által visszahuzott. Ötödik szakasz. III. Károlytól 1715-ik estendőtől a' mostani időkig. Állandó katonaság, 's annak részére állandó adózás; mindenkor az ország gyűlésén meghatározva; a' nemesség az adózástól minden időben ment. — Fogja e' a' mostani idő, a' hatodik szakaszt szülni, azt az Isten tudja; Felséges Urunkat a' legszentebb akarat vezérli; orszagunk rendjeit a' legtisztább emberség lelkesíti, 's készebbek régi jussaik egy részét feláldozni, mintsem felebarátjaik fellette megterhelhetve nyomorogjanak, 's ez által a' haza köz boldogsága csonkuljon: azért minden jónál egyebet nem lehet reményleni, 's áldást és békeséget a' királynak 's az ország minden lakosainak. *Th.*

ADRASTEA, Zevs és a' Szükség leánya, az igazság szolgálója 's minden bűnnek megbosszulója, a' kit ember ki nem kerülhet. Hihető, Adrasfea (a' ki nem kerülhető) NEMESIS (I. e.) egyik mellékneve. Képben hol szárnyakkal, hol kormányt tartva, hol ismét kerekkel látható. —z—

ADRASTUS, Argos királya, Talau és Eurynone fia. Az oraculum akaratjának teljesítéseül, melly két leányát oroszlyánnak és vad kannak adni parancsolá, Argiát Polynicesnek, Deiphylét pedig Tydeusnak adta feleségül, midőn amaz oroszlyán, ez vad kan bőrébe alakozva látogatta meg. A. a' thebai 7 vezér egyike volt, 's közülök csak ő menekedett meg a' haláltól. Tíz év mulva elesett szövetségeseinek fijaival ismét megtámadta Thebát 's elfoglalta, de fíjának veszte miatt a' bu megölte (L. THEBA). —z—

ADRESSE., 1) felülírás; 2) valamely helynek, utszának, háznak vagy személynek, a' hol vagy a' kinél valaki tartózkodik, pontos feljegyzése, — utasítás; 3) Angliában a' rangu személy írása főbb ranghoz, 's majd esedező, majd köszönő levelnek; majd előterjesztésnek mondhatni. Így neveztetnek a' parlament mind a' két házának a' király megszólító beszédjére adott válaszi vagy köszönetei; a' k rályhoz és a' parlamenthez intézett esedező irásokat is addresséknak hívják; 4) ajánló level.

ADRIAI TENGER, egy öble a' földközi tengernek, mellyet Olaszországnak, Illyriának, Dalmatiának és Albániának (Epirus) partjai vesznek körül. Mintegy 4000 nsz. mf. borít el. Az a'ustriai partokon sok apró szigetet 's több öblöt formál, mellyek közt legnevezetesebbek a' triesti, quarnaroi és cattaroi. Felső része velencei öblöknek is nevezetik, melly városnak hatalmában volt hajdan az egész tenger, 's ennek torkolatját még most is a' brit-ioniai sziget Corfu őrzi. (L. VELENCE). *L—ú.*

ADRIAN, hat ilyen nevű pápa élt. I. Adrian, Romai, 772—79 igezgatá az anyaszentegyházat. Ez N. Károly barátságát 's a' szent szék iránt jóltétőségét azzal nyere meg, hogy jusát a' frank koronához a' longobardiai király Desiderius ellen védelmezte; azért is Károly Pipin ajándékozásait megerősíté, sőt nevelé. Károly azonban sértve látszott lenni, hogy A. a' konstantinápolyi zsinat cikkelyét a' képek tiszteletéről megerősítette, mellyet a' frankfurti félretett; de a' dolog felvilágosittatván, a' barátság is visszaállott, és Károly a' megholt pápának maga készített epitaphiumot, melly ma fen van a' Vaticanumban. — II. ADRIAN, Romai; pápává választatott 807, életének 75-ik eszt. Nevezetes állhatatossága, mellyel a' nejétől Thietbergától elválni kívánó II. Lothar királynak ellene állott. Lothar halála után visszállkodásba elegendett Kopasz Károlyal az örökösség miatt; és Photiusal, a' konstantinápolyi patriarchával, az egyházi jurisdictio miatt Bulgáriára nézve; azért is, hogy Photius függetlenségre törekedett. Mh. 872. — III. ADRIAN, Romai; pápává választatott 884, csak egy évig kormányozott. Küzdött,

nehogy a' császár befolyást nyerjen a' császárválasztásba, és akarta, hogyha Vastag Károly örökös nélkül meghaláloznék, Italiának különös királya legyen. — IV. ADRIAN, Angol, nevéről Breakspear Miklós, szegény barát lévén, kitűnő szelleme által cardinalisságra emelkedett, és éjszakon követéséget viselt, hol Drontheimban az első norvég érsekséget állította és Upsalát érsekséggé nevezé. Pápává lett 1154. Szerencsétlenül hadakozott Vilmos sicíliai király ellen; 1156 békeségre lépett, mellynél fogva áll Siciliának azon jusa, hogy a' király akaratja nélkül az egyházi dolgokban semmi se történjék. I. Fridrik cs., ki a' pápa kengyelét tartá és általa megkoronáztatot Romáb. Jun. 18. 1154, rossz néven vette ezt az ellenségével kötött békeséget; még inkább megneheztele a' pápa fenhangzó levelére, 's azért hogy Lombardiát ellene tüzelte. Ezért a' cs. úgy avatkozott az egyházi dolgokba, mintha pápa nem is volt volna. Ezek közt megholt A. Sept. 1. 1159 Anagniban. Ezen pápa engedé meg Henrik (II.) Anglia királyának Irland megtámadását oly módon, hogy Irlandban minden háztól évenként egy denár fizetessék a' romai széknek. — V. ADRIAN, ellébbi neve Fiescoi Ottoboni Gennából. Mint pápa követe egyezséget szerze III. Henrik angol király és az ország nagyai között a' királynak kedvezőleg. Választása után csak hamar megholt 1176. — VI. ADRIAN, egy ultrichti mesterembernek fija, löweni professor; 1507 oltá V. Károly cs. tanítója és nevelője. 1515 mint Maximilián követe Cath. Ferdinándnál véghez vitte, hogy a' fiatal Károlyt nevezné koronaörökösnek. 1516 tortosai püspökké lett és Spanyolország igazgatójává. Keménysége tevé, hogy a' Spanyolok pápának lett választását örömmel hallák. Nagy buzgalommal iparkodott ő a' megrögzött visszaéléseket eltörteni, a' romai udvart reformálni, s óval javításait Luther reformatiójának ellenébe tenni. E' végből küldé követét a' niürnbergi gyűléshez is. Azonban törekedésének folyamát 1523 történt halála megszakasztá az egyenes lelkű, jó akaratú pápának. G. I.

ADSTRINGENTIA, öszvehuzó, szorító gyógyszerek, a' feloldozók ellenébe téve.

ADULE, vs. Aethiopiában, mellyet régi írók mint a' Troglodyták és Aethiopiabeliek legjelesb kereskedési helyét emlitenek, későbbben AXUM (I. e.) kikötője és emporiuma, a' mai Arkikónak (éjsz. 15° 40') látszik megfelelni. Gyakor említését egy felülírásnak köszöni, melly a' „*Topographia christiana*”-ban, Cosmas Indicopleustes egy theologico - geographiai munkájában, Justinus cs. id. a' 6-ik század. idéztetik legelőször. Többet ezen felülírásról I. „*Museum der Alterthumswissenschaften von Wolfund Puttmann*” 2. k.

ADVENT, tulajdonképen eljövetelet jelent, különösen pedig a' Keresztényeknél jelenti a' világ idvezítője születésének esztendőnként előforduló innepe előtt lévő négy hetet. A' Catholicusoknál ezen idő alatt poenitentiátartás, böjtölés és imádkozás által szokás a' világ idvezítőjének mintegy elfogadására készülni. Az adventi idő egy köz vélekedés szerint már Péter apostol által rendeltetett; mindazáltal csak Maximus Laurinensis tesz arról egy homiliában az 5-ik század közepén legelőször említést. A' leridai conciliumban, melly a' 6-ik században tartatott, az adventbeli lakodalmaskodás megtiltatott, hogy a' Keresztények annál szorgalmasabban élhessenek az Ur vacsorájával. K. J.

ADVERBIUM, I. HATÁROZÓ.

ADVOCATUS, I. ÜGYVÉD.

ADVOCATUS ECCLESIAE, hajdan a' római császár praedicatuma, mellyet Nagy Károly nyere a' pápától, midőn Olaszországot a' Longobardok ellen védelmezte. Utána minden római császár használta azon melléknevet, 's a' választási capitulatióban világosan megígérte minden új választott, hogy mint advocatus ecclesiae az anyaszentegyházat és a' pápáságot oltalmazni fogja. Innen származik a' *jus advocatiæ*, melly ugyan az, a' mi *jus summum circa sacra*.

AEACUS, Jupiternek és Aegina Nymphának, Asopus folyamisten leányának, fija, anyjáról Aeginának neveztetett szigeten uralkodott, 's

jámor és igaz országlása miatt az Istenek kedveltje lett, kik az ő közbenjárására szüntették meg a nagy aszályt és éhséget Görögországban. Jupiter is az ő kérelmére népesítette ha gyákból teremtett 's azért MYRMIDONOK (l. e.) nevét viselő emberekkel Aegina szigetét, midőn a' döghalál megfosztotta lakosaitól. Aeacus nevével Endeüssel PEREUST és TELAMONT (l. e.) nemzette. Elhunytá után Minossal és Rhadamanthussal, kik, mint ő, szerették az igazságot, a' holtak bírójává neveztetett ki. Képezik bírószekeken ülve, fején korona, kezében királyi pálcza; hatalma különös jeléül az alvilág kulcsa ékesíti. —z—

AEDILES, romai tisztviselők, kik a' nyilvános színjátékokra, épületekre és a' vásári rendtartásra ügyeltek 's az építés körül netalán a' polgárok közt esett pereket eligazították. Elejénte ketten választottak a' köz nép közül (*aediles plebis*); Roma épít. 338 év. még kettő adatott hozzájuk a' patriciusokból, kiknek a' tiszti előfántcsont székel (*sella curulis*) élni megengedtetett, és innen *aediles curules*eknek neveztettek. Julius Caesar még kettővel szaporította számokat (*aediles cereales*), 's ezekre a' gabonatarak voltak bízva. A' municipiumokban és gyarmatokban így hivattak majd minden tisztviselők; ámbár hivatalaik különbségére nézve külön neveket is viseltek. Illyenek voltak p. o. az *aediles duumviri juri dicundo* 's m. B. L.

AGEUS, Athene királya. Két feleségétől nem lévén gyermeke, attól tarta, hogy az országlás testvérének Pallasnak fíjaira ne szálljon, 's az oraculumhoz folyamodék. Visszajöttekor betért Throezene királyához Pittheushoz, 's ennek Aethra nevű leányával Theseust nemzette. Kardját, hogy erről egykor megismerhesse fíját, Throezenében hagyván, visszament Athenébe, 's Creta királyának fíját Androgeust a' marathoni bikának elejébe vetteté. Minos e' miatt megtámadá Aet. 's meggyőzé. Ae. évenként 7 ifjut, 7 leányt vala kénytelen a' Minotaurus számára küldeni. — A' Pallantidák már uralkodni kezdének, 's Ae. Medea hatalmába jutott. Ekkor Theseus megjött Throezenéből, 's atyja által megemertetvén, a' Pallantidák uralkodásának 's a' boldogtalan adónak véget vete. De midőn Cretából visszatérne, a' fekete vitorlákat elfeledte levétetni a' hajóról; Ae. a' ki halálának jeléül nézte ezeket, a' tengerbe ngrék, 's róla vette a' Görögország és Asia közti Archipelagus Aegens tengere nevét. (Vö. THESEUS).

AEGINA, most Engia, görög sziget a' saroniai tengeröbölben. Hajdan független 's virágzó kereskedése által gazdag status volt.

AEGINAI MIVÉSZSÉG ÉS MÜDARABOK. Több angol és német mivész es műbarát az Aegina szigetén találtató panhelleni Jupiter templomának, melly a' doriai építő mivészéég legszebb romjai közé tartozik, architectonicai felvétele végett 1811 társaságba állott. Az ásást fenséges, megbecsülhetetlen szobornivek felfedezése, mellyek hajdan ezen templom keleti és nyugoti szelemenjét diszesíték, jutalmazta meg. A' mostani bajor király, koronaherczeg korában, megvette azokat a' felfedezőkötől, 's a' hol szükséges volt, Thorwaldsen által kijavíttatta. Jelenleg a' müncheni glyptothecában vannak. A' felfedezésben részesültek minde-nike gipszöntvényben kapta azokat. Ezen műdarabok kétszeres tekintetben tanuságosak: a' mivészéégre nézve t. i., mivel a' természet hiv utánazásai, 's ez által a' régiségtudományra nézve, mivel a' műtörténet leg-homályosabb időpontjait felvilágosítják. — Ezen műdarabok szorgalmas vizsgálátja arra vezérel, hogy az aeginai műstylus alkotója az atticai mivészéégtől egészen független volt. Pausanias Smilist mondja aeginai Daedalusnak 's azt állítja, hogy Daedaluszal egy időben élt, 's következőleg az aeginai mivészéégek egy kort, hasonló önlétiséget tulajdonít az atticai-val. Az Aeginabeliek nyelve 's szokása doriai volt, doriai characterű volt a' képfaragó mivészéég is, melly az atticaitól, tulajdonképen ioniaitól szintugy különbözött, mint a' doriai poésis és architectura. Az aeginai stylus legtulajdonabb characteré 's főtörekvése a' természet

leghibebb és legszorosabb utánazása volt, szinte az áltatásig (ámitásig), sőt tiszteletgerjesztő természetességig. Az atticai művészség az egyiptominak volt leánya, 's mind a' kettőnek szellemi törekvése az ideális után szembe tűnik. Az ókori művészség világos megfoghatása tekintetéből az egyiptomi, ó atticai, aeginai és hetruriai stylus közt különbséget tennünk szükséges. Mindenik művészség kezdetének merevénység és soványság tulajdonja, de egyébben eltérnek egymástól, noha későbben vizsontatás divatlik közöttök. Ha mind addig szinte csudaképen Phidiasban jelent meg a' művészség fensége, megfogható, hogyan mutatott a' természet után törekvő 's végre szinte természetté vált aeginai művészség az atticainak módot, mint lehet az elvonttól (abstractum) az élőhöz, a' rendszerestől a' természeteshez jutni, 's így benne a' régen hiányló közép az ó sanyaru és a' szép stylus közt feltaláltatott. Phidias korával a' tulajdonképi aeginai művészség nyoma is eltűnik. A' természet utánazása csak addig jelenik mint olyan, míg maga természetté, azaz, önlétü lehetessé 's így művészséggé legmagasb értelemben nem válik; így csak egy művészség volt későbben, melly egész Görögországban elterjedt, 's az akkori szobornivek a eginai nevezetet nyertének. Az aeginai művészség atyja 's alkotója Smilis volt; utána legrégibb aeginai művész Collon, ki a' 60—70 olympias közt élt (540—500 K. e.). Phidias kora táján nevezetes aeginai művészek voltak: Anaxagoras azon Jupitert készítette, melyet a' Platea mellett (379 K. e.) győzedelmeskedett Görögök köz költséggel emeltettek; továbbá Simon, Glaucias és Onatas. A' müncheni glyptothecában találtató aeginai figurák száma 17, 's négy rendre osztathatnak: 1) egészen egyenest állók, felruházottak, asszonyiak; 2) előrelépők vagy vívó bajnokok; 3) térdelők vagy ijászok; 4) fekvők vagy sebesek. Minerva legnagyobb köztök; ez a' testi nagyságot valamivel felülhaladja, a' többiek testi nagyságnál mind kisebbek. Ha ezen műdarabok stylusát tekintjük, a' testnek minden részeiben, a' fejeket kivéven, a' természetnek említett hív utánazása uralkodik, 's az ideálisnak legkisebb nyoma sem tűnik szembe; de nem sovány és tudománytalan ezen utánazás, hanem a' szép természet helyesen értett másolása, melly a' csontok és inak legtökéletesb esmeretét mutatja annyira, hogy ezen szinte áltatásig való természetesség miatt érinteni sem merné az ember. Az alkatra nézve karcsuak, keskeny csipejük és szembetűnőleg hosszú lábuk ezen alakok. A' mozdulatokban sok élet van, noha bizonyos feszességtől nem mentek, valamint ez Giotto, Mosaccio, Perugino 's m. festéseiben is egyesülve találtatik. A' fejek korábbi műepochára látszanak mutatni; a' szemek előre döltek, 's egy kissé chinai módra hosszokban nyultak. Az ajkak erősen kiállnak éles szélekkel. A' szájszegek némellyeken egy kissé felvonultak. Az orrok kicsikések; a' fülek legnagyobb szorgalommal vannak kidolgozva. Az áll erős és teljes, többnyire kelleténél nagyobb. Mind hasonlanak egymáshoz az indulat legkisebb kifejezése nélkül; a' győzők és meggyőzöttek, istenek és emberek között semmi különbség. A' haj egyeztetes (conventionell) és csinos merőségű. A' karok kissé rövidek, a' kezek áltatásig természetesek, 's a' körmök képezésében és bürredözethen semmi hiány. A' lábak egésze helyes alkatu, a' térdek mesterdésesek, a' lábfejek csinosak, 's az egy kissé hosszú ujak egészen egyenlő közüleg nyulnak. A' ruhák szintolly egyeztetesek mint a' haj, igen testhez állnak, mesterségesen rakott redőzettel. Noha idomjaikban (Anlage) feszességet árulnak el, de jó izlettel 's nagy szorgalommal vannak kidolgozva. Ugy látszik, hogy ezen figurák mind egy időben, de nem egy kéz által készültek. Támasz egy mellett sincs, 's minden felől egyenlőleg vannak kidolgozva. Számok elejénte kétség kívül 30-ra ment. A' templom két szelimenjében symmetric voltanak felállitva. Minerva középben, mellette az álló bajnokok, tovább az ijászok, végre a' fekvők. A' templom hihetőleg nem készakarva, hanem földingás által rontatott el. Mivel Aea-cus emeltette ezen templomot Jupiternek, hihető, hogy ezen szobornivek

az Aeacidák[†] harczeit| ábrázolják Minerva védelme alatt. Az Aeacidák kétszer hadakoztak dicséresen, t. i. a' trojai háboruban és a' Salamis melletti tengerütközethen. Ezen utóbbikból vétettek Homerus Aeacidajinak, Ajax- és Telamonnak, mint égi segédeknek képei. Mások véleménye szerint a' keleti szelemenen állott képcsoport, Laomedon trojai király testeért, a' nyugotin állott pedig a' Patrocluséért való harcot ábrázolta. Készülések ideje hihetőleg a' 60 és 70 olymp. közébe üt. Pindarus Aeginát „az Aeacidák erős lakhelyének“ nevezi, 's úgy látszik ezen szobrokat érti, mivel Aeacus fivainak egyike sem maradt Aeginán. A' márvány parusi, mellyet grechettónak neveznek. Hellyel-hellyel czinober és égi kék szín tűnik szembe azokon. A' templomon mind azon ékességek és lombozatok, mellyek közönségesen faragott munkából állnak, festve voltak. A' szelemenek völgyeletei, hova a' figurák voltak helyeztetve, égszínűek, a' cella veres, a' lombozat zöld és sárgás, sőt a' márvány héjtéglákra is virágok voltanak írva. A' színadást barbarismusnak nem mondhatjuk, mert a' Parthenonon is látható. Winkelmann legelőször következtette Pausanias tudósításaiból az ókori aeginai mivoskola lételét. (L. „Wagner's Bericht über die aeginetischen Bildwerke, herausgeg. und mit kunstgeschichtl. Anmerk. begleitet von Schelling“ 1817). Később Müller K. Otrf. a' tudománnyal 's ésszel telyes „Aeginaeticonum liber“ ben (Leipz. 1820) egyéb fenmaradt emlékjelekhez való iránylatjokat igyekezett megalapítani; Thiersch mythologiai jelentéseket kimódolni. A' tulajdon aeginai műstylus characteristicája ellen, mellyet ezen márványokban akartak fellelni, kikelt Meyer Henr. (Göthe „Kunst und Alterthum“ jában 3 köt., 1 füz.) ki a' görög plasticának az egyiptomitól való származásában, a' mit Winkelmann állita már elzött, meg nem egyezett. I.

AEGIS, Jupiter paisa; így neveztetik Aegis kecskéről, melly a' kis Zevset szoptatta Creta szigetén, 's a' mellynek bőrével ezen pais bevala vonva. Ezen nevet viseli Minerva paisa is; ezen pais közepében vala Medusa feje. Néha Minerva pánczéllját is így nevezik. Altalvitt értelemben Aegis oltalmat jelent.

AEGISTHUS, I. AGAMEMNON.

AELIANUS (Claudius), görög író szül. Praenesteben Roma mellett, 's 221 tájban élt K. u. Nagy olvasottságu Sophista volt, 's meglehető styluson írt két munkát hagyott: „Különbféle elbeszélések és anecdoták“ és „Az állatok természetstoriája.“ Az elsőnek kiadása Gronovtól igen jeles (Leiden 1731, 2 köt.).

AEMILIANUS (Cajus Julius), alacsony szül. Maurus, ifjuságától fogva a' romai seregnél szolgált, később főtisztviselésekre, egészen a' consulatusig emelkedett, 's 253 K. u. császárnak kiáltották ki a' katonák; de csak 4 hónapig uralkodott, mert ugyan azon katonák, kiknek bálványa volt kevéssel ez előtt, Spoletum mellett megölték.

AEMILIUS PAULUS, Macedonicus melléknevű, a' romai Aemiliusok régi nemzetségének derék tagja, Perseust, Macedonia királyát, a' Tydna vize mellett meggyőzte, és ezért a' v. ép. 586 évében (168 év. K. e.) nagy diadalmi pompát tartott. Ez alatt két fia holt meg, kiknek halálát nagylelkűen türte és hálát adott isteneinek, hogy áldozatul azokat választák Roma szerencséjének fentartásáért. Atyja volt a' híres ifjabb Scipio Africanusnak. Vele egynevű atyja vitéz és nemes férjfü volt, ki mint consul és hadi vezér hullott el a' 2-ik carthagói háboruban Cannae mellett 216 évben K. e.

AENEAS, Anchises és Venns fija, a' Troját védelmező hősök közt Hector után legjelesb vitéz. Azon éjjel, mellyen a' Görögök elfoglalták a' várost, megint Hector Ae.t álmában, hogy az istenek képeivel távozzék el. Ae. harczba szál, de sikeretlenül; Priamus elesik. Ae. anyja parancsára visszatér atyjához, megszabadítja az isteneket 's övét; de a' tolongásban nejét CREÜSÁT (l. e.) elveszti. Oda hagyván az égő várost, Thraciába vitorlázik, hol Aenos várost építi, de egy csudalátvány

által elijesztetvén, az építéssel felhagy. Innen az oraculumot kérdezni Delosra megyen. Félreértvén az oraculumi jóslatot, Cretába tér, a' honnan pestis űzi ki. Ekkor Actium felé veszi útját, a' hol Apollo tiszteletére játékinnepet tart; Epirusban Helenusra és Andromachéra talál. Innen az Aetna felé a' Cyclopsokhoz indul, azután Sicilia körül Trepandum foka felé hajózik. Anchises itt hal meg. A' szélvész Afrika partjaira sodorja Aet.; Dido királyné kedvesen fogadja Carthagóban, 's egybekelni szándékozik vele. De Jupiter Mercuriustól megizeni Aenak, hogy Olaszországba induljon. Mig Dido maglyán adja ki lelkét, Ae. hajóra ül kísérelőjével; a' szélvész Siciliába viszi, hol a' trojai Alcestes szívesen látja. Itt temetési játékokkal tiszteli meg atyját. Kisérelőjinek feleségei, megútván a' tengeri utazást, 's Junótól ingereltetvén, a' hajókat meggyújtják. Ae. elvégzi magában, hogy itt hagyja az asszonyokat és bányádatkat. Ezen szándékában megerősíti Anchises, a' ki álmában arra inti, hogy a' Sybilla segítségével Olaszországban az alvilágba szálljon le. Ae. Acesta várost felépítvén, Olaszországba megyen, a' Sybillát Cumae mellett felkeresi; ez jövendől neki, 's útját az alvilágba elősegíti. Visszajötte után a' Tiberishez érkezik Ae., 's a' keleti parton, Latinus király birtokában, kiszál a' szárazra. Ennek leányát Laviniaát a' végzés idegennek szánta; de anyja Amata a' Rutulusok királyának Turnusnak ígérte feleségül. Ezek háborút gerjesztenek, mellynek végével Ae. Laviniaával egybekel. Történetét így írja Virgilius Aeneisében, eltérvén néhol a' historice igaztól. Laviniaával nemzett fija Aeneas Sylvius, Albionga királyainak törzsökatyja, 's végre Romulus és Remus által Roma alkotója volt. Első nejétől Ascanius fija született, Albalongát építette, 's ennek fíjától Julustól származtatják a' Romaiak a' Julusok nemzetségét. —z—

AENEAS SYLVIUS, I. AENEAS és PICCOLOMINI.

AENESIDEMUS, coossusi születésű scepticus philosophus, a' ki Cicero után kevesse virágzott, és Alexandriában a' scepticismust nagyobb kiterjedésben tanította, mint a' hogy azelőtt tanított. Ő a' valóságot a' személyes látszatnak köz megegyezésében helyezteté, 's első szedé össze Pyrrho kéteskedési okait, mellyeket azonban többekkel is szaporított. A' scepticismust, mellyet ő úgy nézett, mint a' jeleneteket az előterjesztéssel egybeazonlító elmélet (reflexio), mellyel fogva azokban a' legnagyobb zavart találja az ember, nagyon gyámolítá a' causalitas megfogásának megczáfolásával. A' legújabb időkben prof. Schulze adott ki e' czím alatt egy esmeretes munkát, melly Kant criticája ellen védé a' scepticismust.

A. B. S.

AEOLIUSOK, Aeolusról, Hellen fija-, Deucalion unokájáról, úgy neveztetett görög nemzetség, melly Thessaliában terjedt el, 's több apró statust alkotott. Egy része Kis-Ásiába ment, hol a' hajdani Troasban letelepedék, 's ezen tartománynak Aeolis nevet adott. Mivel szövetségben élének, melly évenként Cumában tartá gyűléseit, darab ideig függetlenek maradtak; későbbben a' Lydiabeliek, azután a' Persák hatalma alá jutottak; de lerázván Athene segítségével a' persa igát, Darius Hystaspis újra meghódította őket, 's midőn több izben segítettének a' Görögök által, akkor támadt ama' nevezetes persa háboru (500 K. e.). Szabadakká levének; ismét persa hatalom alatt valának Sándorig; végre, kiszabadítván Syria királyai, Sándor kiterjedt birodalmának ezen nagy részében uralkodó követőji, alól a' Romaiak által, Sulla, midőn Mythrídatest segeleék, tökéletesen meggyőzte őket. Nyelvek az aeoliusi dialectus, a' görög 3 földialectus egyike; tartományok igen termékeny volt, főképp földmívelés- és baromtenyésztésből éltek.

—z—

AEOLUS, Homerusnál Hippiotes fija, Lipparus Siciliától éjszakkor fekvő sziget királya. Jámborul 's igazságosan uralkodék, 's mindenkor nyájasan fogadja az idegeneket; a' vitorlákat ő hozá be, 's vizsgálódásai következtében pontosan meg tudá jövendólni a' szelek járását, innen lón a' szelek ura. Későbbben mythusát kiékesgeték a' költők, 's

Zeus vagy Neptunus fiává tevék. Képezték mint szakálos férjfit, kezében királyi pálcza, sziklán ül, vagy a' sziklára üt pálczájával, mellyre előrepülnek a' szelek; néha barlangban áll, szájában kagylóhéj 's fuvó lábai alatt.

AEOLUSHARFA I. SZÉLHARFA.

AEON, határozatlan hosszú időt, örökkévalóságot is jelent. Főképen a' költők élnek ezzel, többes számban. Ezen megfogást különös értelemben személyesítették thegoniájikkban a' Gnosticusok.

AQUATIO (egyenlet), a' mathesisben két különbéle formájú, de egyértékű mennyiségnek = jel által való öszvekapcsolása. P. o. $ax + b = cx - 3$ egyenlet 's annyit tesz, hogy $ax + b$ és $cx - 3$ ugyan azon egyértékű mennyiségek. Egyenlet oldalainak vagy részeinek nevezetünk a' = jelen innen 's túl álló mennyiségek öszvevése; tagjainak pedig a' + és - jelek által öszveköttött mennyiségek, mellyeknek száma akarhány lehet. Rendszerent az egyenletek részei esmeretes és esmeretlen értékű mennyiségekből szerkeztetnek öszve; ezek helyett az abc utolsó u, v, x, y, z, amazok helyett pedig az első a, b, c... kis betűji szoktak iratni; ritka eseteket kivévén, midőn czélirányosabbnak tartatik, minden mennyiséget neve első betűjével kijelelni. Egyenletek gyökereinek mondatnak az esmeretlen mennyiségeket jelentő betűk valóságos értékei, valamint ezeknek kinyomozása az egyenletek megfejtésének, melly csak akkor történik meg tökéletesen, ha az egyenletet csalhatatlan törvények szerént oly formába lehet önteni, hogy annak egyik oldalán az esmeretlen mennyiség egyedül álljon, a' másikkban pedig csak esmeretesek foglaltassanak. Aequatio az astronomiában más értelemben is vétetik: t. i. két közel egy értékű mennyiségek különbsége helyett, nem fog ártani ezt magyarul valamennyire megkülönböztetve egyenlítésnek, p. o. *aequatio temporis* helyett IDŐEGYENLITÉST (I. e.) írni 's mondani. Az egyenlet oldalait öszveköttött = jelt *Recorde anglus mathematicus* hozta fel. Az egyenletekről szóló tudomány az ALGEBRA tárgya (I. e.). *Tittel.*

AEQUATOR (egyenlítő). Ezt a' nevet viseli: 1) az ég golyóbisán azon egyenlő közü kerekkek között, mellyekben az ég színén valamennyi pontok a' világ tengelye és sarkai körül szünet nélkül forogni látszanak, a' legnagyobb. Az aequator tehát a' világ tengelyével ennek középpontjában egyenes szegletet formál, avagy mind a' két sarkától 90° távolságban van. Esztendei utjában a' nap kétszer találkozik az aequatorban, t. i. tavasz és ős elején, a' mikor az alatt, miglen az ég egyet látszik fordulni, a' földön minden pont épen addig mulat világosságban, mint setétségben, avagy, mint közönségesen, de egyszersmind hibásan mondatni szokott, az egész földön egyenlő a' nap az éjjel; ez okból az aequator éjnapegyenlítő kereknek is (*circulus aequinoctialis*) nevezetetik (L. AEQUINOCTIUM). Az égi golyóbis két félre oszlik az aequator által: éjszakira, mellybe az éjszaki sark esik, és délire, mellybe a' déli sark (L. POLI). A' csillagok helye meghatározásának egyik módja az ez értelemben vett aequatorhoz képest történik. (L. DECLINATIO és ASCENSIO RECTA). 2) a' föld golyóbisán azon kerek, melly annak tulajdon sarkaitól egyenlő, azaz, 90° távolságra esik, melly által a' föld is két (éjszaki 's déli) félre oszlik. A' föld aequatorához képest határoztatik meg a' mai geographiában minden annak színén fekvő pont helye. (L. LONGITUDO és LATITUDO GEOGRAPHICA). A' tengeri hajósoktól ezen aequator lineának nevezetetik, 's igen rossz hírből van nálok a' rajta malkodó szelek és szélzúnetek rendkívül való viszontagsági miatt. *Tittel.*

AEQUATORIALE, egy astronomiai főeszköz (minden nemzet nyelvén fordítás nélkül megtartott) deák neve. Különbben *machina parallelatica* vagy *aequatoreana* is mondatik. Zach vélekedése szerént 1730 elébb nem volt volna esmeretes, holott Horrebow (Opp. vol. III. p. 39.) világosan mondja, hogy Roemer tornyában ilyen eszköz 1690 táj-

hau *(certe non serius, úgy mond)*, már fel vala állítva. Főrészei ezen eszköznek: egy oszlop, melly a' világ tengelyével egyirányban fekszik, két kerek és egy cső. Egyik kereknek valamely átmérője egyirányos az oszloppal, 's középpontja körül forog a' cső; a' másik egyenes szeglet alatt van az oszlopba mint tengelybe bocsátva, következésképen lapja egyirányos az aequatorral; a' honnan az egész eszköz vette nevét. *Tittel.*

AEQUILIBRISTA (aequilibrium, erők egyenlete, súlyegyen, szótól származik), olly ember, ki a' legtermészetlenebb, legmerészebb mozdulatokban a' súlyegyen, aequilibriumot, megtartani tudja, 's noha ellenkezőt látszik tenni akarni, p. o. lebukni, leesni, még is mindenkor fentartózkodik, el nem vesztvén a' nehézség pontját. Az aequilibrista mesterséges mozdulattal, állásaival és ugrásaival másokat szokott mulattatni, 's minden kötéltánczosnak egyszersmind aequilibristának kell lennie. Az aequilibrista hazája India, 's szinte hihetetlen, mit rólok az utazók beszélnek. A' Francziák közt is igen ügyes aequilibristák vannak.

AEQUILIBRIUM (erők egyenlete), a' staticában és mechanicában több egyetemben munkálkodó erők olly viszontagsága, mellyből semmi mozgás nem következhetik.

AEQUINOCTIALIS VÉSZEK, éjnap egyenleti vészkek. Mind a' két éjnap egyenletkor (aequinoctium) erős szélvészkek tisztogatják a' levegőt, 's a' tengert úgy feldulják, hogy a' révekben sincsenek a' hajók batorságban. Ezen viharok kezdetének és tartásának idejét meghatározni nem lehet, valamint ezen tünemény okait sem.

AEQUINOCTIUM (éjnap egyenlet), azon időpont, midőn a' nap az égi aequatorba jut, mivel akkor az egész földön egyenlő az éj a' nappal (i. Aequator). E' kétszer történik meg minden esztendőben: 1) mikoron a' nap a' kos jegyében lépik, vagy a' föld éjszaki felén tavasz kezdetével; azért is az ekkori aequinoctium tavaszi éjnap egyenletnek neveztetik: 2) midőn a' nap a' mértékjegyében lépik, vagy a' föld éjszaki felén ősz kezdetével; azért is ennek neve ősz éjnap egyenlet. Egyébkor a' lineán kívül, a' hol örökké éjnap egyenlet uralkodik, mindenütt vagy a' nap hosszabb az éjnél, vagy viszont; annál nagyobb különbséggel bizonyos helyhez képest, mennél közelebb esik ez a' föld valamelyik sarkához. Kik ugyan azon egy földszarkot egyenlő távolságban lagnak, az éjnek és napnak mindenféle viszontagságát egyenlő módon érzik; a' kik pedig a' föld ellenkező sarkaitól lagnak egyenlő távolságban, ugyan azon egy különbséget érzik ugyan éjjelek 's napjok között, de visszás rendben, azaz, egyiknél az éj olly hosszú mint a' másikonál a' nap és megfordítva. (L. ŐSZ, TAVASZ és PRAECÉSSIO). *Tittel.*

AEQUIPOLLENTIA, a' logicában az egyértékű ítéletek viszonya. Egyértékű (*aequipollens*) ítéletek pedig azok, mellyeknek foglalatja egyenlő, 's nevezetesen logikai tekintetben egyértékűek, midőn azoknak különbözőése nem csupán a' kifejezésben van (nem csupán grammaticai), hanem a' gondolat formájában. Igy e' tételek: Aristoteles Nagy Sándor tanítója volt, és Nagy Sándor Aristoteles tanítványa volt, logikai tekintetben aequipollens tételek. Minthogy már ez a' viszony ollynemű, hogy ha két illy tétel közül az egyiket valónak mondom, a' másikat is valónak kell vennem, és ha egyiket hamisnak mondom, a' másikat is hamisnak kell mondanom; következésképen egyik a' másikkól csalhatatlanul következik, és egyik a' másik helyébe tétethetik, tehát ezen a' viszonyon épül azon közvetetlen okoskodások classisa, mellyeket egyértékű okoskodásoknak (*ratiocinia immediata ad aequipollentem*) neveznek. Azonban ez az egyértékűség nem tűnik mindenkor szembe szoros vizsgálódás nélkül, kivált mikor azon előterjesztések, mellyek alatt az illy tételek gondoltatnak, különbözők. *A. B. S.*

AERA (évrend), bizonyos rend és mód, melly szerént valamely nemzet, vagy történetíró az esztendőket számítja. Származása ezen igének (*aera*) esmeretlen; azt sem tudni bizonyosan, micsoda nyelvből vette ere-

detét. Többeknek a' tetszik leginkább, a' mit Sepulveda spanyol chronologus állít, hogy ezen felirásból: A. E. R. A., melly rövideden annyit tenne, mint Annus erat Augusti formáltatott volna: azonban ezen állítás igen kétséges, csak azért is, mivel gyakran ugyan azon értelemben a' era helyett era iratik. Több új és régi chronologusok szokása ellen meg kell különböztetni egymástól ezen két igét aera és epocha, melly utolsó ige olly történetet vagy időpontot jelent, mellyen valamely aera kezdődik; ezen megkülönböztetésnek szüksége annyival világosabb, mivel ugyan azon epochától többféle aerák kezdődhetnek. (L. EPOCHÁ).

Tittel.

AËRIÁNUSOK. Így neveztettek egy Aërius nevű Arianusnak követőji, a' ki 360 körül K. u. mint hittőlszakadt elkergettetett Armeniának Sebaste nevű városából azért, mert a' püspökök és presbiterek hivatalbéli hatalma között különbséget esmerni nem akart, 's azt tanította, hogy a' holtakért imádkozni 's áldozni haszontalan, sőt káros; bűntöletet parancsolni helytelen, 's Keresztényeknek a' Zsidók módja szerint husvétii baránnyal élni a' kereszténységgel ellenkezik. Minthogy a' Protestansok állításai ezekéivel sokban egyeztek, azért a' Catholicusok azokat is aërianismussal vádolták.

K. J.

AËRODYNAMICA, azon része a' mozgásra alkalmaztatott mathesisnek, melly az öszvenyomható folyósságok erejéről 's mozgásairól tanít, és így levegő-, gőz-, pára-erőtudomány. A' felsőbb mechanikai tudományra tartoznak ezek, 's ezelőtt a' vizerőtudománnyal, a' hydrodynamicával, öszvefoglaltatva tanították. De miolta a' gőzerőt a' hajókra, szekerezésre, teheremelésre alkalmaztatják, a' mathematicának egyik legnevezetesebb része.

AËROLITHUS-ok (görögül. levegői kövek) levegőből leesett kövek vagy massák. (L. METEORKÖVEK.)

AËROMANTIA, a' levegői jelenetekből jövőndöket jósolás mestersége. **AËROMETRIA,** a' levegő tulajdonságairól, nehézségéről, nedvességéről 'stef. való mathematicai tudomány; általjában véve a' nagyság meghatározásának tudománya a' levegő munkálatjaiban. **AËRONAUTICA** levegőben hajózás mestersége.

AËROSTAT, levegői hajó, levegői golyóbis. Az újabb idők találmányi dícselkedése. Már régen gondolkoztak azon, hogy a' levegőtől üres, nagy pléh golyóbisok, mint a' körülök lévő levegőnél könnyebbek, felmennének a' levegőbe. 1755 Gallien Dominicanus irt: „*L' Art naviger dans les Airs.*“ Midőn 1766 Cavendish a' vizgőzszesznek, a' gyuló gőznek, a' hydrogennek, a' közönséges levegőnél 10—15szörte való könnyebbségét felfedezte; dr. Black Edinburgban gyanította, hogy egy hydrogengőzzel töltött hólyag a' levegőbe felmenne. Cavallo 1782 próbákat tévén, (a' majd eljövő számvetési hiba miatt) a' hólyagokat ugyan fel nem hajthatta, de igen a' vizgőzszeszszel töltött szappanbuborékokat. Az első valódi próbát MONTGOLFIER István és József (l. e!) Francoziák tették 1782 egy 40 cubiklábnyi nagyságu, tafotával borított parallelepipedumot (azaz hosszudad kozzkaforma üreget) égő papirossal megritkítván és kifesztivén az ezen tafotával zárt levegőt, a' kertben 36 láb. magasságra eresztették fel. Jun. 5. 1783 egy 110 láb. körű, papirossal bevont vászon gömbölyeget, azon módon meleg által megritkítván bezárt levegőjét, hat ezer láb magasságra emeltek fel Annonayban Franciaországban, melly leesett 7200 láb. távolságra. Nem tudták még, hogy ezt a' felemelést csak a' gömbölyegben lévő levegőnek a' tüzelés melege által való megritkulása és így megkönnyebbülése okozta. Azt gondolták, hogy a' szalma és a' gyapjútüzből bontakozik ki valami könnyű szesz, 's ez okozza a' ballon felmenetelét. Ekkor indultak meg a' parisi tudósok a' hydrogen-gőzzel. Aug. 27 1783 Charles, a' physica tanítója, 12 láb általóju (ált-m írjúl) tafota gömbölyeget huzókás gyantából való kenőccsel bevonván; hydrogen v gyuló gőzzel megtöltvén, feleresztette, melly 2 minutum

alatt 488 öltre emelkedett, a' felhők között eltűnt, és három fertály mulva jött le Paristól öt órányira. Az egész ballon 25 ft. nyomott, és 25 ft. nyi erővel ment fel, (azaz 35 ft. még ide lefügge tartóztatta). Octob. 1783 Montgolfier, Pilatre de Rozierral 's egy segéddel Parisban, tüzelessel kifeszített 74 láb. magas és 58 láb. széles boríték alá gallériát alkalmaztatván, felemelkedtek a' levegőbe legelőször; de köteleken tartattak alólról, és csak 50 lábnyira lebegtek. Nov. 21 történt az első igazi levegői ut. A' merész levegői mátyr Pilatre de Rozier és marquis d' Arland a' la Muette várból a' teméntelen nép örvendezései közt 6000 cub. láb. hizaku ballonnal szabadon felemelkedtek, és 25 minutum alatt, több mint másfél mértföldnyire haladtak a' vártól 's olly fea jártak, hogy a' földi környékeket alig különböztethették meg. A' kiszálásban sok nehézséget találtak. A' melegségét elvesztett balloni levegőben öszveesvén a' vászon boríték, a' tüzhelyen tüzet kapott, 's nehezen buhattak ki alóla. Dec. 1. prof. Charles és Robert gyuló vizgázzal emelkedtek fel, egy kis hajóformába ülven, 26 láb. általóju tafota ballonban. 12 hordóból bontakozódott a' vizgáz. A' ballon tetején egy kis, bezárátható szelelő lyuk hagyott a' vizgáz kieresztésére, melly által természet szerént lejjebb lejjebb lehetett ereszkedni. A' levegőhajósok a' barometrum magasságát szorgalmasan feljegyezték, 's hajójok magasságát a' ki-kivetett ballastok (fövenyszütyők) és a' szelelő által igazgatván, Neslenél leértek a' földre. Itt kingorván Robert, az ez által megkönnyült hajó Charlest hirtelen újra felragadá; repedezni, szakadozni kezdett; de ő a' szelelőt igazgatván, fél óra mulva fél mértföldnyire csendesesen leereszkedett. Junb. 1784 Montgolfier a' legnagyobb próbát tette. Ő, Pilatre de Rozier és még öten, és így 7 ember, 104 láb. általóju ballon alatt felemelkedtek, de 12 minutum mulva, elszakadván a' vászon, lejöttek. BLANCHARD (I. e.) is felrepült már néhányszor; de 1785 az amerikai Jeffriessel az angol partoktól 1 óraker felkerekedvén, 3 órara a' tengeresatornán általrepültek a' caletumi francia partokra. Ott a' hol kiszáltak, első merészség emlékezetére oszlop emeltetett. Junb. a' legszerencsétlenebb levegői utazás következett. Pilatre de Rozier Romainnal Franciaországból Angliába akarván szállani, a' gyuló gőzzel töltött golyobist és a' meleg által könnyített Montgolfier módját öszvecsatolván, felreppentek ugyan, de a' felsőbb levegői körökben a' gyuló gőz könnyen tüzet kapván, nagy lobból lángot vetett, 's az első levegői mátyrok öszveronsolva leestek. Holt testeik vizsgálatjából kijött, hogy a' gyuló gőz lángjától kapták a' hirtelen halált. Megilletve ezen példától, vigyázóbbak lettek a' merész levegői utasok. Blanchard e' végre készítette az esernyőt (Fallschirm), azaz, azon igen nagyterületű árnyéktartó formát, melly alatt akarmi nagy magasságból is élet veszedelme nélkül le lehet ereszkedni, mellyet később Garnerin nagy tökéletességre vitt. A' francia had alatt Mendonban egy levegőhajós-institutum állittatott az ellenség hadi állásait kinézni, de nem igazgathatván bizonyosan a' ballont, kevesre használhatták. A' Németek közül berlini prof. Jungius 1805 volt az első levegői hajós, majd prof. Reichard és felesége. Konstantinápolyban is felemelkedett két Angol 1802 a' nagyur költségén. Ha elnézzük ezen merész találmány eddig való történeteit: meg kell vallani, hogy 1) sem ennek szabad és bizonyos igazgatásába; 2) sem ennek a' levegői felsőbb körökben való tudományos használásába nem mentek még azon tökéletességre, mellyet a' dolog kívánna. „Ezen hasznos találmányt“ (ugy mond a' pétervári academia Robertson és Scharoff urak Jun. 30. 1804 történt levegői tudományos utjokról való tudósításában) „olly emberek kezére bízták, a' kiknek nagyobb gondjok lévén az erszény dohosítására, ezen dicső találmányt az elegy nép enyelgésének 's mulattatásának tették tárgyává.“ L. Zacharias „*Elemente der Luftschwimmkunst*“ (Wittenb. 1807.) A' levegői golyóbis levegőirányi számvetése ott fundáltatik, hogy a' ballon által helyéből kinyomott levegő nehézsége, annyi lévén mint a' ballon borítékának és a' ballonban

lévő gyuló gőznek nehézsége: akkor a' ballon a' közönséges levegőbe függeni fog. Ha tehát a' ballon $\equiv A$ általóju (lábakban) a' köz levegő cubiklába $\equiv L$, és a' vizgőzé $\equiv V$'s a' ballont borító matériának nsz. lába $\equiv m$ nehézségü: Iesz a' levegőballon $\equiv B$, melynek felülete $\equiv F$, aequatiója $B.L \equiv B.V + Fm$. és ha a' ballon sphaeragömöblyü:

$$\frac{3.1415.A^3 L}{6} \equiv \frac{3.1415.A^3 V}{6} + 3.1415.A^2 m, \text{ azaz, } \frac{AL}{6} \equiv \frac{AV}{6} + m; \text{ a'}$$

onnan az általó $A \equiv \frac{6m}{A-V}$. Ha tehát a' boríték nsz. lába $\equiv f_{10}$ ft. $\equiv m$: lévén az $A \equiv 0,062$ ft., és a' V annak tizedrésze $\equiv 0,0062$: Iesz a' ballon általója $A \equiv \frac{6 \cdot f_{10}}{0,062 - 0,0062} \equiv 10,75$; azaz, 10 láb, 7 iz és 5 vonat (tizedmértékben). Ezért nem mentek fel a' kisebb általóju hólyagok. Világos azonban, hogy ha még idegen terhet is kell felvenni: az aequatio felsőbb cubica aequatióvá válik. N. J.

AEROSTATICA (levegőiránytudomány), azon tudomány, melly a' levegő nyomásáról tanít. Ide tartozik tehát az elébbi cikkben előterjesztett levegői golyóbis aequatiója is, noha a' ballontra tartozó számvetések az aëronauticára vitethetnek. Az aërostatica bölcsője a' 17-ik század első felébe esik, akkora, mikor Galilei tanítványa Toricelli a' barometrumot feltalálta. N. J.

AESCHINES, híres szónok Athenében, ifjúságát, mint szegény szülék gyermeke, az alsó köz nép között töltötte, 's annak eszelősködéseiben is, különösen Bacchus innepeiben, részt vett; azután színjatszóvá, utóbb egy alsóbb törvényszéknél íródeakká, Platónak és Isocratesnek hallgatójává lett, 's végre mint szónok Demosthenessel vetélkedett, kinek mindazáltal erejét és hathatóságát el nem érte, ha szinte kifejezéseinek szerencsés kiválasztásában 's gondolatjainak bőségével és világosságával magát igen megkülönböztette is. Három beszéde és 12 levele még most is megvan, 's Aldus, Stephanus és Reiske gyűjteményeiben feltaláltatik. *Aeschines*, a' bölcselkedő, hasonlóképen athenei születés, ki megkülönböztetés végett Socratesnek neveztetik, Socrates tanítványa volt, kit, midőn tanításával akart élni, ezen szókkal kért meg: „Én szegény vagyok 's nem adhatok tanításodért semmit, egyedül magamat. Végy hozzád engem mint sajátodat“. — „Nem tudod, melly becses ajándékot adsz“, felele Socrates, 's tanítványává fogadta őt. Jeles erkölceivel közös tiszteletet nyert. Három beszéletet birunk tőle: a' virtusról, a' gazdagságról és a' halálról, melyeket legjobban kiadtak Clericus (Amsterdam 1711 és 1740) 's Fischer J. F. (Lipscse 1786). K. J.

AESCHYLUS, a' magasabb görög szomorú játék atyja, szül. Atticának Eleusis nevű városában a' 63-ik olympiasnak 4 esztendejében (525 K. e.). Élete környülményeiről igen keves bizonyost tudunk. A' marathoni és salamis diadóséges ütközetben részt vett, látta Darius és Xerxes oriai hatalmának elenyészését, 's hazájának megszabadulása által a' legbuzgóbb öröme lelkesített. Ilyen lelkesedéssel írta szomorú játékaikat, melyekben Thespi silány kezdetei után a' tökéletességnek olly grádicsára lépett, hogy méltán a' szomorú-játéki művészség teremtojének tartathatik. Többnyire oriai nagyságu személyeket lépet fel, kiket csak keves, de merész és erős vonásokkal fest, 's kikhez képest a' nyelvet is oriai járásuvá igyekezik tenni, honnét képei 's kifejezései sokszor éktelenek; szólásmódjai sokszor tekervényesek, 's előládása sokszor igen homályos; de mind a' mellett még sincsenek mind ezek rettentő gratiák nélkül, melyeket a' régiek Aeschyluson általjában magasztalnak, 70 vagy mások szerint 90 darabot írt; mi csak 7 birunk, melyek közül némelyek, a' régiek ítélete szerint, a' legszebbekhez tartoztak. Aesch. elkedvetlenedvén azon, hogy némely silányabb darabok az ővénel feljebb becsültettek, elhagyta hazáját 's Siciliába ment, a' hol Hiero királytól igen tisztességesen fogadtatott, 's hol Kr. sz. e. 456 holt meg 70 esz-

tendős korában. Azon versben, melyet sirkövére maga készített, költői borostyánjairól nem tesz említést, de azzal dicsekszik, hogy a' marathoni győzelmek között volt. Munkáit legjobban kiadták Stanley (Lond. 1663 fol.), Paw (Haag 1745, 2 köt. 4.) és Schütz (Halle 1809—21, 5 köt.).

K. J.

AESCULAPIUS, (a' Görögöknél ASCLEPIOS), az orvostudomány istene. Némelyek Apollo és Arsinoë, Leucippus leánya, mások Apollo és Coronis, Phlegyas leánya, fijának tartják. A' bölcsője körül történt csudákat különbözőleg regélik. Némelyek szerint anyja kitette, kecske szoptatta, 's pásztorok akadtak reá, és a' körüle ragyogó fényről isteni származásának esmerték. Mások szerint Coronis Ischyssel is közösült, 's Apollo (vagy helyette Diana) kivégezte a' hütelent, de gyermekét megszabadította. Az utóbbi vélemény legközöségsébb, 's azt a' pythiai oraculum is megerősítette. Apollo fíját későbbben Chironhoz adta, kitől a' gyógyművészségben és vadászatban veve oktatást. Amabban igen ügyes lön, 's tanítója híré is elhomályosítá. Nem csak a' halál eltávoztatása álla hatalmában, hanem a' holtakat is feleleveníté. De Zevs, a' sérelmét panaszló Pluto nehezteléseire, lesújtá villámával az emberek jöltévőjét, kit azután isten gyanánt tisztelének. Különösen Peloponnesusnak Epidaurus nevű városában tisztelteték, a' hol templom 's liget vala szentelve neki. Az ottani lajstromból, melyben a' nevezetesebb nyavalyák 's orvosló szereik pontosan fel valának jegyezve, a' leghiresebb orvosok tanultanak. Onnan egész Görögországba, végre Romába is elterjede tiszteltetése. Midőn egykor 3 évig dühösködék ott a' döghalál, a' delphii Apollo tanácslatjára követeket küldöttek a' Romaiak Epidaurusba Ae.hoz. Mindjárt megjelentekkor egy kígyó kijöve Ae. képe megöl, 's egyenesen a' romai hajónak tartá. Ezen kígyót, melyet Ae. nak néztek, nagy pompával Romába vitték, 's megszűnt a' döghalál. Fijai, Machaon és Podalirius, kik Aselepiadáknak is nevezetnek, a' trojai háboruban mint hősök és orvosok különböztették meg magokat. Ae. leányai közül Hygiea mint az egészség istennéje tiszteltetett. Képbén Ae. tszakálos férjfinak látjuk ábrázolva; kezében botot tart, mellyen kígyó tekerőzik; mellette áll a' kakas, az ébrenség jelképe. Gyakran Apollo borostyánjával van megkoszorozva. Gyakran egy kis fiu Telephorus, fején sapka 's teste köpönyegbe burkolva, van mellette leképezve. Gyakran csupán kígyó által ábrázolatik. (L. Sickler „Die Hieroglyphen in dem Mythus des Aeskulap“ Meiningen 1819).

A és O, kezdet és vég. Az Istent is A és O-nak, első- és utolsó-nak nevezi Ján. jel. I, 8. A' görög alphabetumnak t. i., melly szinte A-n (α alphan) kezdődik, nem Z, hanem O (ω omega) utolsó betűje.

AESOPUS, a' legrégebb meseköltő, Phrygiában született, 's elejénte két bölcselkedőnek Xanthusnak és Idmonnak rabszolgája volt; kik neki szabadságot ajándékoztak. Köz életre tartozó szabásokat példázatokban adott elő, 's az által olly hirt nevet szerzett magának, melly nem csak Görögországban, hanem az azzal szomszéd tartományokban is elterjedett. Croesus lydiai király a' maga udvarába hitta, 's mindég magánál tartotta. Aes. csak némellykor hagyta el az udvart, midőn, Görögországban, Perziában és Egyiptomban utazván, példázatbeli hasznos tanításait mindenféle gyakorlotta, 's mindenütt nagy kedvelést talált. Croesus egykor Delphibe küldötte őt, Apollónak áldozni. Aes. itt mondotta el meséjét az ide 's tova hajladozó vesszűszálakról, mellyek távolról látszanak valaminek lenni, de ha közelről megnézetnek, igen csekélységek és csaknem semmik. A' delphibeli papok a' mesét magokra alkalmaztatván, kegyetlenül bosszút állottak Aes-on, 's őt Krisztus születése előtt 560 eszt. körül egy kőszikláról letaszították. Ezen történetet egész Görögország szives részvétellel hallotta, 's Athene a' phrygiai költő tiszteletére Lysippus által szobrot készítettett, mellyre Agathias egy még most is meglévő epigrammát csinált. Planudes Aes.ról egy hitvány románt írt, igen rut ter-

metlinek és hebegőnek is rajzolja őt; de ez nem egyezik meg azzal, a mit a régiek róla beszélnek, jóllehet ezeknek tudósításai között is keves van hiteles. Ugyan azért az Aes. neve alatt esmeretes és először Planudes által egybegyűjtött mesék sem tulajdoníthatnak egész bizonyossággal neki. Annyi bizonyos, hogy ezek igen régiek 's úgy látszik, hogy Pilpai és Lockmann meséjével egy időbeliek. A' régibb kiadások között legbecsessebbek azok, mellyeket Stephanus Henrik (Paris 1546. 4.) és Hudson (Oxford 1718) készítettek. A' legújabb időben de Furia (2 köt. Flor. 1809.) Korais (Paris 1819) és Schneider (Breslau 1811) a' kéziratok szerint igen különböző formában adták ki azokat. K. J.

AESTHETICÁ-nak nevezék Baumgarten Sándor olta a' szépnek és különféle előadásmódjának addiglan nem esmert különös tudományát, melly a' szépnek megítélését egy okföire törekedett visszavezetni, hogy a' philosophiának ezen részétől, mint a' szépnek metaphisicájától, függenne a' művészség és műbirálás theoriája. Valamint más tudomány, ugy ez is csak az előrement különféle elmékedések, tapasztalások és eleven szemlélések után nyerhete rendszeres alakot 's kifejlést. mivel a' különösnek csak akkor lehet okfőt találni, ha zavart okozó különbfélesége által az maga serkent ennek felkeresésére. Innen a' régi nemzetek legtudományosabbikának literaturája is csak elszórt elmékedéseket nyujt tanító vagy vizsgáló formában ezen tudomány egyes tárgyairól és a' szépnek egyes előadásairól (egyes művészségekről és mestermivekről), ámbár ezek, mint Platonak és Aristotelesnek ide tartozó észrevételei, gyakran olly eleven-séggel diszeskednek, melly sok új rendszeres dolgozásokra homályt von. Hogy pedig, kivált Wolf törekedései által, a' philosophiát rendszerbe foglalni, azt egészen 's részenként áltnézni lehetséges és szükséges lón, nem sokára a' szépnek is theoriát alkotni 's ezzel együtt annak alkotására és megítélésére bizonyos, közönséges divatu, magának a' szép esmeretének (ezen kifejezésben az érző tehetséget és érzéki esmeretet egymással elcserélték) mivelán épült törvényeket kellett megállapítani. Wolfnak tanítványa Baumgarten Sándor illy theoriának veté meg alapját. Az első elmékedések a' szépet közelebből tekinték. Minthogy ezen vizsgálódás az érző tehetség közönséges theoriáját előterevé, a' tudományt aestheticának nevezék, mivel *αισθησις*, honnan ama' név származott, érzést, érzelmét, érzéki képzetet tesz, sőt az ezeket alkotó tehetségeket is jelenti, mellyeket az akkori, kevésbé mivelte Iélektudományos esmereteknél fogva alsó vagy érzéki esmerő tehetség neve alatt öszvefogaltak, 's nem igen különböztettek meg egymástól. Ugyan is mivel épen ezen, a' szépet megesmerő és észreverő tehetségnél fogva azt hitték, hogy a' szép főképe az érzéki esmerő tehetséget vagy az érző tehetséget érdekli, olly tudományt igyekeztek létre segélni, melly annak törvényeit kivált a' szépre nézve szintugy, mint a' logica az értelemét vagy gondolkodó tehetségét, magában foglalja; innen beláthatni, miért nevezte azt Baumgarten érzéki esmeret tudományának, és a' szépet érzéki kép tökéletesnek vagy a' dolog gyönyört okozó tulajdonjának, melly magyarázás által a' szép a' kellemetéstől és a' tudomány az érzéki esmerettől eléggé meg nem választatik. Baumgarten tehát az érző tehetség vizsgálgatása által juta a' szép észfogására és azt hitte, hogy az érzéki kép megesmert ezen tökéletesség törvényeit (az aestheticai törvényeket) a' tökéletesség közönséges észfogásából következtetheti. A' mit azonban illy tudomány gyanánt írásaiban előadott, inkább gyakorlati szabásokat foglalt magában a' szépnek feltalálásáról, megítéléséről, elrendeléséről és kifejezéséről a' művészségben, névszerént a' költésben és ékesenszólásban, mint vizsgálódásokat a' szépnek nivoltáról általjában. Az érzéki tökéletességnek, Baumgartentől felállított, emez okfejét következői mind jobban 's jobban kifejték, minthogy az érző tehetség természetét folyrást pontosban vizsgálgaták, és majd az aestheticai érzések természetét physiologicali és az Angolok vizsgálódásai által igen divatba

jött psychologiai nton kinyomozták, majd főkép Battenx, du Bos és egyéb francziák példájától vezetve, ezen név alatt a' művészségeknek theoriát tőrckedtek alkotni, mellynek azonban, minekelőtte alapja, a' tiszta aesthetica, mélyebb okfőre nem építettet, szükségesen ingadozónak 's csupa érzéki esmeretnek kellett lennie. Kant, ki az egész philosophiát vizsgálóra vevé, és a' tapasztalást felmuló philosophiai esmerő lehetőséget nyomozta, 's kinek vizsgálódásai által a' philosophia az emberi lélek eredeti tehetségeinek és törvényeinek tudománya gyanánt jelenik meg, pontosabban elválasztá ugyan az érzéki esmeretet az érzelmitől; azonban a' szépet mindég csak az érzésre behatásában szemlélteté, 's így az aestheticainak észfogását a' szépe felé helyezteté. Mivel tehát az esmerő és vágyó tehetség különös theoriájának megállapítása után a' hátra maradt érző tehetséget olly viszonyba tevé a' széppel, mintha ez csak az érzés által vétethetnék észre, vagy csak az érzésért volna megfogható, mint tarthata elejénte lehetetlennek illy tudományt 's mint vetheté meg annak még nevét is, mert a' szépnak megítélése azon előtetételek szerint csak érzeményes. Azonban részént már nevezetesebb tanítványai (p. o. az aesthetica iránt nagy érdemeket szerzett Heydenreich) viszonozák, hogy az izlés ítéleteinek is a' lélek bizonyos eredeti feltételeitől kell függeniek, mellyek tudományos rendbe szedve izléstudományt adnak, és mennyire tárgyakat bizonyos, közönséges és szükséges tetszés tárgyai gyanánt veszik, méltán aestheticának nevezethetnek, részént maga is Kant későbbben megjelent „*Kritik der Urtheilskraft*“ nevű munkájában illy izléstudomány alapvonatjait valóban elcáda, melly az aesthetica helyét foglalá el, 's azon törvényeket nyomozgató, mellyek szerint az értelem az önmagokért tetsző tárgyakról ítél. Ámbár Kant nyomozásai, mennyire a' szépnak és fellengőnek az érzésre behatásával vagy az izléssel foglalatoskodnak, elmécek és helyesek; mindazáltal az izlés theoriája vagy azon tanítás, mellyben a' szép csak reánk hatásra nézve, következőleg a' szépnak és fellengőnek csak érzése tekintetik, az aestheticát mint a' szép tudományát ki nem meriti. Más részről már a' szempontnak, mellyből Kant megindula, korlátok közé kellett a' nyomozást szorítania. Ugyan is midőn először azt kérdezé: vannak e az itélő erőnek közönséges okfejei, mellyek a' szép megítélésekor a' gyönyörnek és undornak érzelmét meghatározzák, mivelta szerint a' szépet már előretévé; helyette most az aestheticainak közönséges észfogása jöve, melly mind azt jelenté, mi a' gyönyör és undor érzelmére nézve képeztetik, 's ez által izlés tárgyává lesz, és szorosb értelemben mi egyedül az érzenre behatása által tetszik — melly észfogás mind a' köz nyelv szokás szerint vett szépet, mind a' fellengőt magában foglalá. E' kettőnek öszvekapcsolását nem is sajdítá, mert egyedül az aestheticainak, mint megítélés tárgyának, különbözőségről szólott, és mivel nem a' szépből magából, ennek okfejéből 's az ezt előhozó erőből indult meg. Kantnak véleményét gondolkozó tanítványai kimivelék, 's az aestheticai tetszés okfejének tudománya gyanánt adak elő. Ezen a' művészséggel kevesebb öszveegyező vélemény, nevszerént a' szépségek formalis meghatározása ellen, mellynél fogva az célirányosság volna minden cél képzete nélkül, fellázadt a' nevedő művészi érzés és a' szépnak elevenebb szemlélése, melly nélkül Kant szükkölködni látszék. A' művészség mezejének nagy elmék mivei által napoként nevedő kiterjedése és a' művészség iránt azzal együtt szaporodott részvétel miatt mindégyre sürgetőbb leve a' szépség mivoltáról 's azon feltételekről teendő határtalan nyomozások szüksége, mellyek alatt a' szép az emberi léleknek megjelenik. Göthe, Schiller, Herder, Winckelman, Klopstock, Lessing, Moricz és Heinse részént költő erejek lelkes szüleményei, részént közlött gondolatjaik 's a' művészség tárgyairól ejtett ítéleteik, Schelling az ő eredeti természetvizsgálása valamint áltljában philosophiája által, melly a' viszonyatlanból indulván ki, azt saját alakjában a' szépségben

és a' mivész lelkében ismét feltalálja, segíték a' szépségnek és mivész-
ségnek terjedtebb 's elevebb esmeretét. Ugyanis ámbár a' philosophiá-
ban Kant változtatásaitól okozott nagy pezsgés és forrás még nem csi-
lapult le és Schelling rendszere szükségesképen különbözőleg ítéltetett
meg; mindazonáltal ez utolsónak az aethetica iránt azon érdeme fenma-
rad, hogy a' geniének előadó erejére nagyobb figyelmet fordita, és név-
szerént a' szép mezejében Kant felekezetétől elhenyelt képzelő erőt is-
mét fogatossá tevé. Schelling nyomozásaival egyezőleg az aethetica
elëbbrevitelén és a' szépnék, kivált a' mivésztségben, szabadabb, eleve-
nebb 's bővebb szemlélésén dolgoztak ámbár inkább vetekevedve és bírál-
gatva mint rendszeresen, és a' küzdés hevében gyakran az igazság ha-
tárain túl csapongva a' két testvér Schlegel is és barátjaik. Mindazáltal
Schelling gondolkozását, mellynek, mint a' viszonyatlanból kiindulónak,
főkép a' lélek alkotó 's a' szépet előteremtő erejére figyelmezni és a' mi-
vet a' viszonyatlannak, alkotó erő teremtette képe gyanánt szemlélni volt
volna kötelessége, tanítványai közül sokan elbizvan magokat az alkotó
genie tudományában, 's pedig mennél inkább műbarátok voltak, annyira
félreérték, hogy az aetheticát egyenesen műphilosophiának tarták, mint-
ha a' szép egyedül csak az emberi mivésztség által mutatkoznék. Azon-
ban Schelling hathatósan ellene mondott mind ezen gondolkozásmódnak,
mind tanításmódja fonak használásának, mellyet némellyek véltek szerént
követtek, holott csak képzeményeiktől engedék magokat elragadtatni. és
a' szépnék philosophiája helyett csak üres agyleményeket hoztak fel a'
mivészségről. Véleményeink szerént az aetheticának, mint a' szép phi-
losophiájának, a' szép (l. e.) ideájából kell megindulnia, mennyire ezt az igaz-
ságának, mellyet az elmélkedő, és az erkölcsiségének vagy jóságának,
mellyet a' gyakorló philosophia fejt ki, ellenébe tesszük, és pedig I. kö-
zönségesen 1) mint a' szép metaphysicájának vagy tiszta aetheticának
a' 'szép mivoltából vagy a' viszonytalan, soha meg nem jelenő, hanem a'
mivelt lélek előtt itélet közben idea, és a' mivész előtt dolgozaskor ideál
gyanánt lebegő szépből kell megindulnia, és ezen ideát az emberi esmeret
körében kimutatnia; ezután pedig 2) a' szépnék különféle előadásait a'
természetben és mivésztségben meghatározni, 's illő érdemeket megadni,
és mind a' kettőre nézve a' szépnék lélekre behatását, különösen pedig
a' mivészségre nézve ennek az alkotó erő által való teremtését vizsgalga-
tani; továbbá II. különösen az egyes mivészségek különbségéről, mennyire
a' mivészség ideájából megismerhető, és azok különös felekezeteiről ér-
tekezni, melly nyomozás egyébként szép mivészségek theoriája vagy al-
kalmaztatott aethetica által minden egyes aetheticának vagy az egyes
mivészségek tanításainak philosophiai alap adatik. Ezennel az aesthaeti-
cáról szóló fő 's történetében időszakot tevő véleményeket megemlítők,
mellyekkel egyéb tudósok gondolatjai közelebb, távolabb rokonságban van-
nak. Altaljában pedig az aethetica a' szépnék észfogására 's talán an-
nak a' nép mivészségében uralkodó alakjára nézve is különböző. Innen

AESTHETICAI, 1) legtágasb értelemben, a) a' mi a' gyönyör és
undor értelmével öszveköttetésben van, vagy közelebből ezen személyes
viszonyból tekintetik, — következőleg b) a' mi ezen érzelmet, név sze-
rént a' gyönyörét külső vagy helys szemlélés által vagy felgerjeszti
(aetheticai tárgy, aetheticai szemlélet — innen szólnak az aetheticai,
a' logicainak ellenébe tett érzelmességéről, azaz, arról, melly érzéki
szemlélés vagy példák által szereztetik, —) vagy az által meghatároz-
tatik, (c' tekintetben szólnak aetheticai iteletről 's aetheticai itelő erő-
ről, izlésről tágasb értelemben); 2) szorosb értelemben: a) a' mi min-
den egyéb viszonyoktól függetlenül, csupán a' lelket (főkép az értelmet
és képzelő erőt) öszvegyező munkálódásba hozó formája által képes
gyönyört okozni, vagy a' mi tetszik, vagy a' szép tágasb értelemben
Kant szerént: a' felső, szükséges tetszésnek tárgya. Ezen értelemben ves-
szük az aetheticai vagy olyan érzelmeket, mellyek nem az anyag vagy

a' dolgok értékének észfogása, hanem csak a' tárgynak magában tökéletes 's a' lelki erőket összevegyező munkálkodásba hozó formája által gerjeszhetnek; b) a' mi az ilyen érzelemtől határozatik meg vagy attól függ (innen aetheticai tetszés, aetheticai ítélet vagy izlési ítélet, aetheticai ítélfő erő vagy izlés szorosb értelemben); 3) a' mi az aethetica mezejéhez tartozik, vagy minek attól, mint a' szép tudományától, függenie 's okfejein épülnie kell. Ezen jelentésnél fogva e' kifejezések: aetheticai ítélet, mivitelés, aetheticai critica még felsőbb értelemmel is birnak, mint némelyek vélik, kik azonban velek oly gyakran szoktanak élni.

AETHER, a' természettudományban, egy igen igen vékony kiterjedt (csudálatos, esmeretlen és épen nem a' tapasztalati tudományokba való) képzelt folyósság, melly az egész világon elterjed. Newton, a' ki az alaptalan vélekedéseknek barátja nem volt, hitte még is az aether létét 's a' testek összeállását és a' nehézség törvényeit ebből huzta ki. Euler szerint 39 milliomszor ritkább és 1278-szor rugósabb, elasticusabb a' mi levegőnkénél. A' mi esmeretlen légünkkel kitehetnök ezt az épen ugy esmeretlen aethert. — A' chemiában az aether egy finom, ált-látszó, igen könnyű, repülő, gyuladható, többnyire fejező színű 's kellemetes áltható szagu folyósságot jelent, melly alkoholból vagy igen megtisztált borszeszből készittetik a' savanyok eszközlése által, 's ezen savanyok különbfélesége szerint különbféle nevei vannak. Az aether felette repülő, 's az orvostudomány mint az idegekre igen erősen ható szert használja. A' művészségeken is sokképen használtatik az aether, p. o. a' rugós gyanta, a' kopál felolvasztására. (Vö. NAPHTA).

ÆTHIOPEs. Igy nevezettek a' legrégibb időkben Asiának és Afrikának barna vagy fekete színű minden nemzetei. Innen Homerus keletre 's nyugotra helyeztetik az Aethiopsokat. Későbbben Abyssinia lakosai nevezettek így, valamint Abyssinia is Aethiopiának. (Vö. HABES és MEROË.) Az aethiopiai asszonyok, kik számosan vitetnek mint rabszolgálok Konstantinápolyba, testek deli alkotása által különbztetik meg magokat.

ÆTHIOPIAI OCEANUS, az egyenlítő (aequator) alatti nagy oceanus egy része, nyugotra Afrikától.

AETIOLOGIA, I. PATHOLOGIA.

AETNA (monte Gibello) Siciliában, Europa vulkánjai közt legmagasabb függőleges magassága Spallanzani szerint 11,400, Smith szerint 10,874 láb. Tetejéről szép időben szinte végtelen a' kilátás. Fegyveres szemmel a' tengerparttól 20 mfre fekvő szigeteket láthatni. Az egész hegy három tájszakra osztatik, mellyek gyűrűként övezik körül. Az alsót miveltnek (*regione colla*) nevezik. Ezt szőlők 's mezőségek boritják; de a' hajdankori jeles városok helyén jelenleg szegény városkák, faluk és majörök 's klastromok állnak, 's a' régi pásztorvilágnak semmi nyoma. A' középsőn, melly fa- vagy erdőtájnak (*r. nemorosa*.) hivatik, buján tenyésznek a' platánok, gesztenye- és tölgyfák; egy nagy gesztenyefa árnyéka 100 lovat fed el, és innen nyerte *dei centi cavalli* nevét. A' felső (*r. nevosa*) pusztá és kopasz, és színetlenül jég és hó fedi. A' havat hűsítő italoknak használják, 's ez jobb mint a' jég. Az Aetna hóval nem csak Olaszország nagy részét, hanem Maltát is tartja, 's a' hókereskedés, mellyet csupán a' cataniai püspök számára üznek, 5—6000 tallért hoz be évenként. — Ezen vulkán láthatólag az eredeti hegymassák-ból emelkedik; de geognostica viszonyait a' mindenütt elterült láva-özön miatt nehéz kimódolni. K. sz. előtti 9 kiütései esmertettek; a' 477 és 121-i legfontosabb. A' K. sz. utániak ezek: 1160, 1169, 1329, 1536, 1537, 1609, 1693, 1763, 1787, 1792, 1802, 1809, 1811, 1819. A' lávaözönök, mellyek bővebben ömlenek oldalnyílásokból, mint a' kráterből, mennyiségekre és erejekre nézve oly iránylatban állanak a' Vesuv lávaözönjeihez, mint nagy folyamok csekély folyókhoz. L. „*Voyage pittoresque en Sicilie*“ de Nontól. „*Storia del Aetne*“ Ferraritól.

„*Sicilische Reise in d. J. 1808 u. 1809.* Az Aetna topographiája és természetstoriája által Gioeni academiaja, mely Gioeni Giuseppe egy „*Litologia Vesuviana*“ szerzőjének tiszt. nevezetik így, szerzett érdemeket, valamint Smith W. H. is. „*Memoir descriptive of the resources, inhabitants and hydrography of Sicily*“ czimű munkája által (Lond. 1824, rml.)

AETOLIA, görögországi tartom. a' corinthusi tengeröböl éjszaki partján, nevét Aetolusról, az elisi király Epeus testvéréről, vette, a' ki elhagyván Elist, ezen tartományt elfoglalta. A' régibb Aetoliát Achei-lous folyó választotta el Acarnaniától 's innen egészen Calydonig terjedt, a' hol Locrissal volt határos. Délszokról a' tenger és éjszaki Thessalia határozta. Későbbi hódítások által, melyeket Aetolia Epictetusnak neveztek, nagyobbulván, az Oeta 's Athamania (Epirusban) voltak határai; Thermopylae, Heraclea 's Thessaliának nagy része is hozzá tartozott. Kelet felől Doria, a' tengerpart Naupactusig és Eupalion is hozzá kapcsolatott. Ezen tartom. zordon és terméketlen volt 's hegyek által megerősítette; Heródotus és Aristoteles szerint a' legrégebb időkben öröslányok is tartózkodtak itten. Az Aetoliabeliek első törzsokei Hellenek voltak. Apróbb nemzetekre lévén osztva, nem volt fővárosok. Vadászattal 's ragadozással foglalatoskodván, a' száraz földet és a' tengert bátortalaná tettek ragadozásai; a' durvaság, mivel szabadon 's más nemzetektől egészen függetlenül éltek, legtovább maradt tulajdonjok. Az aetoliai szövetség, mely évenként Thermában gyűlt össze, csak az achaei szövetség idejében lett nevezetes. Ez ellen elejente a' Romaiakkal, de észre vévén, hogy a' Romaiak elnyomatásokra czéloznak, ellenek Antiochussal, Syria királyával, szövetekeztenek össze, utóbb Perseussal, Macedonia urával, tartottak, de végre a' Macedoniabeliekkal egyült meghódítottak.

AFFECTATIO, a' természetessel és a' szokások nemes egyszerűségével ellenkezik. Minden dolognak megvan a' maga természete; a' mi ezzel megegyezik, természetesnek, a' mi ellenkezik, természetlennek mondjuk. Az affectatio célja hiánypótlás és azon vélemény gerjesztése, hogy az, a' mit kipótolni igyekszik, nem hiány. Célhoz jutni pedig valamely idegen példakép utánazása által törekszik. De ezen utánazás bizonyos erőltetést 's nemegyezést árul el, mennyiben annak, a' ki valamit affectál, azon természettel, melyet affectál, ellenkező természete 's tulajdonságai vannak. Természetét tekintve, egészen másképp kellene magát viselnie. Innen származik az erőltetés, mert mi az utánazásul vett példaképben természetes, azt mesterség által igyekszik elérni, vagy csak külsőképen elérni látszani. Ha az ember mindenkor valódi érzetét követve, a' legegyszerűsebb uton indul, 's úgy cselekszik, mint az ő 's a' dolog természete kívánja, szokásait és viseletét nemes egyszerűség bélyegzi; ennek ellenkezete tehát az affectatio, azaz, olyan viselet, mellynél fogva az ember hibás érzetből némelly nemlévő tulajdonságait ohajtja kipótolni. Nincs az efféle személyben megegyezés, nincs összefüggés, sőt inkább belső ellenkezés, 's következtése guny és becsületlenség, vagy megvetetés és utálat.

AFFECTUS, I. INDULAT.

AFFINITAS (törv.), I. SÓGORSÁG, (chem.) I. ROKONSÁG chemiai.

AFFRY (Lajos Ágoston Filep, gróf), Schweiznak első landammánja, minekutána Napoleon a' schweizi szövetség protectorának nevezé magát, szül. 1743 Freiburgban. Jókor katonságra vala szánva, kíséré atyját haagi követségében, azután adjutanssá leve a' francia Schweizgárdánál, és egészen generallieutenantságig felment. A' revolutio kezdetével a' felső-rajnai armadiát commandirozá Aug. 10-ig 1792, hol a' schweizi seregek elbocsátása után visszatére honjába és a' titkos tanácsgyűlés tagjává leve Freiburgban. Midőn 1798 Schweizot megtámadás és revolutio fenyegeté, ismét a' seregek kormánya bizaték reá. Áltlátá ő az el-

lenállás hasztalanságát, folyvást okossággal viselé magát, és elfordítá hazájától, a' mennyire lehetett, a' hadakozásnak és felzendülésnek veszélyeit. Midőn Freiberg a' Franciaáktól elfoglaltatott, tagja leve a' provis. igazgatásnak. Ő semmi részt sem vevé az 1801 és 1802-ki zenebonásokban, de elfogadá a' parisi követségre való kineveztetését, midőn az első consul a' Schweiziakat oda hívá 's nekik közbenjárását ajánlá. — Napoleon megkülönbözteté őt a' többi küldöttek felett, és közlé vele egy statuskormányi intézetét; melly Franciaország e' régi szövetségeseinek nyugalmát 's boldogságát eszközlendé. Febr. 19. 1803 az első consul kezéből vevé A. a' közbenjárási actát, 's első landammanná neveztetett ezen esztendőre, még pedig igen szélesen kiterjedő hatalommal egy közönséges tartományi gyűlésig. Ő igyekezék a' közbenjárónak szándékait előmozdítani, és mindenben egy valódi status emberének ügyességével, belátásával 's tapasztalásával forgolódeék. Mh. Jun. 16. 1810.

AFGHANISTAN, az Afghank tartománya, Kabulistannak vagy az Abdallák tartományának is nevezetik, (16,545 nsz. m.). Határai (ész. Turkestan és Kis-Tibet a' Hindu-Kus és Paropamisus hegyeinél fogva; dél. Hindostan az Indus és Salamonbércznél (egy sóhegylánccsal) fogva; dél. Bolahn völgye és a' Sistan határos hegyek; nyugot. az Irannak fekvő nagy pusztá. A' Hindu-Kus, a' Himalának egy ága, nyugotban a' Mus-Dagh-al függ össze. A' Paropamisus és Salamonbércz több ágai különböző irányban nyulnak el. Főfolyama az Indus a' Kamával és Kabullal. Éghajlatja száraz és egészséges, völgyeinek egy része igen termékeny, hegyeinek oldalai erdővel gazdagok, teteji pedig örök hóval fejtlenek. Parlagon fekvő földje legelőknék használtatik. Termései: ezüst, ón, vas, piskolecz, kénkö, kőszó, timsó, lazurkó, pamut, ló, szamar, tevé, ökör, kővér farku juh, kecske 'sat; vannak ragadozó állati is: A' lakosok riskását, kukoriczát, buzát, dinnyét, nemes tengeri gyümölcsöket, mustárt, dohányt, gyömbért 'sat. természetek. 14 mill. lak. közül 4,300,000 Afghank, 5,700,000 Hinduk; a' többiek mivelt és mesterségüző Tadskik (a' régi Persák maradékai), Tatárok és Beludsek. Vallások a' mohammedán. Fővárosán, az uralkodó lakhelyén, Kabulon (80,000 lak.) kívül nevezetes városai: Kandahar (erősség 's kereskedői hely 100,000), Pesaver (v. Pesaner 100,000 l.) 'sat. Balkh (a' hajdani Bactria, most Usbekék lakják), KASEMIR (l. e.) szinte független határszéli városok. A' király a' Saddosei házból való, a' thronus örökös, de az egyes nemzetségek fejének hatalma által nagyon meg vagyon szorítva. A brit courierek és utazók, kik Bagdadon utaznak keresztül, rendszerent Kabulnak veszik utjokat. Angliának nagy befolyása lévén az Afghankra, a' teherani persa udvar függ neminemüképen az angol-keletindiai társaságtól, melly mint Persiának és Afghanistannak védelmezője viselé magát, 's a' melly sokat tett arra, hogy ezen két nép, a' mennyire Afghanistan aristocratiai alkotmánya engedi, egymással békén él, noha a' persa helytartók és az afghanistani földbirtokosok közt privát ellenkedések ki-kiütnek. Az angol-keleti birodalomnak az Indus alsó mellékén lakó népekre (Seicks) mindég nevedő befolyása, ugyan is a' két országnak jó egyetértése által, mintegy oltalombástyát akar az orosz birodalomnak a' Kaukasuson túl Armeniában és a' Caspium tengernél való foglalásai ellen felállítani, hogy ezen hatalmas népek egymást háboruk által nem gyengitvén, mindég hatalmas közfalul szolgáljanak a' brit-keleti és az orosz birodalom közt. Azonban 1823 a' lahorei rajah Rungeet Singh az afghani királyságot Kabult elfoglalta, és az Angolok ellenére sok Oroszokat vett szolgáljába. Az Oroszok Bucharián keresztül kereskedést is üznek az Afghankokkal.

J. m. u.

AFGHANOK, azaz, hegyi lakosok; kik Patanoknak is hívának, neve a' keleti Persiában vagy Kabulistan országában uralkodó népek. Ezen népek, melly a' mediai törzsökhöz tartozott, eredeti lakhelyei a' Persia Hindostan és Bactria közi hegyek voltak. A' Persiában sah

Nadir halála után (1747) támadt nyughatatlanságok alkalmával Amed Abdallah, a' persa seregnél katonáskodó Afghanok vezére, Kandahar és Khorasan tartományokat elfoglalván, magát Persiától függetlenné tette, 's az Afghanok országát megalapította.

AFRANCESADOS, azon Spanyolok, kik 1808 a' bayonnei constitúciónak és József királynak hűséget esküdtek, mivel azon új rendtől, melyet a' Francziák hoztak be, hazájok állapotjának javulását reményelték. Minthogy József spanyol hivatalokat ruházott rájuk, hogy segítségekkel az új rendet megalapíthassa, Josefinos nevet nyertek. József hatalmának eldöntése után legtehetősb' párthivei, hogy honjok fíjainak gyűlölsége elől megmenekedhessenek, Franciaországban kerestek menedéket. Minekutána VII. Ferdinand 1814 ismét thronusára lépett, hasonló keménységgel üldözte a' liberaliseket vagy a' cortések híveit, kik a' francia systemát eldöntötték, és a' Josefinosokat. Egy madridi újság az „*Atalaya*“ (órálló) Ferdinandot így szólítja fel: „Hogyan lehet, Sir, hogy a' liberalisek és Josefinosok még köztünk vannak, miért nincs minden spanyol városban, minden faluban száz vesztő hely, száz máglya (Scheiterhaufen) az istentelenek megbüntetésére?“ Maj. 10. 1814 teljesen megtiltatott a' hazájokba való visszatérés, különösen pedig azoknak, kiket előbbi hivatalokban megerősített az új kormány, vagy a' kik új tisztséget, czímet, rangot, rendet nyertek attól, továbbá azon generalisoknak és tiszteknek, kik Napoleon vagy József alatt katonáskodtak, 's azon asszonyoknak, kik férjeikkel kivándoroltak. A' kivándorolt liberalisek száma, kik Franciaországban éltek, 16,000-re ment. Közöttök több jeles tudósok, polgári- és katonatisztek voltak. Ezek az Angliában megjelent d' Estrada Flórez emlékirásában megmutaták a' monarchának, hogy a' szabadulhatóság módja egyedül a' constitúciónak elfogadásában áll. Ez értelemben íratott Angolországban az „*El Espannol constitucional*“ journal is. — A' Sept. 29. 1816 kibocsátott (1817 visszavett) amnestiáló decretum ugyvala szerkeztetve, hogy a' számkivetett Josefinosok sorsát ne enyhítse. Sőt Bonaparte hatalmának eldöntése után a' hadi fogsághól hazatérő katonák és tisztek is visszaütasították a' spanyol határokon, hogy a' netalán Franciaországban beszitt liberalis vagy revolutionalis principiumok általok el ne terjedjenek. A' Spanyolországban folytatólag újuló lázadások voltak oka és következése, hogy ezen sanjaru bánásmód nem enyhítettet. Csak a' cortések constitúciónak elfogadással ada ki VII. Ferdinand Mart. 8. 1820 közönséges amnestiát, későbbben szabadságot adott a' Josefinosoknak egész Spanyolországban, Madridot kivéven, való lakásra. Polgári sorsokat pedig csak Sept. 21. 1820 választották el a' cortések, midőn azokat előbbi jusaikba és jószágaikba visszahelyeztették, de méltóságaikba, hivatalaikba és pensióikba nem. E' mellett a' dolgot így vették fel, hogy ezen számkivetettek nagyrészent történetes környűllások által vonattak az elnyomó hatalom körébe, de hazájokra nézve jó szándékból fogtak Bayonnében az újításokhoz, 's a' mi megszabadítható vagy elérhető volt, kétség kívül kivitték volna; hanem azután, kimeneteletlen szorultságba jutván, esküjök, József és a' constitutio hívei maradtak. —o—i.

AFRANIUS, (Lucius), romai vig-játékköltő, élt a' 2. száz. első felében K. e. Ez volt a' romai nemzeti vig-játéknak v. a' Fabula togata-nak alkotója, és nemzetének életéről 's szokásairól adott festése a' népnek szinte legalsó osztályához leereszkedett, honnan a' Fabula togata-nak származott. Miveinek csak külső alkotását kölcsönözte a' Görögöktől, és azt nemzetének élthez alkalmaztatta; azért mondták, hogy Afranius togája teljesen illik Menandernek. Horat. Ep. II. 1, 57. Durvaságait és pajkosságait némelly műbirák kárhoztatják; azonban gazdag elmességét és eleven ékesszólását is megismerik. Sokat irt; de miveinek csak keves töredékei juthatának el hozzánk.

B. L.

AFRIKA, a' föld öt részének egyike, melyet a' historia több ezer osztendő olta emleget; mindazáltal valamint a' régiek előtt, úgy mi

előttünk is, nagyobb részént esmeretlen. Európától csak igen keskeny tenger választja el; éjszaki partjai a legmiveltebb nemzetekkel fekszenek szemben, de mind e mellett alig esmerjük a világ ezen részének külső széleit; belső részeibe pedig csak most lépett még először egy Európának lába. A föld származásakor valamely fekete Adam volt e az afrikai feketék törzsökatyja, vagy Noenak valamelyik fija vándorlott ide be, kinek maradéai a napnak függőleges sugáraitól kapták bőrök feketeségét? nem tudhatni bizonyosan. A Nilus völgye volt ugyan azon név alatt, melyet most is visel, hajdan a kereskedés, mesterségek és tudományok bölcsője, de még azon századokban is, midőn Egyiptom legnagyobb virágzásában volt, mély homállyal látszanak környékei elborítottatva lenni, és mind az, a mi Egyiptomhoz nem tartozott, Negerországnak nevezetett. Későbbben a Görögök (vö. Herodotus igen fontos tudósításait) és Rómáiak a földközi tenger mellett lévő partokat közelebről megismerték, és Afrika belső részébe mintegy a Joliba vizéig mentek, mindazonáltal esmeretek alig terjedt Numidia határaitra, és Afrika déli részei közül egyet sem esmertek. Melly hiányos Ptolemaeusnak ezen világrészről való előadása, jóllehet annak egy nagy felszigethez hasonló formáját képzelhette! A 15-ik századnak maradt fen azon dicsőség, hogy Afrikának szélei esmeretesebbé tétessenek. Hajós Henrik (I. HENRIK Hajós) körülvezette a félelmes Non (non plus ultra) fokot; Diaz és Vasco da Gama felfedezték a jó reménység fokát, és Afrikának mind nyugoti, mind keleti partjait megvizsgálták az eurpai hajósok. — Afrika roppant nagyságu felsziget, melyet a suzi isthmus köt össze az asiai száraz földdel, egy hegyével délnek fordult háromszegletet formál, melly 530,000 (ezek közül a szigetekre 11,400 jó) nsz. mf. a hossz. 0-tól 70°-ig, a d. sz. 34°-tól az é. sz. 37° 30'-ig terjed; éjsz. a földközi tengertől, kelet. Asiától, a veres és indiai tengertől, dél. és nyug. az aethiopiai tengertől és az atlasi nagy tengertől vétetik körül 's határozatlik. A forró földvön belől keletről nyugotra igen messze terjed, mindazonáltal éjszaki fele sokkal nagyobb a délinél. Nyugotról kelet felé Negro fokától Guardafui fokáig való legnagyobb kiterjedése 60°, és így az egyenlítő alatt 1020 geogr. mföldet foglal el. A mi Afrika földjének minemiségét illeti, vannak ugyan egymással összevetésben lévő nagy bércei, mellyek lánczai az atlasi tengertől, a földközi tengerig húzódnak, mint az Atlas, Holdbércz, Kong, Lupata, a déli foktartománynak (Capland) 5000 láb. mag. havasai; mindazáltal általában véve lapályosabb Afrika, mint a világ többi része. A világ egy részében sincsenek olly nagy homokpuszták, mint Afrikában, és a Kóbit Felső-Asiában össze sem lehet hasonlítani a Saharával, melly végtelen kiterjedésű homoktengernek látszik, immitt amott termékei szigetekkel. Ezek a csak Afrikában találtató OASEK (l. e.). Afrikának nagy folyamai közül az egyiptomi Nilus most előttünk egészen forrásáig esmeretes; a többi nagyobb folyamok utja még nincs egészen megvizsgálva; tudjuk ugyan, hol végződnek a Kongo (Zaire) Koanza és Kuama (Zambese); de nem tudjuk hol kezdődnek, 's a Jolibárol csak Mungo Park olta tudjuk, hogy az (Herodotus NIGERE (l. e.)) nyugotról keletnek kanyarodik. Ezeken kívül a Senegal, Gambia, Orange nevezetes folyóji ezen földrésznek, mellynek belsejében nagy tavak is találatnak, mint a Dembea, Vangara, Maravi és Aquilunda. Eghajlatja különböző, általában véve pedig égető hévségü, a tropicuson (naptérítő kerek) belől az esztendőnek két része van, u. m. nedves és száraz; a nap hévsége felette nagy, annyira hogy Adanson előadása szerint a guineai homokban a tojást meg lehet sütni, és a hévség miatt a Negerek talpa felreped; a partokon mérseklik ugyan a tengerűl és hegyekről fuvó szelek 's a szüntelen esőzések a hévséget, de a levegő nem olly egészséges és tiszta, mint a belső tartományokban, mellyek résznyire magasabban fekszenek. Barbaria egészen véve melegebb, mint legdélibb része, és Afrikának mindenik része forró tartomány, Európával összeveha-

sonlittatva. Tulajdon szelei Afrikának a' Tornados és Harmattan; a' Samum Asiával, a' Sirocco Európával közös. A' természetvizsgáló előtt ezen csudalatos világrész, az életmives (organicus) világ gazdagságát és az oriási természetű 's nagyságú állatok és planták sokaságát tekintve, a' természet első kedveltjének látszik. Ötannyi négylabu állatokat nevel, mint Asia, 's háromannyit, mint egész Amerika. Itt van ugyan is a' roppant nagyságú viziló (hippopotamus), az oriási magasságú teveparducz (giraffa) 's a' majmok legnagyobb nemei, valamint a' madarak oriása is, a' struczmadár, mellynek egyetlenegy hazája Afrika; legnagyobb jótétemény pedig, mellyet a' természet Afrikával tett, a' teve, mellynek alkotása mindenben a' földhöz és éghajlathoz van alkalmaztatva. Ezekon kívül van elefántja, szarvorrúja (rhinoceros), oroszlánya, párducza, leopárdja, sakala, hyaenája, farkasa, rókája, kutyája, macskája, mongusa, denevére, patkánya, nyula, klapdása, tengeri nyula, jerboasa, tövises disznója, süldisznója, vakondoka, cibethmacskája, farahoegere (ichneumon), nagyfüllűje, medvéje, lova, szamara, czebrája, juha (részént szőrösök és kövérfarknak), argalya, kecskéje, kőszali kecskéje, számtalan fajú zergéje, ugró bakja, szarvas marhája, bivalya, dámyadja, Guineában öze, sertése, babirusája és más négylabu állatjai, mellyekről a' természetvizsgálók még elegendő esmereteket nem szerezhettek. Epen olly gazdag Afrika a' madarakra nézve is, mellyek a' legszebb tollakkal ékeskednek, van t. i. koronás madara, flamingója, vhidahja, thouracója, jégmadara, pelikánja és soknemű papagája; a' kétlakuak (amphibia) közül krokodilusa, oriaskigyója (boa constrictor) és sok más részént ártatlan, részént igen mérges kigyója; a' partjait mosó tengerek 's folyóji gazdagok halakkal, mindazáltal ezeknek itt nincsenek olly különbféle nemei, mint az éjszaki tengerekben, és a' leghasznosabbaknak több nemei egyáltalában nem találtak fel az afrikai vizekben. A' bokrok és a' föld nyüzsgőnek temérdek hangyáktól, pókoktól, hernyóktól 's más bogaraktól 's férgektől, míg a' sáskák vándorló serege a' napot felhők módjára homályosítja el; mindeütt a' legszebb bogarakat és pillangókat lehet látni. Még rendkívülvalóbb a' növényei élet. A' föld a' Negernek azt, a' mit plántál, százaszorosan adja vissza, és roppant kiterjedésű erdőket terem, mellyeknek fűji között legmagasabb a' BAOBAB (l. e.) vagy majomkenyérfa; a' ceybanak pompás fejtér szála gyökereitől csaknem függőleges irányban emelkedik fel 60 lábnyira, és szép kerek koronájával (tetejével) 120 l. magasságra nő. Egyébiránt a' forró földöv Afrikában, mint Amerikában, egyszersmind legtáplálóbb, legfrisítőbb 's a' rothadásnak leghatalmasában ellenálló plántákat és gyümölcsöket terem. Easonló természetek van a' pálmafák gyümölcseinek, a' pizangnak, narancsnak, banannak, tamarinának, ananásznak, a' baobab levének és leveleinek is 's at. A' legjobb vaját, melly egyszersmind jó orvosi szer is, hőséggel adja a' shih v. vajfa Afrikának nyugoti részében; és a' vhidahi föld alatt termő borsó 6 hét alatt tökéletesen megéri. A' tápláló plántákhoz tartoznak főképen a' buza, árpa, köles (holcus sorghum), teff (poa abyssinica), riskása, batát, yams, lothusbogyó, senegali gummi, egyiptomi szilva, fige, a' sokféle nemű fűszerszámok, kiváltképen a' czukornád; italul szolgálnak a' kávé, a' pálmabor, melly borpálmákból készítettik, a' kókosdiótej 's a' bor Caplandban; ruházatra valók a' pamut, kender és len; itt teremnek leggazdagabban a' papajok, granátalmák, a' borsnak 5 neme, a' legjobb indigo, sárkányvér, faggyufa, a' legjobb festő-és asztalos munkához való fák; azoknak melly számtalan 's legjobb és leghasznosvetőbb nemeivel nem bővelkedik csak maga a' gazdag Madagaskar is? Legkevesebbé esmeretes az ásványok országa; aranya Afrikának több van, mint a' föld akarmelly más részének, és vasa is szinte mindenütt; a' többi érczek hivalával van; az ásványok közül csak szalamiája, salétroma, ambrája, kalktöldje van bőven, sava pedig csak némelly tájékokon, de a' melly alig elég a' lakosok szükségére. Nem kevesbbé csudalatos Afrikában az ember

nemzet is. Az Afrikaiak ugyan is nagyobb részént nem csak bőrök fekete színe és kondor hajok, hanem fejek csont- és érző inaik alkotásának minemúsége által is felette különböznek a' földnek többi lakosaitól, a' honnan némelyek úgy vélekednek, hogy az Afrikaiaknak tulajdon törzsökök volt, 's innen származik nevezetesen a' NEGEREK (l. e.) a' többiekétől különböző természeti tulajdonsága. Még most is sokan azt hiszik, hogy ezen eredeti törzsöknek maradványit imitt emott meg lehet esmerni, mint az eredeti Egyiptomiakét a' Koptusokban, és Guanchokét (a' Kanariszigetek ősi lakosaiét) a' Berbereken vagy Barbariaiakban. A' lakosok száma 100—110 millió közt van; belől igen népesnek kell a' világ ezen részének lenni, mivel harmadfél század alatt több izmos emberek ritettek ki belőle 40 milliónál a' rabszolgákkal kereskedők által, a' nélkül hogy a' népesség megfogyott volna. A' tengerpartokon lévő tartományok is gazdagok lakosokkal; Jackson csak Marokkóban mintegy 17 milliót talált; Barbariát pedig Egyiptommal együtt, melyek mindazáltal az egésznek $\frac{1}{3}$ részét teszik, többen lakják 20 milliónál. A' forró Guinea általjában igen népes, és a' Jolibánál népes státusok fekszenek, melyek nevét mindazáltal alig tudjuk. A' lakosok az emberi nemnek két törzsökéhez tartoznak, u. m. a) a' Szerecsen- vagy Negertörzsökökhöz, mely a' Jolibától lefelé Afrikának éjszaki csucsáig terjed ki, és a' mellyhez tartoznak mind a' mellett, hogy barnás-sárga színek van, a' Hottentották is; és b) a' kaukasusi törzsökökhöz, mellyhez számláltnak a' Berberék (Barbariaiak), Koptusok, Arabok vagy Maurusok, Agaziok vagy Habesiek és Nubiának népei. Az Arabokat ugyan csak jövevényeknek lehet tekinteni, mindazáltal most már éjszaknak nagyobb részét és a' napkeletet ők lakják. A' szigeteken 's imitt amott a' tengerpartokon találtatnak Portugaliak, Spanyolok, Francziák, Hollandok és Angolok, sőt némelly helyeken bevándorolt Zsidók is, mindazáltal úgy látszik, hogy a' Falasák Tigrében, jóllehet Moses törvényeit tisztelik 's tartják, nem zsidó származásuak. Főnyelvek egész éjszakra és le a' Jolibáig, a' hol legalább azon népek, melyek a' Korant tisztelik, valamit értenek belőle, az arab nyelv, ettől különböznek a' berber és shelluh nyelvek Barbariában és az Atlasnál. A' Senegaltól a' Jolibáig a' mandingo nyelv közös, a' nyugoti partokon a' lakosoknak egy része portugali nyelven beszél, de igen hibásan, a' habesi tartományokban pedig a' tigrei és amharai nyelveken. A' Negerek nyelvei csaknem olly sokfélék, mint nemzetiségeik, csak Saharában 43 dialektus van. De az afrikai népek 150 nyelve közül még csak mintegy 70 esmeretes. Épen olly különbélek az isteni tiszteletnek módjai is, Éjszakafrikában a' Jolibáig, sőt a' keleti partok nagyobb részében is a' mohammedán vallás uralkodik; a' tigrei és amharai lakosok, Koptusok, Nubiaiak és europai idegenek igen különböző cerimoniai szerént a' keresztény hitet vallják, 's a' Negerek többnyire bálványimádók, kik közül némelyek emberekkel is áldoznak. Tudományos miveltséget Afribában épen nem kell keresni, sőt azon tartományban (azaz, Egyiptomban) sem, melly annak bölcsője volt az emberiség gyermekkorában; a' mit ugyan is a' Farahók és Ptolemaeusok alkottak, az azon szelvésekben, melyek ezt a' szerencsétlen tartományt a' közép-időben érték, egészen elenyészett. Azonközben a' Mohammedánusok a' barbariai városokban, a' Marabutok azon tartományokban, melyekben megtelepedtek és imitt amott Tigrében és Amharában a' Monophysiták és Koptusok még is tartanak iskolákat. Mivesség Afrikában csak az éjszaki tengerpartokon találtatik, a' hol a' Maurusok némelly selyem, pamut, bőr és vászon műveket készítenek; ezen tartományok termékeikkel igen szorgalmatos kereskedést üznek az europai tengeren kereskedő nemzetekkel, valamint az Afrika belső részéből jövő kereskedő társaságokkal (karan), melyeknek saját fabrikai készítményeiket és az Europaiaktól kapott portékákat eladják. A' Negerek általjában véve legalsóbb lépcsőjén állanak a' pallérozottságnak még ott is, a' hol polgári társaságokban élnek, szük-

ségeik felette keresek, 's mindent, a' mire szükségek van, magok vagy feleségeik készítenek; azon pagnét, melly ágyékaikat körülövezi, azon kunyhót, melly őket az idő viszontagságai ellen oltalmazza, azon kézivet és nyilakat, mellyeket vadászatra 's védelmekre használnak, valamint házi eszközeiket 's ékességeiket is azon aranyból, mellyet a' földszínen szednek, és vas fegyvereiket magok tudják készíteni. Mindazáltal az Európaiakkal való társalkodás már több szükségekkel esmertette meg őket, mellyek nélkül most már el nem lehetnek, ilyenek a' puska, puskapor, pálinka, dohány, a' posztónak különböző nemei, üveggyöngyök, korallok 'sat., mellyeket rabszolgákért, elefántcsontért, aranyért és gummiért 's más afrikai portékákért cserélnek be. — A' RABSZOLGÁKKAL VALÓ KERESKEDES (l. e.) még mindég annyira üzetik, hogy, jóllehet az európai nemzetek egyezéseiknél fogva arról lemondottak, még most is mintegy 50,000 Negert lehet számlálni, kiket a' Törökök, Portugaliak, Francziák, Éjszakamerikaiak és a' brit alattomos kereskedők Afrika belső részeiből kivisznek. Ezelőtt csak Nyugotindia 105,000 rabszolgát vitetett esztendőnként, ide nem számlálván azokat, kiket a' Kirmanok Asiába, 's az Éjszakamerikaiak déli statusaikba elhurczoltak. Nevezetes az elefántcsont, aranypor és gummi kivitele is; strucz toll, tigris- és más bőrök 's más portékák ellenben, mellyek csak mellékes dolgoknak tekintetnek, kevesebb részben vitetnek ki. Vert pénze Afrikának csak Barbariában van; a' többi tartományokban, mellyek ninesenek európai felsőség alatt, a' pénz igen ritkán szolgál csereeszközzül; a' nyugoti partokon lévő tartományokban pedig kaurik (simbi puri), másokban sőtáblák használtatnak pénz gyanánt. A' rák naptérítő kereke (tropicus cancri) és az egyenlítő Afrikát 3 főrésze osztják: u. m. 1) Éjszakafrikára, mellyhez Egyiptom, Tripolis (a' barkai tengerparttal), Tunis és Algir, Marokko, Fezzan és Sudánnak vagy Saharának felső része az Azorokkal, a' Kanariás és Madeira tartoznak; 2) Középfrikára, melly Nubiának a' keleti tengerpartokon lévő tartományait, Tigrét, Amharát, Efatot, Adelt, Ajant, Sudának alsó részét Darfural és a' Gallasok tartományival, a' nyugoti partok mellékén fekvő tartományokat, Benint, Ovherét, Senegambiát és Guineát a' Capo verdei- (zöld foki-), a' Guineánál lévő-, a' 16 Bissaoszigetekkel, Sokotorát 'sat. foglalja magában; és 3) Délszakafrikára, mellynek alkotó részei: az egész délnyugoti és keleti tengerpartok, a' déli belső tartományok, Capland, Madagaskar szigete, a' Komorok, Maskarenhas, Amirantek, Tristan d' Acunha, Szent Ilona és Ascensio (Krisztus mennybe menetele) szigetek. — Afrika a' történet e t e i. Historiai tekintetben is nevezetes Afrika, 's mint a' hajdani világ és előidő leggazdagabb leveltárai közül egy, méltó a' szorgalmatos vizsgálásra. Titkokkal teljes sirhalmában számtalan oklevelei vannak elrejtve a' mivelődés historiájának; a' legrégebb időkől kezdve a' római-keleti birodalomnak elpusztulásáig. Egy felől tehát e' foglalatokodtatja Afrikában az Európaiak tudományos vizsgálódó lelkét, midőn más felől egyszersmind politicalai céljaiknak elérésére a' nemzeti szorgalmatosságnak és kereskedésnek új kútfejeit találják ott fel. Ezen tekintetben már meg is tették az Angolok Afrikának tengerparti tartományaiiban a' lépést, 's ott Europa számára hasonló gyarmati systemát alkottak ahhoz, mellynek 400 eszt. ezelőtt a' Portugaliak adtak lételt, 's a' melly az európai gyarmatok kételének első kezdete volt. Innen lehet kimagyarázni, miért foglalatokodtatja Afrika a' mi időnkben is épen annyira a' földleirők figyelmetességét, mint Herodotus idejében, és mintegy 400 esztendővel ezelőtt a' Portugaliak felfedezéseinek alkalmatosságával Hajós Henrik uralkodása alatt. Legelőször a' Francziák egyiptomi taborozása (l. Egyiptom) törte meg az utat az ezen titkos tartományban teendő új vizsgálódásokra, 's a' Törökök tunyaságát is mély szenderedéséből felserkentette. Azután a' Britek nyitottak fel a' jó reménység fokánál lakó népekre nézve a' természet javainak megszerzésére új kútfoket, egyszersmind gyarmatot alkotott a' brit népesség fe-

leslegének számára, míg azoközben a' már (1793) megtelepített SIERRA LEONE (l. e.) a' Negerek közt sikerrel terjesztette a' civilizatiót. Ugyan ez időtájtban nyomultak be minden felől több merész angol, német, francia és olasz utazók is. Hogy pedig már a' régi világban a' zsidó és tyrusi kereskedők a' zsidó historia szerint Tharsisba és Ophirba eveztek, s innen David és Salamon királyoknak sok kincset vittek, egyszersmind Afrikának keleti partjait, melyeken ezen városoknak feküdniök kellett, megvizsgálták legyen, nem egyéb mesénél. Az afrikabeli felfedező utazásokról azon idő olta, midőn a' Phoeniciabeliek az egyiptomi király Nechos alatt a' veres tengerről Afrika körül hajózáztak, s a' Hercules oszlopai közt keresztül visszatértek (600 K. e.), a' legújabb időkbeli próbatételekig I. „*Hist. complète des voyages et découvertes en Afrique, depuis les siècles les plus reculés jusqu'à nos jours; par le Docteur Leyden et M. Hugh Murray*“ (Edinburg 1817; angol nyelvből francziára is le van ford. toldalékokkal. Paris 1821, 4 Köt.) és „*N. Geogr. Ephem.*“ 1824. A' mi időnkbeli legnevezetesebb utazások közé, melyeknek alkalmosságával kiváltképen a' Londonban ezen czélra 1788 felállított AFRIKAI TÁRSASÁG (l. e.), valamint a' brit consulusok (p. o. Salt Egyiptomban) az angol sz. írást terjesztő és keresztény híre térítő társaságok fáradozásai által levonatott azon fátyol, mely a' világnak ezen csudálatos részét előttünk elfedezte, tartozik egy Bowdich nevű Angolnak ASHANTEBEREN (l. e.) 1818 velt küldetése, mely által egy hatalmas hadakozó neger nemzetet esmertünk meg a' keleten, valamint BURCKHARDT (l. e.) Nubiába utazása is, ki a' keleten a' nubiai kereskedő népek egymással való szorgalmatos kereskedését tette előttünk esmeretessé. Mind a' kettőnél elébb utaztak be Afrikának belső részébe a' merész MUNGO PARK (l. e.) HORNE MANN (l. e.) és Röntgen (Neuwiedből, a' ki Timbuctu felé való útján Mogadortól nem messze öletett meg 1811). Az előszámláltakon kívül említést érdemelnek még: dr. Leod „*Voyage to Africa*“ (London 1821.) mivel ez a' Norris tudosításában csak felüllegesen érdeklött DAHOME (l. e.) nevű népet, mely Guineának legtermékenyebb részét lakja, környülállásosabban leírja, és kapitány Lyon utazása „*Narrative of travels (1818—20) in northern Africa*“ (London 1821), a' ki Ritchie nevű barátjával (Nov. 20. 1819 Murzukban hm.) Tripolisból a' Gharian nemzetségek barlangjait, melyek azoknak lakhelyül szolgálnak, megszemlélte, s Murzukon keresztül Fezzan királyságnak a' Bilma nevű puszta határszélén lévő legdélzsidóbb városáig Tegarryig (éjsz. sz. 24°, 4') bement. Septemb. 1821 3 Angol, u. m. dr. Oudney, Clapperton, Denman katonatisztek, lord Bathursttól segítettvén, Tripolisba mentek, hogy innen Murzukon keresztül Bornuba utazzanak, és a' Niger folyását megvizsgálják. Oudney Jan. 12. 1824 magát, midőn egy térségen a' fővenyhalmiok közt olly fagyás történt, hogy a' víz tömlőjökben jéggé vált, meghűtvén, Murmurban megholt. Társai folytatták útjokat Kano, Haussának mostani fővárosa, felé, és elérték Sakkatót, a' sudani uralkodónak lakó városát. Felfedezték a' Tsaad édesvizű tavát, melyben 2 nagy folyó, u. m. délről a' Shary és nyugotról a' Yaou ömlenek. L. „*Narrative of travels and discoveries in Northern and Central Africa, by Maj. Denham, Capt. Clapperton, and the late D. Oudney, in the years 1822, 23, 24*“ (Lond. 1826 4 rétt.) 1824 a' brit major Laing Gordon el is utazott Tripolisból TIMBUCTU (l. e.) felé. Clapperton 1825 ismét utra indult Afrikának belső részeibe, Beninből Sakkaton keresztül Tsaad felé, hogy Timbuctun keresztül, honnan Laingnak Beninbe kellett volna utazni, Abyssiniáig menjen. Kísérőji Dickson, Pearce és Morrison voltak. De Pearce és Morrison Janb. 1826 mh., Clapperton is April 13. 1827 Sakkatóban. A' Németek és Francziák is tettek Egyiptomból Afrika belsejében felfedező utazásokat, a' többek közt MINUOLI (l. e.) és Caillaud. Ruppel Ednard (szül. M. m. Frankfb.) 1822—26-ig bentazta Egyiptomot, Aethiopiát, a' nagy Oasét nyugoti Nubiában, az esmeretlen Kordofan tartományt s a'

veres tenger partjait. (Vö. *Zeitgenossen* 1829, 1 és 2 füz.) Mollien Gáspár (l. „*Voyage dans l'intérieur de l'Afrique aux sources du Sénégal et de la Gambie*“ Paris 1820, 2 k. rez.) nevű Francia 1818 St. Louisból a' hosz. 12° és a' sz. 9° keresztül; utazott és felfedezte a' Senegal, Gambia és Riogrande egymástól nem messze lévő forrásait a' ny. h. 14 1/4° és az éjsz. szél 10 1/2° alatt Timbo szomszédságában. A' Niger forrásaihoz ellenben el nem mehettek; azonban eszközei sem voltak, melyekkel pontos vizsgálódásokat tehetett volna. Mindazáltal ama' két folyamnak Neriko által való öszveköttetésében feltalálta és megmutatta azon folyamat, mellyen valaha a' bolsó tartományokból, nevezetesen Oubi és Foutadiallon királyságokból a' Senegal mentében a' kereskedő utazó társaságok St. Louis erősségig mehettek. Végre egy Caillé nevű Francia vizsgajött 1828 Timbuctuból. Délzakafrikát Burchellnek, egy Angolnak, 5 eszt. utázása világosította igen meg. Ó előtte bentazták Caplandot (foktartományt) Barrow 1797, és a' londoni keresztény vallást terjesztő társaságnak agense Campbell John; ezen utolsó nevezetesen Lattakoog a' Betsuana nemzetségnek egy új telepedéséig ment be, melly a' jó reménység fokától 900 angol mf. esik. Campbell második utazásában is, mellyre hasonlóképen a' jó reménység fokától indult el, megérkezett Lattakooba 's Aprilb. 1820 Oldlattakooba, mellynek 8000 lakosa van. Innen éjszának névén utját, több népes és termékeny 's mivel tájékokon fekvő városokat talált, mellyekben a' veres Kafferek törzsoke lakik, 's elérte Kurrerchenét csaknem a' déli szél 24°) a' Marotvi nemzetségnek a' keleti partokhoz közel lévő városát, mellyet 16,000 laknak. Pacho és Beechey CYRENÉT (l. e.) utaztak be. Így nyomulnak be az europai rész utazók 4 oldalról, u. m. a' jó reménység foka, a' Senegal 's Tripolis felől és Egyiptomból Afrikának még nagyrészt esmeretlen belső tartományiba, hol a' Niger folyása és Timbuctu előttök még megfejthetetlen találós mesék. Éjszakafrika most új föld felfedezésére való 6 nagy út által hasítottik keresztül és vizsgáltatik tudományosan. Hanem még a' 20—25 főlineák közt való öszveköttetésnek hijával vagyunk, mellyek által az utazók útja rajzoltatik. Az ezek által már megvizsgált afrikai tájékok 10,600 nsz. mf. tétetnek, a' honnan a' világ ezen roppant részének csak 50ed részéről vannak több vagy kevesebb hiteles tudósításaink. Vö. Jomard. „*Sur les découvertes dans l'intérieur de l'Afrique*“ és Lérérandière „*Essai sur les progrès de la géogr. de l'intér. de l'Afr.*“ (Paris 1826). — Ukort Afrika északi felének geographiáját (Weimar 1824. ezen munkájának „*Vollst. Handb. der neuesten Erdbeschreib.*“ 21 köv.) jól kidolgozta. A' 22-ik kötet déli Afrikát foglalja magában. Legjobb földabrosza Afrikának a' Berghaus Henriké, mellyet Brose Henrik metszett (Stuttg. 1824 Cottánál) 's a' melly az 1824-ig tett legujabb felfedezéseket magában foglalja.

AFRIKAI TÁRSASÁG (*African association*), 95 Angolból álló egyesület, melly Jun. 9. 1788 tartotta első ülését Londonban. Célja Afrika belső részének megvizsgálása, a' Negerek civilisatioja és a' brit kereskedésnek előmozdítása Afrikában. Ezen egyesületnek lelke a' híres BANKS (l. e.) volt. Ledyard és Lucas voltak az első Angolok, kik ezen társaság költségével utaztak Afrikába; azután különböző időkben és különböző utakon másokat is küldött oda a' társaság, névszerént: Houghtont, Muago Parkot és 2 Németet, u. m. HORNEMANNT és BURCKHARDTOT (l. e.) Fáradozásaik gyümölcsét l. „*Proceedings of the association for promoting the discovery of Africa*“ (1790 köv.), melly mind eddig kevéssé felelt meg a' várakozásnak. Némelly felfedezett tárgyakon kívül csak a' Niger folyása állapotattott meg úgy, a' mint Herodotus előadta, és a' Darfurig terjedő tájék van megvizsgálva. Tuckeynek a' Zairén próbált új tartományokat kereső hajóközása 1816 szerencsétlenül ütött ki. — Használó célja van az Afrikai intézetnek (*African institution*), melly Apr. 14. 1807 tartott legelőször gyűlést; ennek azonban legfőbb célja a'

Negerrabokkal való kereskedésnek eltörlése és a' civilisatióának előmozdítása az afrikai népek között. Erre nézve az afrikai tartományok földjének műveltetéséről és kereskedéséről, valamint a' lakosok testi, lelki és polgári állapotjáról legpontosabb tudósításokat szerez, naponként szorosabb öszveköttetésekbe lépik azokkal, az europai magvakat terjeszti, oskolákat állít 'sat. Az intézet egy előlülő, alelölülő, 36 igazgató alatt áll, van pénztárnokja 'sat. Jövedelme (1815-ig csak 9850 font sterl.) oly keres, hogy semmi nagy feltételt nem hajthat végre. Mindazáltal Sierra Leonóban több tanítókat fizetett, és a' rabszolgákkal való kereskedés eltörlésére sokat tett, a' mint ezt saját tudósításaiból, mellyek minden eszt. kinyomtattnak, lehet látni. — Kevesbbé jöltévé az Afrikai kereskedőtársaság (*African Company*), mellyet 1750 egy parlamentacta alapított meg. Ez kiváltkép az Afrika nyugoti partján lévő erősségek és őrkatonák tartásáról és táplálásáról gondoskodik, melly czélra a' parlament minden eszt. 13,000 f. sterl. ad neki. De a' kormányozók azzal vádoltatának, hogy kötelelességeikben nem járnak el hiven. Már a' kereskedés maga is csak magányos emberekből álló egyesületek kezében van, mellyek minden kereskedési próbatétel után szétoszlanak. Ezekre nézve a' nyerekedésnek főtárgya a' portékák elcsereléséből álló szárazföldi kereskedés. Az afrikai karavanok utjai közül megjegyzésre legméltóbbak: 1) Murzuktól, Fezzan fővár., Sivahn, Augilan és Temissan (mellyek kereskedő és portékalerakó helyek) keresztül Kairóba, 30 napnyi; 2) Murzuktól Bilma és Tibesti pusztákon keresztül Bornuba, 50 nap. vásár- és portékalerakó helyek Temissa, Dombu és Karem. 3) Murzuktól Hiatts, Ganatt- és Agadesen keresztül Kashnába, 60 nap.; 4) Fetzből Timbuctuba, 54 nap.; melly mindazáltal a' lerakó helyeken, mint Akka v. Tatta, a' kereskedők közönséges öszvegyülő helyén, Tegazza és Aroanban való mulatás által 65 nappal hosszabodik meg; 's így öszvesen 129 napot kell a' kereskedőknek ezen uton eltölteniük. 5) Egy más országot a' tengerpartok mentében Vedinnun, Bojador fokon és Gualatán keresztül szinte oda vezet. 6) és 7) A' karavánok Sanaarból és Darfurból Egyiptomba való utazásai, mint amazok, nem szoktak minden esztendőben rendszerént megtörténni, hanem csak minden 2 v. 3. esztb. egyszer. Egy illy karavánnak 500—2000 tevéje is van. Egy órában 3 ang. mf. halad, egy nap ritkán teszen 7—8 órányi utnál többet. L—ú.

AGA, a' Törököknél egy csapat gyalogságnak főtisztje; hanem egyszerűen csak becsületebeli nevezet is. A' janicsárok agájának, azaz, a' janicsárok legfőbb tisztjének, mint a' janicsárok csaknem független serege fővezérének, csaknem oly nagy tekintete volt 1826-ig, midőn gyakori pártütések miatt II. Mahmud sultan által eltörlöttettek, mint a' nagyvezérnek.

AGAMEMNON, Mycena és Argos királya, Philisthenes fija, Atrous unokája 's Menelaus és Anaxibia testvére. Anyja némellyeknél Eriphyle, másoknál Aërope. A' köz vélemény és Homerus szerént atyja Atrous volt; annyi bizonyos, hogy Homerus a' két testvért Atridáknak nevezi. Tantaluson, az ésatyán, kezdve Agamemnonig 's ennek fijiáig bal sors üldözte ezen hős nemzetség ivadékait. (L. TANTALUS, PELOPS, ATRÉUS, THYESTES.) A. Clytaemnestra nevével Iphigeniát, Electrát, Chrysothemist 's Orestest nemzette. Kiüttvén a' trojai háboru, az öszveszövetkezett görög hadi sereg fővezérévé választatott, 's ő maga 100 hajóval indult Troja ellen. A' sereg öszvegyületének helye Boeotiában Aulis öble volt. Diana a' szélszűnet által sokáig hátráltatta elindulásokat, 's csak ezen istenné megengesztelése után juthattak Troja falai alá. (L. IPHIGENIA.) Troja hosszú ostromának ideje alatt, valamint a' változó kimeneteli csatákban, ugy a' tanácsban A. mindenkor méltónak mutatkozik a' fővezérségre. Az ellenség legvitézebb hőseivel harczol, 's neki megyen minden veszélynek; a' tanácskozásokban mély belátással beszél, 's minden környülállásban kitiunik királyi tekintete. Achillessel volt viszázkodását I. ACHILLES ez. alatt.

Troja 10 eszt. ostromát követő elfoglaltatása után szerencsésen visszatért honjába, 's itt álnokul megöletett. Homerus szerint Aegisthus, Thyestes fija, kinek megbocsátotta az Atreuson elkövetett gyilkosságot, 's a' kire elmentekor nejét és gyermekeit bízta volt, Clytaemnestrával megtámadta A. t, 's őt és a' neki jutott Cassandrá, Priamus leányát, gyermekestül megölte. Mások szerint Clytaemnestra végezte ki a' világból egy ferdőruha segítsége által. Némelyek Clytaemnestranak Aegisthussal volt paránza öszveköttetését, mások a' Cassandra által benne gerjesztetett szerelméletést tartják A. meggyilkoltatásának okául.

AGANIPPE, forrás, mely a' görög költők szerint, valamint a' Hippocrene a' Parnassus tetején, Pegasus nyomából eredt, 's mindent, a' ki abból ivott, költővé lelkesített. (Vö. HELICON).

AGAR (Jean Antoine Michel), szül. a' du Lot depart., ügyvéd és professor volt Cahorsban, elköszéré földjét Muratot Toscanába, melyet ő, minekelőtte az etruriai királynak engedtetett volna, organisált, és dolgozott a' consulta alkudozásai mellett Lyonban és Milanóban. Murat főministerére tette őt Berg nagyhercegségben, hol ő sajnos képestségek között értelmes intézetei által köz becsülést nyert, 's 1807 egy unok fúgával öszveházasítván, neki ajándékozta a' bergi domainekből álló Murgburg grófságot. A' prussiai kormányzék elejente sequestrálta ezt, mindazáltal 1816 ismét visszaengedé nekie. Murat nápolyi uralkodása alatt finansziainisterré leve ő ott, 's készíté a' Murat által octroált statusalkotmányt, mely épen azon a' napon publicáltatott, melyen Muratnak Nápolyból futnia kelle. A. most Parisban él.

AGÁT V. ACHÁTOK. A' természet újabb esmerőjénél egy közönséges és jó formán határozatlan nemi neve minden finom féldrága köveknek, mellyek különbféle akar egyszerű, akar vegyített színűek és finom politurát vesznek fel. Rendszerent jaspis, CHALCEDON (l. e.) és kvarcz van az agáttal öszvenőve, innen jönnek annak külön-különféle nevei, u. m. ha tejfejrőségű és kevesse átlátszó, chalcidon; ha veres, carnel; ha halvány-veres, vonásokkal; sardex v. sardonix; ha földjé fejer és vonásai veresek, Sz. István köve; ha különbféle szines feketekből és területekből áll, mellyek egymással öszvenőve vannak, onyx; ha sokszínű és a' színek változtatva tűnnek a' szem elejébe, akkor opál-nak hívják, és ha jaspissal vegyülve találhatik, jaspachát. A' legszebb Indiából és Siciliából jó, 's mindenféle színűeket lehet találni Csehországban, Saxoniában, Hassiában és Franconiában; hasonlóképvannak mindenféle agátnemű kővéválások, mellyek különösen a' száz Érczhegyben találhatnak. Nálunk Szepes vármegyében találhatik leginkább az agát, kivált Rókus mellett.

A. B. P.

AGATA (Szent), nemes nemzetségből Palermóban vagy Cataniában szül. leányka. Decius uralkodása alatt Sicilia helytartója Quintianus törvényszék elejébe idézte, 's mivel a' keresztény vallástól el nem térítette, szeméitől megfosztatta 's kínzó padra vonatta, de így sem boldogulhatván, melyét kiszakasztatta, izzó tűzre tétette kegyetlensége áldozatját, mely nem sokára a' tömlőczben meg is holt 251 K. u. Seb. del Pionbo egy szép képen leábrázolta A. martyrságát.

AGATHOCLES, az ő világ legvitézebb szerencsehőse. Historiáját Diodorus és Justinus munkájiban olvashatni; kik; mivel különbféle kútfők szerint dolgoztak, főképen ifjusága történeteit különbözöleg adják elő. Atyja Carcinus, a' ki, számkivettétvén Rhegiumból, Thermában Siciliában lakozék, tartván álmainak és az oraculum abbeli jóvendülésének, hogy fija Siciliát szerencsétlenné teszi, beteljesedésétől, kitette az új szülöttet; de anyja titkon felneveltette azt. Carcinus, megbánván cselekedetét, 7 esztendő fuját magához vette, 's Syracusa városában, mellynek polgárai közé iktatta Timoleon, fazokasmesterségre adta. Egy Damas nevű syracusai vezér megkedvelé A. t szépsége miatt, 's kiemelé őt alacsony sorsából. Az ifju hős nem sokára ezredese (χιλιάρχης) lett egy seregnék.

Damas halála után ennek özvegyével egybekelt, 's ez által nagy gazdagsághoz jutott. Sosistratus uralkodása alatt kénytelen lévén elszökni, Tarentumba ment, de halála után ismét visszatért, kivitta az uralkodást, abban magát több ezer előkelő syracusai lakos meggyilkolása által megerősítette, 's Sicilia nagy részét hatalma alá hódította (317 K. e.). Hogy annál erősebb alapokra állítsa hatalmát, 's alattvalóji ne vesztegeljenek, a' Dionysiusok planuma szerint kirekeszteni igyekezett a' Carthagobelieket Siciliából. De megveretvén általok, midőn Syracusában ostromoltatnék, seregeinek egy részével Afrikába ment által. Itt négy évig többnyire szerencsésen harczolt. A' Siciliában támadt zendülések miatt kétszer kellett elhagynia seregeit; midőn másodsor visszatért Afrikába, katonái fel voltak lázadva fíja Archagathus ellen; A. a' nyarendő zsákmány ígérese által megnyugtatóta őket. De az ütközet szerencsétlen kimenetele után fíjait meggyilkolák a' katonák, 's a' vezértelen sereg a' Carthagobeliek részére állott. Ő maga Siciliában békét kötött 306, mely által ismét visszanyeré előbbi birtokát. Ennekutána többször Olaszországba ütött, 's megvervén a' Bruttiosokat, Crotont kiszákmányolta. Elte utolsó napjait házi visszavonások szomorgatták. A' thronust legifjabbik fíjának Agathoclesnek szánta, de e' miatt unokája Archagathus pártot ütött ellene, 's megölvén az koronaörököst, az ósz tyrannust is ennek kedveltje Moenon által kivégeztette a' világból. Ez megmérgezett fogvajójának segítségével történt meg; A. szája 's egész teste nem sokára rothadásnak eredt, 's még félig elevenen tétetett a' máglyára (*Scheiterhaufen*). Némellyek szerint 72, mások szerint 95 évet élt. Felesége Texena még férjének kimulta előtt 2 fíjával Egyiptomban keresett menedékhelyet. Agathoclesnek Siciliára és Alsó-Olaszországra volt befolyása vejére Pyrrhusra, Epirus királyára, jutott. A. a' vezér és uralkodó jeles tulajdonjával bírt, 's nagyra tartotta alacsony származását. Kegyetlenség, testi gyönyör 's kielégíthetetlen hirtvágyás voltak Nemesis eszközei, mellyek által A. a' tyrannusok uralkodása gyalázatos végének példájává lett.

AGATHODAEMON, (görög.) jó lelket jelent, melly a' Cacodaemonnak — gonosz léleknek — ellensége.

AGATHON, athenei költő, rig és szomorú játékaikról, (mellyek közül csak nevekről esmerünk néhányat) 's muzsikai talentumáról nevezetes. Mint tragicus költő egy olymp. játék alkalmával megkoronáztatott. Socrattal és Euripidessal barátságban élt. Ő volt az első, ki, elhagyván a' szokott utat, játékaik nem hősi regék szerint, hanem költött tárgyakból dolgozó ki.

AGAVE, plántanem a' liliaceák familiájából. Legnevezetesb faj az agave americana tövises levelekkel, mellyet az Europaiak aloënek neveznek. Középamerikában vadon terem, 's déli Európában már acclimatisálva van. Az éjszakai lennek és kendernek hasznos helykipótlója ott. Mexicó lakosai papírost és ingeket is készítettek abból, mikor a' Spanyolok Mexicót elfoglalták. Mexicóban, minekutána a' szívet belőle kivágták volna, levét fermentatióba hozzák, 's gyomorerősítésre használják. Egy ekkép tractált plántából 2—3 hónapalatt 2—3000 cubikhüvelyk lève (pulgue) folyik ki. A' plánta elhal ez által, de gyökerei új hajtásokat adnak. A' plánta erős levét virágzása előtt seborvosikép a' sebek tisztítására használják. A' levelek megfont és azután megszótt finom fonalaiból a' középtenger szigetein harisnyákat, kesztyűket és kendőket (zapparas) készítenek. A' levelekből csak a' finomabb szálakat huzogatják ki, 's nyers beszótt hus tajtékát öntik rájuk, megtisztítják azután 3—4 óra múlva 's beáztatják vízbe és olajba, hogy hajthatóbbak legyenek, épen mint a' mi finom fonójink tesznek éjszakon a' finom lennel.

A. B. P.

AGENDA. I. EGYHÁZI AGENDA.

AGENS, ügyviselő, a' ki másnak dolgát viszi. L. ÜGYVISELŐ ÉS KÖVET.

AGERIA, I. EGERIA.

AGESILAUS, Sparta királya, 390—360 K. e. Agis nevé bátyjának halála után Lysander emelte a' thronusra, 's őt későbbben attól megfosztani szándékozott; de A. jókor felfedezte a' gonosz planumot, 's Lysander célhoz nem juthatott. Segítségül szólíttatván a' ioniaiak által Artaxerxes ellen, Lysander halála után Ásiában kezdte dicső pályáját; megveré a' Persákat; de mivel Theba, Corinthus 'sat. Sparta ellen öszveszövetkeztenek, kénytelen volt ezek ellen indulni, 's itt, Thebaval új háboru litván ki, Pelopidással és Epaminondással, az akkori idők legnevezetesebb vezéreivel, szembe szállni; de okos intézetei által eltávoztatta az ütközetet, 's valamint ekkor, nem különben több esztendő múlva, mint 80 évü öreg, megszábadította a' várost, melly Epaminondas kezeiben volt már. Midőn utolsó harcza után, dicsőséggel és ajándékokkal halmozva, Egyiptomból visszatérne, a' libyai partokon, hol menedéket keresni kinszerítette a' szélvész, 84 eszt. korában megholt. A. kicsiny 's szembetűnetlen terméttü, de fenkeblü, igaz, feddellen erkölcsü, 's katonájitól majdnem imádatott fejedelem volt, noha a' virtust és igazságot gyakran feláldozta hujja 's baráti javának.

AGG KATONÁK, I. INVALIDUSOK.

AGGREGATUM, a' betűszámvetésben jelent kettőnél több + és — jegyek által öszvekapcsolt tagokból álló mennyiséget. — A' természettudományban a' testek külső öszvetételeit teszi (ekkor aggregatum az organismással áll ellenben). Igy háromféle aggregatuma (rakásozatja) van a' testeknek, kemény, híg és levegőforma, mellyeken a' testek a' melegmérésekkel által mehetnek.

AGINCOURT, I. SEROUX D' AGINCOURT.

AGIO, rápénz. A) Azon pénz, melly az egyik pénznemre befizetetik, midőn azon más pénznem becséréltetik. Ezen befizetés mennyisége attól függ, mennyire kelendő vagy mennyire kerestetik egyik vagy másik pénznem. B) Azon pénz, melly a' váltólevelre befizetetik, midőn ez valamelly pénznemért becséréltetik, valamelly külföldi kereskedői helyen, avagy megfordítva, ha a' váltó valamelly pénznemért becséréltetik. C) Azon pénz, melly a' bankópénzre befizetetik, midőn ez forgásban lévő vert pénzért becséréltetik. D) Előfizetett kamatok a' francia kereskedői helyeken, mellyek a' pénz bősége vagy száke által, melly az egyik vagy másik helyen uralkodik, meghatározatnak.

AGIOTAGE, a' mai időben az uzoráskodásnak becsületesebb neve. Innen agiotirozó olyan ember, a' ki a' kereskedői levelekkel és statusi papirosaival uzoráskodik, azaz, mindenféle titkos mesterségekhez 's eszközökhöz nyul, hogy az említett levelek, papirosok becsékben hol feljbb emelkedjenek, hol alább szálljanak, 's ő ebből bizonyos nyereséget húzhasson. Azon emberek mindenféle hamis híreket szottak elterjeszteni, a' papirosokat felvásárolják, a' tisztviselőket megvesztegetik, egyáltalában mindent elkövetnek, hogy céljaikban boldogulhassanak; de a' hol efféle uzoráskodás elhatalmazott, jele az ország, a' köz bizodalom 's a' kereskedelem betegségének. (Vö. UZSORI.) *Th.*

AGLAIA, Hesiodus szerint a' 3 Gratia egyike, Zevs és Eurynome leánya; mások szerint a' Gratiák anyja 's Vulcanus felesége. (L. GRATIÁK).

AGLAR, I. AQUILEJA.

AGNANO, Nápolytól nyugotra eső tó; szomszédságában van az ismeretes kutyabarlang, mellynek meleg üregéből fojtó kénkőgőz jő ki, és a' Sz. Januarius izzasztó ferdőji, mellyek a' bujáságból származó betegségek 's a' köszvény ellen igen hasznosak. Gimbernat ur ezen ferdőket, mellyeket ő másként rendelt el, új felfedezései által, mellyek a' betegek eletrőtlenedett electricitását ismét helyre állítják, még hiresebbekké tette, mint annakelőtte voltak. *L—ü.*

AGNES (Szent). A' kereszténység kemény üldöztetésének napjaiban, Dioeletianus alatt nyerte el a' szenvedés koronáját ez a' gyengekoru, de erős-

lelki szüz. Emlékét a' cath. anyaszentegyház Jan. 29. üli. Domenichino idealisálta képét, mely a' megöletés pillanatját mutatja. G. I.

AGNES, 1) III. Béla király felesége, (I. BÉLA III.); 2) III. András király felesége (I. ADRÁS III.); 3) III. István király felesége (I. ISTVÁN III.)

AGNES SOREL, VII. Károly francia király kedvese, 1409 nemes nemzetségből született, 's természet adta ajándékait annyira jelesen fejtegette ki, hogy korának tetszetesb asszonyai közé nem csak testi kecske, hanem észbeli műveltsége is tevő. Mint Lotharingiai Isabellának, az anjou hercegnének, tiszteletbeli dámája 1431 lépett ezen fejedelmnévére a' francia udvarnál elő. Szépsége elragadta az ifju királyt, 's hogy a' varához csatolhassa, a' királyt tiszteletbeli dámájává nevezte. Agnes többszöri ellenállás után engedett a' király indulatos szerelmének. Az Angolok ugy hírák akkor Franciaországnak felét, mint későbbben a' magyar földét a' Török, vini kelle a' francia birtok határának épen maradásáért, de az ámbár vitéz természetű VII. Károlyt, mostanra többszöri csapások sulya egészen tehetetlenségig nyomasztotta le. Egyedül Agnes Sorel tudta felverni hőselkűsége álmából. Salisbury angol vezér bekerítette Orleanst, e' város elestével oda Franciaország. „Fel, király, fel,“ így serkentette Károlyt a' szép, a' lelkes szerető, „bátorítsd neki a' Franciaát, hogy hazája, hogy házaad fenmaradjon, a' király mindennel tartozik népének.“ A' csaták szerencsés kimenetelei nevelék Agneshez hajlandóságát, a' ki azzal soha vissza nem élt, sőt 1442 Lochesbe vonult, hol Károly neki kastélyt építtette. Ezen kívül Bretagneban, Penthievre grófságnak ajándékozta meg; Berryben pedig Roche-Servière 's Issoudun uradalomnak, a' Marne partjain Beanté kastélynak tette birtokosnéjává, a' honnan magát Agnes *Lame de Beauté*nek nevezé. Öt esztendeig lakott itt, mind szoros őszveköttetésben ugyan a' királlyal, ki gyakran meglátogatta, míg 1449 a' királyné maga hitta megint az udvarhoz, nyilván kénytelen nemeslelkűségéből. Agnes megjelent, hanem onnan későbbben megint eltávozott, hogy a' király közelebb érhesse, *Masnalla-Belle* kastélyba költözöködvén. Itt 1450 történt hirtelen halála miatt azt gyaníták, mérget kelle nyelnie. Lochesben temeték el a' káptalan templomában, hol sírja 1792 még látható volt. Három leánya maradt. D. C.

AGNESI (Maria Gaëtana), 1718 szül. Milanóban. Ritka ékessége nemének. Atyja, Pedro di Agnesi, montevegliai adózó jóság örököse volt. Már 9 esztendőskorában nem csak igen jól beszélt deákul, hanem egy ezen nyelven tartott beszédjében azt igyekezett megmutatni, hogy a' régi nyelvek tudása nélkül az asszonyi nének sem kellene elleni. Ezen beszédje Milanóban ki is jött 1727. 11-dik évében, mondják, épen olly folyvást beszélt görögül is, mint anyanyelvén. Igy haladott hasonlóan a' keleti nyelvek magáévá tételében ugy annyira, hogy járkáló polyglottának nevezgeték. E' mellett geometriát és vizsgálódó philosophiát is űzött. A' leánynak tudományokhoz hajlandóságát atyja házához tudósok némellykori egybegyűjtése által táplálta, ezeknek elejébe Maria philosophiai tételeket adott 's azokat védelmezte. Előülő de Brosses Olaszországról irt leveleiben azt bizonyolja, hogy valami kedvesbet lehetetlen gondolni ezen a' maga idejében legszebb 's legtudósabb leánnyal mulatásnál. 20-dik esztendőskorában, mintha ráunt volna tudós vetélkedő gyakorlásaira, de atyja nem tartóztathatta magát, világ elejébe bocsátá leányának néha néha védett tételeit. Egész negyedrért kötet vált belőlök. Ezolta annyira egyedül a' mathesisben élt, hogy nem csak a' kupszeletekről irt értekezést, mellyet azok, kik kéziratban látták, nem tudtak eléggé dicsérni, hanem 30-dik évében az analysis kezdeményeiről is ada ki munkát, 's olly jót, hogy azt Euler irásaihoz legjobb bevezetésnek tarták, Colson cambridgei professor pedig 1801 angolra fordította, sőt ezért 32-dik esztendejében ellenvetés nélkül a' bolognai universitaskoz mathematica rendszerénti professzrává neveztetett. Aazonlan e' tudományteli

mely elmerülése által, ugy látszik, az élet vidám felfogása benne besetült, minden társalkodásról lemondott, 's a' kék apáczák sanyar szerzetébe ment. Ott is volt meg 1799, 81 eszt. korában. Testvére Maria Theresia több cantatét 's 3 operát „Sofonisbe,“ „Ciro in Armenia,“ 's „Nitocri,“ tett igen kedves muzsikára. D. G.

AGNETHLER (Mihály), szül. Szebenben Erdélyországban 1729. A' theológiát, melyre száma volt, születése helyén tanulta. Ebbeli esmereteit tökéletesíté Halléban, hova 1742 ment, de itt azon kívül a' philosophiában, mathesisben és historiában is nagy előmeneteleket tett 's magát dícséretesen megesmerteté. Gyengélkedő egészsége megkedvelteté vele az orvostudományt is, 's megtanulván ezt, 1751 orvosdoctorrá lett. Széles tudománya s zembé tünvén, a' helmstaedti academia curatoirai által ugyan azon esztendőben az ékesszólás, pöesis és régiség professorává tétetett, de alig viselheté esztendeig ezen hivatalt, mivel lassu elszáradás, melyben már darab idő olta szenvedett, életének véget vetett. Felette a' nagyítszeteletü Carpozot tarta dícsérő halotti beszédet az academiái senetus rendeléséből. Német és deák nyelven irt munkájának száma 15-re megy, melyeknek nagy része pénztudományt tárgyz. Ujra kiadá a' többek közt Linné „Systema naturae“-ját és Blancard orvosi lexiconját.

A. Balogh Pál.

AGNITIO, anagnorisis, a' színjátékban a' ráesmerés vagy felfedezés jelente, melyben a' játszó személyek az eddig előttök esmeretlen környúlásokat, melyekből szerencséjük vagy bal sorsok következett, kitudják. A' tragoedia olly fontos részének tartá Aristoteles az agnitiot, hogy annak külön szakaszt ada poëticájában, mely előhozása különbféle módjairól értekezik. Mindazáltal feltételetlenül nem szükséges. (Aristoteles egyszerűnek mondja a' tragoediai költeményt, ha a' szerencseváltozás váratlan eset 's agnitio nélkül történik; szövedékesnek ellenben, ha egyike vagy másika, avagy mind a' kettő együtt eszközzi.) Ezen tragoediai emelő szernek hatása a' meglepésen alapul, de nem annyira a' néző meglepetésén, mint azon érzenen, m llyet a' meglepetett játszó személyek állapotjában való részvétel gerjeszt benne. Ezen részvétel kisebbedik vagy egészen elenyészik, ha a' néző készülletlenül lepetik meg, 's illyenkor az agnitio többnyire messze esik céljától.

AGNOËTÁK I. MONOPHYSITÁK.

AGNUS DEI (Istennek báránya), 1) latán imádság, mely a' mise alatt mondatik, 's ezen szókon Agnus Dei kezdődik; 2) gömbölyü viaszdarab, melyre az Isten bárányának képe a' győzedelmi zászlóval, vagy a' Sz. Jánosé és az évszám a' pápa nevével együtt ki van nyomva. Ezenként Zöld-Csötörtökön számos illyen képeket szokott vala a' pápa megszentelni, 's az idegenek és mások között, kikhez hajlandósággal viseltetett, kiosztani. Ezen viaszdaraboknak csodatévő erőt tulajdonítottak.

AGON, minden küzdés, melyben kettő egymást felülmulni törekszik, honnan agonia, HALÁLLALKÜZDÉS (l. e.). Különösen a' Görögök versenyjátékai viselték az agones nevet, melyek bizonyos innepek alkalmával tartattak, hol a' küzdésben, vívásban, muzsikában, költésben, tánczban 'sat. versenyeztek egymással. Voltak azon versenyjátékoknak bírái is, kik agonarcháknak nevezettek, 's a' kiknek kötelességekben állott, a' törvényekre és szokásokra felvigyázní, a' támadt visszavonásokat elintézni, 's a' jutalmakat a' nyerteseknek itélni. Legnevezetesebbek voltak az olympiai, pythiai, nemacai és isthmusi versenyjátékok.

AGOSTA, 1) sicilii város a' Val di Noto-ban, 15,000 lak.; 2) dalmatiai sziget Ragusa mellett; 3) Ágosta l. AUGSBURG.

ÁGOSTAI VALLÁSTÉTEL I. AUGSBURGÍ VALLÁSTÉTEL.

ÁGOSTON (Szent), egy a' leghiresebb egyházi tanítók közül, szül. Afrikának Tagaste városában Nov. 13. 354. Eletét maga különös könyvben irta le, melyet „Confessiones“ v. is „Vallomásoknak“ nevezett. Szüleji tudományokra szánták, de a' komolyabbakban keves örömet lelé,

's csak azokkal foglalatoskodott, melyek a' szívet leginkább érdeklik. Midőn Carthagóban tudományait folytatná, 16 évében az asszonyokhoz való nagy hajlandósága sok kicsapongásokra ragadta, míg végre a' szerelem csak egyhez csatolá, kinek hűségében 15 esztendőt töltött. Később Cicerónak egy már elveszett könyve „*Hortensius*“ a' bölcsesség szeretetét gyújtá fel benne; nagy gyönyörűséggel olvasá a' hajdankor derék munkáját, csak azt fájlalván, hogy Krisztusról, kinek nevét már anyjától 's később mint catechumenus számtalanszor hallá, épen nem tesznek emlékezetet; a' Manichaeusok közé méne tehát, de 9 év múlva, látván, hogy itt sem juthat el a' valódi bölcseségre, ismét elhagyá őket. Most Afrikából Romába, majd Mailandba költözött, hogy az ékesszólás tanítását általvegye. Ekkor Ambrosius vala itt a' püspök, híres szónoki tehetségeiről, kit Ágoston is gyakran 's örömmel hallgatott. Először ugyan csak szépségét becsülé beszédjeinek, de nem sokára az igazságot is általlátá benne. Majd Sz. Pál leveleinek olvasásához fogott, melyek gondolkozása 's élete módját egészen megváltoztatták; elhagyván tehát kedvelt ágyasát, 's lemondván tanítószékéről, magányosságba költözött, hogy a' keresztiségre magát készítené, melyet mind ő, mind fija Adeodatus Ambrustól vettek fel 387. Visszatérvén Afrikába, jóságait szegények között osztá ki, csak annyit tartván meg, hogy mértékletesen élhessen; és jámborságáról úgy elhiresedett, hogy a' nép Valernek, Hippon előregedett püspökének, őt ajánlaná, kit magának segédül felszentelne, ékes beszédjei és lelkes oktatásai aggodalomba ejték az élemedett püspököt, nehogy más megye kormányára emeltessék, maga következőjévé választotta tehát, a' mit a' carthagoi primas, Ágostonnak minden ellenkezése mellett is, jóvá hagyott; így szálott reá 393 a' megüresült hipponi püspökség. Pelagianus (i. PELAGIANUSOK) a' szabad akarat, a' malaszt (kegyelem) és a' praedestinatio felett kezdett újításait megczáfolá, tanítván egyszersmind, hogy az isteni MALASZT (Vö. e.) valamint a' hit kezdetére, ugy a' végső állhatatosságra is szükséges. Megholt Aug. 23. 430, midőn a' Vandalusok Hippont már ostromolnák. Hogy némelly egyházi atyák őt a' tudományban és a' nyelvek esmeretében felülhaladták, kétségen kívül vagon, de egy sem volt, ki az emberi szívet érdekelni és a' vallásra ébreszteni jobban tudta volna. Ennél fogva a' festők jelképül neki lángoló szívet tulajdonitanak. Hogy Á. papjait az együttélésre szoritotta; hogy a' fenálló szerzeteseknek nagy kedvelője volt; hogy több klastromokat állított, és nekik, mint éljenek, többször tanácsot adott: írásaiból nyilvánosságos; de hogy különös és elébb nem esmert rendet alkotott volna, állítani épen nem lehet. Mind e' mellett is azonban Á. nevét kanonokok, remeték, sőt apácák is ruházták magokra. De az elsőeknek eredetét a' 12 száz. felül nem igen lehet vinni, és Sz. Á. ról talán csak azért neveztettek, hogy megkülönböztessenek azoktól, kik örökségeket és vagyonjaikat tulajdonul megtartották. Regulájok Sz. Á. 109. v. is a' Benedictinusok kiadásaként 211 levele szerent; (melyet az apácákhoz irt), vagon elintézve. Pázmán Péter Magyarorszában csak négy prépostságokat emerté, hanem hogy többeket is birtak; épen nem kételkedik. Sz. Á. remetéjének szerzetét pedig tulajdonképen 1256 eszt. kell tenni, midőn IV. Sándor parancsolatjára a' sokféle remeték előljáróji egybegyülvén, közönséges előljárót választottak, és Sz. Á. reguláját (a' fen említett levelek szerent), melyet már IV. Innocentius az olaszországi remeték közt terjeszteni iparkodott, elfogadták. Hazánkban a' remeték egyesületeit IV. Kelemennek parancsolatja 1266 kapesolta Sz. Á. remetéjéhez. E' szerzetet V. Pius 1567 a' koldulók sorába a' Carmeliták után helyeztette. Öltözetek fekete. A' reformatio előtt némellyek szerent 2000 férjfi- és 300 apácaklastromot birtak, de azolta felette megfogytak, ámbar Olasz-, Spanyol- és Franciaországban még sokáig fentarták tekinteteket, főképen a' Meztitlábaskak a' 12 száz. elején 42 provinciát számláltak; de most csak Amerikában, Portugal-, Spanyol- és Olaszországban

's az austriai birodalomban találhatni őket. 1817 pedig néhány apáczáji Parisban is telepedtek le a' leánygyermekok oktatására. G. I.

AGRAM, I. ZAGRÁB.

AGRARIAE LEGES. Szomszédjainak meggyőzése által a' romai köztársaság sok szántóföldeket birt, melyeknek hasznonyét végett a' polgárok közt fel kellett volna osztatniok, hanem többnyire csak az előkelőknek és gazdagabbaknak kezeibe kerültek, 's így ezek uralkodását megerősíteni segítették. A' kormányozásba csuszott hibák megörvoslása tehát szükségképen azon javallattal volt öszvekapcsolva, hogy a' szántófölddel egyirányosban 's törvényesebben osztassanak fel; de az arisztokraták részéről a' javallat mindenkor leghevesebben ellenkezésre talált, és p. o. a' két GRACHUSNAK (I. e.) életébe került.

AGRICOLA, (Cnej. Jul.) Vespasianus császár alatt romai consul és helytartó Britanniában, melyet a' 70-ik év körül Kr. ut. egészen Roma hatalma alá hajtott, jeles polgári tiszt és hadi vezér. Életéről is jeles a' veje Tacitus készítette életírása, melyet Laharpe az életírók kétségbeesésének nevez, és még egy életíró sem érhetett el.

AGRIONIA, inep neve, melyet Boeotiában asszonyok tartának éjjel Bacchus tiszteletére, ki Agrios melléknevet is viselt. Ezen inepet vendégség fejezte be, mellynek végével rejtett szókat adogatának fel egymásnak a' jelenlévők; innen Agrioniák, talányok, charadék és loge-gryphusok gyűjteményei.

AGRIPPA, (Marc. Vipsanius), alacsony születésű, hanem elméje által csak hamar nagy méltóságra emelkedett Romai, Augustus császárnak veje és két ízben consultársa. Azon elválasztó nagy tengeri ütközetekben Sext. Pompejus ellen a' siciliai tengeren, és Antonius ellen Actium mellett ő vezérelte Augustus hajósseregét. Hasonló szerencsével vezérkedett Hispaniában, Galliában, Dalmatiában, Pannoniában és a' fekete tengernél. Mint tanácsosa és barátja Augustusnak mind ezen császár, mind a' romai birodalom iránt nagy érdemeket szerzett magának. Ünhasznát nem vadászó, jámbor és a' művészséget kedvelő férjfin volt, kinek Roma egy éb ékesítésekén kívül három jeles vízesatornát köszönt. (L. AUGUSTUS).

AGRIPPINA, 1) Felesége Tiberius császárnak, kitől Tiberius, ámbar nagyon szerette, elvált, hogy Augustus leányát Juliát, Agrippa özvegyét, kellett elvennie. Agrippina ezután Asinius Galussal lépett házasságra, kit az Agrippinát folyvást kedvelte Tiberius örökös fogságra kárhoztatott. 2) Leánya M. Vipsan. Agrippának Juliától, Augustus leányától, C. Germanicus hitvese, nagylelkű és erényekkel díszeskedő asszony. Férjét minden táborozásaiban híven követte, és Tiberius által bérelt gyilkosait törvénybe idézte. Tiberius gyűlölvén őt erényéért 's a' nép hozzaragaszkodásáért, Gaudataria szigetébe számkivetette, hol önkényes vagy erőszakos éhhalálással mult ki. 3) Leánya az elebbeninek, született Coloniaiában, melyet megnagyobbíttatván, Colonia Agrippinae-nak nevezett. Domicius Ahenobarbustól szülte Nerót, kit, hogy a' császárságra emelhesen, magát második férje holta után feleségül Claudius császárnak, atyja testvérének, nyakára kötötte, fíját pedig Claudiusnak már más-sal eljegyzett leányával háziasította öszve. Nagyeszű 's kivált az ország dolgában jártas, de mellette uralkodni vágyó, ravasz és kicsapó asszony volt. Fija Nero, thronusra lépte után, mivel a' köz dolgokba avatkozott asszony csak hamar terhére lön, megölette.

AGTELEK, é. sz. 48° 28', k. h. 38° 11' alatt, Gümör vármegye putnoki járásában, a' csellényi hegy keletéjszaki sarkában, Torna széle felé fekvő, magában csekély magyar falu, 85 házzal, egy reform. templommal és 575 lakossal bir. De nevezetes ezen hely azon csepkövi barlangról, a' melly valami 500 lépésnyire ide meredik mészkősziklába nyílik, és leginkább azon hórez alatt elterjed, melly a' Sajó és Bodva völgye felé osztja az esőviz lefolytát. A' barlang számtalan csudaképen alkotott nagyobb kisebb üregeket, boltozatokat, osztályokat, dom-

bokat, völgyeket, csepkből eredett szobrokat, oszlopokat, több patakot, kutakat, tavakat, 's több effélet foglal magában. Nem csak régi emberlakásnak nyomai, (csontvázak, szerszámok, rongyok, kerekvágások), hanem többféle omladásoknak, süllyedéseknek és egyéb régenten történt nagyobb változásoknak jelei is találkoznak itten. Azért is ezen már régen híres barlangot mind honi, mind külföldi tudósok megvizsgálván, bőven le is irták, főképen *Raisz Keresztely*, 1801 végbe vitt kimérése után, azt nagy szorgalommal készült rajzolatban adta elő. De mind azok csak a' barlang kisebb részét esmertették meg velünk, t. i. a' bejárástól 850 ölnyire, a' hol a' további menetet egy temérdek kőhalom, az egész üreget elfoglalván, a' melly most *Vaskapunak* nevezetik, akkor hátráltatta; míg 1825 *Vass Imre*, Gömör vármegyének földmérője, itt is olyan nyílásokat kifürkészett, a' mellyeken veszedelmes voltok miatt csak állandó ügyvel bajjal és elmés munkássággal keresztül hatván, sokkal nagyobb üregekre és boltozatokra talált, mint a' millyenek eddig tudva voltak. Az eddig esmert része a' barlangnak nyílásától kezdve a' Vaskapuig, hosszában folyvást mérve, teszen 850 ölet; az újonnan felfedezett főágnaak hossza pedig 2211 öltre és 4 lábtra terjed. Ugy az egész főágnak hossza 3061 ölet tévén, és az oldalágaknak kimért hosszúsága mind együtve számítva 1127 öltre terjedvén, ezen földalatti boltozatnak egész ürege 4194 ölet avagy egy geographiai mértföldnél többet foglal el. Ehhez képest nagyságára nézve sokkal felülhaladja mind a' Harczhegyenlévő *Baumann üregét*, a' melly csak 758 lábtra hosszában kanyarodik, mind az antiparusi és egyéb híres barlangot; de nagyon hasonlít alkotására nézve is a' *bredewindi* barlanghoz Bajorországban. A' neve *Baradla*, nem a' pára (gőz) szótól eredhet, mint némellyek állítják; hanem a' *barátlak* (remete lakása) nevezetének megkurtiott kiejtése, minthogy a' köz népnél még fenálló rege szerint remetek lak-ták valaha ezen tájékat.

S—s.

ÁGYAG, egy igen elterjedett, többnyire szürke, de egyéb színben is előforduló, regulátlan alaku, földtörésű, kisebb nagyobb mértékben kövér tapintású ércz, melly a' vizet kíváncsisan elissza, az égetés által megkeményedik, 's ha benne sok mész és vas van, erős tűzben megolvad. Állatószelei kovakő, agyagföld, viz 's rendszerint keves mész, vasmész és sósavanyu öszveköttetés nyomai. (Vö. FAZOKSINÁLÁS.) *A. B. P.*

ÁGYASSÁG, I. **CONCUBINATUS**.

ÁGYAZAT. A' várakban és harczgátokban, hogy az ágyuk meg nem rendíthető izmos, be nem horpadó alapon álljanak, öszvegyengetett gerendák- vagy fahasítványokból, szükség esetében deszkákból is, készült lapra állítatnak, és ez ágyazatnak nevezetik. Gyakran azon fekvést is, a' mellyre valamit rakunk vagy építünk, ágyazatnak mondjuk, p. o. a' vízépitésben a' zsilip alapfekvését.

K. K.

ÁGYU, érczből öntött nehéz lövő szerszám mellyből régenten ön, most vas vagy kő tekét szoktak a' puskapor ereje által messze löni. Az ágyu első belső ürességét ágyuüregnek, a' cső hátulsó izmosabb részét ágyufeneknek, ennek gömbölyű csucsát ágyugömbnek, a' nyílást, mellyen által az ágyuüregbe hat a' porláng, gyújtólyuknak, a' bádog vagy fa tölcserít, melly gyújtó porral megtöltve a' gyújtólyukban áll, gyújtócsőnek nevezik, azon izmos vas pántokkal megerősített kétkerekű fa alkotmánynak pedig, mellyen az ágyucső nyugszik, ágyutalp a' neve. Ha az ágyut tovább akarjuk vonatni, akkor azt a' kisebb kerekű agyupöröczkhöz ragasztjuk; innen származik: az ágyut felpöröczkölni és lepöröczkölni. A' por meggyújtása botra tekert kanóc által történik. Az ágyu hossza az ágyuöböl mekkoraságához nagyon szabva. — Az ókorban ágyuk nem voltak. Az első ágyuk vászonnal beborított, vas abroncsokkal megerősített facsókból voltak csinálva, még utóbb a' 14-ik század középé táján ezin- és rézgyelegekből kezdték az öntést. Sokan a' Chinaiakat tartják az ágyuk feltalálóinak;

azok szerint már 80 eszt. K. u. készítettek ágyukat. A' Chinalaktól tanulták a' Saracenek; egy Heliopolisból elszökött Callinicus nevű mivész 670 közlöt Pagonatus Constantinus görög császárral ezen mesterséget. Mások szerint az 1280 eszt. megholt regensburgi püspök Albert volt az ágyu feltalálója. Többen Schwartz Bertalant, a' puskapor feltalálóját, tartják annak. A' franciaia számoló főkamarában találató irományok szerint Franciaországban már 1338 az ugy nevezett bombardák használatban voltak. Sokan azt is állítják, hogy Salamon királyunk 1073 Nándor-Fejérvárat ágyukkal lövette. Ezen egymással ellenkező tudósításokból kitetszik, hogy az ágyu feltalálásának ideje még nincs elegendőleg meghatározva; annyi azonban még is bizonyos, hogy valóságos használatja a' 14-ik század közepén lett esmeretessé. Az Angsburgiak 1370 már öntött ágyukból löttek; a' 15-ik század kezdetén pedig Europa minden tartományában, Oroszországot kivéven, hol csak 1475 kezdették az öntést, már öntött ágyukat tudunk. Azon bór ágyuk, mellyeket a' Svédek a' harmincz eszt. haboruban használtak, fa vagy réz csövel voltak megbélelve, kívül pedig vas abroncsokkal körültekergetve. Tüzes tekéket ágyuból a' várakba lökni brandenburgi hadvezér Weiler kezdett a' 16-ik század elején. K. K.

ÁGYUSAJKA, olyan kisebb tengeri hajó, mellynek elején egy 24 ft. ágyu áll. A' tengeri csatában nagy kárt okozhat az ellenségnek, mivel keskeny elejét ennek hajóji ellen fordítván, a' lövéseket kikerülheti; vagy pedig, lapos alkotású lévén, olly csekély vízben elvonhatja magát, hol a' mélyen uszó nagy hajó bátorsággal hozzá nem férhet. K. K.

ÁGYUT BESZEGEZNI. Ha az ellenség ágyujit elfoglaljuk, de azokat magunkkal el nem vihetjük, vagy attól tartunk, hogy az ellenség azokat visszafoglalhatja, akkor, hogy többé hasznokat ne vehesse, gyujtó lyukaikat beszegezük; vagy ha tulajdon ágyujink már veszélyben fognak, 's megmentésekre módot nem találunk, akkor gyujtó lyukaikba vas szeget kell vernünk; így ha az ellenség kezébe kerülének is, hasznokat nem veheti. K. K.

ÁGYUT RONTANI annyit tesz, mint az ellenség ágyutalpaít vagy kerekeit ágyulövésekkel öszvertördelni, 's így azokat haszonvetetlenekké tenni. Magannál tökéletesebb foganattal ronthassuk az ellenség ágyujit, szükség magunkat ágyurontó batteriákba állítani. (I. BATTERIA.) Hogy pedig ágyujinkat az elrontástól megoltalmazzuk, szükség azokat a' mezsei csatában GÁTKOSARAK (I. e.) megé helyezettetni. K. K.

ÁGYVELŐ, az állati test legnemésb része, melly az embernél a' tökéletesség legmagasb fokára emelkedik. Az életmives testnek egy része sincs, melly olly finom massáju, olly csudálatos alkatású 's olly mesés functióju volna, mint ez. Már a' természet is ezen magas rendeltetésű testrészt gondosan felfegyverkezteté minden külső erőszak ellen, olly csont tokba helyezettvén azt, melly ezen czélnak teljesen megfelel, 's az agyvelőt egészen bezárja. A' kaponya alsó részén vannak azon barlangocskák, mellyekben az érzés organumai fekszenek, 's honnan a' csontok közt lévő nyílásokon vezetettek az idegek által az érzés ülő helyébe a' felvett benyomások. A' kaponyán kívül háromféle hártya vagy kér közt fekszik az agyvelő. Mindjárt az agyvelő felületét a' lágy vagy edényes kér (*pia mater*) vonja be; ezt követik a' pókhálós kér (*arachnoidea*) és a' kemény kér (*dura mater*). Az első az edényes, a' másik a' savós, az utolsó pedig a' rostos hártyaik characterével bír. Az első a' barázdákba mindenütt leereszkedik, 's így az agyvelő egész felületét beborítja és vérrel tartja, a' helyett hogy a' két másik kér a' barázdák tetején megy el. A' két első a' vérmunkásságnak 's lelki életnek életmives öszveköttetését eszközöli, honnan állapotjuk nagy befolyással van az ész 's phantasia állapotjára; az utolsó részént az agyvelőt őrzi 's korlátolja, részént a' kaponya tápláló edényeit vezeti. Ha ezen borékok elhárítatnak az agyvelőről, azonnal annak véredényekkel rakott 's barázdákkal teljes felülete tűnik szembe. Ezek

a' barázdák ollyforma tekintetet mutatnak tekervényeiknél fogva, mint a' has belei. Mennél tökéleteseb valamelly állat, annál nagyobb számuak 's mélyebbek azok, 's ennél fogva annál nagyobb az agyvelő felülete. Az agyvelő két egyforma félből áll, melyek közt symmetria uralkodik, 's ez nem csak a' nagyobb, hanem a' kisebb részeket is illeti, ámbár ezek egyszerűeknek látszanak lenni. Különös, hogy a' felsőbb classisu állatokban ezen symmetria nem tökéletes valaminthogy általjában a' symmetria a' tökéletlenebb formákra látszik tartozni, 's az emberi testben egyik fél oldal a' másikhoz nem olly hasonló, mint a' majmoknál 's más alsóbb fokon álló állatoknál. Az agyvelő főrészei ezek: a' nagy agyvelő (*cerebrum*), mely a' kaponya nagy részét betölti, 's két tojásdad hemisphaeriumra oszlik; a' kis agyvelő (*cerebellum*), mely amannak hátulós része alatt fekszik; a' Varol hidja vagy az agyvelő csomókja, mely a' kis agyvelő előtt fekszik; 's a' meghosszult velő (*medulla oblongata*), mely az egész agyvelőt a' gerénczvelővel öszveköti. Az agyvelő két fősubstantiából áll: az egyik szürke, a' másik fejer; amaz héj módjára veszi körül ezt, mely szoros értelemben az agy velejének neveztetik; amaz véredényekkel gazdag 's tőlök vereslik, honnan elevebb életmunkássággal bir, mint ez, 's nagyobb benne a' gyuladásokra, genyetségesedésekre, puhulásokra, vérzésekre 's t. effélékre való hajlandóság. Ezen két substantia közt, mely az agyvelő minden részében feltaláltatik, ugy látszik, polaris feszülés van, a' mi szükséges az agyvelői munkásság tökéletesítésére. Mennél inkább ki van ezen különbség fejtödve, annál erősb, elevebb az agyvelői munkásság, innen mennél tökéleteseb az állat, annál erősb ezen két substantia közt az ellentét. Az embyóban nem lehet ezen különbséget észre venni egész a' nyolczadik hónapig, akkor kezdődik az először a' kis agyvelőben, későbbben a' meghosszult velőben, majd a' csikos dombokban 's agyvelőszárakban jobban jobban kitünni. A' lelki betegségekben is kisebb ezen két substantia közt a' különbség. Az agyvelő közepében többféle barlangok vannak, melyekbe az edényes kér is leereszkedik, 's azokat bevonja. A' beteges állapotban ezen hártványkigőzőlő edényei több vagy kevesebb folyammal töltik meg ezen barlangokat, sőt a' fejbéli vízkórságban annyira megtelnek azok vízzel, 's az agyvelő annyira kiterjeszkedik, hogy annak tetején a' barázdák csaknem mind eltűnnek. Magendie azt állítja (*Journal de physiol.* 1828 T. VIII. p. 211), hogy az agy- és hátgerénczvelőt az egészséges állapotban is bizonyos folyósság öntözi, mely körülbelül 3 unciát tesz, de többet az asszonyoknál, 's még többet az öregeknél, kiknél kevesebb a' vér massája. Az idiotáknál 's gyengeelmü öregeknél néha 6—7 unciányit is talált részszerént az agyvelő felületén, részszerént annak üregeiben. A' bolondoknál is sokszor betölti 's kiterjeszti ez az agyvelő gyomrait. Herckenrath és Rudolphi tagadják azonban, hogy ezekben az egészséges állapotban is víz legyen. Sömmering ezen folyósságban kereste a' lélek ülő helyét, azt mondván, hogy az idegek munkálkodása által ezen folyósság állat részei megváltoznak, 's innen magyarázta a' lélekre tett benyomásokat. Az agyvelő előszámált részei közt legnagyobb figyelmet érdemel a' gerénczes állatoknál a' meghosszult velő, mely a' hátgerénczvelőt az agyvelővel (az alsóbb rangu életet a' felsőbbel) öszveköti. Ez az agyvelői vagy is lelki élet alapja, mely a' lelki életet a' többi élettal öszveköti, melyben még az irritabilitas és plasticitas uralkodnak, 's melyben még az, mi kifejlésében mint észrevétel, eszmélet és akarat fejtődik majd ki, mint köz érzés és eszmélet nélkül való vak ösztön szunnyadozik. Mint az agy- ugy a' meghosszult velő is, mely amannak felhágó gyökereit rejti magában, két félből áll, 's mindenik fél a' gerénczvelő öt nyalábján kívül, három uj nyalábkából, melyek különb-különbféle tulajdonságokkal birnak, mint dr. Meyranx tapasztalati mutatják. Legnagyobb jelentésűek ezek közt az u. n. olajbogyónyalábok, melyek csak a' szoptató állatoknál jönnek elő,

's az embernél érik el legnagyobb kifejléseket. A' négy- és látdombok leglétalaposabb része ezekből ered; azonban, azonkívül hogy a' legtisztább érzékidegnek, a' látidegnek középponti vége különösen ezekben rejtezik, keveset tudunk azoknak való jelentéséről. Már Legallois megmutatá, hogy a' lehelés nem függ általjában az agyvelőtől, hanem a' meghosszult velőnek egy kis helyétől, a' nyakszirtlyuk mellett, a' 8-dik pár ideg eredete felé; a' későbbi tapasztalatok, különösen Flourens legujabb vizsgálódási pedig kétség kívül valóvá tették, hogy ezen rész a' lehelés mechanizmusának létalapos és eredeti organuma, melyet csak keresztül kell vágni, hogy a' lehelés egyszerre megszűnjék. (I. *Magendie Analyse des trav. de l'Acad. des sc. 1828*) Azonban csak a' halaknál ez kizáró organuma a' lehelésnek, az állatok többi classisainál több vagy kevesebb befolyása van abba a' gerénczvelőnek is. Mennél lejjebb szálunk a' felsőbb classisokról az alsóbbakra, annál inkább felszabadul a' gerénczvelő a' lehelés mozgásiba való részvételtől; ellenben megfordítva, annál inkább igyekszik mind azt magába egyesíteni, a' mi ezen mozgásokat eszközli, mind addig, míg a' halaknál ezen két velő létalapos és eredeti funkciójai teljesen elválnak egymástól, egyik nem tesz egyebet a' helybőlmozdulás, másik a' lehelés mozgásinál. A' meghosszult velőben van a' tizedik ideg középponti vége is, honnan itt van azon hely, hol a' gyomor 's más hasbéli organumok az agyvelőre munkálkodnak. A' meghosszult velő megsértésére csaknem olly jelenetek állnak elő, mint a' kis agyvelő 's Varol hidjának megsértésére, t. i. az egyirányúság elvesztése, öszverogyás, a' megsértett oldalra fordulás, labak megbénulása 'sat. Különös befolyások van ezen rész nyalábkájinak a' szemek állására is, a' mi onnan van, mivel nagyrészt innen veszi eredetét a' patheticus ideg, melly Bell szerint a' ferde szemizmokat idegekkel tartja. A' mi a' meghosszult velő létalapos részének meghatározását illeti, Flourens tapasztalatiból ki jő, hogy a' 8-ik pár eredete alatt metszvéen azt keresztül, a' derék és fő minden lehelési mozgási azonnal megszűnnek. Ezen pontban lakik Flourens szerint a' lehelésre szükséges mozgás principiuma; ide teszi ő az életiség közönséges principiumát is, 's az idegrendszer életi- és középpontjának nevezi. Ha ezen ponton három 's több lineával alább esik a' keresztülmetszés, akkor meghal a' geréncz, de él az agyvelő; ha a' 8-dik páron felül esik a' metszés, az meghöli a' fejbelt (*encephale*), élni hagyja a' gerénczvelőt. Legközelebb Despiney, egy franczia orvos, azt állítja, hogy az ebdüh a' meghosszult velő megsértésében áll, mit macskákon, kutyákon, disznókon 's embereken tett számtalan tapasztalásával erősít. A' nyavalya legmagasb lépcsőjén olly lágy a' meghosszult velő, mint a' tejfel. Egyébiránt a' meghosszult velőt ugy kell tekinteni, mint az egész agyvelő köz törzsökét, vagy is azon részt, melly az agyvelő gyökereit magában rejti. Hátszó nyalábkájiból, az u. n. kötelképü testekből sugázzik ki a' kis agyvelő, melly mintegy előképe a' nagy agyvelőnek, 's melly, mint magasb kifejlődés, a' magasb rendü állatknál 's érettebb életkorban mind inkább inkább túlhaladja a' meghosszult velőt, a' kifejlődésben. A' kis agyvelő alkotja tulajdon különösségekkel bir. Felülete barnaveres színü 's tekervényei hárántmenésü vonásokból állanak. A' szürke substantia, melly itt sokkal több véredényekkel bővelkedik, lemezenként ereszkedik le a' fejer substantiába, melly ennél fogva, ha az ember a' kis agyvelőt vizirányosan ketté vágja, nememü fát ábrázol, mellynek ágai középben egy törzsökké formálódnak, 's mellyet élet fájának neveznek. A' kis agyvelő kettős substantiájának egymáshoz való viszonyaiban az állatok különb-különbféle classisaiban véghetetlen különbség uralkodik. Willis, ama fényes elméjü angol physiologus, a' kis agyvelőt a' muzsika organumának tartotta. Ezen vélekedésre senki sem ügyelt mind addig, míg Geoffroy St. Hilaire, az emberi csudák híres leirója, a' természetnek épen ezen eltévedésiből, annak nem helytelen voltát

megmutatá. (*Le Globe Oct.* 1827). Azt mondja ugyan is, hogy az egy testtel, de kettős agyvelővel bíró csudának (*polyops*) érzékorganumai az arczon kettősök, két orra, négy szeme, két szája, két nyelve, de csupán csak egyetlenegy kis agyveleje, 's nincsen csak egy lénynek való vagy is csak egy pár füle. Ellenben a' kettőstestű, de csak egyetlenegy agyveleji csudának (*eynotus*) csak egy arca van, de két kis agyveleje és két pár füle. Ezen nevezetes esetekben tehát kettős nagy agyvelővel kettősök az arcz részei, kettős kis agyvelővel kettősök a' fül részei is és megfordítva. Ha tehát ezen esetekből azt lehet következtetni, hogy mikor nincsen kis agyvelő, vagy mikor egyes vagy kettős, fülek is vagy nincsenek, vagy egy vagy két pár van, 's viszont ha fülek nincsenek, vagy különböző számuak, kis agyvelő is a' szerént vagy nincsen, vagy részeinek számában különbözik: méltán lehet állítani Willissel, hogy a' kis agyvelő a' hallás életművének funkciójába igen nagy befolyással van, vagy is a' muzsika organuma, noha Geoffroy épen nem állítja, hogy annak egyedül ez a' tisztje volna. Gall szerént a' kis agyvelő, a' nemi ösztön organuma, 's noha nehéz hinni, hogy a' természet ezen funciónak az agyvelő legmesterségesb részét szentelte volna, de nem lehet tagadni, hogy erre több más jeles tudósoknak, nevezetesen pedig Serresnek tapasztalatai is mutatni látszhatnak. Ha a' kis agyvelő megsértetik, a' nemi részek ingerlésbe jönnek, 's általjában ezen két testrészt nyavalyáji egymással többnyire kölcsönös összefüggésben vannak. A' halhatatlan Reil úgy nézte a' kis agyvelőt, mint galvanicus készüléket, melyre őt a' két különböző substantia réteges elrendelése vezérelte, 's csaknem hasonló vélekedése van az ujak közt Rolandónak is. Már Béclard tudta és mondotta, hogy ha egy tőt valamely idegbe helyeztetünk, magneticussá lesz. Tudva van, hogy Wilson Philipp, Edwards, Varasseur, Magendie, Krimer, Aldini és Wienhold számos tapasztalatjaik szerént, az idegrendszer galvanicus tünetényeket mutat. Rolando theoriáját egyébként igazolják legújabbán Berandi tapasztalatai is (*Annali univ. di medicina. Mai* 1828), melyeknél fogva noha electricitas az egész idegrendszerben fejtődik ki, kivéven a' szagló és látidegeket, de még is a' kis agyvelő annak főtanýája. Rolando ezenfelül a' kis agyvelőt minden mozgások forrásának 's eredetének lenni állítja. Ezt az ideát Flourens magának tulajdonítja, 's jobban meghatározza, azt mondván, hogy a' kis agyvelő a' mozgások rendszabója (*regulatora*), 's hogy ettől függ az életműves test mozgásinak meghatározása, a' járás, menés, megállás, leülés, repülés 'sat. Bailly azonban megmutatta, hogy ezen vélemény, a' hasonlító anatomia nem bizonyítja. Így a' többek közt a' teknős békánál, melynek mozgási igen rendetlenek, a' kis agyvelő jobban ki van fejtödvé, mint a' békában, melynek kis agyveleje olly csekély, hogy sokan annak létele felől kételkednek, holott ezen állatnál a' mozgások igen rendesek 's energiával teljesek. Desmoulins sem hagyja helyben ezen ideát, 's több állatokat felhoz, melyeknek niucs kis agyvelejek, 's halakat, melyek nagy inashusos energiával bírnak, noha kis agyvelejek csekély. Még többet mutat Vingtriniernek nevezetes tapasztalata, mely szerént a' kis agyvelő nagy részének megsemmisítése 's a' meghosszult velőnek öszvenyomása ellen nem állván is, a' mozoghatás meg nem szünt. Azonban nem lehet mind a' mellett sem tagadni, hogy a' kis agyvelő megsértése az állat mozgásinak mineműségére elhatározott befolyással van, a' mint különösen Magendie tapasztalatai mutatják. Mihelyt t. i. a' kis agyvelő vagy a' Varol hidjának egyik fele megsértetik, azonnal elveszti az állat az egyirányúságot, nem tud állni, hanem a' megsértett oldal felé forogni kell neki; megváltozik a' szemek helyezete is, a' megsértett oldalon lévő lefelé, a' másik felfelé fordul. Minthogy a' kis agyvelő megsértései a' szédüléshez hasonló mozgást hoznak elő, innen Kraus minden szédülés okát abban keresi. Legújabbán Giroux azt

állítja (*Analyse des trav. de l'Acad.* 1828), hogy a' kis agyvelő az érzések emlékező organuma, az ők összefüggetlen ideatársasításnak öz-zője; hogy ő általa lesz az elmúlt jelenvalóvá az agyvelőnek, annál fogva hogy ő a' kívánás és félelem műveszköze, mint a' nagy agyvelő az akaraté, 's noha csak ő általa jöhetnek rendbe az állat egymást követő mozgási, de neki semmi egyenes befolyása nincs az önkényes mozgásokra, mellyek csak egyedül az agyvelőtől függenek. Mind ezek szerint a' kis agyvelő, a' geréncz- és nagy agyvelő közt lévő közép tag tökéletesb kifejlésű, mint amaz, de tökéletlenebb, mint ez, 's a' nagy agyvelőhöz képest, melly a' középponti massának legmagasb közönséges kifejlése, mintegy előre készítő életmiv, 's annak mintegy csiralevele. Ennek functiójából ered a' plántai, eszmélés és szabadság nélkül való lelki élet, melly a' szabad 's eszmélő lelki munkásság csirája. Itt uralkodik az érzékiség, 's functiója a' szívveréssel 's nemí functiókkal közlebbi viszonyban van. A' köz érzésnek minden benyomását 's valamennyi érzeteket a' kis agyvelő fogad el, de a' mellyek nem lesznek még benne előterjesztetekké. Különösen munkáldok benne az eszmélet-nélkül való ösztön, melly czéltirányos mozgásokat hoz elő, de erősen hat az önkény nélkül való mozgás organumira. A' meghosszult velő öszveségének teljes kifejtődése a' nagy agyvelő, melly az állati képzésnek főpontja, 's mellyben az életnek belvalója tulajdon functióvá lesz mint lélek. A' nagy agyvelő főrészei: a' négydomb, lát-dombok és csikos testek, mellyek a' nagy agyvelő szárán ülnek, 's mellyekben az eszmélet kezd kifejtődni. Ezeknek abnormitasa vaktságot, siketséget, az önkényes izmok megbénulását hozza elő. Legfontos része a' nagy agyvelőnek annak köpönyege, melly két hemisphaeriumra oszlik, 's melly a' belső lélekmunkásság tanyája, hol az agyvelőre vitt érzetek az eszmélés egységére egyesülnek. Mennél magasb fokon áll az állat, annál nagyobb a' hemisphaeriumok kifejlése az agyvelő egyéb részeihez képest. Az alsóbb rendű állatoknál, mint a' halaknál, a' kis agyvelő és a' lát-dombok uralkodnak még a' hemisphaeriumokon; de már a' madaraknál ezek fordulnak felül, a' mi a' szoptató állatoknál még szembetünőbb, míg mindég nevedvén előlről hátulra, az embernél a' kifejlődés legmagasb lépcsőjére jutnak el. Egyébiránt az emberi agyvelő tökéletessége nem abban áll, mint Aristoteles állítá, mintha az embernek testéhez képest legnagyobb agyveleje volna, mert Cuvier, Tiedemann, Wenzel, Meckel, Carus, Desmoulins későbbi tapasztalatai szerint, nem csak sok majmoknál, különösen a' guenonoknál és sapajouknál, hanem a' mászó és éneklő madaraknál is, nagyobb a' testhez képest az agyvelő. Azonkívül hogy az emberben az agyvelő előrésze, hol a' lélek magasb tehetségeinek organumai vannak, legjobban ki van fejtődvé, legnagyobb számuak 's legmélyebbek ő nála az agyvelő barázdáji, 's ennél fogva legnagyobb az agyvelő felülete. Desmoulins szerint, tizenkétszer nagyobb ez, mint a' kaponya üregéjé. A' halak 's kétlaknak agyveleje egészen sima, 's csak a' madaraknál jelennek meg a' kis agyvelőn, a' rágóknál, denevéreknél, fihahordóknál, fogatlanoknál, a' vakondaknál és süldisznónál pedig a' nagy agyvelőn is némelly előjelei a' barázdáknak; a' lajhárokna és a' menyétnél van már egy két felületes barázdá; valamivel több van a' vastagbőrűknél 's ragadozó állatoknál; több több a' majmoknál, egykőrműeknél, és kőrődzőknél, legtöbb pedig a' tengeri kutyánál és delfinnél, honnan ezeknek agyveleje legtöbbet közelit az emberéhez. Gall és Meckel tapasztalatai szerint, az embryóéletnek első szakában hasonlít a' nagy agyvelő egy egyszerű hólyaghoz, melly a' négydombnál nem sokkal nagyobb, de már a' hetedik hónapban a' kis agyvelőt is túlhaladja előlről hátra nevedésében. Ezen hólyagot a' gerénczvelőből 's legközelebb az agyvelőszárakból feljövő, majd két oldalra oszló 's felül egymással összefutó velős szá-lak formálják, mellyek későbbben a' foglalék által kölcsönös öszvehang-

zásba hozatnak. A' továbbli kifejlődésnél fogva a' hátgerenczvelőnek ezen kisugárló szálain kívül az agyvelőből magából, vagy is inkább a' belső edényes hártya kileheléseiből is sok rostok 's concentricus fektek fejtődnek ki, mellyek különb-különbféle irányban mennek, 's az agyvelő massáját formálják. A' rostoknak ezen tulajdon irányban való futása által állnak elő az agyvelő tekervényei és barázdái. Az embryoéletnek csak harmadik hónapjában látni imitt amott a' barázdák első jeleit, 's míg a' gyermeki korban is csekélyek azok. Az emberi agyvelő kifejtődésének története különös figyelmet érdemel. A' természet csak lassanként emelkedik az alsóbb formákról a' felsőbbekre. Az emberi agyvelő hasonlít elejénte a' békák, későbbben a' halak, majd a' madarak 's utoljára a' szoptató állatok agyvelejéhez, miglen a' tökéletesség legmagas fokát eléri; áltmegy tehát a' formálódásnak minden lépcsőjén, 's végre lassauként kifejtődván, csudálatos alkatja által minden állatokét jóval felülmulja. Az így kifejtődött agyvelő az embernél 3 font 9 unciától 4 font 4 unciáig nyom; mennél fiatalabb az ember, annál nagyobb és súlyosabb az; ellenben a' hanyatló életkor, de a' sinlődő nyavalyák is megkisebbitik azt. Az agyvelő kisebb nagyobb kifejtődésének feltételei különbözök. Serres azt tartja, 's nagy munkájában törvény gyanánt állítja fel, hogy a' fej verő ereinek 's az ezeknek megfelelő agyvelő részeinek kifejtődése közt állhatatos irány van, azaz, a' gerenczes állatoknál az agyvelő némelly részeinek létele feltételes függésben van a' fejbéli véredényrendszer lételetől. Igen sok vér megy a' kifejtődött agyvelőhöz is, de nagyon keves bele, a' miből azt lehet következtetni, hogy azon sok vér nagyrészt annak élesztésére, elevenítésére 's munkásságának előmozdítására szolgál. Az agyvelő alkatjában a' tapasztalás szerént igen ritkán találhatik valamelly szembetűnő különbség, de hogy az agyvelő tekervényeinek kifejtődésében 's egymáshoz való képestegeiben véghetetlen különbségnek kell lenni, azt Gall tapasztalatai eléggé mutatják. Hogy a' lélek nyavalyájában is helye van ennek az agyvelő részeire nézve, azt Georget-nek 's másoknak tapasztalási bizonyítják. A' nyavalyák által az agyvelő substantiája is sokféle változást szenvedhet; néha keményebb, máskor lágyabb lehet. Az agyvelő meglágyalásáról jó munkát irt Rostan. Az agyvelő alkatja, jelentése és az állati életre való befolyása elejétől fogva nagyon foglalatoskodtatta a' természetvizsgáló bölcsek figyelmét, mindenek kívánván esmerni az állati test legistenibb tagjának, mint Plató nevezi, belső természetét. Már a' legrégibb időkben is Democritus és Anaxagoras hontszoltak agyvelőt, az újabb kornak pedig sok igen jeles emberei, mint Sömmering, Prochaska, Vicq d' Azyr, Reil, Carus, Rolando, Tiedemann, Meckel-ek, Wenzel-ek, Rosenthal, Bell, Magendie, Flourens, Serres, Bailly, Burdach 's mások szentelék ennek bővebb kitanulására tehetségeket. Hogy az agyvelő a' lélek tehetségeinek közvetlen eszköze, azt már a' régi világ bölcsei is tudták, de hogy micsoda rendeltetések legyen egyenként azon sok csudálatos alkatu részeknek, mellyeket az agyvelőben az anatomia felfedezett, annak kikeresésében és felfedezésében csak az újabb idők physiologusai foglalatoskodtak. Ezek közt első helyet foglal Gall, ki életének nagy részét ezen vizsgálódásoknak szentelte, mellyek őt azon különös és mély tudománynak kimivelésére juttatták, melly az ő nevét halhatatlanná tette. (L. GALL, KAPONYA, KAPONYATUDOMÁNY.) Az agyvelő physiologiai jelentésére legnagyobb világott hintett a' természetphilosophia. Ennek magas nézetei szerént a' természetben lévő különbféle erők, az öröklét egyes megtörött sugári, 's mivel az öszveséges világ ezekből épül fel, ez isteni eredetű, 's a' természet az egészben, az Isten kinyilatkozása. A' természet végcharactera a' különbfeleség, 's az öszveséges természet ezen bélyegével birni kell az egyes dolgoknak is. Már valaint a' materialis világ az isteni erő kinyilatkozása, ugy a' test élete a' véghetetlen lélek sugárának térben való előállása. A' lélek a'

térben való meghatározás által valósul meg, ezen korlátok okai az ő személyességének, individualitásának, valamint a testi élet az ösidednek meghatározott térkitöltés által való megvalósítása. A lélek a legmagasb jelenet a természetben, a lét legmagasb emelkedése, mint egy égő pont, melyben a véghetetlennek különböző sugári öszvegyülnek, s melyben, mint az isteni lét tükrében, a létel eszméletté lesz, mit az öntudat önmeghatározás által bebizonyít. Ezen felséges isteni erőnek testtel felruházott képe s materialis feltétele annak a végességben való megjelenésének az agyvelő, mely az egész organismus főjára s középpontja, minden testbeli functiók közvetett vagy közvetlen uralkodója, melyben az élet egyes sugári öszvegyülnek s egységre sietnek. Hogy az agyvelő a léleknek, mint dynamicus jelenetnek s belső életmunkásságnak, térbeli megvalósodása vagy is organuma, bizonyítja a morphologia, azaz, a lélek megfogásának az agyvelő alakjával való öszvegyezése. A lélek ugyan is épen azon jegyekkel bír, mellyekkel az agyvelő, csak hogy azok ott tiszta munkásságra, időben megjelent erőre mutatnak, itt pedig ugyan azok térben állnak elő. Innen a lélek organumának csak az agyvelőt, s nem az öszveséges idegrendszer lehet tartani, mert az idegek csak elszagattott, periphericus, a léleknek a testtel s ennél fogva a külvilággal való közösülését eszközölő részek; már pedig a lélek bélyege az egység, közönségesség, központosság, uralkodás, mely sugárral eleven viszonyban álló, de tulajdon életté emelkedő égőpont. Azonban mindenütt jelen van a lélek a testben, mint a testi élet visszahatása szellemesíti azt, és individualis czélokra vezérli. A lélek az agyvelő által az életmives élet térbeli határáköréhez köttetik ugyan, de ő az a pont a természetben, melyben a létel az őslételhez, a jelenés a létalaphoz, a véges a végetlenhez, mellyből kiment, visszatér. Azt hogy az agyvelő a lélek organuma, nem úgy kell érteni, mintha azt a lélek mint eszközt használná munkálkodásiban, hanem hogy az agyvelő a léleknek a térben való megvalósítása s megmaradó kinyomása. Hogy a lélek közvetlen függésben van az agyvelőtől, világosan mutatja az, hogy az agyvelő minden affectióji a lelki életet is megbolygatják, mint az agyvelőrázódás, gyuladás, megpuhulás, kiszáradás, megsértés, vízkórság sat. Valamint az agyvelő állapotja a lelki munkásság állapotját elhatározza, ugy sokszor a lélek is viszonyos befolyással van az agyvelőre; a léleknek eleven és folyvásttartó munkássági, az erős indulatok vértódulást okoznak az agyvelőre, és sokszor csupa lelki okokból abnormitasok állnak elő az agyvelőben. Egyébiránt miképen hat a lélek a testre, miképen valósítja meg a teremtésnek alapul fekvő subjectum és objectum közt lévő egységet, miképen olvad össze a világlelek kifolyása a testtel, a véghetetlen a végesse, s miképen lesz benne öntudattá, miképen hat végre vissza a test a lélekre? ezek azon titkok sorába tartoznak, mellyeknek fátyolán véges elménk soha keresztül nem hathat, mellyek bennünket csudálkozásra gerjesztenek, s tudnivágyásunkat szüntelenül ingerlik, de a mellyeket csak a földöntuli létel sugári deríthetnek fel.

A. Balogh Pál.

AGYVELŐI RENDSZER (systema cerebrale). Ezen nevezet alatt értetik az emberben, valamint általában minden felsőbb rendű állatnemekben lévő egész idegrendszernek az a része, mely az agyvelőt s az abból kimenő vagy abba bemenő idegeket foglalja magában. Ehhez tartoznak tehát különösen mind azon idegek, mellyek az érzékek életmiveihez mennek. Ide számlálták különben a gerénczvelőt s az abból kimenő idegeket is, s van is erre annyiban neminemű ok, hogy az önkarakteratos mozgásnak a gerénczvelő által való felébresztése és vezérlése az agyvelőből ered; de még czélirányosabban is el lehet mind a kettőt egymástól választani, a mozgáshoz tartozó idegosztályt mint különös functiót tekinteni, és azokat gerénczrendszernek (systema vertebrale) nevezni (L. IDEGRENDSEZER, HÁTGERÉNCZRENDSZER).

A. B. P.

ÁHITATOSSÁG, a' léleknek vallásbeli dolgokra figyelmeztetését 's a' felsőbb, szent, mennyei, isteni dolgokhoz 's az Istenhez felemelését jelenti. Az olyan vallásos emberek áhitatossága, kiknek hite az okosság-gon fundáltatik, leginkább a' gondolkodó lelket foglalatoskodtatja, 's csak annyiban érdeklí a' szívet, a' mennyiben az elmében az áhitatoskodáskor megforduló szent gondolatok a' kimivelt szívben is a' háládatos örömmek, szeretetnek, csudálkozásnak, alázatosságnak 's bizodalomnak 'sat. érzéseit szókták gerjeszteni. Az ilyeneknél csak ugy buzdulhat a' szív áhitatosságra, vagy csak ugy tápláltathatik a' felgerjesztett áhitatosság, ha az értelem röviden de világosan 's hathatósan taníttatik, 's az igazságról meggyőzetik. Az ilyen meggyőződésből származik az érzés, melly annál elevenebb lesz, ha az értelemnek megmagyarázott tárgyak ott, a' hol illik, egyszersmind kellemes színekkel, jó izléssel és illő méltósággal le is festetnek. De egészen másképen van az olyan vallásos emberek áhitatosságával a' dolog, kik a' belső vallásosság természetét nem annyira az értelem meggyőződésében, mint az érzésekben 's a' képzelésekben helyeztetik. Ezeknél az áhitatosság csak homályos érzésekbeli bujálkodás, melly homályos érzések, különösen igen elevenen festett képek és mysticus szólásmódok által gerjesztetnek, sőt az ilyenek az áhitatosság gerjesztésére némellykor még a' képeknél és a' mysticus szólásmódo-knál is többet, cselekedetek által okozott erős külső benyomásokat, egyházi dramákat kívánnak. Hogy a' közös áhitatosság többek társaságában 's rendszerént a' templomban, a' házi ellenben otthon 's magányosabban megyen véghez, az önkényt értetik. — Az áhitatosság még akkor is, midőn legnemesebb és legméltóbb értelemben vétetik, nem az élet célja, hanem csak arra szolgáló hasznos eszköz tartozik lenni, hogy az élet nemesíttessék, szépíttessék és boldogíttassék, 's hogy általa a' szentebb és felségesebb tárgyak iránt meglelkesedett szív az alacsony testi és földi dolgoknál mennél feljebb emelkedjék, 's minden szépre, jóra és felségre hova tovább hajlandóbb legyen. Az igaz áhitatosság célja az, hogy a' földi élet homályos órájira mennyei fényt terjesszen, 's a' levert szívet a' hit és remény ereje által felemelje, a' földi örömeket megszentelje, 's okos emberekhez méltókká tegye. Ha az áhitatosság nem ezen célokra vagy nem ezek közül valamelyikre intéztetik, ugy csak vagy pusztá czétalan szokás, vagy képmutatás. Az igazán áhitatos embernek belső érzései külsőképen is kimutatják magokat, p. o. az áhitatosság idején uralkodó mély csendesség és mindennek eltávoztatása által, a' mi az elmélkedést akadályozhatná. De az efféle külső jelek a' szenteskedők szemeiben fődolgok. Ezek, a' nélkül hogy szíveiket Istenhez emelnék, az ég felé fordítják szemeiket, a' nélkül hogy az erkölcsi tökéletességtől messze maradásokat elevenen éreznék, színllett alázatossággal lesütik fejeiket, meghajtják magokat, öszveteszik kezeiket, arcra borulnak 'sat; minthogy az efféle külső isteni-tiszteletbeli szokásokat az áhitatosság veleje gyanánt nézik. — Az áhitatosság gyakorlásain olyan inneplésbeli cselekedetek értetnek, mellyek által a' lélekben áhitatosság gerjesztetik. Ugyan ilyen céljok van a' lelki épületet tárgyazó könyveknek is, mellyeknek íróji, ha célirányosan akarnak dolgozni, azt tartoznak tekintetbe venni, melly mértékben vagyon olvasójik lelke a' vallásra nézve kimivelve. A' vallásnak miveltebb lelkü barátjai és barátnéji nem csak az ugy nevezett épületre készült könyvekben, hanem egyéb felséges tárgy munkákban, sőt versekben is találunk materiát áhitatosságok ébresztésére és elevenítésére.

AHRIMAN, I. DAEMON.

AIDES, I. PLUTO.

AIGNAN (Etienne), költő és író, a' Loire mellett szül. 1773 Beau-genoyban, 1814 oltá a' franciaia academia tagja. Hiressé ezen munkák szerenésé fordításai tették: „Ilias,“ és „Odyssea,“ versekben, amaz eddig francziául legjobb; *Essay on criticism*“ Popetól, versben, 's néhány

K. J.

angol románé, mint Goldsmithtól a „Wakefieldi falusi pap,” továbbá szomorú játéka „Brunehaut” operája, „Nephtali” (muzsikája Blanginitól.) ’s más jeles political irásai, mint: *Sur le jury*, — *De l'état des protestans en France, depuis le XV siècle jusq' à nos jours*, (2-d. édit. Paris 1818.) — *Sur les coups d'état*. A’ *Minerve française*-t is jókkal segítette. Esze mindég szabadon járt, munkájában önfüggesü lélek, de mindenütt mértékelttség. Senki sem merete azt, a’ mit ő, „*La mort de Louis XVI.*” szomorú játékaival. Csak hamar keves hétre a’ király feje lehullta után jelenék meg a’ zajgó közönség előtt ezen első verszete. Köz hivatalok helyein, a’ rémités időszakában, nem siker nélkül szegezte magát ellene a’ bitorlásnak. Napoleon 1808 a’ külső dolgokra ügyelő osztály udvari titoknokjává nevezte. Megh. Parisb. Febr. 23. 1824. Helyére az academiába Sommet lépett.

D. G.

AIGUILLON, herczeg és Franciaország paire, ’s külső dolgokra ügyelő minister XV. Lajos alatt, mint udvari ember megkülönbözteté magát szellemmel ’s elmésséggel; de egyébként üres vala mind azon tulajdonoktól, mellyek egy status emberében megkívántatnak. Az ő ministersége alatt történt Lengyelországnak elosztása, és ő csak akkor tudá meg ezen népek jusa ellen való attentatumot, mikor már az végre hajtattott. Maga XV. Lajos is így kiálta fel, midőn az neki tudtára esett: „Ha Choiseul még itt volt volna, ez az osztály meg nem történt volna!” A. 1720 született. Midőn XV. Lajos udvaránál fellépék, megtetszett herczegné Chateaurouxnak, a’ király kedvesének. Ez vala oka, hogy az olaszországi seregnel hivatalt kapott. A’ királyi kegynek ’s kedvetlenségnek különbféle változói után grófné Dubarry által, Choiseul megbukása után, abbé Terrayvel és cancellarius Maupeauval a’ ministeriumba lépék, és ügyele a’ külső dolgokra Franciaországnak gyalázatjára, melly ő alatta kilépék mind addig megtartott nagy diplomaticai szerepéből. A’ svéd revolutióval is 1772, mellynek előre való készítésével maga dicsekedett, őt terhelik. XVI. Lajosnak thronusra léptekor eliktattatt a’ ministeriumból. Helyébe gróf Vergennes lépék 1774. A’ királynétől gyűlölt A. számkivettetett 1775, s’ meghala számkivettetésében az 1780-ik utáni években.

Ai s s é (Demois.), szerencsétlensége ’s szinte romános környülményeiről esmeretes szép leánya, szül. 1689. Gróf Ferriol, francia követ Konstantinápolyban, 1500 liv. vette meg a’ 4 eszt. gyermeket, kit árosa circassiai herczegleánynak monda. A’ gróf magával vitte Franciaországba, ’s a’ gondos nevelés, mellyre bizta, a’ leánya erkölcsi műveltségénél egyebet el nem mulasztott, ’s az erénynek született csak sokáiglani tévelygés után tért vissza jó utra. Ártatlanságát a’ romlott erkölcsü grófnak áldozta fel; ellenben Orleans herczegének legragyogóbb ígéreiteire sem hajtott; számos imádóji közül egyedül chevalier d’Aidy különböztette meg, ’s ezen szenvedély választotta el sorsát. D’Aidy maltai vitéz volt, ’s ki akart lépni a’ rendből, a’ leánya ellenzette. Szerelmek gyümölcse, egy leánya, Angliában lett a’ világra. Ekkor kezdé A. banni elkövetett gyengeségeit ’s küzdék szenvedelmével; egy közbe jött betegség tökéletesen megtérítette a’ tévelygőt; 38 eszt. korában mh. a’ háládatosság boldogtalan áldozatja. Levelének írásmódja kellemes és folyó, ’s a’ szerzót, ki olly őszintén nyilatkoztatja belsejének érzelmeit, lehetetlen meg nem kedvelni. Ezenkívül több anecdotákat foglalnak magokban az akkor élt jeles személyek életéből. Ezen levelek először egyedül jelentek meg, jegyzetekkel Voltairétól, azután pedig Villars, Lafayette és Tencin assz. leveleivel együtt. (1806, 3 köt.) *bb.*

AIX (a’ Romaiaknál Aquae Sextiae), fővs. a’ francia Rhonetorkol. depart., az Arc mellett, 22,960 lak., egy érsekséggel, kir. feljebviteli-és kereskedési törvényszékkel, theologiai és törvénytudományi academiával, collegiummal (college), szép könyvtárral, tudós társasággal és museummal. A’ városnak több, kiváltképen pamutfabrikái vannak, mel-

Iyek, valamint a' meleg ferdők is pusztulásnak kezdenek indulni. A' Minoriták templomában Nagy Fridrik marquis d'Argensnek emlékoszlopot emeltett. Ezen városnak egész Franciaországban legnagyobb mezeje van. A' város körül lévő nagy kertek lakosainak és művelőjinek számos familiájai is, a' francia- és olaszországi városi közönségek módja szerint, a' városi lakosok közé számláltnak, innen tetszenek a' déli-eurpai városok népességének előadásai az utazók előtt gyakran nagyitva lenni, mivel ezen környülállást nem tudják. Egyébiránt Aixnek, mellynek földje lapályos, homokos, meszes és köves, fő- és jövedelmes keresetmódja a' selyemtenyészés és annak feldolgozása, kiváltképen pedig az olajfák szorgalmatos plántálása és a' déli kerti gyümölcsök termesztése, mellyeket éjszaki Franciaország jól szokott megfizetni. L—ú.

AJACCIO, Corsica főv. 7000 lak. és egy erősség által védelmeztetett kikötővel, éjszakra hasonló nevű öböl- 's a' Terignano és Restonico egyesülése mellett a' sziget nyugoti partján fekszik. A' kikötőbe való evezés a' kinyuló kösziklák miatt nem egészen bátorságos. A. Bonaparte Napoleonnak 's testvéreinek születéshelye, legszebb város Corsicán egy püspök lakásával. Kereskedésbeli tekintetben a' korall- és szárdellahalászatról esmeretes, ellenben kevesebbé nevezetes a' tudományos világban academiája által. L—ú.

AJÁNDÉK, minden másra áltruházott tárgy vagy jus.

AJÁNDÉKOZÁS, valamely tárgynak vagy jusnak másra ingyen átszállítása. Az ajándékozás a' kötéseknek vagy egyezségeknek egyik neve, mivel ebben is megkivántatik mind az ajándékozónak, mind a' megajándékozottnak megegyezése, 's ha vége ment, lekötelőz erővel bír; a' honnan azon törvényregula származott, hogy az ígélet adóssággá válik, (promissum cadit in debitum), t. i. ha a' megajándékozott fél által elfogadtatott. Az ajándékozás kétféle: az élők között és a' halál esetére. Ez, ha elfogadtatott, visszahuzhatatlan, a' kötések egyáltalában megsemmisítő okokon kívül, 's a' megajándékozott, vagy a' mihelyt az ajándékozás feltételei beteljesítettnek, vagy az ajándékozott tárgy átadatik, azonnal urává leszen az ajándékozott jószágoknak. Természetesen értetik, hogy csak a' magáét szabad elajándékozni, 's hogy azok, a' kiket akar természeti tehetetlenségek, akar a' törvény tilalma akadályoztat a' jószág elidegenítésétől, p. o. az észtelenek, a' törvénytelen koruak 's at. foganatos ajándékozást nem tehetnek. Ha ingatlan jószág ajándékozatik élők között, annak sikeres helyen kell történnie. A' halál esetére történt ajándékozás az előbbentől annyiban különbözik, hogy csak azok tehetnek foganatosan ilyen ajándékozást, a' kik végrendeletstételre alkalmasak; hogy csak azon jószágok lehetnek tárgyai, mellyekről foganatos végrendeletst tehetni; hogy csak azoknak tehetni ilyen ajándékozást, a' kik iránt végrendeletst is lehet tenni; hogy ezen ajándékozás foganatosságához mind azon külső szertartások megkivántatnak, mellyek a' végrendeletstnél szükségesek; hogy az ajándékozó, ha csak visszahuzási jusáról egyenesen le nem mondott, ezen ajándékozást, szintugy mint a' végrendeletst, akar-mikor is megváltoztathatja, sőt ha az ajándékozás valamely bizonyos halálveszedelem esetére tétetett, az a' veszedelem megszüntével magában is elenyészik. Ezek szerint tehát a' megajándékozott fél csak az ajándékozónak halála után leszen az ajándékozott jószág urává. Th.

AJAX, (görög). Aias). A' Troja ellen harczoló vezérek ketteje viselte ezen nevet. Az első A. Oileus, Oileus és Eriopis fija, Locrisi, hogy Telamonnak Ajax fjától megkülönböztessék, kicsinynek nevezetett. Helena kérőji közé tartozván, ő is Trója ellen vezérlé seregeit. A' harczban gyakorta dühhé fajult bátorsága. Ennek példáját a' Homerus utáni költőknél olvashatni. Troja elfoglalásakor Cassandra Pallas templomában kerese menedéket, 's körülölelé az istenné szobrát (statua); Ajax hajánál fogva vontszolta ki, 's a' szobrot kimozdította helyéből; mások szerint Cassandrát Pallas templomában meg is szeplősítette. Ulysses ezen

tette miatt bevádolta Ajaxot; de ez esküvéssel mentette ki magát. Az istenné bosszuja elérte mindazáltal a' gonoszt, 's a' tenger hullámiba temette. — A' második Ajax Salamisi, Telamon fíja, Aeacus unokója volt. Ez is Helena kérője lévén, 12 hajóval ment Troja ellen. Homerus legvitézebb 's legszebb hősnek magasztalja Achilles után. Többet cselekszik, mint szól, de a' mellett nyíltszívű, 's nemes büszkeség jelezi characterét. Midőn Achilles halála után ennek fegyverkészülete, melyre a' rokonság és vitézség just adának nekie, Ulyssesnek ítélte'nek, a' harag és düh erőt vettenek lelkén, 's kétségbeesve kardjába dőlt. —z—

AJKFOGÁS, (imbocatura, embouchement v. embouchure), azon mód, melly szerént az ajkakot a' fuvó muzsikaszerszámokhoz alkalmaztatjuk, 's minthogy a' fuvó szerszámok formájokra nézve igen különböznek, azért ezen mód is sokféle. Nagy befolyása van pedig a' muzsikára, mivel a' hang tisztasága, keménysége, lágyasága vagy gömbölyűsége egyedül ettől függ, a' honnan hosszas gyakorlást kíván. **J.**

A JOUR foglalni 'sat. valamely drága követ úgy szokták, hogy annak csak kerülete borittatik be, két lapja pedig fedetlenül, 's így az egész kő állallászó marad.

AJTAI (András), nagyhirű erdélyi orvos, szül. Közép-Ajtán 1672; először az udvarhelyi gymnasiumban, azután a' nagy-enyedi collegiumban dicséretesen végezte tanulását, 's 1713, gróf Teleki József és Sándor által segítettvén, külföldre, nevezetesen Halléba ment, hogy ott magát egészen az orvosi tudománynak szentelje. Itt az orvosi főtisztességet elnyervén, két esztendő mulva Berlinbe utazott, honnan a' következő esztendőben Németország egyeb. universitását látogatója meg, 's végre Hollandiába ment, hogy ott különösen Ruysch szorgalmának csudálkozásra méltó mestermiveit, mellyekkel ezen híres anatómus az állati test rejtett alkatját felfedezni igyekezett, láthassa. Hogy semmit el ne mulasszon orvosi esmereteinek tökéletesítésére, áltment a' tudományok 's mesterségek ülé helyébe Angliába, honnan a' nem kevesebb tudós Franciaországba jött által, 's mind a' két helyen gazdag esmereteket gyűjtött. Németország nevezetesebb városain keresztül tért vissza hazájába, hol hire neve napról napra nevededett. Meghalt 1733, életének 62-ik esztendejében jószágában száz-Nádason. Tudós beiktató értekezésén kívül: „Az orvosi- és erkölcsi tudomány öszveköttetéséről“, egyebet nem irt. *A. Balogh Pál.*

ÁJULÁS (animi deliquium, lipothymia, syncope), olly nyavalyás jelenet, melly minden functióknak, különösen pedig az érzékeknek hirtelen való, több vagy kevesb ideig tartó eltágnlásával jeleli ki magát, 's a' melly tulajdonképen az idegmunkásságnak hirtelen való elnyomásában áll. Ezzel kezdődik, 's elterjed majd a' többi functiókra is, mellyekre az idegmunkásságnak befolyása van. Innen azok, kiknek idegrendszere ingerlett 's elgyengült állapotban van, az ájulásokra igen hajlandók, 's olly alkalomadásokra esnek abba, mellyeknek másoknál nem volna azon következesek. Előállni pedig látjuk a' szerfelett való megszorításoktól, különösen a' szülésnél, a' nedveknek, különösen a' vérnek szerfelett való 's igen hirtelen kiürítéseitől, 's minden külső környülményektől, mellyek az idegrendszert elevenen izgatják, p. o. az erős szagoktól, erős megijedéstől 'sat. az indulatgerjedelmektől, rossz levegőtől, a' főnek vérrel való megteléstől, 's némelly más nyavalyáktól, p. o. a' tüzes fene, ideg- és rothasztó hideg, szív és nagyobb edények organicus hibáitól 'sat. Ezen nyavalya kisebb mértékében a' betegek gyengeséget, zavart főt, bódulást, szédülést, szorongattatást, fülcsengést éreznek; felhót, fátvölt vagy setéséget látnak szemek előtt; szemek elvesztik fényeket, 's kékes gyűrüt kapnak, arczok elhalványodik, beesik; az izmok elgyengülnek, 's a' testet nem hordhatják. Nagyobb mértékében vagy egészen elvesz az öntudat, vagy zavaros képzetek homályosítják azt, akkor az érverés igen lankadt, kicsiny, lusta, alig érezhető, a' lehelés rest, a' tagok hidegek. Ezen állapot rendszerént rövid idő alatt elmúlik, 's csak a' gyengeség érzését hagyja ma-

ga után, de ez is lassanként elvesz, 's nem nagyfontosságu, mikor elmuló alkalomadásokból eredt. Ha azonban valaki gyakran minden külső alkalomadások nélkül ájulásba esik, ez már Hyppocrates mondása szerint veszedelmes. Végre némely esetekben ugy is lehet az ájulást tekinteni, mint a' természet jóltévő intézetét, mellyel a' végre él, hogy nagyobb károkat elkerüljön. A' vérzéseknél előálló ájulás p. o. azt eszközözi, hogy a' vérzés megálljon; természetes gát az a' szerfelett való fájdalom ellen. Mind e' mellett is szokás az ájulást mindég hirtelen elűzni, 's a' végre felizgató vagy repülekeny ingerlő szerekkel élnék, p. o. a' naphtákkal, mellyekből néhány cseppet beadnak, ha a' beteg nyelhet; másként az arczra néhány csepp hideg vizet fecskendenek, a' halantékokat ezettel dörgölik, vagy az orr alá valami erős szagot tartanak. A' gyökeres cura azt kívánja, hogy az ájulás okai elhárítsanak, vagy is hogy azon nyavalya, mellynek az ájulás csak egy fősymptomája, méltó tekintetbe vétessék 's kiirtassék.

A. B. P.

AKARÁS. Ha az akarat alatt a' lélek azon tehetségét értjük, melly szerint önmagát elhatározza, ugy az a karás ezen tehetségnek valóságos használása; öszve van az kötte valamelly czélnak képzetével, 's magában foglalja annak futólagosb vagy meggondoltabb megfontolását, mi történhetik ezen czélra nézve, 's cselekedetünk következéseit. Hozzá tartozik tehát az elhatározás is, 's a' feltétel valamelly következő cselekvésre vagy magatartásra való tekintetben. Ebben különbözik a' csupa kívánás az akarástól; mert amaz a' csupa vágyás és ohajtás lépcsőjén marad; az akarás pedig a' munkásságra való elhatározás.

A. B. P.

AKARAT. Az akarat az értelemnek ellenébe tétetik, 's a' vágyásnak és az érzéki világba való behatásnak öntevőségét jeleli. A' vágyásnak az az öntevősége abban áll, hogy az ember valamelly feltett czélra bizonyos eszközök által siessen, következképp választásnak van itt helye, honnan a' tehetség neve. Az akarat ennél fogva a' czélos megfogások szerint irányzott vágyás. Azonban ezen jelentés szerint egészen egy jelentésü az akarat az önkénnyel, azaz, a' természetszükségesség által nem közvetlenül elhatározott törekedő tehetséggel, és arra megy ki, mi hasznosnak vagy ártalmasnak tartatik. Ezen értelemben az önkényes vágyódás- vagy akaratnál közvetőleg munkálódik az ösztön, azaz, az ember vágyódik a' kellemetesre, 's törekszik a' kellemetlent elkerülni, bizonyos erre vezető előre képzett eszközök által. Igy különbözik az emberi önkény az állattól (arbitrium brutum), melly ott fordul elő, hol a' vak ösztön, nem erőltetve munkálódik közbe. A' szorosb értelemben vett akarat ellenben, vagy az erkölcsi vágyódó tehetség az a' tehetség, mellynél fogva az okosra vagy magában jóra törekszünk, mellyben az állatoknak nincs részek. Az akarat szabadságot tesz előre fel; az ember eltávozhatik a' jótól, és követheti az ösztönt; akkor az akarat nem hathatós. Abban áll tehát az akarat szabadsága, hogy az ember magát, a' természetszükségességtől függetlenül, cselekvésének egy törvénye szerint határozhatja el, innen a' cselekvés törvényei, mellyeket a' practica okosság ír előnkbe akarattörvényeinek vagy szabadságtörvényeinek is nevezetnek. (L. SZABADSÁG.) Ezen törvények az emberiségnek és azzal egyszersmind az Istenségnek is igaz akaratja. De azon akaratot hijuk tisztának, melly csupán a' jóra van irányozva; a' mennyiben azonban az ember egyszersmind érzéki valóság is, akarhatja még mindég pathologicus lesz, azaz, nem lesz soha az érzéki ösztönök befolyásától szabad, és csak az Istennek tulajdonitunk tiszta akaratot.

A. B. P.

AKBAR (Mohammed), hindostani mongol császár, legnagyobb fedelme Asiának az ujabb időkben. Szül. Amerkathan a' heg. 949 eszt. (1542 K. u.), atyjának Humajunnak halála után, ministere Beyram gyámsága alatt, 13 eszt. korában lépett a' thronusra. Jeles tehetségei korán kifejtettek. Ellenségeit 's birodalma vezéreit, kik között vala Beyram

is, vitézül meggyőzte. Ritka szelidség jelezte minden lépését. Mind a' mellett, hogy a' nyugtalanságok lecsilapítására seregeit birodalmának hol egyik, hol másik provinciájába kelle vezérelnie, a' tudományokat, különösen a' históriát kedvelte, 's szünetlenül birodalmának belső igazgatásával foglalatokodott. Minden provinciának népességét, termékeit és készítményeit megvizsgáltatta, 's ezen statistikai munka-sikerét miniszterre Abul-Fazl írásba foglalta össze, mely „*Ajín Akbari*“ czimet visel (ang. Calcuttáb. 1783—86, 3 köt., újra' nyomt. Lond.) Mh. országglása 49 évében 1017 (1604) Agrához közel még most is látni pompás sírját. Követte fíja Selim, Dihhangir név alatt.

AKENSIDE (Mark), szül. 1721 Newcastleben a' Tyne mell., 18 eszt. korában a' theologia tanulása végett Edinburgba ment, de azzal nem sokára a' gyógytudományt cserélte fel, 's kedvelésből a' költés művészségét is gyakorlotta. 1741 Leydenbe ment, a' hol 1744 medicina doctora lett. Visszatértevel tudományát előbb Northampton-, azután Hampstead-, végre Londonban gyakorlá. Itt csekély praxisa mellett szegényül fogott volna élni, ha nagylelkű barátja Dyson esztendőnként 300 fonttal nem segíti. Mh. 1770 mint a' tudományok királyi társaságának és a' londoni orvoscollegiumnak tagja, cambridgei doctor és a' királyné udvari orvosa. Költeményei a' didact. és lyr. nemhez tartoznak. Három énekből álló legjelesb munkáját „*Pleasures of imagination*“ 23 eszt. korában adta ki.

AKERBLAD (János David), szül. Svéd, igen fiatal korában jutott a' svéd követséghez Konstantinápolyba, mellynek végre titoknokja lett. Ezen hivatal viseltében a' keleten utazott, p. o. Jerusalemben, Troasban 1792 és 1797, mellynek fekvéséről Le Chevalier utazása német fordításához pótlékokat adott (kidolg. Lenz, Altenburg és Erfurt 1800). Egy ideig (1800 körül) Göttingenben mulatott, azután mint svéd ügyviselő Parisha ment. Nem elégedvén meg a' honjában történt változásokkal, a' mint mondják, Svédországtól egészen megvált, 's Romába költözött, hol hercegné Devonshire 's más literaturakedvelők gyámolíták tudományos igyekezeit. Mh. Romában Febr. 8. 1819. Munkái a' keleti és nyugoti nyelvek nagy esmeretere mutatnak, mellyeket nem csak tudósoknak tudott fejtegetni, hanem beszélt is azokon. Emlékezetesek: „*Lettre à M. Silvestre de Sacy sur l'écriture cursive copte*“ („*Magn. encycl.*“ 1801, V. köt.), „*Lettre à M. de Sacy sur l'inscription égyptienne de Rosette*“ (ugyan ott 1802, III. köt.), „*Notice sur deux inscriptions en caractères runiques trouvées à Venise et sur les Varanges avec les remarques de M. d'Ansse Villoison*“ (ugy. ott. 1804. V. köt.) A' palaeographiára és epigraphicára nézve fontos: „*Inscrizione greca sopra una lamina di piombo trovata in un sepolcro nelle vicinanze d'Atene*“ (Roma 1813, 4.) mellynek végrehajtásában a' halál megelőzte. Nyom. munkáinak utolsója egy: „*Lettre sur une inscription phénicienne trouvée à Athènes*“ (Roma 1814, 4.) gróf Italinskyhez. — A' franciaia nemzeti institutum levelezője, több tudós társaság tagja volt. Tetemei Romában Cestius pyramisa mellett nyugszanak.

AKÓ, hig jóságok mértéke, kiváltképen pedig bormérték. Szászországban 63 kupás (*Kanne*) és egy Ahm-nak fele, egy hordónak ötöd-, 's egy Fuder-nak tizenkettedrészre. Hannoverában 32 kupás, és egy Fuder-nak tizenötöd része. Hamburgban 16 kupás, egy Ahm-nak ötöd 's egy Fuder-nak harminczadrésze. Anstriában 40 pint 1 akó; 10 akó egy hordó; 30 akó egy Dreiling, 's 32 akó egy Fuder. Würtembergben egy akó annyi, mint egy Ohm vagy Ahm, azaz, 160 pint, és 6 akó tesz egy Fudert. Nürnbergben és Zürichben egy akó 94 kupás; Bernben csak 25. Az alsó-magyarországi akó (az ugy nevezett posonyi akó, mely, Ruszt és Soprony városokat kivévén, mellyek a' felső-magyarországi akóval élnek, egész Alsó-Magyarországon köz divatban van) áll 32 pintből (kupából) vagy 64 magyar icczéből; és 2868 francia cubikujnyinak, kö-

vetkezésképen mintegy $\frac{1}{2}$ pinttel kellene nagyobbnak lenni I alsó-austriai akónál, mely 2852 cubikujnyi; azonban tapasztalásból bizonyos, hogy csak 36, legfeljebb 38 alsó-austriai pintet teszen. A felső-magyarországi akó pedig 3696—3824 francia cubikujnyi, következésképen $51 \frac{7}{8}$ — $53 \frac{5}{8}$ alsó-austriai pint. A közönséges életben 4 felső-magyarországi akót 5 alsó-austriaiiba vesznek. A Hegyalján a gőnczi hordó körülbelül $2 \frac{1}{2}$ akót teszen.

A****s.

ALABASTROM, egy finom gipszmemű kő, mely abban különbözik a' gipsztől, hogy polirozni lehet. Színe rendszerént fejér, gyakran zöld, szürke, vereslő. A' régiek ezen követ a' márványhoz számlálták; de etől légysága által különbözik. A' legszebb 's jobb nem kétség kívül a' fejér. Az alabastromot legelőször az arab hegyekben fedezték fel, azután Egyiptomban, Syriában 'sat. Találtatik azonkívül Olaszországban, (hol különösen a' monteacutoi fejeisége és nagysága által jeleli ki magát,) és Franciaországban, Németországban az alabastrom igazi hazája Thüringia, nevezetesen Nordhansen környékei, Hohenstein grófság, Stollberg, Weissenfels tájai. Nálunk a' Kárpatok elágazásaiban alabastrom bőven találtatik.

A. B. P.

ALAKJÁTÉK, BÁBALAK. Bábalakak nevezete alatt olyan mester-séges bábokat értünk, mellyek elrejtett fonalak, zsinetek vagy drótok segédelmével vonatnak 's igazítottak, 's mellyekkel e' végre külön készült kis játékszínek (alakjátékszínek) darabok is játszatnak, minthogy az álfalak (színfalak, Coulissen) megett rejtekező személyek a' hozzá való szavakat mondják. A' két személy közt folyó beszédet közönségesen az alakjátékos, a' ki az alakok mozgásait igazgatja, maga szokta változtatott hangon mondani. Esmeretes volt már a' Görögöknél 's Romaiaknál, minthogy Herodotus, Xenophon, Aristoteles 's mások emlékeznek olyan fa alakokról (bábokról), mellyek zsinetek segédelmével mozgattatnak, 'sat. Gyakran gyermekek ijesztésére, a' nép szétosztatására 'sat. is szokták volt ezeket használni. (L. Beckmann, „Geschichte der Erfindungen“). Ujabb időkben az alakjátékok, nevezetesen Franciaországban nagy kedvességre kaptak; sőt feltalálásokat is a' 17-ik század közepé táján egy Franciaúnak, Brioché fohguzottak Parisban, akarták tulajdonítani, a' ki azonban csak tökéletesítette. 1674 Parisban énekes alakjáték is volt, melly soknak tetszett. Olaszország több nagyobb városaiban még most is vannak alakjátékszínnek (mint p. o. Majlandban a' *Teatro Girolamo*), mellyek rendszeren játszanak a' többi játékszínekkel, 's főbb ranguktól is meglátogattnak. A' bábok itt olly mesteréségek készületük, hogy tulajdonosaik velek nagy darabokat 's énekes játékokat adhatnak. Németországban is vannak vándorló alakjátékszínnek, mellyek részént erőmivbeli készségek, részént kíméletlen de gyakran igazán nevetséges tréfájjal pallérozottabb közönséget is képesek mulattatni. Mind az által itt az alakjáték a' legalacsonyabb nép mulattatásáig hányatlott; a' legalább való országos csavargók, kik a' legilletlenebb kétértelműségek segédelmével iparkodnak a' köz nép tetszésének megnyerésén, gyakran csak segédeszközül használják a' végre, hogy általa olyan tartományokba lopozhassanak, hova különben menniek nem volna szabad, és hogy a' tudatlan 's könnyen hívó köz nép erszényét őrithessék. A' miért is több országokban, nevezetesen Burksországbán 's Daniában, kemény parancsolatok adtak a' törvénytelen mesterseg 's alakjátékok bejövetele ellen.

A****s.

ALAKZAT, I. PROJECTIO.

ALAMANNI (Luigi), híres olasz költő, Florenczben szül. 1495. Nemzetsége a' republica legelébbkelő nemesei közül való volt, 's mint olyan, nagy részt is vett hazája történetei vezetésében. Apja a' Mediciekkel tartott. Julius cardinalis, ki X. Leo pápa nevében uralkodék itt, vele is érezttette kegyeit, de Alamanni hazáját tovább is republicának akarta, 's a' Mediciek ellen öszveesküdött, 1522 Rucellai kertjében, hova a' legjobb fők szoktak volt járni (I. RUCCELLAI), szitta magában e' lelket

A' Julius megületésére czélnás kitudódott, Luigi Velenczého szökött. Julius pápává lesz VII. Kelemen név alatt, 's előle most Brescian, Genuan keresztül, hol Doria Andrással lépett barátságra, Parisba vonul. Ott, kedves magaviselete, költői lelke 's tanultsága I. Ferencznek kedveltjévé teszi. VII. Kelemennel jól volt Ferencz, de Alamannit azért még is védelmezte. Fogva tartja 1527 V. Károly császár VII. Kelement az Angyalvarban, Florencz kergeti a' Medicieket, respublica megint, 's hija vissza Alamannit tanácslójának. Mit tegyen? A' hatalmasabb császárral tartson e, kinek a' pápa is pártjára lépék már, vagy I. Ferenczszel szövetezzék? Az okosabbak az elsőt sürgetik, a' többség Ferenczét kiáltja. Vissza ülteti V. Károly a' Medici házat, mondá. „Szóljon Alamanni“. Ez, így hívé a' nép, gyűlöli Kelement, haladatos lesz Ferenczhez. És Alamanni a' császárt ajánlja. Vége a' népnél, minden léptét lelik, Genuába szalad. Doria ott egyik feje a' császári pártnak, Alamanni több jó intést küld hazájába. Hijában. Florencz a' császáriak kemény ostroma alatt 1530 elesik, oda szabadsága, örökös uralkodó házat vállalni kénytelen. Most tetszik ki Alamanni előrenézése, magas önmegtágadása. Alessandro de Medici, Florencz új feje, hercege, kiszabott helyekre küld egy falka Florenczit, Alamanni számkivételé Provence. Tullérik 1532 a' határon, Florenczbe idézik azért törvény elejébe. Nem jelenik meg, 's most mint pártos, örökre száműzött. Egyetlenegy örökével, a' költői művészséggel elvándorol I. Ferenczhez. „Király“ mondja, „ellened valék mint hazafi, mint tudomány szerető hozzád jövök tudománybecsülőhöz“. Ferencz annyit adott neki, a' mennyit elvesztett. Catharina da Medici, az Orleansi hg. 's későbbben Henrik francia király hitvese, nagy fizetéssel udvarmesterének veszi fel. De Alessandrót 1537 gyilkol végzi ki, 's Alamanni Filippo Strozzi zászlója alatt törekszik száműzött pajtásával hazájába utat vágni. Elvesztik csatájokat Monte Murlónál, megint Parisba tér. 1539 Romában, 1544 Ferrarában fordul meg. Itt egy ideig, Ippolito da Este cardinális szolgálatjában, a' francia királyé elhagyása nélkül, ki ekkor Mihály rendjével is megtisztel, 's 1544 V. Károlyhoz a' crespini béke után követül küldé. Alamanni hízlekedőleg szolítja meg a' császárt, majd minden periodusa elejét ezen szava: „*Aquila*“. A' császár elmosolyodva vágja ketté beszédjét a' költőnek e' versével:

„*grifagna,*

Che per più decorar due becchi porta“.

Alamanni a' kakassal mondatja ezt a' sasról versében, melyet I. Ferencz dicséretére írt, Károly olvasta azt, azért tudta ilyen jól ide alkalmaztatni. De Alamanni nem hagyta magát elakasztani. „Mint költő irám azt“ mondá, „kinek szabad az igazságon túl menni, a' követ tiszteli.“ Tetszett az a' császárnak, elhalmozta dicséretével, 's a' követség jól végződött. II. Henrik király is becsülte, többféle országos dolgok eligazítását bízta rá. Udvarával volt Amboiseban, midőn a' verhas 1556 kivégezte. Hazas kétszer volt. Első feleségétől való idősb fija maconi püspök lett, az ifjabb francia gárdakapitány. Munkáji, melyeket többnyire I. Ferencz körül írt, a' költésnek majd minden neméből valók. *Opere Toscano*, (Lyone 1532, két kötetb. 's későbbben többször) zsengek. Elegiák rimetlen versekben, pásztori dalok, gunyversek, sonettók, hymnusok 's elbeszélő költemények. Ezek közül „*Il diluvio Romano*“ különös becsü. *Selve* 3. könyvben, Phaëtonról a' mese, Sophocles Antigonejának fordítása, a' mit az Olasz eredeti gyanánt tisztel. VI. Kelemen mind ezt elégette Romában, de a' későbbi világ sokat közülök még is az olasz litteratura arany korából lévőknek vall. Azonban feljebb való ezeknél tőle: *Della coltivazione libri* 6. (Parisb. 1546 legelőszőr, későbbben több helyen.) Ez a' legjobb tanító versezet olasz nyelven. Egy polczon áll Virgilius georgicumaival. „Könnyű 's kedves harmonia hív kísérője e' versezésnek“ mondja a' „Parnasso italiano“ kiadója, a' legelső *versi sciolti* (oldott versek) hosszú sora, melyet Olaszország nem unt, sőt gyönyörködve olvasott. Iddig Trissino nem haladott *Italia liberata*-jában, még Tasso sem sette

giornate-jival 'sat. *Girone il Cortese* tőle romános (regés) költemény 24 énekben, és *L' Avarchide* hős költemény octava rimában, a' mai Bourges (Avaricum) városa ostromáról, nem nagy hírű. Az első *Gyron le Courtois* francia lovagromán szabad fordítása, a' másodikban Iliast hidegen 's raboskodva utánazá. *Flora* című vig játéka már az ő általa kezdett 16 soru *versi sdruccioli*-k (sikamodó versek, mivel minden sor dactylussal végződik) miatt sem tetszett. Epigrammájában nincs elég élesség. — Alaman-i írásainak könnyűség, világosság 's tisztáltság általjában a' lelke, de költői velősség 's emelkedés nem igen lendíti meg benne a' képzelést. — Eletét gróf Mazzuchelli írta meg. *Döbrentei Gábor.*

ALAMIZSNA. A' szegények iránt a' jótétemény általjában alamizsna; osztogatás által nyilatkoztatja ki magát, 's olyan kötelesség, melyre senki sem kinszeríttethetik, 's melyet kéréssel lehet megnyerni. Az erkölcsi törvény minden embert kötelez az adakozásra, mert ezt mondja: tégy mindent, a' mi tőled kitelhetik, a' végre, hogy mások igaz cselekedjüket elérhessék. Minden embernek főczélja pedig az, hogy erkölcsi elrendeltetésének megfelelően, a' mi az életre multhatatlanul szükséges dolgok nélkül nem történhetik meg. Ezen okból tehát 's nem jutalom kívánásból, sem nem egyéb mellékes tekintetéből kell vagyónunknak egy részét a' szűkölködők elősegítésére fordítanunk. A' felhányt vagy szemrehányt jótétemények megszűnnek jótétemények lenni. Kivel mennyi jót kelljen tenni, azt egy felől a' szűkölködők érdemessége, más felől az adakozó értékének mennyisége határozza meg. Adakozásunkban kötelességbeli célunk nem lehet egyéb, hanem az, hogy mások erkölcsi munkásságát előmozdítsuk. Ha látjuk, hogy ezek erkölcsi romlottságból mulatják el a' szükséges dolgok megszerzését, vagy hogy adományunkkal visszaélnek, meg kell segedelmünket tőlök tagadnunk. Értékünk tekintetéből pedig csak olyan mértékben kell adakoznunk, hogy magunknak maradjon annyi, a' mennyi kötelességünkbeli cselekedeteink véghezvitelére megkívántatik. Ebből könnyen meglehet határozni, mennyit és kiknek kelljen adakoznunk. Egyuttal pedig azt is törvényünk ké tegyük, hogy jobb kevesnek bővebben, mint soknak szűken adakozni, és hogy jobb adakozásunkkal az elszegényedésnek elejét venni, mint a' szűkölködők nagy elszegényedéséig várakozni. (Vö. SZEGÉNYEK.)

ALAND (Oland), több egymás mellett lévő szigetek neve a' bothniai tengeröbölben, melyek az éjssz. sz. 59° 47' — 60° 32' és a' kel. h. 36° 57' — 39° 47' (Ferrótól számlálva) közt fekszenek, 22 nsz. mf.-dön, 14,000 lak. A' fősziget, melly hasonló nevet visel, 9000-nél több lakost számlál. Ezen szigetek és kősziklák közül 80-nál többnek van lakosa. Csak patatok és tavak találtnak benne, mindazáltal egynéhány jó kikötője is vannak. Ezen szigetekről Finnlanddal együtt 1809 lemondott Svédország az orosz birodalom részére, melly itt egy várost alkotott, és egynéhány helyeket megerősített. Földjük olly köves, és olly vékony földterülettel borítottak a' kövek, hogy, ha a' nyár hév, néha a' gabona kiszárad. A' lakosok földmivelésből, tengeri borju-, és heringhalászatból 's hajókázásból élnek. Erdejik fenyő-, éger- és mogyorófából állanak. Gyümölcsfákat csaknem sehol sem lehet látni. A' Svédországnak fekvő Signilskär nevű kősziklán egy telegraph áll. A' jégnek tavasszal korán való széttöredezése, a' hajóknak ősszel a' kikötők torkolatiban és az Aland szigetek réveiben való késő befagyása (a' minek oka a' víznek a' bothniai és finniai tengeröblökből keresztbe való sebes folyása), továbbá a' szemben lévő Mäler tóba evező hajók és a' svéd tengerpartokon a' bothniai tengeröblől jobb oldala mentében való hajókázásnak könnyű szemeltarthatása, végre a' bothniai tengeröblől hal partjánál evező muszkaországi hajók könnyű oltalmaztathatása, — az Aland szigeteket az orosz hajósseregnek, melly ott a' jól megerősített kikötőkben bátorságban fekszik, főálláspontjává teszik. *L—ú.*

ALAPBASSUS. Ezen név alatt értetik minden hangnemnek három alaphangja, ugymint, a' legelső hang 's annak felső és alsó dominans vagy uralkodó lépcsője, melyekre az egész harmoniában előforduló minden öszvehangzások épülnek. Mindazáltal valamely darabnak al- vagy bassushangjai nem tesznek mindég alapbassust; a' honnan a' harmonia megtanulására igen jó és szükséges, hogy a' tanuló a' daraboknak alapbassusa kiszedésében gyakoroltassék.

J.

ALAPHANG, I. FŐHANG.

ALAPITOTT ADÓSSÁG, fond vagy stock neve azon angol ország-adósságnak, melyek kamatjainak fizetése bizonyos taxákra kijegyzések által bátorságba tétetett. Ezeknek több nemei vannak, 's vagy a' megállapított procentek (három proc. stock) vagy egyéb körülállások szerint (p. o. azon esztendő szerént, melyekben kölcsönöztek,) nevezetnek el. Ezen papirosok alá- vagy felszálása tárgya igen kiterjedett kereskedésnek, mely gyakran uzsorássággá (stock jobberis) szokott elfajulni. Egy másik neme az országadósságoknak a' nemalapított vagy ideig tartó bátorságok: navy, victualing és transportbill, exchequerbill (kincstárcezdulák, melyeknek beváltására esztendőnként bizonyos summa határoztatik,) 's több efféle. — Ezek, ha mennyiségek már megért, consolidáltak, 's hasonlóképen stockokra változtatnak által. Az alapított, nemalapított adósságból 's annuitásokból, (midőn a' kamatok fizetése által meghatározott esztendők alatt egyszersmind a' tőke is lefizettetett), öszve vagyon téve Nagy-Britanniának nemzeti adóssága. (L. FOND 's NAGY-BRITANNIA).

Th.

ALAPRAJZ, I. RAJZ.

ÁLARCZ (VAS), I. VAS ÁLARCZ.

ÁLARCZOK, I. MASZKOK.

ÁLARCZOSKODÁS (larva). Álarczoskodás az, ha valaki másnak nevét, személyét, czimét, praedicatumát 's jusait álnokul bitangolja, másnak jószágát költött név alatt eladja, az alatt adósságokat csinál, magát más nemzetségbe beszurni 's annak örökségét magához ragadni akarja. Büntetése örökös szolgaság, azokra nézve, a' kik az álarczot magok vették fel; de a' kik az elejek által felvett álarczot csak folytatják, azok nem büntettetnek, hanemha, meggyőzetvén vétkekről, abban makkarsul megmaradnának; mert akkor, ha birtoktalanok, örökös szolgasággal, ha pedig birtokosak, a' kárpótláson és perbeli költségeken kívül örökös gyalázzal büntettetnek.

Th.

ALARICH, a' Westgothok királya, a' Balthok nemzetségéből, azon hódítók közt, kik Romára ütöttek, legtöbb emberi érzéssel birt. A' historia először 395 K. u. eml ti, midőn a' Gothok Nagy Theodosius seregeivel a' nyugoti császárságot veszéllyel fenyegető Hunnok ellen egyesültek. Ezen szövetség kötésével látta A. a' romai birodalom csekély erejét, 's feltette magában, hogy önmaga fogja azt megtámadni. Theodosius fíjainak Arcadius- és Honoriusnak, kik utánjai voltak, 's ezek helytartóinak Rufinus- és Stilicónak visszalkodásai nagyon könnyítének szandéka végrehajtásán, 's noha a' vitéz Stilico A. első próbáját (400—403) az Adda és Verona melletti ülközetek által semmivé tette, A. nem sokára ürügyet nyere Olaszország megtámadására. Stilico közbenjárására t. i. egyezsége lépett Honoriusnal, mellynél fogva Epirusba kelle vonulnia, 's onnan Stilico hadjával Arcadius-t megtámadnia. Ezen háboru elmaradt; A. kárpótlást kívánt, 's Honorius STILICO (l. e.) tanácsára 4000 ft. aranyat ígére neki. Stilicónak kivégeztetése után (408) ígéretét nem teljesítette. A. egy sereggel jöve Olaszországba, megszalta Romát, 's Honorius 5000 ft. aranyat, 30,000 ft. ezüstöt, 4000 selyem ruházatot, 3000 vég finom skarlátposztót és 3000 ft. borsot volt kénytelen adni váltságul. A' Honorius és A. közt próbált békekötés el nem sült, 's A. másodiksor megszállotta Romát. Az éhség egyezsége lépni kinszeríté a' lakosokat, mellynél fogva Attalust, a' város kormányozóját (praefectus urbis), választot-

ta a' tanács Honorius helyett császarrá. De Attalus oly keves okosságot mutat, hogy A. ezen hiu méltóság letételét nyilvánosan megparancsolá nekie. Az ujlagi alkudozás Honoriusnal ismét sikeretlen volt, 's A. Romát harmadikszor körülbarlotta. A' Gothok (410) behohtak a' városba, kizsákmányolták, egy részét felégették, 's a' régi műkincsekből sokat elrontottak. A. mérséklése mindazáltal dicséretet érdemel; mert a' templomokat 's azokat, kik ott keresének menedéket, kimélni parancsolá. Azon kincsek, mellyeket 1000 év alatt a' világ mind a' 3 részéből öszverakásoltak a' Romaiak, zsákmányul így jutottak a' Barbaroknak. A. 6 napi mulatása után Romát elhagyá; szándéka Sicilia és Afrika elfoglalására czélt. Campaniát, Apuliát és Calabriát elpusztította volt, 's Cosenzában (410) meghaláozott. Hogy a' Romaiak hamvait meg ne találhassák, teste a' Busento medrében temettetett el, 's azon foglyok, kik e' munkáit végbe vitték, megölettek. Roma 's Olaszország nyilvános innepeket ült; Sicilia és Afrika ment volt a' fenyegető veszélytől, 's egy pillantatnyi nyugalmat látott a' világ. De Romába utat mutatott a' Barbaroknak A., 's általa esmerték meg a' világ hajdani királynéja erőtlenségét.

ALÁVALÓ (póri, közönséges, galád), az életben, tudományban és művészségben ellenébe tétetik a' megkülönböztetettnek és interessansnak, a' nemesnek vagy annak, a' mi finomabb erkölcsöket mutat. Az alávalónak nincs egyéb interesséje az érzékiség és a' természeti szükségsek kielégítésénél; a' nemesben ezek feláldoztatnak az erkölcsinek, még pedig oly módon, melly a' szemléelő elméjének jól esik, mivel ezen feláldozások igénytelenül és szerényen történnek, minden visszafizetésre, háládatosságra és dicsőségre való számolás nélkül. A' szép művészségben kétképen lehet a' nemes és az alávalót megmutatni: vagy már a' tárgy által, vagy a' velebánás által. Azon művészeket, kik alávaló dolgokat választanak ábrázolásaik tárgyaivá, azon festőkhöz lehet hasonlítani, kik már a' régiektől rhyparographoknak, lustafestőknek nevezettek, mivel oly tárgyakat ábrázolának, mellyek aesthetikai méltóságra nem képesek. Kinek nem jut itt észbe azon sok dobzódás, birkozás, leányszepülítés, szitkozódás, átkozódás a' hajdani hősrómánokban, mellyek a' mi literaturánkban szerencsére csak keveszszámu fordításokban jelentek meg. Azonban épen ezen aesthetikai bagázsiakísérők szüleményei mutatják azt is, hogy némelly nemes tárgy csupán a' velebánás által vált alávalóvá. „Egy közönséges elme,“ mond méltán Schiller, „a' legnemesb tárgyat is megalacsonyítja alávaló bánásnód által, egy nagy elme és nemes lélek ellenben még az alávalót is meg tudja nemesíteni.“ Nagy elme és nemes lélek! Nem ok nélkül köté öszve Schiller e' kettőt, mert a' nagy elme, ha nem nemes lélek egyszersemind, szintugy lealacsonyítja a' nemes. Emlékezzünk csak Voltaire „Pucelle“-jére. Ez által az a' különböztetés, mellyet az alávalóban tenni kell, különösen szembe tűnik. T. i. alávalónak szokták néha nevezni valamelly poétai, oratori, historiai, philosophiai előadásban azt, a' mi nem szól a' szellemhez, minthogy szellemtől üres, és csupán csak azt szólja, a' mit a' legműveltelebb is mondana, és ezt úgy, mint a' hogy amaz is mondaná, egy szóval a' mindennapit. Ez a' mindennapi kiterjeszkedhetik a' legnemesb 's legfelségsb tárgyakra is, és sem a' tárgyat, sem az előadót meg nem alacsonyítja. Ellenben lealacsonyítja az előadó a' maga tárgyát, ha ő maga szellemi oldalról még oly megkülönböztetett jelességű volna is, ha ő benne a' mellett a' finomabb erkölcsi érzés híját tapasztaljuk, és állítjuk, hogy az ő szellemének minden kitüntetése csak az érzékiség ingerlésére van intézve. Ez az igazi alávaló. Szellemi tekintetben ugyan bizonynyal fenébb áll ez amannál; gondolhatni oly eseteket is, a' hol ez nem alávaló módon jelenik meg, p. o. a' comicumnak bizonyos nemesiben. Igazán alávaló pedig az alacsony, melly mindenkor valami görömba, póri dolgot mutat, durva érzést, rossz erkölcsöt, alávaló indulatot. Az alávaló csak a' nemesnek, az alacsony mind a' nemesnek, mind az illen-

dőnek ellenébe van téve. Minden érzéki ösztönt megelégtíteni, aldválóság; illendőség, erkölcsiség és szemérem nélkül elégtíteni azt meg, alacsonyág.

ALBA, I. ADÓSSÁG.

ALBA (Ferd. Alavez de Toledo, herczeg), statusminister és a császári had generalisa, spanyol nemes nemzetségből szül. 1508, 's nagyatyja Fridrik szemei előtt, ki a' katonai és statusi tudományokban oktató, neveltetett. Pavia mellett igen fiatal korában harczolt; V. Károlyt Magyarországra Soliman sultan, későbbben Barbarossa, Tunis és Algir ura, ellen kísérte; Perpignan vitézül oltalmazta, 's Navarrában és Cataloniában jelesen viselte magát. Mindent fontolgató characterere 's hajlandósága a' politicához elejente csekély katonai talentumokat ígért, 's Károly, kinek azt tanácslá Magyarországbán, hogy inkább arany hidat építsen a' Töröknek, mintsem elvászto harcza ereszkedjék vele, a' fővezérségre nem tartá alkalmasnak, 's A. nem tehetségeinek, hanem Károly kegyelmének köszöné méltóságokra emeltetését. Ezen lenézetés nagyon megsérté természetével egyesült kevelységét, 's őt örök emlékre méltó tettekre buzdítá. Károly A. okos vezérlése által lett győztes a' Mühlberg melletti csatában, mellyben János Fridrikkel, a' szász választó fejedelemmel, harczolt. János megfogatott, A., ki a' hadi tanácsban az előlülőséget viselte vala, halálra ítélte, 's arra birni törekvék a' császárt, hogy ezen büntetést ne enyhítse. 1555 Olaszországba küldetett, hogy ott a' Francziákat és IV. Pál pápát, a' császár megengesztelhetetlen ellenségét, meggyőzze. Több csatákban győzedelmeskedvén, Nápolyba ment, hol a' pápa ravaszkodásai lázadást gerjesztettek, 's megerősíté ott ura tekintetét. Minekutána Károly fíjának II. Filepnek általadta az uralkodást, akkor is a' seregek fővezére maradt A. Az egyházi statust elfoglalta, 's semmivé tette a' Francziák törekvéseit. A' pápával mindazáltal, kit megalázni ohajtott, Filep ugy akarván, kénytelen volt tisztességes békeségre lépni. Visszahivatván Olaszországból, 1559 a' franczia udvarhoz Ersébet II. Henrik leányának, ki elejente Carlos koronaörökösnek volt szánya, urával való egybekelését ura nevében ment innepelni. Akkor fogtak fegyvert a' Német-Alföldiek, 's A. azt tanácslá Filepnek, hogy hatalmát sanyarul szegezze a' nyugtalankodók ellen. A' király szembetűnő sereget biza A. ra, 's teljes hatalmat ada neki, hogy a' pártütöket önkényének 's az inquisitionak alája vethesse. Mihelyt Flandriába érkezett 1566, azonnal ítélő székét állíta fel, mellynek feje Juan de Vargas, a' herczeg meghitje, volt. Válogatás nélkül halálra ítéltettek mind azok, a' kik véleménye gyanuba esett, vagy a' kik gazdagságai telhetetlenségeket felingerelték. Jelen- és távollévők, élők és holtak perbe idéztettek, megfosztattak jószágaiktól. Sok kereskedő 's fabrikás kivándorolt Angolországba, 100.000 embernél több hagyá el honját; mások a' számkivetett Oraniai Vilmos zászlójit követék. Midőn A. helytartója herczeg Aremberg megveretett, még inkább felingereltetett, 's gróf Egmont- és Hoornnak fejét vétette. Azután a' gemingeni sikon Nassau grofját megverte; nem sokára nagy sereggel közeledék Oraniai Vilmos. Fridrik A. fija szabadságot kéréte Vilmos megtámadására. A., ki vak engedelmességet kívánt alattralójítól, azt válaszóla Fridrik kérésére, hogy megbocsát ez egyszer tapasztalatlanságának, de ovakodjék további unszolástól, mert a' küldöttnek életébe kerül illyes hír vitele. Oraniai Vilmos kénytelen volt visszavonulni Németországba. Herczeg A. vezéri dicsőségét uj meg uj kegyetlenségek homályosították, hohérai több vért ontának katonájainál. A' pápa megszentelt kalapot 's kardot küldé neki: olly megkülönböztetés, mellyben előtte csak fejedelmek részesültenek. Holland és Seeland még ellenállt fegyvereinek. Egy parancsára kiindult flotta semmivé tétetett, 's A. mindenütt vitéz ellenségre talált. Ez 's talán attól tartása, hogy a' király kegyelméből kirekeszti, arra birták A. t, hogy visszahivatását kérte. Filep örömet haj-

lott kérelmére, 's látván, hogy a' kegyetlenség még keményebb ellenállásra ingerelte a' pártütöket, szelidebb módokhoz akart nyulni. Decb. 1573 amnestiát hirdetett A., a' fővezérséget de Requesens Lajosnak adta által, 's elhagyá azon országot, hol, a' mint dicsekvék, 18,000 embert végeztetett ki, 's 68 évig dühösködő háborút gerjesztett, melly Spanyolországnek 800 millio tallérba, legszebb seregeibe, 's végre leggazdagabb német-alföldi tartományába került. Herceg A. Madrid városában nagy megkülönböztetéssel fogadtatott, de régi tekintete nem sokáig maradt fen. Egyik fija azon ígéret színe alatt, hogy nőül veszi, a' királyné egyik tiszteletdámáját elcsábította, 's fogságba záratott; A. elősegélé fija elszökését, 's őt a' király akaratjának ellenére egy rokonjával öszveházasítá. E' miatt az udvartól eltiltatott 's Uzeda várába számkivitettetett. Két évet töltött el itten, midőn Antoniónak, a' eratoi priornak, törekedései, ki Portugal királyának koronáztatta magát, II. Filepet azon férjéhez, kinek tehetségeiben 's hűségében nagyon bizott, folyamodni kinszeríték. A. egy sereggel Portugalba ment, 3 hét alatt 2 csatát nyere meg, 's 1581 egész Portugal urának hatalma alá hódítá. A' főváros kincseit magáévá tette, 's megengedte a' katonáknak, hogy a' külső városokat 's környékeiket szokott kegyetlen módon kizsákmányolhassák. Filep neheztele ezért, 's generalisa viseletét vizsgálat alá szándékozék vetni, kit azzal is vádoltak, hogy a' meghódítottak kincseit saját hasznára fordítá; de a' herceg dacos felelete 's a' király félelme annak pártütésétől szándékát akadályoztatták. Mh. A. Jan. 21. 1583, 74 eszt. korában. Magtartása kevély, tekintete nemes, testalkatja izmos volt. Keveset alvék, dolgoza 's ira sokat. Azt állitják, hogy 60 évigleni katonáskodása alatt különféle ellenségekkel mindenkor győzedelmesen harczolt. De vakmerés, keménység és kegyetlenség hírére homályt vontanak. —v—i.

ALBALONGA, nevezetes város a' régi Latiumban. A' rege szerént építé Aescanius Aeneas fia. Ó utána Aeneas Sylviusnak, a' trojai hős második fijának, lón birtoka. 's mint Romulus és Rémus szülő földje, ez által Romának is anyja és bölcsője. Roma fiainak hatalma alá a' három Horatius és három Curiatius között elvált harez után jöve. A' mai ARBANO (l. e.) 's a' gyönyörű albanoi tó, 's ennek még jelesebb emissariusa — lecsapoló csöve, csatornája — a' hely régi nevét és disztét most is emlegetik.

ALBANI, híres familia Romában, melly a' 16-ik században Albaniából; hogy a' Görögök tyrannismusától megmenekedhessék, Olaszországba költözött. Itten két ágra oszlék, mellynek egyike bergamoi, másika urbinoi nemességet nyert. Nevezetesek: 1) János Ferencz, 1700 XI. Kelemen neve alatt pápává lett. (L. KELEMÉN pápák.). 2) Hannibal, szül. Urbinóban 1682, mint XI. Kelemen unokaöccse korán a' legfontosabb ügyekben eljár, tisztelettel és gazdagsággal halmoztatott. 1709 mint rendkívüli követ Bécsbe méne, I. József cs. és a' velencei Respublica között egyezséget szerze, 's kivivé, hogy Antal Ulrik, Braunschweig hercege, catholicussá lett. A' császár, mivel őt a' pápával egészen megbékéltette, a' romai birodalom hercegevé tette Hannibalt egész házával. 1711 cardinalissá lett. Ez idő olta a' status és egyház legtitkosb ügyeiben részt vón, néhányszor a' pápa távolléte alatt a' kormányt ő vitte, 's 1729 a' romai szentegyház kamarása lett. 1747 letévé hivatalát 's megholt 1751. Munkáji közül emlitést érdemel: „*Memorie concernenti la città di Urbino*“ (Roma 1724); „*Menolog. Graecorum jussu Basilii Imperatoris graece olim editum*“ (Urbini 1727.) 'sat. 3) Sándor, az elébbinek öccse, szül. 1692 Urbinóban, pappá kinszerítve lett; mert a' nagy világ örömeiben kedve telék, 's alattamos szerelmi szövetkezései sokszor felgerjesztették ellene a' szent atya haragját. 1720 mint rendkívüli követ Bécsben volt, 1721 XIII. Innocentius cardinalissá tette. Dus jövedelmei mellett a' nagyok társaságában fényes rollét játszék. Maria Theresia XIV. Benedek idejében a' pápa udvaránál miniseré-

vé 's tartományai comprotectorává nevezé. 1761 a' pápai könyvtárnok-ságot nyerte el. Mh. 1779. A. Sándor nagy művesmérő 's régiséggyűjtő volt, miről a' villa Albani Roma keleti részében, noha sok műkin-cset elveszített, még ma is tanubizonyoságnak szolgál. Életét Strocchi Die-nes írta le. 4) János Ferencz is XI. Kelemen unokaöccse volt, szül. 1720, ostiai és veletrii püspök igen fiatal korában lett, 's 27 évében cardinalis. Mint ifju keveset gondolt az egyházi dolgokkal, de a' Jesuiták törekvései, kik az Unigenitus bulla olta az Albani familia le-köteleztjeinek tarták magokat, szembenő befolyását azokba meg nem szüntették. Mint tagja a' külső dolgokra ügyelő gyűlésnek a' franciaia re-olutio ideje alatt a' Franciaországban kimondott principiumoknak heven-ellen mondott, 's annál nagyobb buzgalommal tarta Austriával. De a' Francziák Romába jöttek, A. eltávozott, kastélyát kizsákmányolták. Előbb la Grotta nevű apátságába, későbbben Nápolyba ment, melyet, mivel a' Francziák közeledének, nem sokára elhagyott. Azután Velen-czébe ment, hol VII. Pius választására sokat tett. De nem sokára a' franciaia systemához hajlék a' szentegyház uj feje, 's a' cardin. mint a' szent collegium decanus Romában 1802 mh.

ALBANI (Francesco), nevezetes képirő, szül. Bolognában 1578, a' német-alföldi Calvart iskolájában tanult, 's nem sokára legjelesb tanítvá-nyinak egyike lett. Domenichinóval, kivel a' művészséghez való hajlandó-ság 's barátság egyesítette, több évig dolgoza itten, 's a' szinadásban neminemű hasonlatosságot vehetni észre a' kettő között, de a' feltalálás-ban A. felülmulta barátját, valamint többi vágytársait is Calvart osko-lájából. Mengs az asszonyi alakokra nézve minden kép írők elejébe teszi: oly ítélet, mellynek részére feltételetlenül nem állhatunk. Többnyire al-yó Venust, Danaët, Dianát a' ferdőben, Galatheát a' tengeren, Euro-pát a' bikán láthatni tőle. A' lombozat és fák színe, a' források és víz-pek tükrözete 's a' levegő tisztasága minden festéseiben mesterkézre mu-tatnak; csak hogy gyakorta ismétléseket követett el. Bibliái tárgyak kö-zül keveset választá. Ezen nembeli festéseit az angyalfejek szépsége jelesi-ti. Romában és Bolognában számos iskolája volt. Tanítványai Guidónak, kivel vetelkedett, stylusát puhassággal és erőtlenséggel vádolták, 's azt állították, hogy a' férjfiui alakokba nem tud nemességet lehelni. E' miatt került a' hevet és lelkesedést kívánó ábrázolásokat, 's méltán nevezte-tett a' képirők Anacreonjának. Megholt 1660, 82 eszt. korában. Több irományt hagyott maga után.

ALBANIA, törökül Arnaut, az Albániaiak nyelvén Skiperi (Epirus és Illyria), egy török Provincia Arnaut-Vilajetiben, a' Drinótól az acro-cerauniai hegyig, az adriai és ioniai tenger mentében. Eghajlatja szép és kellemetes, földje termékeny 's bőven ad bort, gabonát, olajat, do-hányt, pamutot, fát, kőszót, szarvas marhát. Főhegyei a' Montenegro és Chimera; főfolyói a' Drino, Bojana, Somini 'sat. 700 nsz. mértf. 300,000 lak. számlál, kik Törökök, Görögök, Zsidók és Arnauták; az utolsók a' török seregnek legvitézebb katonái közé tartoznak. Ezen tar-tomány Janina, Ilbessan és Scutari helytartóságokra, Avlona és Delvino kormánykerületekre (sandsakság) osztatik. Nevezetesebb városai: Janina, Delvino, Scutari, Durazzo (a' hajdani Epidamnus, melly azután Dyr-rachium nevet kapott), Argyro-Castro, Avlona 'sat. — A' porta urasága igen ingadozó Albániában, és csak ahhoz képest terjed ki szélesebben vagy szorittatik keskenyebb határok közé, a' mint a' független közönségek és helyek a' magok birtokait egymás közt és a' porta basáji ellen kijebb ter-jesztik vagy ösvébb szorítják. Albániának a' nagy hegyek mentében lé-vő partjai esmeretlenek, mellyeket csak a' venezzei országló szék esmert szorosán, hogy a' török basák hódítása ellen oltalmazhassa. Görög és catholicus Keresztények, valamint Mohammedánok is, fél vadságban és az igazgatásnak különbféle formái alatt élnek itt. Albániának legdélibb része a' Görögök felzendülésétől fogva ismét EPIRUSNAK (l. e.) nevezetik.

Itt vannak Arta (vö. ACTIUM) és Prevesa városok. Itterednek a' janinai tóból (I. JANINA) az ACHERON (I. e.) és Cocytus vizei, melyeknek torkolatjától nem messze esik PARGA (I. e.). Epirus kiváltképen a' tenger mellékén termékeny; terem bort, gabonát és gyümölcsöt. Hajdan híresek voltak lovai gyors futásokért, kutyáji nagyságokért és dühösségeikért, 's tehenei nagyságokért. Most úgy látszik, hogy az állatok ezen fajai kifogytak. A' Görögök zendülése előtt Janinában Ali basa (I. ALI) uralkodott. A' Scutari pasalikban még most is vannak szabad MONTENEGROIAK (I. e.), SULIOTÁK (I. e.) és más független közönségek a' hajdan velencei, most austriai birtokok szomszédságában. Ezen kicsiny közönségeket, míg Velenceze fenállott, ez a' köztársaság irtalmazta titkon, mely által mind a' török hatalom, mind a' magok kebelében kiütött zenebonák ellen fen tudták magokat tartani. Hasonlóképen védelmezte azokat a' francia-illyriai országlás is. — Az Arnanták otthon Shypetaroknak nevezetnek. Vitéz, fáradhatatlan, de könnyen megvesztegettethető és a' szövetséget könnyen felbontó katonák. Ők tették ezelőtt a' török sereg színeit. Az, a' kinek nincs fekvő jószág, vagy a' szomszéd tartományokban való portyászás által szerez magának arra pénzt, 's gyűjt prédát, vagy katonai szolgálatjai által teszen arra valahol távol szert. Az előkelő familiák fiai vagy a' kitetsző vitéz férfiak könnyen gyűjtenek ott zászlók alá katonákat, kik, mint hajdan a' Condottierik Olaszországban, annak állanak szolgálatjába, a' ki nekik jobb zsoldot ad. Ez a' csapatonként való fegyveres koborlás, — ha elegendő fekvő jószágok nincs, — a' görög, catholicus és mohammedán Arnautáknak egyformán közönséges nemzeti tulajdonságok. Ezért nem szaporodnak a' legtermékenyebb völgyekben is a' közönségek, és ez az oka a' férjhez nem ment leányok igen nagy számának, kik vagyonyokat, ha megtámadtatnak, férjfiui bátorsággal irtalmazzák. A' keresztyén Arnauták közt a' papoknak a' polgári dolgokba való befolyása igen nagy. — Albania volt Skocziának (Scotiának) is régibb neve (I. ALBION), 's a' skot királyok első szülött fiai régenteen Albania hercege nevével viselték. L—ú.

ALBANO. A' romai regék szerint Romának anyavárosa Albalonga volt. Ugyan azok több albai már a' Romaiak előtt élt királyokat számlálunk elő, melly előadás igaz voltát már ma nem hisszük. Tullus Hostiliusról írják, hogy a' várost elpusztította, és a' lakosokat Romába vitte. Helyén későbbben egy városocská állott, a' romai nagyok pompás mezei házaiktól körülvetve. Tiberius és Domitianus albanoi mulató kastélyaikban elégitették ki buja kívánságaikat és kegyetlen indulataikat. A' mai Albano még most is ékeskedik hajdani egész világon híres nevével. Nevezetesebb az albanoi hegy, — mellyen minden esztendőben különös pompával innepelték a' consulok a' Romaiak és Latinusok kevély Tarquinus által lett egyesítettését. — Az albanoi tó valóban csudája a' természetnek, és a' hajdani világ mivésztségének. A' Vejivel viselt háboru alatt (K. sz. e. 395) ezen tó egy forró nyáron minden látható ok nélkül szokatlan magasságra duzzadt. Az etruriai jövendőmondók ezen hirt terjesztették el, hogy ezen víznek leeresztésétől függ Vejinek sorsa, melly vélekedésekben a' Romaiak egy delphii jóslat által megerősítettév, egy pompás csatornát ástak (Liv. 5, 15—19.). Hihetőképen ezen alkalmatossággal tanulták meg a' Romaiak az építéshez értő Etruriaiaktól a' földalatti csatornák építését, mellyet ők azután Veji erősség aláadására és a' városnak ez által való elfoglalására fordítottak. Az albanoi tó vizét leeresztő csatorna 3,700 lépésnyi hossz. 6 láb. magas. és 3 1/2 láb. széles. Niebuhr „Rom. Hist.“ 2 rész 234 lap. ezen csudálkozásra méltó munkát az egész Latium régibb munkájának tartja, vagy ha csakugyan a' Romaiak adtak annak lételt, a' királyok idejére teszi azt. — Híres az a' setét-szürkés színű albanoi kő is, melly Albanónál bőven találtatik és vágatik. Ennek két neme van, az egyik speroncnek, a' másik peperinónak nevezetik. Azokból áll Winckelmann szerint a' Campi-

doglio fundamentuma, melly R. é. után 387 eszt. csináltatott, 's mellől 5 sor nagy köveket még most is lehet a' föld színén látni. A' Cloaca maxima (a' Tarquiniusok munkája), az Albanónál lévő legrégibb romai temetőhely, és még egy másik, melly hasonlóképen egy a' Romaiaknak legrégibb munkái közül való (R. é. után 358-ról), az albanoi tó (most Lago di Castello) vizének leeresztésére szolgáló csatorna, mind eből a' kőből vannak építve. L—ú.

ALBANY (grófné), Louise Maria Karolina hgasszony, vagy Aloysia, szül. 1753. Atyja Stolberg-Gedern uralkadó fejedelem (kiholt 1804) testvére vala. Férjhez 1772 ment Anglia praetendenséhez, Stuart Károlyhoz, 's ez olta Albany grófné nevet viselt. Hogy férje vadságait kikerülhesse, klastromba vonult 1780 egyedül, mert magtalan maradt. Férje halála után 1788, a' francia udvar esztendőnként 60,000 livr. fizettete neki. Tulélte a' Stuart házat, mert annak cardinalis York, ki sógora volt, halálával 1807 magva szakadt, ő pedig rendszerénti lakhelyén Florenczben Januar. 29. 1824 mult ki. Neve és szomorú fatuma Alfieri Alfiéri Victor munkái 's ennek tulajdon életirása által lett a' historiáé. A' hires szomorú-játékköltő így nevezé: *mia donna*. Ez határozta el Alfieri sorsát, ő leve az azt lelkesítő Musa; ez az egyetlen asszony vala képes, aurea catenájával ezt az ide s' tova ragadoztatott szívet örökre lebilincselni. Albany grófné barátsága nélkül, ez a' maga vallomása, soha sem tett volna semmi jeleset, *senza quella non aurei mai fatto nulla di buono*. Legelső vele találkozásának festése csupa érzés, igaz költői ihlet. Idegenek közt a' szép, ifju német grófné (*quella gentilissima e bella signora*, ezt írja Alfieri,) maga is idegen volt, még is megkülönböztette kiki, mindent magához vont megjelenése, minden hódolt személységének, eszének; a' szilaj félrebuó Alfierit is megingatta bája, 's alattvalójává leve magas, tiszta akaratjának. Közös ravatal fedí hamvát Alfieriével együtt Florenczben. (L. ALFIERI). D. G.

ALBERONI (Giulio), cardinalis és spanyol státusminister, egy kertész fija, szül. 1664 Fiorenzuolában, (falu Parmában), 's papi életre lévén szánva, ehhez képest neveltetett. Elejénte harangozó volt a' piacenzai főtemplomnál. A' kanonokok ajánlására felszenteltetett, későbbben káplány 's gróf Roncovierinek, St. Donnin püspökének, kegyeltje lett. A' parmai herczeg mint ügyviselőt Madridba küldé, hol A. V. Filep hajlandóságát megnyeré. Cseleskedése és ravaszsága által első - ministerségre emelkedett, cardinalis lett, 's 1715 olta mindene volt Spanyolorzágnak, 's azt régi fényre deríteni törekedett. Sok visszaéléseket elenyésztetett, tengeri erőt alkotott, a' spanyol hadat francia lábba állitá, 's hatalmasabbá tette Spanyolországot, mint II. Filep ideje olta volt. Planuma szerint azon olasz tartományokat, mellyek azelőtt a' Spanyolokéi voltak, ismét vissza akarta venni, 's Sardinian és Sicilián kezdte el. A' kevély praelatus systemáján változtatást akkor sem tón, midőn Orleans herczege a' spanyol szövetségből kilépek, 's Angliával egyesüle. Sőt inkább az eddig viselt álarczot letévé, megtámadá a' császárt, 's Sardiniát és Siciliát meghódítá. De a' földközi tengeren a' spanyol flottát egy angol flotta semmivé tette. Most a' szárazon szándékozik háborút viselni, 's Nagy Péterrel és XII. Károllyal öszveszövetkezni, Austriát a' Törökökkel háborúba keverni, 's Magyarországhalázadást gerjeszteni, és Orleans herczegét egy párt által az udvarnál elfogatni törekvék. De a' planum felfedeztetett. A' herczeg Angliával egyesülvé Spanyolorzágnak hadat izent, 's egy manifestumban fejtegette még az olasz cardinalis ravaszkodását. Egy francia sereg Spanyolorzágra csapott, 's noha A. a' Franciaák haladásának gátakat rakni igyekezék, a' király elcsüggedt, 's békét kötött a' Franciaákkal, mellynek főfeltétele a' cardinalis elbocsáttatása volt. Dec. 20. 1720 parancsot kapott A., hogy 24 óra alatt Madridot, 5 nap alatt az országot hagyja el. Ki vala most mind azon hatalmasságok, kiknél gyűlöletbe ejtette magát, bosszuállásának tétetve, 's nem volt ország, hol tar-

tózkodhatik vala. Romába sem mere menni; mert XI. Kelemen papától a' cardinalisi süveget csalárdság által nyerte meg. Még nem hagyta el a' Pyreneket, midőn kocsija megtámadtaték, egyik szolgája megöleték, 's ő maga, hogy életét megmenthesse, elalakoza kénytelenített utját gyalog folytatni. Idegen név alatt soká tébolygott ide 's tova. A' pápa 's a' spanyol király kívánatjára fogságba vettetett a' genuai birtokban, de nem sokára ismét szabadon bocsattatott. A' pápa halálával A. üldözötése is megszűnt, 's a' következő pápa XIII. Innocentius 1723 eléb-bi méltóságába 's jusaiba visszahelyeztette. Megh. 1752, 87 eszt. korában.

—v—i.

ALBERT, austr. hercz. I. ALBRECHT, austr. hercz.

ALBERT (Kazmér), lengyel és szász királyi herczeg, Teschen herczege, III. Angusz lengyel király fija, szül. Moritzburgban Jul. 11. 1738. M. Theresia gróf Batthyáni Lajos nádorispány halála után 1765 Magyarország kir. helytartóává nevezte ki, melly idő alatt A. az esmeretes CURIALIS DECISIÓKAT (l. e.) öszveszedette. Hitvesével, Mária Krisztina főhgnével, I. Ferencz romai császár leányával, ki az austr. Német-Alföld helytartója volt, közösen igazgatta ezt. A' Franciaákkal viselt háboruban 1792 a' Lille városát körül táborló sereget (Sept. 21 — Octob. 10.) commandirozta, de a' táborlást félbe kellett szakasztania 's nem sokára, minékutána ő 's Beaulien Jemappe mellett Nov. 6. megverettek, Belgiumból egészen eltávozni. A' következő esztb. agg kora miatt elhagyá a' seregeket, 's a' bécsi udvarnál tartózkodott, hol 1822 hm. Hitvesének, ki 1798 gyermektelenül mult ki, egy Canova készítette, pompás emléket emeltetett.

ALBERT, mint magyar király I., mint német császár II., mint austriai herczeg V., szület. 1397. Atyja IV. Albert halála után (Sept. 14. 1404) Auriában örökösödött, de az austriai ház másik Leopoldtól származott ágabeli herczegek, elébb Vilmos (mh. Jul. 15. 1406.), későbbben Leopold (mh. Jun. 3. 1411.), végre Erneszt gyámsága alatt. Ezen utolsó már 14 esztendő korában elmátkásította számára Sigmond császárnak három évű leányát Erschébet, kivel azonban menyegzőjét csak Apr. 26. 1422 tartotta Bécsben; már jóval elébb áltvévén Austria személyes kormányát, hol férjfiás keménysege által a' gyámtyúk alatt támadott visszázkodásokban megbomlott belső csendet és bátorságot helyre állítá. Ipja Morvaországot neki átadván, ezt 1423 egy austriai és magyar sereggel elfoglalta, minékutána Ziska, a' Kelyhesek híres vezére, ki tetemes hadjával elejébe jöve, megholt volna. Későbbben 1431 Maidhofnál a' Kelyheseket megverte; közülök 4000 levágott, 600 elfogott. Hasonló szerencsével vezérelte 1435 Sigmond népeit a' Törökök ellen, kik közül 18,000 maradt a' csatamezőn. Sigmond halála után (Dec. 9. 1437) kilenczed napra a' Magyarok királyoknak esmerik, és már Jan. 1. 1438 meg is koronázzák, de olly feltétel alatt, hogy a' német császárságot nem fogadja el. Azonban Mart. 18. erre elválasztatván, ezen feltételtől elállottak, és a' koronázás Máj. 31. véghez ment. A' Csehek egy része is kikialtá őt királynak Máj. 6., de a' Kelyhesek elfogadni nem akarák, és Kázmért, a' lengyel király öccsét, tevék ellenébe. Ebből egy véres háboru támad, mellyet Albert változó szerencsével viselt, de még is koronáztatását Jun. 29. eszközölte, sőt Csehország nagyobb részét hatalma alá hajtotta, midőn az esztendő végével kénytelen fegyverszünetet kötni a' Törökök miatt, kik Junius és Julius hónapokban Erdélyt feldulván, új és tetemes készületeket tettek. Így Magyarországra jövé, Majusban 1439 országgyűlést tart és készületeket tesz a' Törökök ellen, kik már ekkor Rácországot elboríták és fővárosát Szendrőt ostromlák. De serege lassan, gyült és midőn azzal a' Dnához ért, már Szendrő a' Törökök kezében volt, és ezek Bosnyákország felé fordultak. Ehhez járult a' magyar táborban támadott betegség és békételenség, melly miatt a' sereg nagyrészt eloszlott, sőt maga a' király is, ki hasonlólag vérhasba esett, Budára ment. Itt nyava-

lyáját a' dinnye mértékletlen ételle által nevelte, és mind e' mellett utját Bécs felé folytatván, Neszmélnél a' halál elérte Oct. 27. 1439. Ezen jószívű, szelid erkölcsű, igazságszerető, vallásos, az ütközetben bátor fejedelemnek szép tulajdonjait a' Zsidóknak és Kelyheseknek vallásos buzgóságból eredett gyűlölsége és kegyetlenséggel határos üldözése szep- lőszíti, melyet azonban a' részrehajlatlan bíró nagyrészt az akkori idő szellemének fog tulajdonítani.

Gr. Teleki József.

ALBERT, német császár., I. ALBRECHT, német császár.

ALBERT (Szent), pragai püspök 's a' Poroszok apostola, egy főnemzetségből vette eredetét. 973—82 a' magdeburgi iskolákban tanult, 983 pedig pragai püspökségre emeltetett. Egész igyekezettel azon volt most, hogy még a' pogányságból fenmaradt rossz szokásokat kiirtsa, de látván törekedéseinek sikeretlenségét, elhagyta a' makacs nemzetet, 's O-laszországba költözött, hol előbb Casmo hegyén, azután pedig egy romai monostorban tartózkodott, míg nem 993 a' Pragaiaktól visszahivatott, de nem tűrhelvén a' nép zabolátlanságát, ujonnan elhagyta megyéjét, 's előbb Romába, onnan pedig III. Otto császárral Németországba méne. Ez idő táján látogató meg Magyarországot is, és Geizát Istvánnal egyetemben Esztergamban megkeresztelte. Majd a' francia monostorok látogatására indult. Későbbben pedig Boleslaw lengyel herceghez téré be. Itt hallotta meg a' Cseheknek rokonjain elkövetett kegyetlenségét. Utját tehát a' Poroszokhoz intézé; de midőn ezek közt a' hitet terjesztési iparkodék, ott, hol most Fischhausen áll, megöletett, Apr. 23. 997. Holt teste, melyet Boleslaw visszaváltott, előbb Gnesenben tiszteltetett. 1038 pedig a' győzedelmes Csehek Pragába vitték, vetekedvén most már ezek a' Lengyelekkel a' szentnek tiszteletén, kit feddőző beszédjeiért előbb magok közt megszenvedni nem akartak.

G. I.

ALBERTUS MAGNUS (A. Grotus, A. Teutonicus, Nagy Albert), regensburgi püspök, szül. 1193 (mások szerint 1205) Laningenben Svábországban, a' Bollstädt grófi famil., tanult Paduában, a' Praedicansok szerzetébe lépett, 1294 a' kölni iskola rectora, 1254 szerzetének provincialisa lett, 's 1260 IV. Sándor pápa regensburgi püspöknek tette. De 2 év múlva önkényt visszament Kölnbe a' klostromba, hol a' tudományoknak szentelé magát, 's haláláig (1280) sok munkákat dolgoza ki, mellyek nagy része még 1651, 21. foliok, (Lyon) együtt megjelent, 's noha már feledékenységre estek, de kora fíjainak irományival egybevetve, legjobb bizonyúságot szolgálnak, hogy a' maga idejében Magnusnak méltán nevezetett. Ezen munkájában kiváltképen Aristotelest fejtegeti, de használá az Arabokat is. Theologiai esmeretein kívül mechanical, physikai és természethistoriai esmeretekkel is birt. — Albert tiszták-nak nevezték a' 13-ik században azon Scholasticusokat, kik az ő véleményeit követték.

ALBERTUSTALLÉR. Vagynak fél-, negyed- 's nyolczadrész Albertustallérok is, ezeket legelőször 1598-ik esztendőben a' déli Német-Alföld helytartóji, Albert austriai főherceg 's hitvese, a' spanyol hercegnő Isabella, verették. Valamint most a' piasterek Spanyolországból Europa tartományaiha mennek, mellyeknek Spanyolország a' kereskedés folyamatajában pénzét reáfizetni kénytelen, szintugy volt akkor a' déli Német-Alföld a' Spanyolok ezüst rudjainak áltverője, 's ezért fizette az ország kölcsönözéseit, kamatjait, segedelmeit 's a' számos spanyol sereget, mellynek itten főhelye vala, hogy Belgiumot Franciaország 's a' Hollandok ellen védelmezze, 's a' habsburgi másodsülöttséget Németországban gyámoltsa, 's mind ez Albertustallérokban fizettetett, mellyek becse egy német tallér 7 és $\frac{1}{2}$, garas conventiós pénzben vala, értéke 13 lat 8 gran, mellyekből 8, két harmadrész a' durva, 's 9, három negyedrészt a' vékony marcára ment. Ezen tallérok későbbben nagyon vitettek ki Orosz-Lengyel- 's Törökországba, mellyekből a' civilisált nemzetek még most is sok nyers természetményeket hoznak be, mellyeknek amazok a' ke-

reskedés forgásában mindég pénzt reáfizetni kénytelenek, 's azt leghasznosabban a' már előttök esmeretes pénznebben teszik. Ezen okból egymás után más europai országok is, mellyeknek oda nagy fizetések valának, verettek Albertustallérokat; először a' braunschweigi fejedelemség 1747, azután Maria Theresia császárné az András keresztjével 1752, a' holsteini herceg, Péter orosz főherceg 1753, II, Fridrik prussiai király 1762, 's utánja II, Fridrik Wilhelm király 1797. A' már most elenyészett kurlandi hercegek azokat 1752—1780 mint országpénzt verették, 's még most is Kurland és Liefland Albertustallérok szerint számlál a' kereskedésben, egyet 90 garasban 18 kispénzével vévén.

ALBIGENSES V. ALBIENSES. Ezen név nem egy különös felekezetet, hanem több olyan ugy nevezett eretnekeket jelent, kik a' romai hierarchia ellen kikeltek, 's a' keresztény vallást eredeti tisztaságára visszavinni igyekeztek. Különösen jelenti a' CATHAREUSOKAT és WALDEN-SISEKET (l. e.), kik a' 12-ik száz. vége felé déli Franciaországban Toulouse és Albi körül igen megszorodtak, 's Albi (Albigois) tartományáról, hol III. Innocentius pápának kereszties katonái által, kik őket ott 1209 megtámadtak, Albigeniseknek nevezettek. Alkalmat ezen háborura az adott, hogy Castelnau Péter, a' pápának az eretnekek kiirtásában foglalatoskodó követe, VI. Raimundnak, a' toulousei grófnak, tartományában megöletett. Ez a' háboru már annyiban is nevezetes, hogy az első volt, mellyet a' romai catholica egyház az eretnekek ellen a' maga kebelében folytatott, de még nevezetesebbé lett az abban az akkori romai udvar által gyakorlott szörnyü kegyetlenség miatt, mellynek szembetünöképen az volt célja, hogy az eretnekek eltüreséért gyüölt toulousei gróf birtokait elfoglalja. Nem volt elég, hogy ezen fejedelem a' pápának Milo nevezetü legatusa előtt a' legsanyarubb poenitentiat 's ostoroztatást kiállotta, 's az egyházi számkivetetés alól feloldoztatást szerfelett drágán megvásárolta, a' pápa legatusai Arnold, Citeaux apátja, és Milo az öccsének Rogernak fővárosát is Bezierst ostrommal megvették, 's annak lakosait (mintegy 60,000 embert) minden vallásbeli különbség nélkül megölettek. Hasonló kegyetlenséggel bánt Montfort Simon leicesteri gróf, a' legatusok alatt lévő kereszties katonák vezére, Raimundnak és szövetségeseinek egyéb városaiyal is. Szövetségesei közül Beziersi Roger tömlöczben holt meg, 's az aragoniai király I. Péter 1213 egy ütközetben elesett. Az elfoglalt tartományokat a' romai udvar háládatosságából a' montforti grófnak ajándékozta, ki mindazáltal a' háboru visszontagságai miatt soha sem juthatott azoknak csendes birtokába, 's 1218 Toulouse vivásának alkalmával elesett. Ennek fíját Amalrichot arra birták a' legatusok, hogy ezen tartományokat a' francia királynak általengedné. A' pápa által hirdetett indulgentia Franciaország minden részeiből uj kereszties katonákat nyert, kik a' háborut folytatták, 's midőn VI. Raimund 1222 egyházi átok alatt megholt, a' fíja VII. Raimund minden poenentiának elfogadása mellett is kénytelen volt atyai örökségét a' legatusok és VIII. Lajos francia király ellen 1229 fegyverrel védelmezni. Minekutána mind a' két részről sok száz ezeren elesetek 's a' legszebb tartományok kipusztitattak, végre az említett esztendőben békeség kötöttetett, melly szerint Raimund kénytelenségből az egyházi számkivetés alól szörnyü summa pénzen magát kiváltotta, sok tartományokat IX. Lajosnak általengedett, a' többi tartományokban pedig a' vejét, Lajos testvérét, tette örökösévé. Így juttatta a' pápa a' francia királyt ezen tartományok birtokába, hogy őt annál szorosabban a' maga székéhez lánczolná 's inquisitorai elfogadására kinszeritené. Ettől fogva az eretnekek a' Dominicanus-szerzetnek és az inquisitionnak prédájává lettek, 's a' papi uralkodásnak ezen ekkor szerzett két főeszközei által (I. DOMINICUS GUSMANN és INQUISITIO), az Albigenisiek maradványai részszerént elégettettek, részszerént megtérések után is kemény pénzbeli és testi büntetésekre kárhoztattak. De az Al-

bigensisek neve csak a 13 száz. közepe táján enyészett el, 's némelly maradványok még ekkor is Piemont és Lombardia hegyei között az ugy nevezett francia egyházat formálták, 's a szakadás a Waldensisek által a Hussiták háborujáig és a reformatióig fentartatott. K. J.

ALBINI (Ferencz József, báró), szül. 1748 St. Goarban, a törvényeket Pont à Moussonban, Dillingenben és Würzburgban tanulta, 's a würzburgi püspökherceg kormánytanácsnokja, 1774 kamaratörvényszék assessor, 1787 titkos orsz. referendarius lett, 's minekutána II. Leopold a thronusra lépett, a mainzi választó fejedelemmel udvari cancellarius és minister. Kormányja jótékony következtét érzé a status. Meghalálozván (1802) a választó fejedelem, utánja részére a seregek által hűségét esküdtetett, 's a polgári törvényhatóságokat engedelmességre szólította fel. A a legszővevényebb környülállásokban is valódi német characterének híve maradt. A szövetséges hatalmak 1813 érdemeinek megesmeréséül a ministerialis tanács elölülőjévé tették. Az austriai császár a szövetség napjára teljes hatalmu ministerré nevezte ki, de minekelőtte ezen méltóságba léphetett, megholt Dieburgban Jan. 9. 1816.

ALBINOK, I. KAKERLAKOK.

ALBINUS (Bernhard Siegfried), eredet szerint Weisz, egy a legnagyobb anatomusok közül, kiket az orvostudomány nevez, szül. 1696, O. m. Frankfurtban, megholt 1770 Leydában, minekutána ott 50 esztendeig tanító hivatalt viselt volna. Atyjának, ki mint orvostudománytanító hasonlókép híres volt, 's a leydai iskola híres professorainak Raanak, Bidloonak, Boerhaavenak oktatásával élvén, 1718 Franciaországba ment, hol Winslowwal és Senaccal öszveköttetésre lépett, kikkel azután amaz az anatómiára, az ók kedvelt tudományára, nézve olly hasznos correspondentiát folytatta. Egy volt az elsők közül, kik azon impulsust elfogadák, mellyet akkor Boerhaave systemája az anatómiának az által adott, hogy az az állati oeconomicum tüneményeit nem chemiai, hanem mechanikai nézetek szerint magyarázta, következtéséül szükségesé tette a test egyes részeinek 's azok alkatásának szorosb studiumát, mert a szerint a formában való legcsekélyebb eltávozásnak különbözőségeket kellett a munkálkodásban előhozni. Azt is szükségesé tette ezen rendszer, hogy mind az, a mit Vesal, Fallopius, Eustachi csak egészben esmertettek meg, több figyelemmel 's pontossággal irassanak le. Albinus ezen értelemben dolgozott; neki a legpontossabb anatómiai leírásokat és rézképeket köszönik, különösen az izmokról és csontokról. 1720 Ran helyébe az anatómia és chirurgia professora lett Leydában, 's mint ollyan irá lassanként nevezetes munkáját: *Index supellectilis anatomicae Ravianae*; *De ossibus corporis humani*; *Historia musculorum hominis*, 's több más különbéle munkákat, mellyek a tudományok történetében mindég tisztelettel teljes helyet foglalnak el. Kiadta ezenkívül Harvey, Vesal, Fabricio d'Aquapendente és Eustachi különbéle írásaikat. Testvére Kerestely Bernhard, utrechti professor, ugyan azon tudományban jelelte ki magát, 's hasonlókép becses anatomicus író. Megholt Utrechtben 1752, 56 esztendőskorában. A. B. P.

ALBION, vagy Britannia major. Így nevezte a Romai a mai Angliát és Skotországot. Britannia minor pedig neki Franciaország tartománya Bretagne volt. Sprengel azt állítja (l. *Allgemeine Geschichte von Grossbritannien*), hogy Albion eredetiképp gaëli v. gaili elnevezés, 's a skot felföld, highland, mai, Alban v. Albain nevével, a mint azt a lakosok magok hívják, egy. Ugy látszik neki, Albion az Alp v. Ailp szónak, melly kősziklás hegyet teszen, többes száma, mivel Anglia parti széle az általellenben lévő Galliá- vagy Franciaországból hosszában nyuló kopár kősziklasornak tetszik. Mások szerint ezen elnevezést: Albion, az Anglia déli partján lévő kréasziklák fejez adatta.

ALBOIN, a Longobardok királya, 561 atyját Audoint követte. Mig A. Noricum- és Pannoniában uralkodott, azonközben Kunimundot,

a' Gepidák királyát, Dacia és Syrmium uralta, 's Bajan v. Kagan, az Avarok királya, Moldva- és Oláhországot egészen meghódította. Narses, Justinianus vezére, szövetségre lépett A. nal, 's Totilas ellen segítséget nyert tőle. Az Avarokkal egyesülve a' Gepidák ellen harczolt A., 's az 566 nagy ütközetben királyok Kunimund az ő keze által esett el. Ezen győzelem által nagy nevet nyere A. Nejének Klodosvindának elhunytá után Rosamundával, Kunimund leányával, ki a' foglyok között vala, kelt egybe. Most 568 a' maga népével 's 20,000 Száással Olaszország meghódításához fogott, 's Narses, ki ezen tartományt Justinianus hatalmának alája vetette volt, megbántatván a' hálátlan udvar által, A. ban bosszulóját feltalálá. Olaszországban évről évre tovább haladt A., az egyes városokat kivévén, senki sem hátráltatta előlépéseit. A. 3 1/2 évig uralkodott vala Olaszországban, midőn Helmichis, nejének Rosamundának kedvese, és Peredeo 575 megölték. Rosamunda gyűlölségét A. az által gerjesztette maga ellen, hogy egykor vendégség alkalmatosságával nekie atyjának Kunimundnak kaponyájából készült edényben bort adatot, 's őt atyjával együtt inni (szavai szerént) kinszerítette. Rucellai és Alfieri „Rosamunda“ czimű tragoediájikban, Fouqué „Alboin“-jában költőileg adták elő ezen történetet.

ALBRECHT, austriai hercegek: 1) Albrecht I., I. ALBRECHT I. német császár. 2) Albrecht II. (Sánta, Böles.) I. Albrechtnek öt fia maradt, Fridrik a' szép, Leopold a' vitézség virága, Henrik a' kellemetes, Albrecht a' böles, Otto a' vig. Fridrik és Leopold, a' legidősbek, a' házat kormányozták, és a' császárság miatt a' bajor Lajossal hadba keveredtek. (L. FRIDRIK SZÉP). Fridrik Leopold és Henrik kihalván, Albrecht és Otto osztatlan bírták az austriai ház tartományait. Egyik sem kábitatta el magát a' pápa által, hogy a' császárságra vágyódnék; békét kötöttek inkább a' császárral, és frigyre is léptek. A' császár, hogy annál erősebben kapcsolja az austriai hercegeket magához, Henriknek, Carinthia hercegének, férjfémag nélkül esett halála után Carinthiát és Tirolist nekik adta. Carinthia hódolt, Tirolis nem; mert a' meghalálózott hercegnek maradt volt egy leánya Margit Maultasche, ki a' cseh király fijához Henrikhez ment férjhez. A' Csehek és frigyeseik, más részről a' császár és az austriai hercegek között háboru kezdődött. A' császár, — mi okból nem tudatik, — az austriai hercegeket a' háboru folytatában elhagyta, így ezek kénytelenítették békét kötni; megtartván Carinthiát, minden Tirolisra való jusokról egészen lemondottak (Oct. 9. 1336.). Nem sokára Otto megholt, két fiut hagyván, Leopoldot és Fridriket; Albrecht gyámatyjok volt. A' Helvéták ellen Albrecht is türekedett, valamint atyja és bátyjai, de épen olly sikeretlenül. Egy szép mondása szálott reánk: olly mondás, a' mellyen kételkedni nem lehet, mert ellenségei a' schweiczi írók fentartották. Albrecht Baselt ostromolván, földindulás rontá meg a' város falait, tüz emészte a' házakat. Hadnagyai ingerlék Albrechtet, rohanna most ostromra; ő nem: „Isten mentsen meg,“ — ugy szólt a' herceg —, hogy azokat sértsém, a' kiken az Isten keze ugy is sulyosodott!“ 's eledelt és segédet küldé a' városbelieknek. Megholt Bécsben Aug. 16. 1358. Sántának, bénának azért nevezetett, mert élete 32-ik évében lábait betegség ragadván meg, azoknak hasznát nem vehette ugy annyira, hogy még a' csatába is karszékben vitette magát. De eszt a' betegség nem fojtotta el; tudományos és értelmes elrendelése miatt bölesnek is nevezetett. 3) Albrecht III. Böles Albrechtnek egyik fja. Három fiutestvére volt III. Albrechtnek, Rudolf, Henrik és Leopold (I. RUDOLF); a' két első kihalván, Albrechtet mint a' legidősbet illette volna az uralkodás; de Leopold IV. Károly császárhoz folyamodott, hogy engedné meg az austriai birtok osztályát. Tüstént megengedé a' császár, mondván tanácsosainak: „Régfől fogya sikeretlen iparkodtunk az austriai házat megalázni, most maga magát alacsonyítja le.“ Leopold majd nem minden birtokot magának tulajdonított ugy an-

nyira, hogy Albrechtnek alig maradt Anstriánál valami több. (L. LEOPOLD) Ez békeségben uralkodott, kegyes volt, a' tudományokat kedvelte, a' tudósokat ápolgatta. Csak egyszer keveredett hadba Wenczelrel, a' Cseh királlyal, a' táborban megbetegedvén, visszavitte magát Laxenburgba, ott megholt Aug. 29. 1395, élete 46 eszt. Temetésekör sirt a' nép, 's koporsoja körül ezen szavak hallatszottak: „Barátunkat, atyánkat veszítettük el.“ Első felesége Ersébet IV. Károly császár leánya magzatot nem szült, második feleségétől, a' nürnbergi burgraf Friedrich Beatrix nevű leányától, maradt neki egy fia Albrecht. Ez atyja elhunytakor 16 eszt. volt. Néhány írók III. Albrechtet hajfürtsőnek is nevezik, mert feleségének egyik hajfürjtjét mindég magánál hordozta. 4) Albrecht IV. Atyja halála után Vilmos rokonja Anstriát magáévá tenni akarta, azt állítván, hogy az örökösödés mindég a' legidősb austriai herceget illeti. Többféle czivakodás után a' hercegek Austria közös kormányzásában alkudtak meg. Ezután Albrecht Jerusalemba szarándokoskodott, visszajöttekor a' poéták sokféle költséket hirdettek utazásáról, úgy lón neve: „a' világ csudája.“ A' luxemburgi ház ágainak izetlenségei között böles körülnézéssel viselé magát Albrecht. Ó reá bízott a' cseh Wenczel második fogságában. Albrecht Wenczelt Bécsben tartotta, de nem szorosan és így történt Wenczel elszökeése: A' rablók ellen Albrecht Luxemburgi Sigmonddal öszveállt, egyesült erővel ostromlák Znaimot, a' latrok fészket. A' táborban a' két fejedelemnek mérég adatott. Sigmond meggyógyult, Albrecht rosszul érezvén magát, elhagyta a' tábort, és Kloster-Neuburgba megholt élete 27-ik esztendejében Sept. 4. 1414. Egyetlen egy fia maradt Albrecht, ki a' magyar historiában Albert, a' németben II. Albrecht, az austriaiiban pedig V. Albrecht neve alatt fordul elő. 5) Albrecht V, I. ALBERT, magyar kir. 6) Albrecht VI. Méhbenhagyott vagy Későnszületett László halála után (I. László Méhbenhagyott) három austriai testvérherceg élt, tudni illik: Fridrik, Sigmond, VI Albrecht. Ezek nagy izetlenségben éltek László öröksége osztálya végett. Albrecht fukar is, pazarló is, gonosz is volt ugy annyira, hogy I. Maximilián későbbben említését sem engedte maga előtt. VI Albrecht Anstriát magának tulajdonította, és IV. Fridrik kezére csak holta után került. Albrecht halála történt 1463. (A' három testvér versengését és Albrecht tetteit I. FRIDRIK IV.)

Gr. Majláth János.

ALBRECHT, német császárok: I) Albrecht I., német császár Habsburgi Rudolf első szülöttje, látta a' világot 1248, atyja mint császár a' cseh királyon Ottokáron győzedelmeskedvén (I. RUDOLF), Austria és Styria kormányára Albrechtet császári biztosnak nevezte ki; 1286 pedig az electorok helybenhagyásával ezen két hercegség egészen Albrechté lett. Az új herceg sváb tanácsosait inkább kedvelte új szolgáinál, és így atyja holta után Anstriában zenébona kezdődött. Albrecht erős kézzel nyomta le az austriai urakat; akkor Bécs felzendült. A' polgárok követséget küldöttek urukhoz: „ne sértené a' város szabadságait, egyébiránt ők hívségektől magokat feloldozottaknak tartandják.“ Albrecht Kahlenberg hegyet megszála, körül foglala a' várost, minden eledelt elzárván. A' koplaló lakosok engedelmet kértek, nyertek is; de kinszerítették minden okleveleiket A-nek benyújtani, melyeket szemek láttára Albrecht öszveszaggatott; ez az oka, hogy most Bécs városa sem Babenberg hercegei, sem Rudolf császár uralkodásának idejéből egy oklevellal sem bír. Albrecht a' császárságra is vágyott; de tartottak tőle az electorok, leginkább a' mainzi érsek, és így császárnak Nassaui Adolf választott. Albrecht kénytelenítettett mérgét elfojtani, mert Schweizban hadba keveredett, és későbbben a' salzburgi érsekkel is. I. efolyt így öt esztendő. Az új császár nem uralkodott az electorok reménye szerint, és így Wenczel cseh király koronázásakor, (Juni. 1297) Pragába négy elector öszvegyülvén, kezét adtak Albrechtnek Adolf ellen, megerősbedett a' feltétel Bécsben 1298. III. András magyar király a'

frigyekhez állván (J. ANDRÁS III.). Azon esztendőben tartatott Mainzban német országgyűlés. A' mainzi, szász és brandenburgi electorok személyesen, a' cseh király és a' kölni elector követek által voltak jelen. Adolf meghívásokra meg nem jelenvén, letétetett, helyébe Albrecht választottatott császárnak (Junius 23. 1298). Ebből had a' két császár között. Speier és Worms közben fekszik Sellheim, csatára ott keltek. Adolf és Albrecht a' csata hevében egymásra találtak. Adolf sisakját elvesztette volt, még is Albrechtnek neki rohan, kiáltván: „Itt koronádat és életedet nekem hagyod.“ Albrecht rá: „Ez az Istenről függ“ és dárdájával keresztül döfi Adolf képét. És így Adolf ellenségének hagyá koronáját, életét. Albrecht császárságát új választás alá bocsátotta. Mind a' hét elector első választását megújítván, Aachenben császárrá koronáztatott (Augst. 24. 1298). VIII. Bonifacius pápa választásának ellenmondott, azt állítván, hogy császár senki sem lehet a' pápa helybenhagyása nélkül. A' mainzi elector többekkel a' pápa részére hajlott. Albrecht haddal szálá meg őket, és egyszersmind a' franczia királlyal Szép Fileppel frigyot kötött. A' pápával megbékélvén, a' franczia királyt abban hagyta, ki a' pápával viaskodását maga végzette, (L. BONIFACIUS VIII. és FILEP Szép) Albrecht minden módon azon volt, hogy háza birtokát nagyítsa. Azért I. János, a' hollandi gróf, magtalan kimulása után Hollandot fegyverrel megszála. A' törvénytelen tettek szerencsétlen volt kimenetele. Jánosnak aszonyi ágyból származó örököse Jean de Avesnes, a' hennegau gróf, Albrechtet meglepé, és táborat nagy veszteséggel visszaveré (Nov. 10. 1299). A' cseh királlyal Wenczellel is hadba keveredett. Albrecht Csehországba rohant, épen mikor az ifjabb Wenczel Magyarországban volt. Hogy Csehországot Albrecht ellen védelmezhesse, visszaindította Magyarországból hadjait Wenczel. (L. WENCZEL magyar király.) Midőn az ifjabb Wenczel Olmützban megöletett, (Aug. 4. 1306), és így a' Przemisl dynastiának magva szakadt, a' cseh ren'ek Pragában összevgyülvén, Albrecht fíját Rudolfot választották királyokká. Uralkodása kemény volt. A' nemzet nagyobb része felkelt ellene; Rudolf a' zűrzavar közt betegségbe esett, és megholt (Julius 3. 1307); sikeretlenül iparkodott Albrecht második fíját Fridriket cseh királlyá választatni; a' Csehek a' királyi székre Henriket, a' carinthiai herceget, emelték. Épen olly keves foganatu volt Albrecht vágyódása a' thuringiai és mizniai tartományokra; a' német hercegek nagyobb része ellenkezett vele, és így az említett országokat nem tetéte magáévá. Schweizban is ohajtá Albrecht hatalmát terjesztetni; emberei durván bántak a' néppel, ez Albrecht helytartójit kiveté az országból, és magát felszabadítá. (L. SCHWEIZ és TELL Vilmos). Midőn ellenek készült, megöletett Albrecht austriai herceg János által (1308). Ez t. i. fájlalta, hogy Albrecht ési birtokát mind eddig önkormányra alá nem bocsátotta, és kérései foganatját nem látván, összevasküvén négy urral, Albrechtet a' Rensz folyó partján megöle. A' gyilkosok elosontottak, a' császár egy koldusasszony kebelében adá ki lelkét. (L. PARRICIDA János). 2) Albrecht II., I. ALBERT, magyar király.

Gr. Majláth János.

ALBRECHTSBERGER (János György), szül. 1729. Kloster-Neuburgban Bécs mellett, hol 1736 mint discantista a' templomi karhoz állott, onnan pedig a' mölki apátságához menvén, egy iskola igazgatását vette által. A' muzikaszerezést Mantól, udvari organistától, tanulta, azután pedig Győrött 's későbbben Maria-Taferlben maga is organista volt, szinte 12 esztendeig organistakodott Mölkben is; mig 1772 udvari organistává, 's a' bécsi muzikaaademia tagjává neveztetett. 1792 Sz. István templomában karigazgató, 's végre 1799 a' stockholmi muzikaaademianak is tagja lett. — Egy volt ő az újabb időbeli legtanultabb contrapunctisták közt, Beethoven is tanítványai közé tartozik. Megholt 1809. Jeles templomi darabjai 's concertjei és a' muzikaszerezésről irt alapos utmutatása nagy becsben vannak.

J.

ALBRICH (János), nagy tudományu erdélyi orvos, szül. Brassóban, hol tanulását végezvén, az orvosi tudományt Halleban különösen a' hires Hoffmann Fridrik vezérzése alatt tanulta, 's elnyervén az orvosi gradust, hazájába tért, hol tudományának és ügyességének sok jeleit adta. Az 1718 és 19 kegyetlenül dühösködő pestisben az erdélyi kormánysszék által egészség directorává tétetett Brassóban. Ennek általa közölt deák és német leírása a' tudomány kárára kéziratban hever. Széles tudományát, melynek külön-különbféle próbáit adta, az által tisztelék meg a' császári természetvizsgálók társasága, hogy őt 1740 III. Chrysippus név alatt, tagjai közé felvette. Megholt 1750. *A. Balogh Pál.*

ALBRICUS, szerzetes, a' tarczali országos végzésnek deakra fordítója. (L. KÁLMÁN).

ALBUERA, falu, a' spanyol Estremadura provinciában, Badjogtól délnek, h. n. folyó mellett, hol Maj. 16 1811 marschal Beresford mintegy 30,000 Brit-, Spanyol-, és Portugaliból álló hadja francia marschal Soult 25,000-nyi hadjával megütközött. Ezen csatának célja Badajoz, melyet az Angolok szálottak vala meg, felmentése volt. Soult 8000-et vesztett, 's kénytelenített Sevillába vissza vonulni. A' szövetségesek 7000 veszteséggel győzedelmeskedtek, 's néhány nap mulva Badajoz is kezekre került.

ALBUFERA, halakkal gazdag, meglehetősen nagyságu, nyáron mindazáltal részszerént posványrá kiszáradó tó, Spanyolországnak Valencia nevű városától éjszakra, melly torkolatja által a' tengerrel öszve van kötötte, 's mellytől SUCHET (J. e.) Francia vezér, Blake Spanyol generálisnak Valenciába való bekerítéséért és elfogásáért, Albuferai herczeg nevet kapott. A' vizi madarak vadászása és az angolhalászat esztendőnként 12,000 piaster jövedelmet hoznak be.

ALBUM, a' Romaiaknál fejr tábla volt, mellyre a' köz hirdetményeket jegyzették fel. A' különféle felsőségekről különféleképen nevezettek, p. o. album pontificium, 'sat.

ALBUQUERQUE (Alfons), India alkirálya, Nagy és portugali Mars melléknevekkel, szül. Lissabonban 1452 magát kiralyi vérből származtató nemzetségből. Azon idöszakban hősi lélek 's felfedező szellem jelesítette a' Portugaliakat. Afrika nyugoti tengerpartjának nagy részét megismerték 's meghódították; elkezdtek uralkodásokat Indiára is kiterjeszteni. A., India alkirályává nevezetvén, Sept. 26. 1503 egy flottával 's néhány sereggel Malabaron kikötött, Goat elfoglalta, 's Portugal hatalmának és kereskedésének Asiában középpontjává tette; azután egész Malabart, Ceylont, a' sudi szigeteket és Malacca felszigetet is meghódította. 1507 Ormus szigete a' persiai tengeröböl benyíltánál is hatalmába jutott. Midőn a' persa király a' szokott adót kérte, A. golyóbist és kardot tön a' követ lábaihoz, 's mondá: „Ez az a' pénz, mellyel a' Portugaliak adókat fizetik“. A. India minden népeinél és fejedelmeinél nagy tekintetet szerze nemzete nevének, 's több, névszerént a' siami és pegü királyok barátságát keresték. — A. minden tetteit rendkívülség bélyegzi. Katonáit sanyarul fenyték; munkás, vigyázatos, bölcs, emberséges és igazságszerető vala; szomszédi félve tisztelék, alattvalói szeretettel viseltetének iránta. Virtusai olly nagyon hatóttak India lakosaira; hogy sokáig sirjához folyamodtak, utánjainak kegyetlenségeskedései ellen oltalmat kérni. Jöllehet nagyok valának A. érdemei, az udvarnokok kajánságát és a' király gyanakodását még sem kerülhetette el, 's Emanuel Soarezet, A. személyes ellenségét, nevezte ki alkirálynak Indiába. Mély fájdalommal tirta el A. ezen halatlanságot, 's fíját egy rövid levelében a' királynak ajánlván, néhány nap mulva Goaban megh. 1515. Emanuel tétének sokáiglani megbánása által tisztelék A. emlékét, 's fíját az ország föméltségaira emelte.

ALBUS, IV. Károly császár idejétől ezüst váltó pénzt nyugoti Németországban, melly akkor 8 kispénzt ért. A' mostani hassiai egyszerű albus 9 kispénzt ér, de vagon ott dupla albus is. *Th.*

3 papi vitézi rendje közül egy, melly eredetét a' St. Julian del Pare-ro (melly a' Sz. Julianus körtvély fájáról neveztetett így,) nevű szerzetesekről hozza le a' 12 századból, és a' Maurusok ellen vitézül harczolt; birta, minekutána 1207 táján a' Calatrava rendtől, melly azt távolléte miatt nem oltalmazhatta, általengedettett. Ugyan ekkor az említett papi vitézrend ezen várostól a' cantara i vitézrend nevet vett fel, 's a' rend, minekutána azt 1494 a' nagymester Juan de Zuniga Catholicus Ferdinandnak mint helytartónak általadta volna, a' spanyol koronával egyesítettett. 1540 olt a' vitézeknek nem szabad meghazasodniok. A' rendnek igen gazdag jószágai voltak. Jegye egy aranyos zöld liliomkereszt; czimere egy körtvélyfa 2 gerendával.

L—ú.

ALCESTE, Pelias leánya, Admetusnak, Thessalia királyának, felesége. Az oraculum szerint beteg férje csak azon feltétel alatt lehet jobban, ha valaki önkényt feláldozza éltét érte. A. titkon feláldoz magát az isteneknek, 's megbetegedék; Admetus egészséges lón. A. elhunytá után meglátogató Hercules Admetust, kinek rokonja volt, 's megígéré nekie, hogy vissza fogja hozni kedves nejét az orcusból. Szavát nem szegte meg; mert az alvilág istene kénytelen volt Alcestét visszaadni férjének. Ezt Euripides egy szomoru játékanak tárgyául választotta.

—z—

ALCHYMIA, az a' mesterség, melly titoktele chymiai munkáknál fogva a' nemtelen vagy kevesbecsű érczetet nemesebbé, az ónt vagy czint ezüstté, ezüstöt vagy kenesőt arannyá változtatni tanítja. Az alchymia eredete a' legrégebb kor mesével gazdag homályában vesz el. Hitet, hogy a' legrégebb népek közt némely emberek az érczolvastás próbájánál a' magokat mutató jelenetekre figyelmesek voltak, 's vévén észre, hogy különbféle érczek öszvetételeiből egészen másszinü massák tüntek elő, p. o. rézből és czinkből egy az aranyhoz hasonló compositio, így származott nálok azon gondolat, hogy egy érczet más érczé lehet változtatni. A' fényűzés a' népeknél jókor lábra kapott, a' miből az arany és ezüst kívánsága állott elő, 's annál inkább kaptak azon mesterségen, miként kell ezen ritkább nemes érczeteket a' nagyobb mennyiségben lévő nemtelenekből előállítani. Egyszersmind az embereket meglepő nyavalyák felébresztették azon gondolatot is, hogy egy minden nyavalyák ellen való közönséges szert kellene feltalálni, egy olly szert, melly egyszersmind az öregség terheit is kisehbitse, az életet megifjitsa és hosszabbítsa. Ezen két idea egyesülve különbféle emberek iparkodásának 's próbatételének magas czélja leve, kik titoktele képekben 's allegoriákban terjesztették tanításaikat. Az érczek elváltoztatására, ugy hitték, egy olly érczre van szükségek, melly minden anyag óstárgyát magában foglalja, mellynek hatalma volna mindent egyes részeire feloldozni. Ezen közönséges feloldozó szer vagy *menstruum universale*, mellynek egyszersmind olly erővel kellene birnia, hogy a' testből minden nyavalyás anyagot eltávoztasson, 's az életet megújítsa, bölcsék kövének, *lapis philosophorum*-nak, valamint annak ugy mondott birto-kosai adeptusoknak nevezettek. Mennél kevesbbé világos megfogásaik voltak az alchymistáknak munkájik 's az azoknál mutatkozó jelenetek felől, annál inkább igyekeztek rajta, hogy mysteriosus képekkel 's titoktele allegoriákkal éljenek. Későbbben azért is folytatták az alchymisták ezt a' mysteriosus nyelvet, hogy titkaikat az avatlatlanok előtt elrejték. Egyiptomban a' legrégebb idők hősei közt volt Hermes is, kitől, a' mint mondják, sok chymicus, magicus és alchymisticus munkák eredtek, de a' mellyek később időkől valók. (L. HERMES TRISMEGISTUS.) Innen a' chymiai és alchymiai művészséget hermeticusnak is nevezték. Bizonyos dolog, hogy a' régi Egyiptomiak sok és különös chymiai és metallurgiai esmerettel bírtak, noha az alchymia eredetét nálok keresni bizonytalan volna. A' Görögök közt sokan értették az egyiptomi írásokat, 's chymiai esmereteikbe be voltak avatva. Idővel a' Romaiak közt

si elterjedt a' magia, a' theosophiai képzelgések 's különösen az alchymia szeretete. Midőn Roma tyrannusai alatt az igaz tudományok üldözöbe vétettek, annál inkább felemelkedett a' babona és az álbölcsesség. A' Romaiak pazarlása azon időkben felébreszté az arany 's azon mesteresség kívánását, melly ezt közbevetetlenül 's a' legnagyobb mennyiségben igéré. Már Caligula hasztalan próbákat tett, hogy opermentből aranyat csináljon. Ellenben Diocletianus megparancsolá, hogy minden egyiptomi könyvek, mellyek az arany és ezüst chymijáról értekeztek, égettesse meg. Ezen időközben sok könyvek készítették az alchymiaról régi híres emberek hamis neve alatt. Így p. o. Democritusnak, különösen pedig Hermesnek igen sok irások tulajdonították, mellyeket egyiptomi, alexandriai barátok és sophisticus remeték irtak, 's a' mellyek, mint a' *Tabula smaragdina*, allegoriákban 's mysticus és sophisticus képekben mutatták az utat a' bölcsék köyének feltalálására. Későbbben a' chymia és alchymia az Araboknál jött igen divatba. A' 8-ik században élt köztök az első chymicus, ki rendszerént Gebernek neveztetik, 's ki nek az alchymiaról irt munkájában már előző a' kénesős készítményekre 's t. effélekre való utmutatás. A' középkor idejében az alchymival a' klastrombeli barátok nagyon foglalatoskodtak, noha azt későbbben a' pápák eltiltották. De még ezek közt is volt egy XXII. János, kik, valamint sok más előkelő papok, az alchymiat megizlelték. A' 4-ik században Lull volt a' leghíresb alchymisták egyike. Mesélik felföle, hogy Londonban léttékor I. Eduard király számára 50,000 font massáju kénesőt arannyá változtatott, 's ebből készültek volna az első Rosenoble-ek. Velenczében 1488 megtiltatott az alchymia. Paracelsus (1525) hasonlókép a' híres alchymisták közé tartozik; továbbá Roger Bacon, Basilius Valentinus és sok mások. Mivel azonban a' nagyobb tisztába hozott chymia és philosophia alaptételei terjedni kezdetek, 's a' chymiai munkáknál előálló jeleneteket jobban felvilágosították, az alchymisticus almodozások dühe lassanként fogyni kezdett, noha suttonban még sokan, nagy urak is, tisztelőji voltak annak, mint azt p. o. Ferencz Károly, Lauenburg herczegéröl, (1659) tudjuk, kinél Löwenstern Kunkel I. volt Ha részrehajlatlan ítéletet akarunk az alchymiaról hozni, nem kell feladni mindenek előtt annak érdemeit a' chymia, sőt magában az orvosi tudomány körében. A' chymjának első leggendosb kidolgozására minden bizonnyal az alchymia adott alkalmatosságot. Sok más felfedezést köszönhetünk továbbá az alchymisták szünet nélkül való munkálkodásának 's fáradszatlan béketüresének, p. o. több kéneső készítményeknek, az érczkermesnek, porzellánnak 's t. m. feltalálását. Az érczek elváltoztatásának lehetőségéről semmi bizonyost sem lehet elhatározni. Az újabb chymia elítélte ugyan azt, 's az által, hogy az érczeket az egyszerű ósanyagok sorába teszi, annak lehetőségét, hogy egy anyag más anyagja, következéskép a' csekélyebb ércz arannyá változtathassék, tagadta. Meglehet az is, hogy csaláson vagy öncsaláson épül nagy része azon beszédeknek, hogy valamely ércz valóban arannyá változtatott volna, noha néha mind a' környülmények, mind a' jelen volt tanuk azt hihetővé teszik. Azonban, minthogy az emberi vizsgálódó szellem soha sem nyugszik, mivel maga a' chymia mindég több-több szembetűnő felfedezésre jut, 's már magok az érczek is nem minden chymicusoktól tartatnak egyszerű, hanem öszvetett anyagoknak; mivel Galvani batterijája által még a' kalit is érczemü terméké változtatták; innen fel kell függeszteni annak lehetőségét, ha valljon lehet e érczet hozni elő más substantiákból, mellyekben annak anyagai feltalálhatnak, 's egy érczet más érczé változtatni vagy inkább nemesíteni? Az alchymistákat sem lehet általjában csalárdoknak tartani. Sokan közülök azon valódi meggyőződéssel dolgoztak, hogy a' célhozjutás lehető; fáradszatlan béketüreséssel szívek tisztaságában 's egyenességében (a' mit az igazi alchymisták hathatósan ajánlanak mint a' szerencsés célérés különösen megkívánta-

zó feltétlét); de a theosophusok 's mindennemű rajoskodók, u. m. magusok, tudatlan emberek, kik aranykivánásból, elegendő chymiai készületek nélkül, magokat az alchymiára adták, elcsufították babonájuk által a' chymiai tapasztalatokat. Sok családok az alchymiát tehettlenségek fedő palástjánál használták, 's a' gyengéktől pénzeket, vagyonjokat kicsalták. Még a' mi időnkben is többen, kik magokat alapos chymiai ismeretek nélkül, régi, általok nemértett alchymisticus könyvek által hosszas alchymisticus munkákra nagy summa pénzek elpazarlására 's hivatalbeli munkájuk elmulasztására csábíttatni engedték, az által önromlásokat okozták. Mind eddig a' chymia nem jutott annyira, hogy az érzek előállítását egyszerű anyagaikból bizonyos principiumok szerint, azon törvényeket, mellyek szerint azokat a' természet előhozza, nevekedeéseket 's nemesedéseket állíthassa; következésképp mind eddig az alchymisták minden munkái, a' hőlcek kövének keresése, setéiben való tapogatás, 's a' tudatlanság, csalódás és csalás őket olly labyrinthusha vetik, mellyből kitalálni nem tudnak. Vö. *Wiegler's „Histor. Krit. Untersuchung der Alchemie“* (Weim. 1777.) A. B. P.

ALCIBIADES. Ezen nevezetes Görög, Clinias és Dinomache fija, Athenében a' 82 olymp. (450 tájb. K. e.) szül. Clinias a' Chaeronea mellett ütközethen elesett, 's A. Periclesnél, anyai nagytatyjánál, neveltetett. Ezt az ország dolgai igen elfoglalák, 's a' fiura azon gondossággal, mellyet annak heves caractere kívánt, nem ügyelheté. A. ifju kora olta kitüntette, mi leendő idővel. A' tudományok és testi gyakorlások minden nemeiben szerencsével próbálkozott. Szépsége, születése, Pericles tekintete sok barátot, sok tisztelőt szerzének nekie, a' mi rossz hirbe hozá erkölceit. Socrates megajándékozá őt barátságával, 's reménylé, hogy majd jó utra vezetí. Nem is tagadhatni, hogy nagyon hatalma körébe voná, 's A. a' philosophushoz téré vissza minden elszórakodásból. Legelőször Potidaea mellett harczolt, hol meg is sebesítették; Socrates, ki oldala mellett viaskodék, védelmezé, 's visszakiséré őt. A' deliumi csatában a' győzedelmeskedő lovagok között vala. De, megveretvén a' gyalogság, kénytelenítették, valamint a' többiek, megfutamodni. Szaladas közben öszvejött Socratessel, ki gyalog vonulá vissza, elkisére őt, 's gondoskodott bátorságban létele iránt. Mig a' Cleon nevű demagogus élt, csak fényüzés és tékozas által tette magát esmeretessé, 's az ország dolgaiba nem avatkozott. Ennek elhunytával (422 K. e.) Nicias annyira vitte a' dolgot, hogy az Athenebeliek és Lacedaemoniak 50 évre békét kötöttek. A., Nicias tekintetere irigykédvén 's a' miatt, hogy a' Lacedaemoniak nem hozzá folyamodtanak, néhezletvén, a' két nemzet közt támadott visszázkodásokat a' béke felbontásának kivitelére használá. A' Lacedaemoniak követeket küldöttek Athenébe. A. színlett jó akarattal fogadá őket, 's meghatalmaztatások titkolását tanácslá nekiek, nehogy törvényt szabjanak elejkebe az Athenebeliek. Amazok elámittatták magokat, 's megjelenvén a' gyülekezetben, kinyilatkoztatták, hogy meghatalmaztatás hijával vannak. A. azonnal felkelt ellenek, hűtelenséggel vádolta őket, 's arra vette az Athenebelieket, hogy az Achaensokkal frigyét kötöttek. Ez a' Lacedaemoniakkal kötött békét felbontotta. A. több ízben vezérlette az athenei flottákat, mellyek Peleponnesust pusztították. De a' fényüzés- és pazarról itt sem monda le. Visszatérvén, mindennemű kicsapongásoknak adta magát. Egykor néhány barátjával éjjeli orgiából méne haza, 's felfogadott, hogy pofon vágja a' gazdag Hipponichust, 's azt meg is tette. Zajt gerjesztett ez az egész városban. De A. a' megsértetthez méne, leveté felső köntösét, 's felszólítá Hipponichust, hogy vesszőzés által álljon rajta bosszú a' pofoncsapásért. Tettének ezen őszinte megbánása Hipponichust megengesztelé, 's nem csak megbocsáta A.-nek, hanem későbbben leányát is Hipparetét 10 talentumnyi (15,000 tall.) menyasszonyi ajándékkal feleségül adta nekie. Most sem monda le A. a' lengesség-

ről és tékozlásról, mit főképp az olympiai játékokban tüntetett ki, hol nem más gazdagok módjára egy, hanem 7 szekerral állott egyszerre a versenypályára, 's az első három jutalmat elnyerte. Ugy látszik, hogy győztes volt a' pythiai és námaei játékokban is. Mind ezek soknál polgártársai közül gyűlöletbe ejték, 's ostracismussal, (i. e.) büntették, ha Niciással és Phaeaxsal, kik hasonlólag attól tartottak, öszve nem szövetekezik, 's a' dolgot olly ügyesen el nem intézi vala, hogy épen azok küldettek számkivetésbe, kik őt megbuktatni törekedtenek. Kevelsel ezután Sicilia ellen szándékoztak A. javalatjából menni az Athenebeliek, 's őt választották Niciással és Lamachussal fővezérré. Készülés közben a' háborura egy éjjel a' Hermesek mind megcsonkították. A. ellenségei reá fogtak ezen tett gyanuját, azonban mindjárt be nem vádolták, hanem alig indult el a' hajókkal, azonnal a' népet ugy felerelték ellene, hogy megítélés végett visszahívatott. Győzött vala már néhányszor Siciliában A., midőn a' visszahívó parancsolat hozzá jutott. Engedelmeskedék, 's hajóra üle; Thuriumban kiszálván a' szárazra, elrejtézek. „Hogyan Alicibiades“ kérdék némelylek, „honodban nem bízol?“ — „Anyámnak sem hiszek“ felelé ő „midőn éltem forog fen. tévedésből könnyen feketé követé huzhatna fejér helyett.“ Athereben halálra ítélték. Midőn tudtára adták, ezt válaszolá: „Megmutatom az Atherebelieknek, hogy még élek.“ Előbb Argosba ment, azután Spartába, hol igen ügyesen szabta magát az ország sanyaru szokásához, 's ott is a' nép kedveltje lett. Nem sokba került tehát a' Lacedaemoniakat arra bírnia, hogy a' persa királlyal szövetségre lépjenek, és, szerencsétlenül lévén ki a' Sicilia ellen intézett háboru, Chios lakosainak segítségét adjanak, 's őket az athenei igából kiszabadítsák. A. maga ment oda, 's Kis-Asiába érkezvén, egész Ioniát fellázasztotta az Athenebeliek ellen, 's nagy kárt okozott nekik. Agis 's az előkelő Spartabeliek irigylék ezen szerencsés-jét, 's meghagyák asiai vezéreiknek, hogy A.-t öljék meg. A. kitalálá planumokat, 's Tissaphernes nevű persa satrapához méne. Itt ismét megváltoztatta szokását, egészen az asiai luxusnak adta magát, 's kivitte, hogy a' satrapa nélküle el nem lehetett. Nem bizhatván már a' Lacedaemoniakban, hazájának ohajta szolgálni, 's elejébe terjeszté Tissaphernesnek, hogy az Athenebeliek teljes elgyengítése ellenkezik a' nagy királyi érdekével; hanem sokkal hasznosabb, Athenét és Spartát egymás után tonkre hányni. Tissaphernes, elfogadván ezen tanácsot, könnyite valamennyire az Athenebeliek sorsán. Szembetűnő seregeik voltak akkor Samoson. A. azt izené a' vezéreknak, hogyha megzabolazzák a' nép kiesapongásait, 's az előkelőknek adják a' kormányt, Tissaphernes barátságát kieszközli majd számokra, 's a' phoeniciai és lacedaemoni flották egyesülését megakadályoztatja. Ez helyben hagyatott, 's Pisander Athenébe küldetett, ki a' kormányt 400 személyből álló tanácsnak áltadta. De mivel ezek A. visszahívásáról nem gondoskodtak, a' samosí seregek áltengedék nekie a' fővezérséget, 's felszólíták, hogy Athenébe menjen, 's a' tyrannusok hatalmát semmisítse. De A. nem akart visszatérni, míg szolgálatot nem tett hazájának. Megtámadta tehát a' lacedaemoni flottát 's teljesen meggyőzte. Visszajövént Tissapherneshez, ez, hogy királya az A. által elkövetett cselekedetben való részvétellel ne vádolja, A.-t Sardesben fogságba vettette. Módot talált azonban A. az elszökésre, megverte a' Lacedaemoniakat és Persákat Cyzicus mellett a' vizen és szárazon, Cyzicust, Chalcedont és Byzantiumot elfoglalta, az Athenebelieket visszahelyeztette a' tenger uradalmába, 's Critias javalatjából történt meghívására visszatért honjába. Nagy enthusiasmmussal fogadták, mert azt vélték, hogy A. számkivetetésének következtése mind azon szerencsétlenség, melly azolta érte Athenét. De kis korig tartott ezen dial. Nem sokára 100 hajóval ismét Asiába küldeték A. A' zsold azonban katonái számára meg nem érkezvén, kénytelen volt Cariában segídet keresni, 's a' commandót Antiochusnak adta ált, ki, Lysander ált

tal cselbe ejtetvén, életét 's a' hajók egy részét elvesztette. Ezen esetet használák A. ellenségei megbuktatására. A. Pactyaebe ment (Thraciában), hadakat gyűjtött 's a' szabad Thraciaiakkal harczolt. Szembetűnő zsákmányt nyert, 's a' szomszéd görög városok nyugalalmát bátorságha helyeztette. Az atheni flotta akkor Aegos Potamos mellett vesztegtele. Ezek vezéreit figyelmessékké tette a' fenyegető veszélyre, azt tanácsolta, hogy Sestosba menjenek, 's segítséget ajánlott nekik, a' spártai vezér Lysandernek vagy csatára vagy békére való kinszerítettetésére. Ezt el nem fogadták, 's kevéssel ezután teljesen megverettek. A' tartott a' Lacedaemoniaktól 's Bythiniába költözött, honnan Artaxerxeshez száándékozott menni, 's őt hazájának megnyerni. A' 30 tyrannus azonközben, kiket Lysander Athene elfoglaltatása után kinevezett, arra kéré őt, hogy A. t ölesse meg. Lysander vonakodott ezen tettől, míg hazájától parancsot nem nyere. Végrehajtását Pharnabazesre bízta. A. akkor Timandra n vü kedvesével egy phrygiai várban vala. Pharnabazes segédjei éjjel meggyújták a' házat, melyben tartózkodék, 's nyilakkal végezék ki, midőn már a' tűzveszélyből kimenekedett. Így mult ki A. 404. K. e., mintegy 45 eszt. korában. A' természet legjelesb tulajdonokkal, ritka tehetséggel az emberéket megnyerni, 's rajtok uralkodni, 's elragadó ékesszóllással (noha az R-t kimondani nem tudta, és hebegett,) ruházta fel; de ezek használásában csak a' legsűrgetőbb környülmények által hátráoztatta magát el. Híjával volt ama' lelki nagyságnak, mely az erényt nyomban követi; birt ellenben azon merészséggel, melyre másoknál hatalmasb önerő érzete lelkesít, 's a' mely semmi akadálytól vissza nem retten, mert a' czélhoz vezető eszközök választásán soha sem kétkedik. Életét a' régiek közül Plutarchus és Cornelius Nepos irták le.

ALCIDES, Herculesnek, a' köz magyarázat szerént, nagyatyjáról Alcaeusról, Amphitruo atyjáról, vett mellékneve.

ALCIPHON, görög rhetor a' 4-ik század közepe táján, ki nem csak szép stylusáért 's attikai csinosságáért, hanem azért is érdemel olvasatni, minthogy az erkölcsöket híven festi. Munkái ezek: *Epistolae piscatoriae, rusticae, amatoriae et parasiticae*. A' legjobb kiadás eddig a' következő: *Alciphronis epistolae graecae et latinae, ad editionem Stephani Bergleri accuratissime impressae* (Ultrajecti 1791. 8.)

ALCMAEON, AMPHIARAUS és ERIPHYLE (l. e.) fija, az Epigonok fővezérévé választatván, Thebát elfoglalta. Minekutána anyját, atya halálának okát, megölte volna, a' Furiák tartományról tartományra üzték a' megörltet, kinek, mivel anyja minden tartományt, mely fíját elfogadandja, megátkozott, az oraculum mondása szerént csak olly föld szolgálhatott menedékül, mely nem volt még anyja megöletésekor. Sok tévelygés után végtére Achelous egy új szigetén nyugalomra jutott, 's megvetvén elébbi feleségét Arsinoét, a' folyamisten leánya Callirrhoé lett neje. De midőn ennek kívánságára Harmonia szerencsétlen nyaköktőjét Phegeustól, Arsinoé atyjától, azon szin alatt kérte vissza, hogy azt a' delphi oraculumnak ajándékozza, Ph. észre vette ravaszágát, 's utána küldött fíjai által megölette.

ALCMAEON, görög költő, egy spartai rabnak fija, Sardes városában Lydiában 670 K. e. szül. Ugy látszik, élte nagy részét Spartában töltötte, a' hol polgári jussal bírt. Szerzeményei hymnusok, paeanon 's más lyrai költemények; ő adott a' poësis ezen magasabb neveinek mérési formát. Maradványait Welcker F. Th. gyűjtötte öszve (Giessen 1815. 4.)

ALCMENE. Electryon leánya, Amphitruo neje, kit Jupiter férje otthon nem létében, ennek képét vévén magára, látogata meg. Ölegetéseinek gyümölcse a' hármas csudaéjben nemzett Hercules volt.

ALCSUT, régi, de most új életre haladó, csinos magyar falu, éj. sz. 47° 25', és k. h. 36° 16' alatt, Székes várm. csákvári járásában, 3336 holdra terjedő határán 40 egész házhellyel bír, a' melyen 130 ház és egy (reform.) templom van, 630 lakossal, melynek $\frac{3}{4}$ része Refor-

matus, a' többi Catholicus. Az acsai birodalomhoz (I. ACSA), József főherczeg és nádorispány birtokához, tartozván, Hatvan, Vérth és Szent György nevezetű pusztákkal, mellyek 9119 holdra terjednek, öszvé van kapcsolva. E' környék a' birtokos élesztő geniusának és példás gazdasági szorgalmának örök emlékjele leszen. Itt keves esztendő alatt egy kopár, elhagyatott, éktelen földszin a' legszebb bájoló formákkal diszeskedő tájékká vált. A' helység nyugoti szélén emelkedik jó izlés szerént, minden hiu fényűzés nélkül épült, czélirányos nyári palota, egy kies, sok válogatott ritka fákkal, bokrokkal 's virágokkal bővelkedő, szépen elrendelt osztályokkal ékeskedő párknak közepén. Ide tartozik Maria völgye, közzellévvő gyönyörű sétáló hely, roppant diszes tehénistállójával, gyümölcskertekkel, lugasokkal, erdőkkel körülvéve. S—s.

ALCUDIA, (Manuel de Godoy) I. GODOY.

ALCUINUS (Flaccus) vagy ALCHUIN, 's ALBIN is, egy a' maga időkorában híres és tudós Angol, Nagy Károlynak biztosa, tanítója és tanácsadója. Szül. Yorkban, mások szerint London körül 732, oktatást vevé Tisztelendő Bedától (*Beda Venerabilis*) és Ekbert. püspöktől, 's canterburyi apáttá leve. Romából való visszatjában, honnan egy barátjának a' palliumot vitte vala, megesmerkedék vele Nagy Károly Parmában, magához hívá őt 782, és használá birodalmának culturájában tett intézetei körül. Az udvari academiában Flaccus Albinus nevet viselt. Károly oktatást adata 'ó általa a' maga udvaránál, melly czélra egy udvari iskola (Palatina) állítottott fel, és több klostromok felvigyazójává tevé őt, mellyekben A. a' tudományok terjedéséről gondoskodott. A' francziaországi oskolák többnyire 'ó általa fundáltattak, vagy jobb virágzásra hozattak; így alkotá 'ó a' toursi oskolát Sz. Márton apátságában 796, mellynél a' yorki oskolát vevé példánynl. Itt 'ó maga nagyszámu tanítványokat oktata, kik annakutána a' tudóságot a' frank monarchiában elterjeszték. Végre 801 bucsut vevé A. az udvartól, 's a' toursi Sz. Márton apátságába méne, a' honnan mindazáltal Károlylyal folyvást levelezett, 's meghala 804. Sok theologiai írásain kívül több ollyakat is hagyta maga után, mellyek a' philosophia, oratoria és nyelvtudomány előesmereteit tárgyzazzak, azonkívül költeményeket és nagyszámu leveleket is, mellyek mindazáltal stylusok által nem tetszhetnek, és az 'ó időkorának miveletlen szellemét általjában elárulják; mind a' mellett azonban megesmerni 'ó benne még most is a' maga időkorának legtudósabb és legmiveltebb emberét. Ertett latánul, görögül és zsidónl. Munkái megjelentek Parisban 1617, fol., 's teljesebben Regensb. 1777 2. dar. fol.

ALDEGONDE (Marnix Filep, Mont Saint Aldegonde ura), szül. Brüssselben 1538, tanult Genfben. December elején 1565 eleve írta azon compromissactát, mellyet a' német-alföldi szabadságok fentartására gróf Nassaui Lajos, 'ó 's Brederode Henrik aláírtak. Az acta főképen az inquisitionnak Német-Alföldre való behozatása ellen volt intézve, 's annak részvevői közösen megígérték, hogy egymásnak testestül vagonostul segítségére lesznek. Azonban Margit helytartóné 1566 ezen eszedezést visszautasította. Alba (herczeg) kikötött. Saint Aldegonde az oraniai herczeg követőjével Németországba szaladt, 's onnan mint vezér tanácsosok velek együtt visszajött. 1573 Maassluisnál spanyol fogságba esett, későbbben kiváltatott, és a' fiatal köztársaságnak sok titkos alkudozásait vezette a' külföldön. Antwerpiát sokáig, noha végtére szerencsétlenül, védelmezte. Leydenben segité fundálni az universitást, 's ott is holt meg 1598 mint a' theologianak tanítója.

ALDENHOVEN (melletti ütközet) Mart. 1. 1793. Ezen Jülich és az Aachen közötti országúton fekvő városocska mellett esett ütközet nyitotta meg az 1793-ki táborozást. Az Austriaiak a' mult esztendőben a' jemappei ütközet után kénytelenek voltak Belgiumot oda hagyni, 's a' Roer megévonulni, Dumouriez pedig 1793 esztendő elején Hollandiát fenyegette behorolásával. Ennek elmellőzésre 's az ostromlott Maastrichtnak felszaba-

ditására öszvegyülté herczeg Koburg a' 40,000 emberből álló hadi sereget a' Roer megett, 's Mart. 1. által ment ezen folyón Düren- és Jülichnél két colonneban (hosszas négyszegeletű hadi test). Az első, mely az előseregből Károly főherczeg vezérlése alatt 's a' balszárnyból herczeg Würtemberg vezérhadnagy vezérlése alatt állott, megkerülte a' Francziák beszánczolt álló helyét Eschweiler mellett bal oldalról, 14 ágyuval lövöldözte, egynéhány escadron (svadron) huszárokat vetett a' Francziák háta megé, 's a' szánczolásokat szemközt ostromlotta. A' Francziák nem sokára rémitő zavarodással megfutamodtak, 's kevesse után az Aldenhoven mellett felállított hadi test is hasonló sorsra jutott az által, hogy az austriai főerő Jülichnél a' Roer megett álló ellenséget visszanyomta, 's az Aldenhoven mellett állást is erővel megvette. A' Francziák mintegy 6000holtat és sebesítettet 's 4000 foglyot vesztek. Másnap Aachen és Lüttich vétetett körül, Maastricht megszabadított, 's a' Francziák erősen üzettek. Ezek Neerwindennél megállottak, 's egyesültek azon hadi testtel, mely a' Hollandiába való berohanásra volt határozva, azonban Martius 18. itt is ujra megverettek.

ALDERMAN. Ezen czimmel nevezetnek Angolországban a' városi tanácsosok, a' kik Londonban kiváltságaik erejénél magok közül a' magyort választják, a' ki az ők feje. Ezek negyedjeikben a' politóra ügyelnek.

ALDINÁK, azon nyomtatványok nevezete, melyek a' Manutiusok műhelyéből kerültek ki. (L. MANURIUS).

ALDINI (Antal), szül. 1756 Bolognában, tanulta ott 's később Romában a' törvényt, professorává leve Bolognában a' törvénytudomány-nak, 's Parisba küldetett polgártársaitól, midőn az ő hazája Bologna a' revolutio idejében a' pápa birtokától elszakadt; azután a' cisalpini respublica véneinek tanácsába lépék. 1801 tagja vala a' lyoni consultának, később praesidense a' statustanácsnak, melyből a' vicepraesidensnek gróf Melzinek munkája által kirekesztetett. 1805 minster-státustitoknokká és gróffá nevezé ki őt Napoleon. Megnyeré 1819 az austriai kormánysszék bizodalmat is, 's meghala Paviában Oct. 5-ik. 1826. Napoleon még halálakor is becsúlással emlékezett róla. Rendkívül való költséggel építettett A. a' montmorencyi parkban Paris mellett egy igen szép kastélyt, mellynek felékesítésében Olaszországnak minden művészségei vetélkedtek. De az Parisnak második elfoglaltatásakor 1815 annyira elpusztított, hogy még csak a' BANDE NOIRE-nak (l. e.) adathatott el. — A. (György), testvére, physica professora Bolognában, a' Galvanos társaság tagja, olaszországi statustanácsos és a' vas korona vitéze. Esmertes részént a' galvanismusról való több írásai, részént azon javalatja által, hogy a' Velenczénél lévő Lagunák czikábjá malmokra használtassék.

ALDOBRANDINI, herczegi nemzetség neve Romában, mely a' művészség történeteiben azért fordul elő, mivel egy frescoképet mutat vilája, a' mi lakodalmat ábrázol, 's ennél fogva csak Aldobrandini lakodalomnak hívják. A' képre Santa Maria Maggiore körül akadtak, Maccenas kertjeinek egykori táján VIII. Kelemen idejében, 's azon villába vittek. (L. BÖTIGER.) Winkelmann Peleus és Thetis lakdalmának tartotta, gróf Bondy Manlius- és Juliának. — De az Aldobrandinik közül tudósok is voltak, nevezetesen Sylvester törvénytudó és ennek testvére Tamás, mindenik a' 16-ik században.

D. G.

ÁLDOZAT, olyan ajándék, mellyet az emberek az Istenségnek a' végre adnak, hogy az által saját személyeknek neki ajánlását kifejezzék. Ez a' szokás azonnal kezdődött, mihelyt az emberek egy legfőbb valóságot hinni kezdtek, 's minden régi vallásokban az isteni tisztületnek egyik főrésze volt, 's a' napkeletiek még ma is azt hiszik, hogy az Isten előtt szinte olly illetlenség volna üres kézzel megjeleni, mint valamely fejedelem vagy más nagy ur előtt. Az áldozatok mineműségét egy felől az áldozók életmódja, más felől azon képzelés határozta meg, mintha az

Istenség testi dolgok nélkül szükkölnének, 's ételben, italban és jó illatokban gyönyörűséget találna. A' pásztorok és vadászok élő állatokat, a' földművelők gyümölcsöt 's kenyeret áldoztak, 's az Isten iránt való tisztelet azt kívánta, hogy mindenből a' legjobb áldoztassék. Azért Abraham az ő kedves fiját és egyetleneg örökösét, 's Agamemnon az ő leányát Iphigeniát akarta áldozni; mindazáltal a' dolgoknak azon szerencsés fordulása, melly szerént ezen áldozatok nem mentek tökéletességre, azt mutatja, hogy az emberek már igen korán állalátták, hogy az Istenség nem embervérrel, hanem a' szívnek és léleknek jóságával engeszteltethetik meg. De mind e' mellett is az a' kegyetlen szokás, melly szerént emberek áldoztattak, soká fenmaradott még az olyan Pogányoknál is, kik az első vadságot levetkeztek. A' Phoeniciaibetiek az ő bálványoknak Molochnak gyermekeket áldoztak, valamint a' germán nemzetek és a' régből Mexico- és Perubetiek is. Mert noha az emberek elsőbben csak tisztelet és hálaadás által indítottak áldozásra, utóbb, midőn a' nyomoruságokat és szerencsétlenségeket vétkek büntetése gyanánt nézték, szükségesnek tartották az isteneket engesztelni is, 's e' végre az ember életét sem vélték igen drága váltságának. De míg a' Pogányoknál az oltárok ártatlan gyermekek és fegyvertelen hadi foglyok véréből gőzölögtek, Moses az ő törvényeiben az Istenség megengesztelésére részszerént földi termést, részszerént ép és fogyatkozás nélkül való állatokat rendelt. A' Moses által rendelt áldozatok részszerént vérről járó vagy égő áldozatok voltak, midőn a' papok ökröket, kecskéket, juhokat vagy szükség idején galambokat 's gerliczeket ölttek, 's vagy egészen vagy részént megégették, részszerént pedig vér nélkül való vagy eledelei áldozatok, midőn liszt, sütemény, só, olaj, méz és tönjén vagy oltárra töltött bor (itali áldozat) áldoztatott. Céljokra nézve ezen áldozatok vagy hálaadás és öröm áldozatai voltak, mellyek barmokból és szárnyas állatokból állottak, 's rendszerént eledelei áldozatokkal jártak együtt, vagy engesztelő áldozatok, mellyekre csupán állatok fordítottak. Az utolsóknál a' papok az áldozókat annak jeléül, hogy Jehova meg van engesztelve, meghintették a' megáldozott barmok vérével, 's mikor az egész népért engeszteltetett az Istenség, akkor az egész megáldoztatott barmot elégettették, mikor pedig csak egyes emberekért, akkor a' husát magok ették meg. Mert az áldozati barmok és az áldozati zsengek, mellyeket bizonyos inepéken 's jeles családi történeteknél, vagy egyes emberekért való engesztelésnél áldozni kellett, a' papok jövedelmeihez tartoztak, 's ezek azoknak csak eledeleire alkalmatlan részeit égették el. Ugyan ilyen hasznokra fordították az áldozati barmokat és szereket a' pogány vallású papok is, kik, (habár mind a' Zsidóknál, mind a' Pogányoknál csupán a' papok vihették is véghez az áldozást), az áldozatvivőket is részeltették az áldozati vendégségekben, a' mint a' dolog eléggé világos a' történetekből. — A' Görögök és Romaiak hecatombéjlik, égő áldozatok, libatiojik, itali áldozatok, 's a' mysteriumokban adott ajándékok eledelei áldozatok voltak. Azt az igazságot, mellyet már az őök szövetségbeli prophetái megismertek, hogy az ember az Istenségnek semmit sem adhat, a' mi már annak ugy is sajátja nem volna, a' keresztény vallás az által erősítette meg 's terjesztette el, hogy a' Zsidóknál és Pogányoknál gyakorlott áldozati isteni szolgálatot egészen eltörölte, 's Jézus halálát úgy adta elő mint az emberek minden bűneiért egyszerre való 's minden időkre elégséges áldozatot, melly minden utóbbi áldozatokat szükségtelenné tesz. Egyszersmind ezen vallás hathatósan kárhoztatja azt a' haszonkeresést, melly az Istenség tetszését ajándékokkal akarja megvásárlani, 's csak azt kívánja követőjítől, hogy erkölcsi áldozatokat áldozzanak, azaz, minden bűnről lemondjanak, 's attól magokat mind inkább és inkább tisztítsák, és minden tehetségeiket és vagyonaikat a' magok és embertársaik boldogságának előmozdítására fordítsák. Azonban azt a' képzelést, mintha az ember az Istennek valamely látható ajándékokkal is tartoznék,

a' Keresztényeknél sem lehetett egészen kiirtani, minthogy a' szegények és a' papok számára, valamint az isteni tisztelet fentartására való adakozás is úgy maradt fenn, mint Istennek fizetendő adó. Így lehet nézni az első Keresztényeknél az oblatiókat, mellyek még a' papok számára való dézmának behozása után is meghagyattak, 's nagyrészt pénzzé változtattak. Ezekkel egybefüggenek az offeroriumok is, mellyek csaknem minden keresztény felekezeteknél az egyháziak számára az oltárra adadni szoktak, de az isteni tisztelethez épen nem tartoznak. Ellenben a' Catholikusoknál az isteni tiszteletnek egyik főrésze, a' mise, még most is vér nélkül való áldozatnak nevezetik, minthogy a' misemondó pap a' kenyérnek és bornak megáldása által a' Krisztus testét és véréit mintegy ujjonnan feláldozza. A' pogány nemzeteknél az isteni tiszteleti áldozatok még a' mi időkben is szokásban vannak; a' Chinaiak gyümölcsöt, a' Karaibok dohányt, a' Negerek nyugoti Indiában égett bort áldoznak isteneiknek, 's a' polynesiai vadaknál még most is vannak nyomai az emberáldozásnak.

K. J.

ALDUS, I. MANUTIUS.

ALECTO, I. EUMENIDÁK.

ALEMANNOK (melly szó németül annyit tesz, mint minden emberek, mindenféle emberek), nevezete alatt értetik több német nemzetségek hadi szövetsége, melly a' 3-ik század elején a' romai birtokok felé közeledett. Lakhelyek a' Rajna keleti partján, a' Boden tótól, az Alb és Duna folyóktól kezdve a' Mainig és Lahngig terjedt, keletfelől határozták a' Suevusok, és feljebb a' Burgundiak. Az alemanni szövetségnek jelesebb népei voltak a' Teucterek, Usipetek, Chatták és Vangionok. Caracalla legelősőr hadakozott velek a' déli Rajna mellett (211), a' nélkül hogy meggyőzte volna őket, hasonlóan járt Severus. Csak Maximinus győzte meg, 's üzte őket még vissza Németországba (236). Midőn azonban ennek halála után ismét beütöttek Galliába, Posthumius verte meg őket 's üzte egészen be Németországig, 's árkokkal és sánczokkal erősítette meg a' határt, mellyeknek maradékai a' Phöring melletti sánczok a' Dunánál, a' hohlenlohei tartományon keresztül Jaxthausenig nyuló földbástya 's a' palatinatusi árok a' Main északi oldalán. (L. ÖRDÖGFAL.) Az Alemannok azonban nem hagytak fel hadi száguldoásaikkal, 's egymás után visszaverettek Bollianustól, a' ki Posthumius után következett, Probus császártól (282) és Chlorus Constantinustól. Mindazáltal a' (romai) birodalomban lévő belső visszázkodások közben, 's még csak Constantinus egyedül való ura nem lett az országnak, elfoglalták a' Mainztól egész Strasburgon felül terjedő tartományt. Végre Julianus (357) mint Caesar küldetett Galliába. Az Alemannokat újra elűzte 's kinszerítette hercegeiket, kik akkor 8 voltak, a' békeség kérésére. Egész hadi erejek a' Julianus ellen való főcsatában 35,000 emberből állott. Midőn a' népek vandorlása bekövetkezett, azon csapatok között voltak az Alemannok, mellyek Galliát elárasztották. Elterjedtek az egész nyugoti Rajna mellett, és az 5-ik század utoljára felé egész Helvetiában. Végre Chlodwig megtörte erejüket (496), maga hatalma alá vetette, 's birtokaiknak nagy részét elvette. Sokan Theodorikhoz, a' keleti Gothok királyához, Olaszországba 's az Alpesek közé szaladtak, nagyobb részént azonban visszatértek hazájokba.

ALEMBERT (Jean le Rond d'), nagynevű 's érdemű francia mathematicus, philosophus és liberator. Szül. Parisban Nov. 16. 1717; m. h. ugyan ott Octob. 29. 1783. Tilalmas szerelemből (Destouches költőtől és a' lyoni card. érsek testvérétől, Tencin kisasszonytól) származván, azonnal, hogy a' világra jött, kitétetett (valamelly templom mellé, mellynek kerek formájától Rond neve), és mint talált gyermek egy szegény üvegesnének dajkasága alatt nevedett. Szüleji noha holto-kig rejtekben tartózkodtak, szemmel tartották gyermekeket, 's mind nevelésére, mind további élelmére 1200 frank esztendői kamatot rendeltek. Éles elméjét A. jókor kimutatta, úgy hogy mestere, önvallása szerint,

10 esztendő s korában már nem tudta mire tanítani őt. Nem különben Mazarin collegiumában, melybe mint 12 esztendő s gyermek lépett, álmélkodásra indította tanítóját, kik Jansenisták lévén, Pascalhoz hasonló oszlopot ígértek magoknak benne, ügyök oltalmára. A' böseelkedés tanulása elején Sz. Pál Romaiakhoz költ levelére magyarázatot írt; de a' mathesist megköstolván, örökre bucsut vett a' theológiától; valamint később az ügyvédhivataltól is. A' mathesisnek csaknem mindennemű ágával foglalatoskodott, 's ezen tudományban igen mélyértelmű, nagyszámú 's hasznu munkákat bocsátott közre. Két értekezésével a' hydrodynamicából és az integralis calculusból, melyeket 1739 1740, a' parisi academiának bemutatott, azt érdemelte, hogy 1741, azaz, 24 esztendő s korában annak tagjává választatott. Időről időre, mintegy a' mathesisben kifáradt elméje nyugtatására, a' philosophiában és literaturában is jeles előmenetellel foglalatoskodott, a' mint világosan mutatják sok efféle írásai; nevezetesen ama' híres „*Encyclopédie méthodique*“ nevű munkába való remek bevezető beszédje, melly tiszta mondással, világos értelemmel és álmélkodásra méltó tudománnyal készült, világszerte híres, 's szerzőjét egyszersmind mathematicusnak, philosophusnak és literatornak bizonyította be; az ezen munkában elő forduló mathematicai igéket is ő dolgozta ki. Azonban ugyan ezen munkának kiadása, Voltairevel való barátkozása, és talán 1765 a' Jesuiták eltörléséről írt értekezése által is gyűlötségbe keveredett A. a' kormányzsek előtt, melly az ő nagy érdemeit csak későn, akkor is a' külföldi fejedelmek ítélete után kezdette becsülni. T. i. II. Fridrik önkényt pensiót rendelt neki, minekelőtte azt hazájába megnyerhette volna, holott ezen fejedelem tisztos ajánlását, hogy Berlinben mint az oda való academia előülölje telepednék meg, el nem fogadta. Hasonlóképen megköszöné az orosz császárnénak kegyelmét, ki által a' nagyherczeg nevelésével fényes ígéretek mellett vala meg kínálva. 1772 a' parisi academia örökös titoknokjává választatván, azonnal ezen társaság 1700—1772 eszt. kiholt tagjai életének leírásához fogott, 's három eszt. elfolyása alatt 70 elogiumot készített el. A. mindenek felett kedvelvén a' független életet, szorgosan kikerülte a' nagyok társaságát. Különbben is ritka ember látogatását fogadta el szívesen, készebb lévén az udvariság ellen hibázni, mint magát megunni. Dajkája házánál majd 40 esztendeig a' legnagyobb együgyűségben élt. Mértékletes jövedelmével sok jót tudott tenni. Vallásbéli szabadabb gondolkozása kinyilatkoztatásában örizkedő volt. Racine és Rousseau érdemeit nem látszott elegendőképen esmerni. Házasságra soha sem lépett, a' nélkül hogy a' szép nem iránt érzéketlen lett volna. (L. ESPINASSE L.) A. tudománybeli érdemeiről irigyei ezt az ítéletet hozták: jó geometra volt a' literatorok között és jó literator a' geometrák között. Voltaképen A. nagyobb mathematicus volt, semmint literator; hanem szüntelen új felfedezésekre törekedvén, nem engedett magának elegendő időt arra, hogy mathem. értekezéseit könnyen érthetőkké tehethe volna; azért is azokat csak keves választottak olvasták. A. philosophusi, historiai és literatori írásai 18 darabban nyomtattatták ki Parisban 1805. Mathesisi munkái nagy részben különféle emlékirásokban vannak elszórva. Hutton lajstromot készített belőlök.

Tittel.

ALENÇON, a' francia Orne depart. fővárosa, a' Sarthenél, (1528 ház 's 13,800 lak.) egy collegiummal, egy *Société d'émulation* v. vetélkedés társaságával, könyvtárral, csipke-, gyapju-, harisnya-, bőr- 'sat. fabrikákkal. A' hozzá közel lévő kőbányákban találatnak az ugy nevezett alençonni gyémántok. Az itt készült *points d'Alençon fond réseau* és *fond de bride* nevű csipkemivék közül amazoknak réfe 10—150, ezeknek 8—120 frank, 's 3000 asszony foglalatoskodik azokkal. A' vászonnak itt készülő *toile d'Alençon* nevű neme is igen híres. A' körüle lévő tájék a' földek felosztása által gazdagabb, 's az által a' város maga szorgalmasabb 's munkásabb lett.

L—ú.

ALEPPO, Haleb, fővárosa hasonló nevű pasaliknak (török helytartóságnak), mely egy a' török birodalom asiai főkormánysszékei közül, és Syriának éjszaki részét (461 usz. mf. 450,000 lak.), hol a' Libanon emelkedik, foglalja magában. Egyetlenegy nevezetes folyója a' pasaliknak, a' halakkal gazdag Orontes, mely egy kereskedésbecsilő országlás alatt az ott lévő térségeken könnyen ásatható csatornánál fogva az Euphratessel könnyen öszveköttethetnék. Terem buzát, árpát, pamutot, indigót, sesamot 'sat. a' hegyeken eper-, olaj- és figefákat. Halebnek (három lófarku basa, görög patriarcha 's az Örmények, Jakobiták és Maroniták püspöke lakhelyének) 3 német mf. kerülete, 14,137 háza, 200,000 lakosa, (kik között 24,000 Keresztény), 100 mecsete, 1 reform. és 3 cath. temploma 'sat. I synagógája, sok selyem-, pamut- 'sat. fabrikái vannak. Nevezetes kereskedői város, mivel Alexandrette nevű kikötő városa a' persa tengeröböl és a' földközi tenger közt lévő kereskedésnek középpontja. A' lakosok többnyire Mohammedánusok, a' többiek Zsidók, keleti Keresztények és Európaiak. Az 1822 és 1823 földindulások által házainak $\frac{2}{3}$ - részét és 8000 lakosát vesztette el.

L—ú.

ALESIA, a' Mandubiaknak, egy a' mai Burgundiában lakott galliai népnek, fővárosa, nevezetes erősség vala, mellynek ostromlása és megvévése kétség kívül legnagyobb katonai tette Julius Caesarnak. Egész Gallia felzendült ugyan is a' Romaiak ellen, 's még az Aeduusok (hajdani szövetségeseik) is elpártoltak tőlök; de Caesar megverte őket Vercingetorix alatt és Alesia ba bezárta. Hirtelen egy négy órányi kiterjedésű sánczot ásott Caesar a' vár körül, hogy azt, mivel minden oldalról meredek, 1500 láb. magas. és az Ope 's Operain folyóji közt lévő igen erős fekvéséért ostrom által megvenni lehetetlen volt, éhség által feladásra kinszerítse. Híjában rohant ki Vercingetorix több ízben egész dühösséggel, a' honnan minden Gallusokat fegyverre szólított fel, 's nem sokára 250,000 ember jelent meg a' római tábor előtt. Caesar azonközben a' vár körül lévő sánczral egészen készen lett, hogy magát a' sánczbástyák és több sorban ásott gödrök által a' kívülről való megtámadtatás ellen oltalmazza. Azon kétségbeeséssel határos megtámadás tehát, midőn 60,000 Romait, 330,000 Gallus ostromolta mind előlről, mind hátulról, kívánt következés nélkül maradt Vercingetorixra nézve. Schol sem mehettek által a' lineákon. Az éhség által már a' nyomoruság legfőbb pontjára jutván, kénytelenített Vercingetorix magát megadni, a' nélkül hogy azon szándékát, hogy az ütközetre alkalmatlanokat megölje, végrehajtotta volna. Hanem a' Mandubiak, kik a' Gallusoktól a' városból kihajtottak, és a' Romaiaktól szabadon nem bocsáttattak, a' két tábor közt mind egy lábíg elveszték az éhség miatt. Későbbben Alesia ismét virágzó állapotra jutott, és csak 864 pusztítottatott el a' Normannoktól. Kutak, vizvivések, öszvetőredezett téglák, pénzek 'sat. tesznek bizonyosságot a' városnak hajdani lételéről, mellynek helyén most szántóföldek diszlenek terméseikkel, 's a' hajdani várhegy tövében (melly most *mont Auxois* nevet visel) *Alise* nevű mvs. fekszik a' *Côte d' Or* depart. egynehány száz lakossal.

L—ú.

ALESSANDRIA, *della paglia* melléknévvel, város és erősség Piemontban, a' Bormidának a' Tanaróba szakadásánál posványos tájékon. A' Cremonaiaktól és Milanoiaktól építettett 1178, 's először Caesareának, későbbben III. Sándor pápa, a' ki egy püspökséget alkotott benne, tiszteletére Alexandriának nevezettett. Nagysága és gazdagsága századról századra nevededett, most 30,000 lak. fővárosa h. n. provinciának; két országos vásárát esztendőnként igen sokan látogatják meg, és középpontja a' Genua, Turin és Milano közt lévő kereskedésnek. Már építettésekor várnak lévén szánya, mivel itt a' Tanaron és Bormidán lévő keresz-
tülmenetel 's mint több országutak egyesülésének középpontja, Alessandria bírása felett már több ízben történtek véres csaták. Így foglaltatott el és prédáltatott ki ez a' város herczeg Sforzától 1522; 1657 ellen-

ben híjában ostromolták azt herezeg Conti alatt a' Francziák; 1707 herezeg Eugentől kemény ellenállás után megvéttetett, és 1800 benne kötötte meg Melas austr. generalis a' marengoi ütközet után Bonaparteval Jun. 16-án az alessandriai fegyvernyugvást, mely által felső Olaszország a' Mincióig és 12 vár került a' Francziák kezére. Alessandriának mostani megerősítése a' városnak bástyás kerítéséből, igen erős, 6 bástyával és sok előbástyákkal körülvett várból a' Tanaro bal partján és a' Bormida jobb partján lévő hidsánczból áll. A' várost és a' várat kő hid köti össze. Az alessandriai őrsereg felzendüléséről 1821, I. PIEMONTI ZEN-DÜLÉS. L—ú.

ALEUTOK, orosz szigetsorozat, mely által a' kamsatkai tenger a' déli tengernek északi részétől elválasztatik. Ivformájú fekvésekben Kamsatkától Alaskáig magokban foglalják a' Sasingnan- v. közelebb eső aleuti szigeteket, a' Chao-, Negro- v. Andreanoff- és a' Kawalang- v. Rókaszigeteket, melyek mind összeve tőbben vannak 100-nál (482 nsz. mf.), mindnyájan kősziklásak, 's némelyeken közülök tűzokádó hegyek és meleg források is találtnak. A' legnagyobbak közöttök: Unalaska, mellynek szomszédságában 1795—1802-ig szüntelen füstölgő sziget emelkedett fel a' tengerből; a' Beringsziget és Kodjak (főhelye Alexandria, a' kormányzó lakhelye 's a' portékák fő lerakó helye). Ezen szigeteken már nincs fa, egy házi állat sem él meg; bővelkednek ellenben ragadozó és prémű vadakkal, tengeri állatokkal és halakkal. A' lakosok a' Kamsadatok törzsökéhez tartoznak, gond nélkül élő vadász- és halász-nép, mely a' himlő- és buja betegségek által már 6000 főre lepadt. Az Oroszok, kiknek azok adót fizetnek, ezen kietlen szigeteket csak a' prém-bőrökért látogatják meg. Az orosz-amerikai kereskedői társaság tisztjei az aleuti szigetek lakosait annyira nyomják, hogy Krusenstern a' miatt az országlo széknel jelentést kénytelenített tenni. L—ú.

ALEXANDER SEVERUS, romai császár, szül. 208 K. u., rokonja, fogadott fija és következője a' romai császárok közt legszemtelenebb 's legbujább Heliogabalusnak. — Anyjától Mammaeától szorgosan neveltetvén, egyike volt a' legjobb fejedelmeknek azon időben 's azon thronuson, mikor és hol az erény veszedelmesebb volt a' fejedelemnek, mintsem a' vétek. Uralkodott 222—235 K. u. Eletéről Aelius Lampridius ezeket jegyezte fel: Alexander a' tudósokat és legjobb életű embereket választotta barátjainak, kik közt nevezetes a' két híres törvénytudó Julius Paulus és Domitius Ulpianus, a' művészséget és tudományokat kedvelte, de inkább a' görög mint a' romai írókat; Plato (de republica) és Cicero (de officiis) volt szerelme, Horatius és a' töle Poëtarum Platonak nevezett Virgilius mellett. Gondosan ügyelt arra, hogy a' hivatalok nem a' család tisztvágnak, hanem az érdemnek adassanak. Krisztusnak azon szép mondását: „A' mit magadnak nem akarsz, másnak ne tedd,“ Pogány létére olly jól esmerte, hogy azt nem csak, midőn valamely gonosztévőt a' vesztő helyre vezettek, nyilván kikiáltatta, hanem a' köz épületekre, sőt császári palotájára is felvágatta. Eredeti 's több tekintetben megjegyző az, miként bánt egy felségsértővel. Ovinus Camillus romai tanácsos, gazdag és fényes születésű ember, de egyike a' legelpuhultabbaknak, a' bihor után ásitozott. Alig hallá ezt meg Alexander, magához hivatá Ovinust és nyájasan megköszönvén neki, hogy az uralkodás bajos terhét önkényű felvállalni eltökélette, vele a' tanácsházba méne, és uralkodó társának nevezé. Ovinus elejénte halálos rettegéstől szorongattatván, idővel a' palotában lakást, a' császári ékességeket és külső tisztelkedéseket nagyon kellemeteseznek találta. De keves idő mulva ugy elborítá őt foglalatossággal a' császár, hogy alig liheghete. Erre haboru üt ki Artaxerxessel, az új persa birodalom alkotójával, Parthiában, és Ovinus mindenféle butorral és számos társzekerekkel követé a' hadi sereget. Ut közben Alexander, ki többnyire gyalog ment, kéré, hogy mint jó katona adjon példát a' seregnek, 's ne tiltsa e' csekély fáradságát. Ovinus nem akart

császártársánál alábbvaló lenni, és gyalogolt. De öt mértföldnyire utazta után elcsüggedt. Ekkor lóra ültette Alexander; két napi járás után már ismét tovább nem lovagolhatott és szekerre kapott. Azonban itt sem volt nyugta, sem éjjel sem nappal. Tudósítások jöttek minden tájról és parancsok mentek szét mindenfelé. Az ellenség közelgetett, Ovinius és Alexander mindég a' sereg előtt. Itt az ellenségtől való félelem győtrőbb volt Oviniusnak magánál a' halálnál, mostani méltóságának terheit öszvemérte elébbi henye életének könnyű bátorságával, és végre kinyilatkozta, hogy készebb meghalni, mint tovább is császárkodni. Alexander mosolygott, 's kívánságát teljesítette. Biztos őrizet alatt visszaküldötte Italiába, hol Ovinius mint külön ember gazdag mezei jószágain 's puha vánkosain császárkori bajait elfeledte. — Alexander ezen háborúból győzedelmesen haza térvén, fényes diadalmi pompát tartott; de a' határokat háborgató Németek keves idő mulva ismét fegyverre kiáltották. Itt a' szoros fenyték miatt elkeseredett katonák Sicila nevű faluban (ma Sicklingen Mainz mellett) anyjával együtt megölték. Ezzel a' katonahatalmaskodás láb-
ra kapott és Roma hatalma öszveomlott.

B. L.

ALEXANDERVERSEK, Alexandrinusok. A' Francziánál és Magyaránál kétsoru rimelt vers, mindenik sor 12 szótaggal 's a' hatodiknál megállhatás. 1140 körül kezdette ilyenekben Lambert li Cors, Francia, Nagy Sándor életét mint románt leírni, 's nem sokára utána Alexander de Paris olly lelkességgel folytatta, hogy ezen versnem neve vagy a' lovagromán hőseről, vagy élénk szellemű írójáról, Alexandrin, Alexandervers lett. Ezen francia költők a' náluk elébb szokásban volt nyolczszótagu helyett hozták divatba, közöttünk a' régi négysoru Zrinyivers helyébe francia nyomon inkább Bessenyei György, mert elebről is van példa, de róla, ha nem különösebb költői lelkeért is, nevezhetnök Bessenyeiversnek, mert egyéb akaratja magas léleké volt. A' Német egy szótaggal megtoldá 's az elsőt felütésnek vévén, rimelt hatos jambusi verséül nézé. Későbbben midőn tulajdon hangmértéke akadozóságával is az ingerlő lejtésű Görögöt utánazni merte, az Alexanderverset lecsufolá. „Hosszszú költeményben“, hirdeté, „mindég egyalaku menetele unalmassá válik, csak a' hangmértéketlen szegény Francia választhatta kénytelenségből hősi versének.“ De Göthe újra elővette 's megmutatta, hogy a' kinek lélek áradozik költői teremtésében, tud az adni a' száraz formának is élénkséget. Ha azon gond fordittatik az Alexanderversre is, melly görög mértékben simit csint, az sem marad minden kecs nélkül, ámbár a' hexameter és jambus változható lebegése komolysága báját magába nem szedezetheti; ne felejtjük azonban, hogy még az örök gyönyör is lankaszt. Az Alexander- vagy Bessenyeiverset ezen kényesb velebánás csinosíthatja kellemesebbé; fenakadni a' 6-ik szótagnál az értelemnek nem szabad; másalérhető tehát a' sor első feléből a' másodikban álló magánérhetőhöz ne huzassék, két magánhangzó ott nyekkenést ne szüljön, articulus v. a' Magyaránál előlütóljáró is a' főszótól el ne váljék, 's gondolatkép, a' mennyire csak lehet, a' két sort ugy töltse be szegény pótlás nélkül, hogy az értelem kikerekedését ne a' 3-ik sorban kelljen várni; a' rim tisztaságát tiszta fül éléssze együvé, 's a' kemény és lágy rimek egymást soronként váltogassák. (L. RIM.). Ezen apró kellemekre ügyelést Bessenyei után nálunk megint gróf Desewffy József és Kis János kezdé, kinek a' Bessenyeivers gyakorlott neme, Kazinczy egy kis epistolát abban gróf Festetics Györgyhöz egész boileaui gonddal írt. Jó példák a' nálunk volt edlgi ezen névét „caden tiás vers“ elfelejtethetik 's íróját fenebb szépségek belebájlására indíthatják.

Döbrentei Gábor.

ALEXANDRIA (törökül Skanderun), a' Ptolemaeusok lakhelye 's ezek idején Egyiptom fővárosa, 335 eszt. K. e. építettett N. Sándortól, a' ki azt országának kormányzékévé 's a' világ kereskedésének közép-pontjává határozta. Természeti fekvésénél fogva vár volt öt kikötő helyel. A' Ptolemaeusok mind inkább szépítették 's a' tudományok széké-

vé' tették. (L. ALEXANDRIAI OSKOLA.) A' város legszebb részének neve Bruchion volt, a' hol a' nagy kikötőnél a' királyi paloták díszeskedtek. Itt állott az academia épülete vagy is a' museum, hol a' királyi könyvtárnak fele, 400,000 kötet, állott; a' másik fele, 300,000 kötet, állott a' Serapionban, Serapis Jupiter templomában. A' könyvtárnak ama' nagyobb része elégett Alexandriának Julius Caesartól szenvedett ostromoltatása alatt, melyly azonban későbbben a' pergami könyvtárral, melyet Antonius ajándékozott Cleopatrának, ismét kipótoltatott. A' museum, mellyben tudósok szálást és tartást kaptak, megkiméltetett 's végromlását csak Aurelianus országlása alatt szenvedé polgári zendülestől. A' Serapionban lévő könyvtár még fenmaradt N. Theodosius idejéig, a' ki minden pogány templomokat lerontatott. Ez a' sors érte Serapis Jupiter felséges templomát is, melyet a' vakonbuzgó (fanaticus) Keresztényeknek egy dühösöködő csapatja Theodosius érsekek vezérlése alatt ostrommal bevett 's lerontatott. Ezen ostrom közben a' könyvtár részént elégettetett, részént másként pusztítottatott el, 's Orosius történetíró, (a' 4-ik század vége felé) csak az üres álmáriomokat látta már. Ennél fogva keresztény Barbarusok, nem pedig az Arabok Omar vezérlése alatt, mint közönségesen mondatik, voltak azok, kik a' tudományoknak ezen helyre pótolhatatlan kárt okozták. Az alexandriai könyvtár magában foglalta az egész görög 's romai literatúrát, mellyből csak egyes darabok maradtak reánk. A' romai császárság megosztásakor Egyiptom Alexandriával a' keleti birodalomhoz esett. 640 esztendőben az Arabok foglalták el; Motawakel kalifa (845) a' könyvtárat 's academiát megint helyre állította, de már 868-ban a' Törökök foglalták el; a' város mind inkább aljasodott; fenmaradt azonban virágzó kereskedés, míg a' 16-ik században a' Portugaliak Keletindianak útját a' vizen fel nem találták. — A' mostani Alexandria nem áll a' réginek helyén, mellyből a' Rosette felé vivő kapu szomszédságában lévő oszlopsor-, a' délkeleti amphiteatrum-, Cleopatra obeliscusa- 's a' 88 lab. 6. hüvelyknyi magass. Pompejus-oszlopnál, mellyet, egy angol utazó állításánál fogva (*Memoirs relating to european and asiatic Turkey, by Robert Walpole, 1817*), Pompejus nevű egyiptomi helytartó Diocletianus császár tiszteletére emeltetett, egyéb nem látszik. Az azon állott lovagszobor már nincs meg. A' városnak két citadellája és 2 kikötője van, a' jobbik, melly nyugotnak fekszik, el van zárva a' keresztény hajósok előtt. A' két kikötő előtt fekszik Farillon félsziget és Pharos szigete, a' Ptolemaeusi világító torony romjaival. (L. PHARUS.) A' tengerbe nyuló éjszaki csucson ABUKIR (l. e.) erőssége van. Ezelőtt 300,000, most 12,000 lak. számlál a' város 3132 házb. Itt van egy patriarchának 's egy kármentő (biztosító) kamarának helye. A' Kahirából Alexandriába vezető ramaniehi vizesatornát az alkirály Mohammed Ali basa ismét helyre állította, mellyen Jan. 26. 1820 hajókáztak újra legelőszőr. Ez által A. kereskedése sokat nyert, 1824, 1290 hajó jött ide, ezek közt 606 austr.; 1199 ment el. Az új A. egy sajátossága a' sok kutyák, mellyek, mint Kahirában és Konstantinápolyban, szabadon futkosnak, 's igen vadak.

ALEXANDRIAI CODEX, egy a' bibliai criticára igen fontos kézirat, melly a' britanniai museumban találkozik. Szíronbörre van írva uncialis betűkkel spiritus és accentus nélkül igen hihetőleg még a' 6-ik század második felében, 's 4 folio kötetben magában foglalja az egész görög Bibliát (az ó testamentomot a' Septuaginták fordítása szerint) Kelemen romai püspök leveleivel; az új testamentomban azonban három hiányossága van. Az evangeliumokban más a' textusa, mint a' többi könyvekben. Lucaris Cyrillus konstantinápolyi patriarcha, a' ki ezen kéziratot 1628 I. Károly királynak küldötte ajándékba, azt állította, hogy Egyiptomból kapta; és hogy valósággal ott is iratott legyen, más jelekből is kitétszik. Hogy mindazonáltal egyenesen Alexandriából (a' honnan a' neve) ered e vagy sem, azt nem lehet bizonyosan meghatározni. Grabe Ern. János a' Septuaginták kiadásakor (Oxford 1707—20 fol. 4 kötet) fundamentumul vette fel. Az új testamentumnak tökéletes és okleveli igaz kiadá-

sát Woide (London 1786 fol.) intézte; az ó testamentomnak hasonló kiadását pedig Baber Hervey Henry (London 1816 's a' köv. fol.) kezdette. Ezen híres kézirat már 1098 olta tartozott az alexandriai patriarcha könyvtárához. Textusa legfontosabb az új testamentom criticájára nézve, minthogy az eredeti írás, melly az evangéliumok írásakor a' másoló előtt feküdt, bizonyosan sokkal rosszabb volt. Harom első része az ó testamentomnak alexandriai fordítását foglalja magában, a' 4-ik az új testamentomot az eredeti nyelvben; melyet 1786 Londonban Woide a' betűk utánazásával folióra nyomtatott, minekutána mások a' kéziratnak egyes részeit már használták.

ALEXANDRIAI OSKOLA. Elhervadván a' görög versköltésnek ama' gyönyörű virága, mellyet a' kellemetes éghajlat hozott lételre, mesterséggel igyekeztek azt helyre pótolni, mit a' természet többé önkényt nem szolgáltatott. A' természeti versköltésnek helyét a' mesterséges versköltés foglalta el. A' szép művészségeket kedvelő Ptolemaeusok Alexandriát Egyiptomban tették a' tudományok lakhelyévé, mi a' művészségek 's tudományok ezen időszakának az alexandriai nevet szerzett. Ptolemaeus Philadelphus nem csak ama' híres könyvtárat állította fel, melly a' legnagyobb 's legdrágább volt a' hajdankorban, (I. ALEXANDRIA) 's melly minden tartományokból számtalan sok tudósokat vont oda; hanem a' museumot is fundálta, mellyet igazán úgy tekinthetni, mint a' tudományok 's művészségek academiáját. Ez egy tágas és gyönyörű épület volt, melly a' királyi lakhelynek egy részét tette, 's mellyben sok tudósok laktak, tápláltattak, tanultak 's tanítottak együtt. Legfontosabbak ezen tudósok között a' grammaticusok és költők. Amazok azonban nem voltak csak pusztá nyelvtanítók és nyelvvizsgálók; hanem philosophusok és literatorok is, kik szintugy magyarázták a' dolgokat, mint a' szavakat, 's azért őket encyclopaedistáknak is lehetne nevezni. Illyenek voltak: az Ephesusi Zenodotus, ki az első grammaticai oskolát formálta Alexandriában, a' Cyrenei Eratosthenes, a' Bizantiumi Aristophanes, a' Samothracei Aristarchus, a' Mallusi Crates, a' Thraciai Dionysius, Apollonius a' Sophista s' Zoilus. Erdemek az, hogy a' literaturának fenmaradt emlékeit egyesült erővel gyűjtötték, vizsgálták, bírálták, 's a' későbbi ivadékoknak fentartották. — A' költők közé tartoznak a' Rhodusi Apollonius, Lycophon, Aratus, Nicander, Euphorion, Callimachus, Theocritus, Philetas, Phanocles, a' Phliasiusi Timon, Scymnus, Dionysius és hét tragicus, kiket az alexandriai hét csillagzatnak (plejades) neveztek. Az alexandriai oskolának (évnek) az elébbeniektől egészen különböző lelke és caractere volt. Azon figyelem mellett, mellyet a' nyelvtudományra fordítottak, természetes volt, hogy a' nyelvnek tisztasága, hibátlansága és csinosága vétettek főszemügyre, és ezen tulajdonságokkal valóságosan dicséretesen is tündöklének több Alexandriaiak. A' mit azonban semmiféle tanulás nem ad, a' mit semmi fáradsággal meg nem lehet nyerni, azon lélek nélkül t. i., melly a' Görögök elébbeni költéseit lelkesítette, ezen munkák nagyobb részént szükölködtek. Annak helyébe mesterségesebb szerkeztetés lépett; a' criticának kellett volna most szolgáltatni azt, a' mit azelőtt a' természeti ész szolgáltatott. De ez a' lehetetlenséget kívánni tette. Csak egynehányban éledezett még a' genius, 's ezek azért magasan is tündöklének ki időszakaszokból. A' többiek azt szolgáltatták, a' mit criticával 's tanulással szolgáltatni lehet; az ők netalán hibás munkái rózanak, lelketlenek 's élet nélkül valók. Ha tehát most valami versköltőoskola-formát képzel magának az ember, mellyben illyen mesterek szolgáltak például, könnyen elgondolhatja, hogy a' nevédeknek még rózanabban 's fáradságosabban kellett költeniek. Érezvén az eredetiség hiányát, becsét azonban esmervén 's törekedvén utána, annál hamarabb elértek azon pontot, a' hol minden költemény megmerevül. Criticájok criticasterismussá, mesterségek mesterkéléssé fajult el. Különösségeken 's ujságokon kapkodtak, 's tudománnyal iparkodtak azokat felczifrázni. Innen az Alexandriaiak nagyobb része, kik többnyire költők 's gramma-

ticusok, egyszersmfud feszes, lelketlen és nyomoru versmivészek. De nem csak a' költőkre nézve említették az alexandriai iskola, hanem a' philosophusokra nézve is, kik az alexandriai időszakra tartoznak, és Alexandriában éltek, noha ezen kifejezést igen szorosán nem kell venni. Általában véve az orientalismus és az occidentalism philosophia érintkeztek Alexandriában, 's ellenkező philosophemákat egyesíteni vágyó törekvés lett uralkodóvá, a' honnan az alexandriai philosophusokat, kik ezen gyűjtés- és egyesítésre törekvő ösztönt követték; eclecticus (válogató) philosophusoknak vagy Syncretistáknak nevezték. Azonban ezen czim mindenekre nem illik. Kiténő rendet képeztek ottan a' Neoplatonicusok, kik, elhagyván az új academia sepsisi útját, Platót és az orientalis (napkeleti) nézeteket szorosb öszveköttetésbe hozni igyekeztek. A' régibb Neoplatonicusok sorába tartozik már az alexandriai Zsidó PHILO (l. e.). Az 1 és 2-ik száz. K. u. Platót és Aristotelest szorgalmatosan commentálták és hasonlították öszve. Ide tartozik Ammonius Peripateticus, kinek tanítványa volt a' chaeroneaj Plutarchus. A' tulajdonképi neoplatonicus iskolát, mely Alexandriából eredt, Ammonius Alexandrinus alkotta a' 2-ik század végével (193 kör. K. u.), kinek tanítványa Plotinus és Origenes Alexandrinus voltak. (L. NEOPLATONICUSOK.) Nagyrészt görög műveltségben részesült Orientalisok lévén, irományaik szelleméből (p. o. Ammonius Saccas, Plotinus, Jamblichus, Porphyrius) legerősen kitűnik csudálatos egyvelege a' keleti és nyugoti elemeknek, mellyek amalgamatiohelye lajosainak eredete, nem különben fekvése 's kereskedésbeli öszveköttése által Alexandria lett. A' keleti theosophiát görög dialecticával egyesítvén, philosophiájok nagy befolyást nyere a' kereszténység felfogásának és tanításának módjába Egyiptomban. A' legjelesb gnosticus systemák Alexandriában képezettek ki (vö. GNOSIS), azugyan ott az eclecticismussal egykorulag felállt 's virágzó CATECHETÁK OSKOLÁJÁNAK (l. e.) legnevezetesb tanítóji ezen philosophia lelkét szitták be, 's az alexandriai egyházat a' leghevesebb vallásbeli villongások rengették, míg belőle az arianismussal való küzdelemben Athanasius által az orthodoxus vallási határozások állandóságának princípiuma nem eredt. De híres mathematicusok, mint Euclides, a' tudományos geometriának atyja, Pergai Apollonius, kitől egy munka a' kupszeletekről, Nicomachus, az első tudományos arithmeticus; astronomusok, kik az egyiptomi hieroglyphicát használák az éjszaki éggolyó-bis megjelelésére, 's a' vesztéglő csillagok csoportjainak még most is szokásban lévő elnevezéseit meghatározták, astromiai irásokat hagytak, mint Erasthenes „Catasterismus“-ait, Aratus „Phaenomenon“-jait (didact. költ.), Menelaus „Sphaericá“-ját 's a' földirő PROLEMAEUS (l. e.) „Magna syntaxis“-t, 's a' kalendárium theoriáját megjobbitották, mely a' Jul. kalendárium-ba ment által; természetvizsgálók, anatomusok, mint Herophilus és Erasistratus; orvosok és seborvosok, mint Demosthenes Philaethes, ki az első munkát írta a' szemek nyavalyájiról; a' rhizotomusok Zopyrus és Cratevas, kik a' pharmaceuticát bővítették, 's ellenmérgeket találtak fel; orvosi dogmaticusok és empiricusok, kik felekezetét Philinus formálta; gyógytudománytanítók, kiknek Asclepiades, Soranus és Galenus köszönék műveltségeket, is tartoztak azon számos, a' romai uralkodás alatt is fenálló 's romai császárok kegyelték tudós egyesülethez, mely az ó világban Alexandriát a' tudományok leghireb 's gazdag hatásu lakhelyévé tette. Az alexandriai tudományosságról értekező munkák közt legjobb Matter Jak. jutalomirása: *Essai hist. sur l' école d' Alexandrie.* (Paris 1819, 2 rész.)

ALEXANDRINUSOK, 1) az ALEXANDRIAI OSKOLA (l. e.) tagjai; 2) versnem, l. ALEXANDERVERSEK.

ALEXIANUSOK, l. SZÖVETKEZETEK.

ALEXIUS COMNENUS, l. COMNENUSOK.

ALFIERI (Vittorio, gróf). Magas, nemes természet, mely példány nélkül önerejéből fejlengett ki, fenirány után vivot, 's belsejének tisztájára az élet viszonyaiban önhaszon és alacsonytság mocsa nem ragadt. Egy a' maga nemében mint ember, külön álló mint költő. Szül.

1749. Astiban Piemontb. Régi nemzetségh 's gazdag szülei házándi a nemesség akkori szelleméhez képest folyt neveltetése; lelke, szive mivelletlen maradt. Atyját még esztendő korában elvesztvén, nagybátyja, Coniban helytartó, vezette azt, 's 9 esztendejében a' turini katonai academiába küldé, ingerlékeny 's beteges volta már ekkor sok bajba keveré 's makacsította. Alig éri el a' 16-ik eszt., nagybátyja meghal, Vittorio maga ura, ott hagyja az academiát, kevéssé tudva többet, önvalomásaként, a' tanítás hitvány módja miatt a' beléptekorinál, a' lovaglást kivéve; katonának állt egy tartományi ezredbe, melly minden esztendőben csak néhány napra sereglett öszve. De sovárgása sehoh nyugtot nem lel. Országok látására kiszti homályos ösztöne. Megfutja két évnél kevesebb idő alatt Olasz- és Franciaországot, Angliát, Hollandot, de csak megfutá. Még sebesebben repül második utjában Németországon, Danian, Svéczián, a' muszka és burkus birodalmon, Hollandon, Anglián, a' francia és spanyol földön 's Portugalián keresztül 18 hónapig, 's ezek közül is 7 Londonban, néhány Haagban tölt el szerelmeskedésben, melly itt és ott életveszedelmig sülyeszté. Eszevesztve rohantatta ebbe szenvedelmessége. Egyike csufosan végződött. Alávalónak leli felébredtében, kihez ideali hévvel tévede, 's jobb önmagával öszveesztve tér Majnsban 1773 Turinba. Oskolai rendszeres tudományt így most sem hozott, de forró vágya sok nagyhoz lódintá, a' miből dus lelkébe csak ugyan sok ragadt, 's későbbre buja vetésül szolgált. A' szabadságnak vele született érzése legalább a' bitolás több vonásai látásán határozottabb lett, udvarok mulékony fénye többé nem vakította el szemét, nyiladozott fenereje. A' katonaságról le mond. Nincs új pálya még előtte, hanem tör; üzi heve, 's most mindég csak lovaz. Magas járdalutn gyakran megszal illy tétovázás. E' borongása ismét egy szép de, érdemtelen asszonnyal ejti szerelembe. Későbbben megint zug e' miatt maga ellen. Unatkozás bosszontja az asszony beteg ágya mellett, nemesb volta megint öszvetördeli disztelen lánczeit. Ujra szabad, de most munkát evődő lelkének, érzé. „Mindennek unása, forró ifjui vér, dicsőség vágya 's az a' sürgető szükség, hogy valami kedvem szerént való foglaljon el,“ írja Calsabigihez. „vitt írásra.“ 27 esztendő ekkor. Születék Cleopatra című szomorú játéka. „Szörnyeteg volt, kelle lennie,“ írta ugyan annak, „és Turin kétszer adá 's piruljon velem, szerette. De legalább láttam már, mit kell tennem. Nyelven tiszta olaszon kellvén írnom, mellynek ekkor még csak abéczéje körül valék, legelőször is minden francia könyvvel mint amannak ellenmürgével kelle felhagynom, hogy barbarismust ne ejtsek, 's így, egy kis deákot kivéve, egyedül olasz írókkal maradék, mivel a' görögöt és angolt nem értem.“ Toscana tiszta beszédejtéséért most Sienában lakott több ideig, és — a' mint Washingtonnak irt ajánlásában mondja — „Bruto primo“ szomorú játéka előtt „per potere nato non libero, altamente scrivere di libertà.“ Különb is tetszett magának e' hájdani szabad 's akkor is szeliden kormányoztatott földön. Dante 's Machiavelli írásaival emelte respublicai észképeit. Ezen utjában esmerkedett meg ALBANY grófnéval. (I. e.) A' millyen asszonyképet alkotó költői lelke, ollyannak találá ezt. Most már koszorúért vivásra csak annak tetszhetés ösztönzé. Semmi egyébbnek nem volt előtte becse, csak hogy az tisztelje viszon és szeresse, leve minden vágya. A' körül lenni tehát, írásaiban magasság elé ése, ebben középpontozódott szilaj kénytelen kelletlensége. Azért leánytestvéreinek engedte minden jószágát, esztendőnként bizonyos mérsékelt summa letétele mellett. Florencz 's Roma lett felváltva lakja, 's 14 szomorú játékot végezett be, mellyekhez később azonban, mintegy akarattja ellen, több is járult. Csendjét gyakran felháborgatá barátnejának több izbeli kedvetlen esete, míg az özvegyen marada, 's attól fogva elválhatatlanul egymásnak éltek Alsatiában és Parisban. Boldogított szerelme így tisztára nyitván setét lelkében világát, mindenüvé az a' magas elkökélés kísérete, hogy Itáliának első tragicusa legyen, 's a' játékszinról ezerek előtt

Lehangzó nagy gondolatival emelje ki a' hajdan egyik nagyobb népét elkorcsosodásából szabadság tiszteletére. A' francia revolutión ennél fogva nagyon kapott. Timoleonját Paolinak, Brutoját Washingtonnak, Agidet angliai I. Károlynak akkor ajánlotta 's Bruto secondot így: *Al politico Italiano futuro*. A' bastille porba döntésére 2 odát írt: *Farigi bastigliato*. 'De az ügy álgigások kezére jut, 's ő haragjában szabad laktát Anglia földjén keresi. Parisból azonban pénzét nem kapja, vesz ott az assignatumok becse, 's oda visszafutni kénytelen. Itt most még irtózatombakat lát, vérben köpülködők tapodják a' szabadság szentségeit, vége képzelt szép világának. Eliszonyodva ment 1792 Parisból még a' szeptemberkedés elől barátnejával Florenczbe. A' nemzeti convent igazságtalan iránta, őt is emigransnak nézi 's hátra hagyott vagyonját confiscálta. Pénzén kívül elvesztek prosai munkái is, mellyeket Kehlben adott ki. Azolta gyűlölte a' Francziát. Lehullása fenjárt vágyaiból dulni kezdé lelkét, sőtén vonta magát vissza. Felvidámodást vig játékok írásában keresett, 's készíte is hatot, elkeseredéseit gunyversekbe öntötte. Majd a' költői ér halkabban kezdé verni. Hanem nyughatlan vére az ürt egyéb elfoglaló d'ással tölteté be. A' régi Hellen nagyaiért nyelveket tanulá, kezdve 48 eszt. korában, önpályája elvégezte után. Nem inték hát régi hijányok affélék kikerülésére, üttörő ereje 's botlása nála is úgy, mint ama' víróknál. Fordította csak azok munkáit. Azonban magas haragja mind e' foglalatoságai közt is beljebb sodrótta melancholiájába, egyedül barátneján 's régi meghittjein kezdé csak csüggni, idegent senkit el nem fogadott, levelet esmeretlen kéztől visszaküldött. Hív meleg lélek ellankadása megcsalódásaiban. Festi ezen befátyolosodott állapotját egy sonettója. Oct. 8. 1803 hunyt el. Hamvát a' Kereszt temploma fedí Machiavell és Michel Angelóé között. Barátneja emléket állittatott reá. Canova lelke és keze azon. Melly nagy árnyékok egy kis helyen együtt! Alfieri csakugyan első tragicusa is az Olasznak. Pályája uj, characterei, mint ő volt, nemesen büszkek, röviden sokat mondók; félséget, késedelmezést gyűlölök, magasan aldozók és — tulságokba is csapók. Nem a' természet jelenéseiből kölcsönözé a' borzalmat, ijesztést, magok azon characterek indulatai lépnek meg azzal. Egyszerű lévén ő maga, planuma is az, 's abból folyt a' három egységnek is általa szoros megtartása. Mellekszemélye egy sincs, a' miből élénk tömötség több jó elő, de spartai ridegséggel. „Senki haszontalanul darabjaimban,“ ezzel maga dicsekedett. Timoleon személyei csak négyen, Orestében 5, katonán, kiserón kívül. A' szenvedelem nyelve nála zápor, lélekrendítő. Mindég felleng. Leghatalmasb a' lappangó critica, a' fondorság 's hideg kegyetlenség festésében, de asszonyi gyengédséget, érzsbeli csint is, edest, szelidet tudott rajzolgatni. Mint Mirra! Dialogusa nyesett. Nyelvét Danté után képzé, de simítva előképe darabosságait. Az övé mindég tisztált, költői és a' fordulatokban 's elrakásokban merész. Idegen sámra facsarásoktól ment, tulajdon körében nyelvének, hogy keble hulláma szerént a' köztől eltér, gazdagítás. Virág csukrosítása. Calsabigi, Fabroni, Parini, Morelli, mind dicsérik munkáit, nekik, mondják, e' nemben a' görög, angol 's francia mellé tehetőbb jobb nines. Calsabigi izlésének azonban nyelve még is dura Dantesca. Előtte a' természetes kifejezés, vallja, 's keresve eltéveszti. Ebbe ragaszkodtak Alfieri ellenségei. — Magas elme és igaz szív csendesesen nézi el a' hézagot 's belső szép kimélése kerülteti vele uj alkotásában, farkas természetű cséppel megy az árnyéknak is. A' fenjárdalásu gróf Alfieri ellen a' közpésztericske játékszíni költő gróf Pepoli ad dig puszogott, mig annak nem barátjaiból pártot csődíte öszve, 's meghurczolák „Alfieri nyelve darabos, újításai, fordulatjai a' nyelvben vadak,“ hirdetik. Sőt Pepoli, bizván Calsabigiben, ehhez epistolát írt, mellyben Alfieriről minden érdemet levon. Calsabigi, a' mit mondott, nem rágalomból mondván, megvetette a' kuvasz criticust. Alfieri Dante árnyékához ira egy sonettót elleneségire. Egyébiránt ő igazságos bírái megjegyzéseit

szívesen fogadta, 's kész leve már nyomtatásban volt tíz szomorn játé-
kán, a' hol kellett, új gonddal változtatni. Tragoediájának igen jeles tej-
tegetése van e' munkában: „*Vera idea della tragedia di Vitt. Alfieri,
da Carmignani, confutata da Gaetano Marré*“ (Genna 1817). Lásd még
Salfit „*Revue encyclopédique*“ (1819.). Munkái sokszor kijüttek. Utóbbi
kiadás a' piacentzai (1809—11.). Ennek 2 első kötetét önéletírása tölti be.
Ez derék. Nem önhiúságának tömjénez, mindent megvall egyenesen ma-
gáról. 'S irásának tonusa vonzó. A' 3—8 kötetben áll „*Teatro tragico
originale*.“ A' 9 „*Teatro tragico tradotto*.“ u. m. „*Alceste*“ Euripides-
ből, „A' Persák“ Aeschylusból, „*Philoctetes*“ Sophoclesből. A' 10 és
11-d. kötetben aristophanesi fogásban irt vig játéki versekben. Ezek
gyengék. Erőltetés munkáji. A' 12, 13, 's 14-ikben van „*Teatro comi-
co tradotto*.“ A' bekák, „*Aristophanesből 's Terentius 6 vig játéka*. E'
fordításaiiban sem igen nyoma furcsasági érének. A' 15 és 16 kötet: „*Poe-
sie originali*.“ Legkitünőbbek ezek közt gnyversei, 's itt az örökké
mozgó képzelődésü 's melancholiára hajlott ember elmésségsszenéseit
is fényelteti. Csak hamar vetette őket papirosra. Kerülte Metastasio e-
rőtlen csinját, 's nem ritkán ereje mellett nincs kellem. Ezt mondják
piomozói. De hát ha nem is kell minden gnyhoz kényes mozdulás. „*L'
Etruria vindicata*“ tőle, hősi verszet, lángol a' szabadság érzététől.
A' 17 és 18-d. kötetben vannak „*Poesie tradotte*“ Virgilius Aeneise, az
eredetinek élénksége 's gyengédsége hijával. A' 19 és 20 kötet mutatja:
Prose originali. u. m. „*del principie e delle lettere, panegirico di Plinio
a Trajano; la virtù sconosciuta; della tirannia*.“ A' 21. kötetben: „*Pro-
se tradotte*.“ Ezek közt Sallustius. Előbeszédjében ezt több esztendei
szorgalma munkájának mondja. Lehet hinni, mert ez felséges. Sallustius
és az ő szelleme rokonok voltak. A' 21 kötetben már említett „*Commen-
tari sulle tragedie di Vittorio Alfieri*“ Calsabigitól. Cesarrottitól 's ma-
gától a' költőtől. 10 évvel későbbben halála után jött ki „*Misogallo*“ prosa,
epigrammai elmésséggel 's nagy ékesszólási kiömlésekkel a' franciaia
revolutio gázolásai ellen. Lásd még felőle: *Ginguené, biographie univer-
selle* és *Hobhouses historical illustrations of the four Canto of Childs
Harold*, és Ersch 's Gruber. Dübrentei Gábor.

ALFÖLD, FELFÖLD. Hazánknak azon téres tágas része, melly
a' Mátra hegyektől fogva délre esik a' Duna partjáig, köz beszédben
Alföldnek, az ország északi szélén fekvő hegyes tájékok ellenben
Felföldnek hivatnak; mind a' kettő határozatlan értelemben, ugy hogy
annak geographiai tekintetben tudományos alkalmaztatása nincsen. Azon
nevezetet pedig épen nem lehet helyben hagyni, a' mellyet sok geogra-
phiai könyvek bevettek, „*Als ó- és Fels ó-M a g y a r o r s z á g, Ober- und
Nieder-Ungarn*, minthogy az sem természeti, sem statistikai, sem tör-
téneti alapon nem épül. (L. *Schedius Zeitschrift*, V. 102. k.) S—s.

ALFONS III., Leon és Asturia királya, Nagy, atyját Ordognot 18
eszt. koráb. 866 (más. szer. 14 eszt. k. 862) követte az uralkodásban.
Országga hatalmas nemeseit, kik irigy szemmel nézék, hogy a' királyi
meltóságban egy familia örökösödik, erős kézzel meggyőzván, a' külső
ellenségeknek fordítá fegyverét, 's uralkodását 30-nál több csatázás 's
a' Maurusokon vett több izbeli fényes győzedelem diszesítette. Általmé
a' Duerón, ledönté Coimbra falait, a' Tejoig 's egészen Estremadurába
nyomult, Országát Portugal és Ó-Castiliának egy részével megnagyobb-
ította, 's Burgost újra népessé tette. De mind ezen nagy tetteivel sem
elégedtek meg alattvalói, 's fájlalva látta, hogy tulajdon fija Garcia ve-
zérli a' lázadókat, hogy a' köz jó színe alatt a' koronát magáéva tehesse:
A. megtámadá a' pártító sereget, fíját elfogató, 's kemény fogságban tar-
tá a' gausoni várban. Erre hatalmas öszveesküvést támaszta Ximena ki-
rályné Garcia megszabadítására, 's a' király ellen két másik fíját is fel-
fegyverkezetté. Véres háboru dühösködött, míg a' király, meggyőzöttvén
fíjai által, a' koronaról le nem mondott, 's azt Garcia fejére nem tette.

Hogy ne vesztegejjen, mint saját fijának vezére a' Maurusok ellen méne, megveré őket 's gazdag zsákmánnyal tére vissza. Ezután Zamorában 912, 64 eszt. kor. megholt.

ALFONS X., Leo és Castilla királya, astronomus és philosophus melléknévvel, atyjának Szent Ferdinándnak halála után 1252 jutott a' thronusra. Szeretete 's tudományokhoz és igazhoz 's melléknéve Sabio (böles) boldog uralkodás reményét gerjesztették fel alattvalóiban, de nem teljesült a' várakozás. A. t sem familiája, sem alattvalói, sem szomszédjai nem szerették; ellenben tudománya 's ékesszólása által olly nagy hirre kapott, hogy a' német fejedelmek a' császárkoronához való justartását kegyelék. A' helyett, hogy a' Maurusok kiűzéséről 's a' nemesség megbabolázásáról gondoskodott volna, országa erejét arra tékozlá, hogy a' német fejedelmek egy része őt valássza császárnak. De minden törekvései Habsburgi Rudolf ellen sikeretlenek maradtak, 's X. Gergely pápa nem csak a' koronát, hanem Sváborgszágot is, mellyhez anyának Beatrixnak, I. Filep Sváborgszág hercege leányának, részéről jusa volt, neki számi vonakodott. Azonközben A. királyi székét a' nagyok alattomos eszeskedései és a' Maurusok fegyverei veszéllyel fengették. A' Maurusokat véres ütközetben 1263 megveré, Xerést, Medina Sidoniát, San Lucart 's Algarbia egy részét elfoglalá, 's Murciát Castiliával egyesité. De ezen győzedelmek folyamát az infans Filep támasztotta lázadás elakasztá, mellynek csak 3 évi polgárháboru után lett vége. Azon jósága, mellyel a' pártütők iránt viseltett, gyengeségének bizonyosága vala; 's mivel most sanyarul szándékozott bánni familiájával, fija Sancho újra felzendült ellene 1282, 's őt a' koronától megfosztotta. A. a' Maurusokkal kötött szövetségben kereste segédjét, de 1284 mh., hibában törekvéve a' thronushoz jutni. A., századjának leg tudós fejedelme, maradandó hirt szerzte magának a' „Las partidas“ czimű törvénygyűjtemény által. Az említett törvénykönyvben ezen az akkori időkre nézve fontos szavak találtnak: „A' despota kidönti a' fát, a' böles uralkodó csak a' hajtásokat metszi le“. Neki köszöni Europa az A. neve alatt esmeretes astronomiai tabellákat. Ő volt az első, ki Spanyolország közöns. historiáját castiliai nyelven előadatta, 's a' sz. írást lefordíttatta. Általában a' tudományok új életre hozatásán buzgón dolgozott, 's e' végből szaporította a' salamancaí universitas jussait és tanítószékeit.

ALFORT, kastélyvár Franciaországban, a' Seine lepart. Paristól 2 órányira, egy 1767 Bourgelot planuma szerént alkotott baromorvosló és gazdasági iskolával, egy füvészkerettel, gazdag természeti mivek gyűjteményével, zoologicum theatrummal, könyvtárral, egy anatómiai és pathologiai cabinettel. A' kastélyvárból a' kilátás a' Seinere és Marnera van, és a' Parishól Champagneba 's Bourgogneba vivő országutak közt fekszik. Legelső igazgatója Chabert volt, a' kit Gilbert követett. Ezekén kívül mint tanítók nagy hirt nevet szerettek benne Vicq d' Azyr Daubenton, Fourcroy, Flandrin, Girard, Dupuis és a' mostani igazgató Huzard. A' füvészkeret szép és plántákkal gazdag, 's a' beteg állatok számára való istállók célirányosak. A' mezei gazdálkodást tárgyazó intézeteken kívül van benne egy merino- és kasemiri kecskenyáj, végre egy amphitheatrum is, mellyben a' baromorvoslás- és gazdaságtanulók taníttatnak. Perrietnek egy vízi machinája ad az intézet minden ágainak vizet.

ALFRED. (Nagy a' melléknéve lelke és szive nagyságáért.) Melegszik a' kebel ilyen emberen. Anglia hirét hatalmát ez alapítá meg. Semmi sem is irigylésre méltó, csak Alfred tettei, midőn az emberi nemmen ollyak századokon keresztül ébredenek fel végig szép vonásokban. Illy ntántörekedést nemes vágy cseppei olvasztanak fel. Alfred 849 szüb. mh. 900 nem egészen 52 esztendő korában. Anglia thronusára 22-ik évben lépett, rajta tehát 20 1/2 esztendeig volt és — szünetlen alkotott. Atyja Ethelwolf, nagy imádkozó, 6-ik esztendejében vitte magával Romába, 's

ezenkívül még egyszer járt ott mint gyermek, királlyá is IV. Leo pápa kené ott, de tudományos nevelést sem Roma, sem Anglia nem ada neki. Lángesze magától villámlék elő. Örömet hallgatá a' régi száz bardus dalokat, mellyeket mostoha anyja szerete gyakran eldallani, a' tüzes fiu gyult azokra, ezek ébreszték olvasás tanulására is, a' mit később csakugyan a' deak nyelv követett. Hárfázni is ezen anyjától tanult. Idejében a' Dánok ugy pusztiták Angliát, mint később Magyarországot. a' Tatár. Alfrednek már nagyatyja Egbert látta 787 a' dán rablókát országa partjain, de akkor még félték, hanem a' gyenge Ethelwolf alatt 831—858 esztendőnként uj hajócsapatok már beljebb dultak, Alfred négy idősb testvére mind vesződött velek, Ethelred azokkal volt harczában esett el. Most rá szála a' vita, 's rá a' legmakaesabb, mert alatta mind csoportosabban lépék el Angliát. Csak egy esztendőben nyolczszor verte meg őket, de azok neki dühödve elesettjeik helyét még számosabbal pótolák, 's a' hős ifju királynak vagy magát alájok vetni, vagy futni kellett. Futott, Parasztruhában lappangott egyik tehénpásztora kunyhója fedele alatt, ki nek még felesége előtt is esmeretlen kívánt maradni. Beszéli, hogy a' mint egyszer Alired a' tüzhelynél ülve ivét tisztogató, a' pástorné a' kalácsa sülésére való ügyeletet bizta reá, míg ő másutt egyéb munkájában eljárna, 's mikor visszatért és kalácsát öszvepörkölödve találá, a' bojtárt jól lehuogatta, hogy süttjét jobban tudná enni, mint arra vigyázni. Később egy járatlan vidékre vonult néhány megbizottjaival, ott hamarjában körülárkolá magát, 's onnan csapa ki váratlanul a' szétkóborló Dánokra. Esztendő telék így el. Ez alatt gróf Odlnne rohant ki szerencsésen körülrett Kínwirth várából, 's a' Dánuak épen azon zászlóját vette el, mellyet a' vezérek leánytestvérei büszavak közt szóttek, 's a' népnek szentsége volt, Alfred az e' miatt szárnya szegett dán táborát mint hárfás járta meg, 's ajka dalolt, szeme kémlelt Gyengének találván azt, neki bátorodva hívá öszve biztos követei által minden fegyvert fogható Angolait Brixtonba. Ezek életben sem tudták, 's most örvendve repültek szavára. Eddingtonnál egészen semmivé tette a' dán erőt. Az el nem hullottakkal csak hamar felvétette a' keresztény vallást, 's az elébb épen azok dűhe elpusztította helyeket népesítette meg velek. Vezérek Guthrum is megkeresztelkedett, Athelstan lett neve. Alfred maga volt jelen mint bizonyág. Így elevenité fel Angliát parából, mellyet Egbert 827 a' hét egymással veszekedett tartományok (heptarchia) egy fő aláhuzásával már királysággá alkota, de a' melly ismét eltűnőben állt. Egyik öszvedöngött város, falu a' másik után épüle ezután Alfred rendelkezéseire ujra; hajó 120 álla felkészítve a' réveknél lesben, hogy a' mint tengeri rabló jó, elmeritessék. Hajóji még egyszer olly erősek voltak, mint az élébiek, 60 evező mozgott egyen-egyen. Ezzel kezdé az angol tengeri erőt is. Hasonló előlátással rakta meg az ország erősségeit fegyveres néppel; több uj törvényt szabott, melly Angolt és Dánt egyiránt oltalmazott és büntetett, 's így olvada hűles felosztás szerint a' Dán Angollá, vagy a' kettő egyakarátvá. Alfred nemzetet akart, nagyot és okost, önjereje kifejlt, azt hagyá végrendelésében is: szabad maradjon az Angol, mint tulajdon maga gondolatja. A' Normannok gátlák egy időre Alfrednek azon nagy jávendüre törekedését. A' franczia földet elpusztítván elébb azok már, most iszonyatos csordával 330 hajón Hastings vezérek alatt a' kentí partokon szállottak ki Angliába 893, 's Athelstan már meghalván, a' rablót dán vér a' rabló normannal egyesült. Alfred végre csak ugyan öszveveré két ellenségét, 's megint engedelemre szorítá Angolaival. Ezen elegvedés okozá az angol nyelvnek is öszvekapkodottságát. 56 csatája mellett Alfred, mellyekben személyesen vívott, a' világító tudomány terjesztésén is dolgozott. Erőt, de szelidített akart népében. Három részre osztá a' 24 óranyi napot, 's azt, mirel verő óra még akkor nem volt, bizonyos ideig égő gyertyákkal méré. Egy harmad tanulás, másika országos dolgok, egy harmad pedig étel, pihenés, álmom osztálya volt. Ösz-

vegyülté, mint Nagy Károly, a régi szász népdalokat, maga is költe azokhoz hasonló elbeszéléseket, kidolgozta Boethius híres könyvét: „A bölcsesség vizsgálatása“, fordította a zsoldárokat, Aesopus meséjét 's Orosius és Beda historiáit angolszász nyelvre. Az elsőbb mellett elbeszéli azon felfedezési utazás sikerét, melyet az éjszakra 's a brit tengerre készített. 'S mind ezt akkor tevé, midőn alig volt országában egyikét olvasni tudó barát, mivel a' zsvány Normann 's Dán költe klostromából a' szerzetest, tűzbe hányta a' könyvtárt. Alfred volt az igazán nem csak hinságnak élt király, embert akart a' félvadból, nemzetet az emberből. Oxfordban oskolát állita, Angliát a' régi német alkotmány példája szerént grófságokra vagy vármegyékre osztotta (shires), Londont fővárossá tevé, minden esztendőben kétszer hívá ide öszve az ország nagyait tanácskozásra 's törvényt szabni. Ezen tanács neve Wittenágemet volt, azaz, bölcsék gyűlése. A' törvénytevő hatalom tehát aristocratiai leve, a' kisebb birtokosak megelégedtek azon nagybecsű jussal, hogy tulajdon dolgaikra magok láthattak törvényt. Mert minden grófság századra, minden század tizedre lévén osztva, melyet száz háznép és tíz háznép tett, minden tizedben az előfordult kisebb pert egy tizedes bíró igazította el, a' nagyobbbat pedig századosak gyűlése, mely hónapoként ült öszve. Az előjáró ebből 12 idősb gazdát választá, azoknak megkelle mindég esküdni, hogy igazságosan ítélnék. Ez a' mai esküdték székének, *jury*, alapja Angliában. A' büntetés rendszerént pénzre volt, 's a' királynak jart. Alfred mindenféle jövedelmének 7-edrészét országbeli építetésekre adta. Fenyítéke olly kemény volt, hogy próbául az országutakra arany reteszeket aggattatott fel, 's azokhoz csak nyulni is — senki sem mert. Továbbá a' századosak külön minden esztendőben egy gyűlést tartottak. A' grófszéke pedig esztendőnként kettőt, melyekben a' püspök 's az alderman volt előlülő, egy sheriff a' király személyét viselte katonai fenyítékül, 's ez szedte be a' birságot. Illy gyűlésnek minden shire szabad embere tagja volt, 's a' régi német szokás szerént kardosan jelent meg. Ekkép folyt keresztül és végig minden osztályt a' köz dolgokhoz szólhatás.

Döbrentei Gábor.

ALGARDI (Sándor), szobrász, előkelő bolognai nemzetségből származott, szül. 1598. Caracci academiájában tanult; 20 eszt. kor. Mantuába került, hol elég tárgya akadt, magát a' modellirozásban gyakorolhatni. Giulio Romano híres festéseinek plasticai utánzásához való fogása elegendő vala, átirányt adni studiumának, 's őt, ki csak aranymivéseknek szolgáló kicsiny modellekben próbálkozhaték, utfélre vezetni. Mivészi buzgalma Velenczén keresztül Romába vivé. A' mantuai hercegajánlati által cardinalis Ludovisival, IV Gergely pápa unokájával, ki Sallustius kertjeinek pompáját új építmények és képmivék által épen akkor állítatá helyre, öszveköttetésbe jutott. Munkája akada nála A. nak; részént régi márványmivéket javitgatott (ezek között egy Mercurius, mely lgen tetszett), részént újakat készített. De reá nézve sokkal fontosb volt, hogy földijével Domenichinóval szorosabb öszveköttetésbe lépett. Aranymivéseknek szolgáló viaszmodellek készítése 's régi mivék javitgatása által pótolgatá szükségeit; de midőn Sz. Magdolna szobrát elkészítette, nagyobb munkákra is kész ügyessége hirre kapott. A' mindég esmeretesebbé lévőt 's cardinalisoknál és hercegeknél foglalatatoskodót Parisha akarta vonni a' franczia udvar, de herceg Pamfilinek nem sokba került őt örökre Romához csatolni. Itt hm. 52 eszt. kor. Jun. 10. 1645. Tetei Sz. Giovanni de Bolognesi templomában nyugszanak. Mivei közt legnevezetesebb Attila futása, márványban dolgozott emelt miv (bas-relief) testnagyságnyi figurákkal, mely Péter templomában Sz. Leo oltára felett vonja magára a' műbarátok figyelmét. Munkájának minden jelességei, névszerént erővel teljes figurák pontos rajzolatja mellett is szembe tűnik, hogy festői hatást törekedett előhozni, 's mint Bernini, kinek hibáitól mindazáltal még ment vala, mintegy a' márványban feste-

ni, — Caracci oskolájának behatása tehát. Gyermekai, melyeket durvább formák jeleznek, 's azokat az antikokhoz közelebb helyezik, csaknem annyira becsültetnek, mint a' Quesnoyéi; sőt *nero antico*-ból készült álom-istenének a' Villa Borghese-ben sokszor régiség gyanánt kelle szolgálnia. Attila futása rézmetszésben sokszor, legutóbbszor pedig Cicognara; „*Storia della scultura*“-jában adatott ki.

ALGAROTTI (Francesco), kellemet ésszel párosított olasz folyó beszédű író 's eleven fordulatu költő is, — csak merész képzelés nem magasítá verseit. Szül. Velenczében 1712. Atyja ott gazdag kereskedő volt. Roma, Velencze, Bologna lettek tanuló helyei, 's tüzés eszének a' mathesis, geometria, astronomia, philosophia és physica kedveltebb tudományai. Felszedé a' görög 's romai és toseanaí nyelv szépségeit is, jól írt francziául, gyönyörködött az anatómiában, a' festés-, építésművészségéhez a' leggyakorlottabb átlátással szólott, helyes rajzait ügyesen tudta maga is rézbe étetni. Képiróknak gondolatrajzokat nyújtott, Mauro Tesi festőt magához fogadta, 's ügyes művészé képezte. Mennyit magába szedni értő lélek tehát! Az ilyen köz értelművé tevője annak, a' ki a' tudás egy egy nemében vagy szárazabban akad új vizsgálatra, vagy a' művészség mezején bámitólag teremt, de munkája csak szorosan tudósnak való marad. Még azon kiterjedő vágyaihoz az utazásé is csatlódott. Megjárta ifjantan Franciaországot, Angliát, meg a' német és muszka birodalmat, Schweizot 's Olaszország minden városát. 21-ik esztendejében írta Parisban: *Newtonianismo per le donne* 1737, mely Fontenellenek ezen munkája nyomán: *Pluralité des mondes* készült. Hírét ezzel megalapítá, 's ha rajta kevesbbé kaptak is, mint Fontenelle iratján, a' newtoni igazságok száraz léte okozá csak, melyek nem ragadják meg annyira a' képzelést, mint Descartes költeményei. Hanem a' közönség hidegségét bránta bőven kipótlá Voltaire 's ennek tudós barátinja marquise du Chatelet, II. Fridrik, Chesterfield, Hume, Pitt, Maupertius 's más akkori nagy emberek magasztalása. 1739 majd Parisban, majd Cireyben lakott az említett marquisenál. Akkor Baltimore lorddal Sz. Pétervárra ment, visszajöttében pedig Rheinsbergbe II. Fridrikhez még akkor mint koronaörökshöz. Ez megszeretvén, thronusra lépte után magához hitta, grófi karba emelte familiájával együtt, a' mit a' velencei senatus is megerősíte. III. Auguszt lengyel király pedig Dresdába invitálta, titkos tanácsosává nevezte, 's most Berlin, Dresda lett lakhelye, 1747 oltá azonban, midőn II. Fridrik az aranykulcsosságot és érdemrendet adá neki, inkább csak Berlin. 1754 Velenczében telepedett meg, majd azután Bolognában, 1762 Pisában, hol a' hypochondria hosszasan gyötörvén, utóbb száraz betegségben holt meg 1764. Rajzát emlékének, melyet 1765 II. Fridrik emeltete, halálra váltakor szeme előtt huzogattatá. Nagy lelki erőt mutatott, mondják, kihunyása. Igen, olyas mi a' hiut bátorrá is teszi. Emlékén az írás ez: *Algarotto, Ovidii aemulo. Newtoni discipulo, Fredericus*. Alatt: *Algarottus non omnis*. Dicséretét tehát II. Fridrik „*Congresso di Citera*“ 's „*Newtonianismo per le donne*“ munkájára alapítá. Pisa temetője mutatja ezen emléket. Mint ember: becsületes, szelid volt. Ebből erede azon szerencsés közletése, melyel Voltaire és Maupertius barátságában, azok egymással perlésekben, megtudá magát tartani, a' mi, ha mindeniknek van igaza 's hijánya is, mint egyeztetőnek igen szép tulajdon, az erősb character azonban hamar csak barátja mellett fog. Munkái Livornóban 1765, 8 kötetben jöttek ki 8-dban, franczia fordítások 1772 Berlinben. Az 1778—84 megjelent kiadásban így állanak. I kötet „*Memoire intorno alla vita ed agli scritti del Conte Fr. Algarotti*“ írta Domenico Michelessi. „*Congresso di Citera*“ prosában írt költemény. Mustrája benne Montesquieutól „*Temple de Guide*“ volt. Amor, a' remény, merészség és kéj mint tanácsosai társaságában egy angol, egy franczia, egy olasz asszonyt hi Cytherába, 's velek ugy adatja elő a' szerelmeskedést, a' mint mindenike hazájában folyik, *dipingendo*, Michelessi szerint, *la sensibile*

delicatezza del cuore delle Italiane, la non incommoda leggerezza delle Francesi, e la filosofica serietà delle Inglesi. Többször jött ke ez külön is és mindég máskép. Vérében volt Algarottinak e' szünetlen csinosítgatás. Voltaire ezt írta neki felöle: Olvastam Kegyed ezen munkáját: „*Congresso di Citera*“ 's megint elolvastam, és még egyszer fogom olvasni. Azt a' Gratiák dictáltak. Amor szárnyaiból szakadt tollal írta Kegyed. Lami, a' komoly olasz nyelvvizsgáló, is kedveli, csak azt kíváná, hogy toscanai nyelvre fordítátnék; mert tele francia fordulatokkal úgy annyira, hogy ha szóról szóra tétetik által, egészen francia öntésüvé lesz. Ezt nem hagyja helyben rea' irt magasztaló beszédjében gróf Giovio is. II. kötet „*Newtonianismo, o dialoghi sopra l' ottica Newtoniana.* Későbbi ujradolgozása jobb. Az elsőbök, mondja Giovio, *sono forse troppo carichi di femminili bellezze, e la grave filosofia mostravasi atillata da forosetta.* Francia német, angol, muszka 's portugali nyelvre is vannak fordítva. III. köt. „*Saggi sopra le belle arti, sopra l' Accademia di Francia che e in Roma, sopra l' architettura, la pittura, sopra l' opera in musica.*“ Ezen utolsó cikkely nagyot változtatott az olasz muzsikai dramán. IV. köt. „*Sopra la necessità di scrivere nella propria lingua.*“ Ez tölem magyarul az „*Erdélyi múzeum*“ IV. kötetében áll. „*Sopra la lingua francese, sopra la rima, sopra quella quistione, perché i grandi ingegni a certi tempi sorgano tutti ad un tratto, sopra il Cartesio, il commercio, l' Orazio*“ sat. V. köt. „*Opere militari*“ VI. köt. „*Viaggi di Russia, és Lettre intorno alla traduzione dell' Eneide del Caro.*“, mellyekben Caro botlásait keresgeti 's kaposdgatja fel az Aencis magasztalt olasz fordításában, csakhogy felettébb is morzsolgató criticával, a' minemü egyedül olyan csipegő munka mint a' piheszedés. Egér rágcsál a' nagy cser töve hasadékain. VII. köt. „*Lettere sopra la pittura e l' architettura.*“ Ezek kiterjedőbb szabad csinos izlést lehelnek. VIII. köt. „*Pensieri diversi sopra materie filosofiche e filologiche.*“ Ebben áll Stef. Bened. Pallavicini élete is, ki Horatiust olaszra legjobban fordította. IX. köt. „*Lettere varie.*“ Levelei a' legcsinosbakhoz tartoznak; mellyek az olasz literaturát díszesítik. Nem olly bőbeszédű benne, mint más olasz levelírók. E' IX. kötetben állnak versei is. X. köt. „*Lettere varie inedite.*“

Döbrentei Gábor.

ALGEBRA, tetemes ága a' mathesisnek, melly az AEGUATIÓKRÓL (l. e.), főképen ezek megfejtése módjairól szól, 's e' ezébra a' betűszámvetésnek (egy minden számrendre egyiránt alkalmaztatható és minden nemzet által érthető nyelv nemének) kiváltképen hasznát veszi. Némelly írók előtt algebra és ANALYSIS (l. e.) egyértelmű igék; holott ebben amaz eszköz gyanánt fordul elő, mint a' betűszámvetés az algebrában. Diophantus, egy a' 4-ik század tájban élt görög mathematicus, 13 könyvből álló remek munkát írt az algebra tárgyáról, de a' mellyekből csak 6 maradt fen. (Legjobb kiadása a' toulousei 1670 fol. görögül 's deakul Bachet világosításával és Fermat észrevételivel.) De Európában elébb volt esmeretes az algebra, semmint Diophantus munkája, arab írományokból akar a' spanyol Maurusok közléséből, akar pedig Leonardo Pisano által, a' ki kereskedés végett 1200 tájban nagy utakat vitt a' napkeleten véghez, 's onnan azokat magával hazájába Olaszországba hozta. A' legrégebb nyomtatott munkát, mellyben az algebra taníttatik, írta egy olasz Minorita, Lucas Paciolo vagy szerzetbeli néven Lucas de Burgo S. Sepulchri: kijött Velenczében 1490 fol. illy czim alatt: *Summa de arithmetica, geometria, proportioni e proportionalità*; az algebráról szóló részének titulusa pedig imez: *L' arte maggiore, ditta dal vulgo la regula della Cossa, over Algebra e Almucabala*, holott mindent előad a' szerző, a' mit az Araboktól tanult, t. i. az együgyű és quadratica aequatiók megfejtését. Ennél tovább Rudolph Kristóf sem ment; a' ki legelső irt Németországban az algebráról; munkáját tanítványa Stifel Mihály Königsbergben (1553 in 4-o) illy czim alatt adta ki: *Die Coss Christophs Rudolphs, mit schönen Exempeln der Coss durch Michael Stifel gebessert und sehr*

vermehrt. Ellenben Scipio Ferreo bolognai math. prof. egy, kevesse-
ntána pedig Tartalea Miklós velencei math. prof. három nemét fejtet-
te meg a' cubica aequatióknak; az e' czélrá vezető regulákat Cardano
Hieronymo, híres orvos és astrologus Majlandban, bocsátotta közre, Tar-
taleának, ki azokat vele titokban közlötte, adott szava ellen ugyan, de
hóvitve és tökéletesítve, melly okból azon regulák mai napig Cardan ne-
vét viselik. Cardan algebrai munkájának czime: *Ars magna, quam vulgo
Cossam seu regulam algebrae vocant* 1545. Cardan unszolására találta-
tott fel Ludovico Ferrari egy éles elméjü bolognai ifju által a' biqua-
dratica aequatiók megfejtésének egy neme is, melly most Wallis és Eu-
ler után Bombelli Raphael nevét viseli, mivel ennek könyve által tétetett
közönségessé. (Bombelli olasz nyelven írta algebraját; kijött 1579, noha
előbeszédje 1572 datumot visel.) Ezeknek nyomdokit követték Scheybl
János 1552, Recorde Robert 1557, Peletarius Jakab 1558, Stevin Simon
1585 nyomtatott könyveikben, kiki igyekezőn tökéletesíteni azt, a' mit
mástól tanult. A' 16-ik század végétől a' 18-ik elejéig nagyszámu könyv-
vek jöttek ki az algebráról mind különösen, mind pedig kisebb nagyobb
mértékben az analysis tárgyaival vegyest. Im következnek ez időszakas-
ból némelly híresebb szerzőknek nevei, munkái nyomatások esztendejével:
Vieta Ferencz 1590. Girard Albert, Faulhaber János (ta-
kácsból vált híres mathematicus) 1619. Oughtred Wilhelm 1631 (elő-
szőr, ötödyszőr 1693). Harriot Tamás 1631. Renat Descartes
1637. Wallis János 1655. Ozanam Jakab 1703. Lami Bern-
ard 1704. Taquet András 1707 (új kiadásban). Ez idő óta esztend-
dönként szaporított az algebra bővítő 's tökéletesítő szerzők száma, kik
közül elég itt említeni egy Newtent, Leibnitz-ot, Bernouillit (Já-
nost és Jakabot), L' Hospitalt, Eulert (Leonardo'), Légrange-t,
Le Gendret és Gauss-ot, A' kezdők számára igen jó könyveket készí-
tettek más többek között: Clairant, Bezout, Vega, Pasquich,
Francoeur, Lehmus, Ohm. — Ki volt legyen első tanítója az alge-
brának, nem tudni bizonyosan. Müller János (Regiomontanus) Diophan-
tusnak tulajdonítja ezen dicsőséget. Leonardo Pisano Mahometben Mu-
sa Arabnak, mások Gebrnek, 's ennek nevéől, elejébe al arab arti-
culust tévé, származtatják az algebraét. Dugonicus András 1784
és Pethe Ferencz 1812 magyar nyelven adtak ki könyveket az alge-
bráról; tulajdonképen annak első vonásairól. Tittel.

ALGIR, I. BARBARESKEK.

ALGORITHMUS, a' arab artioulnsból és *arithmos* (szám) görög
szóból számozott ige. A' számvetés négy első nemeinek akarmelly ma-
thematica kérdés megfejtésére czélzó alkalmaztatását jelenti. P. o. Ezen
kérdésnek: mekkora magasságról esik le szabadon egy kő London szél-
tében 6 secundum alatt? algorithmusa ebben áll: 6 secundum quadra-
tumát, azaz, 36-ot sokszorozd ezen számmal $16\frac{1}{16}$, 's kijő a' kér-
désben forgó magasság mekkorasága anglus labakban (itt 579 láb.). Klü-
gel szerent hajdanában, midőn mostani számvetésünk Európába került,
algorithmus név alatt ez értetett. Tittel.

ALI, janinai (tepelinii) basa, legmerészebb 's legálnokabb pártitű
a' török udvar ellen, országában bölcs 's munkás uralkodó, mint kato-
na bátor és vitéz, ördög mint ember. Az ő magában emlékezetes élete
egyszermind a' török birodalom állapotját 's Görögország sorsát képen
ábrázolja. A. Tepeliniben Albaniában 1744 szül. egy független mo-
hammedán törzsök fejeinek nemzetségéből, 's a' bal szerencse örvényi-
ből rendkívül való lelki erő 's ravaszság által, melly semmi veszélytől,
semmi gonosz tettől el nem szörnyedett, a' fejedelmi függetlenség leg-
magasb fokára emelkedett. Atyját a' szomszéd basak csaknem minden
birtokától megfosztották. Ennek halála után a' 16 evü A. t. anyja, egy
hadakozó 's kegyetlen asszony, párthiveinek vezérére tette. Megvere-
tett 's elfogatott, de szépsége 's vidorsága megillette Kurd basát, a' ki

megfenyítvén az ifjút, szabadon bocsátotta. Nem sokára ismét fegyvert fogva A. 's rablószkodék, de szerencsétlenül, 's a' hegyekben vala kénytelen menedéket keresni, hol kardját kelle elzalogosítani, hogy éhhel meg ne haljon. Ekkor azt tanácslá nekie anyja kevély megvetéssel, hogy asszonyoknak öltözzék, 's a' harembe szolgáljon. Erre ismét rablani indult. De teljesen megveretvén, egy épület omladékai közt töprenkedék sorsán, 's a' nélkül hogy tudná, mit tesz, bottal turkálá a' földet. 'S ime valami keményt ér, 's egy ládácska aranyat talál. Ezen kincessel 2000 embert fogadott, kivitta az első győzelmet, 's diadalmasan tére vissza Tepelinibe. Ettől fogva mindég szerencsés volt, de szintolly hűtelen és kegyetlen. Visszajött napján meggyilkolá testvérét, kit árulással vádolt, 's anyját, mintha méreggel étette volna meg a' meggyilkoltat, a' harembe zárta, hol ez nem sokára fájdalmában 's mérgében megholt. A. tovább folytatá rablószkodását, az udvarral mindazáltal megbékélt, mert a' felzendült scutarii vezért segítette meggyőzni, 's magáévá tette atyja volt birtokát, valamint néhány görög várost is. Ezután az udvar gyűlölte delvinoi basát Selimet megtámadta, 's fejét vettette; jutalomul ennek utánja lett. Végre a' divan, melyre magának nagy befolyást vásárlott vala, a' Dervendgi basa, kinek kötelessége, az utak bátorságára ügyelni, helytartójává nevezte; de a' helyett, hogy a' bátorságra felvigyázott volna A., a' leggazdagabb haramiavezéreknek nagyuri diplomákat árnygata, 's őket ez által törvényes hódítókká bélyegezte. Az udvar ugyan letette a' Dervendgi basát és helytartóját, de A. ujra megvásárlá a' főministerek kegyelmét. Nem különben vitéz albaniai katonájival, noha herczeg Potemkinnal alattomban levelezett, az udvarnak Muszkaország- és Austriával (1788 és köv.) volt háborujában igen fontos szolgálatokat tett, ugy annyira, hogy általa kinevezetett tricalai basának Thessaliában. Egyszersmind Janina városát hatalma alá hódította, hamis firmant mutatván elő, mellynél fogva nekie a' város és a' citadella áttadatott; annakután arra kinszerítette a' lakosokat, hogy egy esedezést nyujtsanak be a' sultannak, mellyben A.t kérjék helytartóul. Nagy summa pénzt kellett öszvesiteniek, mellyel a' divant vesztette meg, 's ez a' kérelmet helyben hagyta. Későbbön Bonapartéval szövetkezett öszve; ez ingenieuröket küldö, kik erősségeket építettek A.-nak; de midön Bonaparte Egyiptomba volt elrekesztve, A. 1798 megtámadta a' velencei, most már francia helyeket az albaniai partokon. Csak PARGA (l. e.) állott ellen szerencsésen. Azután kivitte, hogy a' Muszkaország és török udvar közt szerzett egyezés által (1800) minden velencei helyek a' szárazon (következöleg Parga is) a' török udvarnak engedettek által. Most a' vitéz SULIOTÁKNAK (l. e.) ment, 's meggyőzte őket 3 eszt. háboru után (1803). A' török udvar főhelytartóságra emelte őt Romaniában, hol zsarolási systemáját még nagyobb szentelenséggel folytatta. Ekkor álla bosszut Gardiki lakosain egy 40 eszt. előtt anyján elkövetett sérelem miatt, a' megholt szerzők 739 férj-fimaradékainak megöletése által. Tartományában az igazat 's rendet szoroson fentartotta. Bátorság és csend uralkodott alatta, országutak építettek, 's a' mívesség virágzásnak indult, ugy hogy az europai utazók, kikkel A. örmest mulatkozott, benn bölcs 's munkás uralkodót esmertek. 1807 oltá, mikor Napoleonnal, ki Pouquevillet küldötte hozzá mint gener. lconsult, ismét öszveszövetkezék, függését a' török udvartól csak tettette. Azonban abbéli célját, hogy ezen öszveszövetkezés segedelmével a' tilsiiti béke által Pargát 's a' ioniai szigeteket megnyeri majd, el nem juthatott; a' honnan az Angolokkal lépett öszveköttetésekbe, 's némelly hasznokban részesitvén őket, Pargának a' török udvar (tulajdonkép A.) számára leendő visszaadatását megígérték. Akkor nyomtattatta ki ujságában, hogy Maitland (brit. lord főbiztos) a' török udvartól az ő ajánlásinál fogva nyerte el a' nevedő hold rendjét. Erős alapokon vélvén állani hatalmát, a' görög Armatolia kapitányait, kik

mind eddig segítették, egyenként alattomban megölette, a' gyilkosokat pedig kivégeztette, hogy mint ezen tett szerzője gyanuba ne essék. Végre elhatározta a' török udvar, hogy ezen daczos emelkedő hatalmát megtöri. Ismail 500 Törökkel, segítettvén a' kapitányok által, kik 10,000-el jöttek segédemül, megtámadta a' pártitót. A' Görögök megkerülék a' szoros hegyi utakon A. állásait, úgy hogy A.nak parthiveinek seregeivel a' mindennel bővelkedő janinai várba kelle vonulnia. Innen Janinát lövette. Ismailnak nem voltak ostromló ágyúji, 's az udvar előtt, mivel Keresztényeket hívott vala segédül, gyanuba esett, 's Kavanosoglnak adatott a' fővezérség. Ez kemény fenyegetések között bocsátá el a' kapitányokat seregeikkel, 's egy Töröknek már ennekelőtte tett kar megtérítésére kinszerítette őket. Ezek, a' HETAIRIA (l. e.) zendülését előre látván, ismét A.hoz állottak, 's a' Janina előtt táborozó Török ellen mentek. A' pártitó ellen tehát Kavanosoglu semmit sem tehete. Utánja pedig Artu megvétele után (mellyet Veli A. fíjá védelmeze) hirtelen megholt. Most a' vad, minden Görög gyűlölte Khursid moreai basa 12,000-el ment a' vár ellen; de az ostromot A. vitéz seregi mindenkor visszaverték, 's a' kapitányok, a' Sulioták által segítettve, a' török táhort megtámadták. Egyszersmind egész Görögországot fegyverre szólítá a' Hetairia. A' Törökök kénytelenek voltak erősségekbe vonulni, 's Khursid Augb. 1821 seregének maradvékával Epirusból Macedoniába vonult. De az Albaniaiak, kiket A. üres ígéretekkel táplálgata, elhagyák a' tyrannust. Khursid új haddal szalotta meg Janinát. A' Görögök felhagytak A. ügyével. Eltökélte tehát magában, talán felesége Wasilika, a' ki Görögné volt, beszélte reá, hogy alkudozásra lépik Khursiddel. A. Febr. 1. 1822 várát általadá Khursidnek, 's a' janinai tóban fekvő nyári palotájába költözött. Itt adta nekie Khursid hadnagya Mehmet basa a' nagyur által kimondatott halálos ítéletét tudtára. A. védelmezte magát, de 6 társával együtt levágotott Febr. 5. 1822. Fejét Konstantinápolyba küldötték; kincseit az udvar foglalta el. Fíjai Veli és Muchtar basa az erősségek elfoglalásakor az egyezségnél fogva a' Törökök hatalmába jutottak, 's Kis-Ásiában voltak számkivetésben; de mivel egy dervisnek alakozott Görög által atyjok parthiveivel öszvekönyertesben élték, (Aug. 1821) kivégeztettek. A. unokája engedelmet nyerte az udvartól, Wasilikával Larissába költözni. Pouqueville „*Hist. de la régénération de la Grèce*“-ben iszonyulag ábrázolja A. kegyetlenségét, bosszuvágyát és hűtelenségét. Így egy Euphrosine nevű Görögnét más 15 asszonnal a' tengerbe vettete, mivel, ugy látszik, nagy behatással voltak Veli nevű fíjára. Kétség kívül van, hogy ezen szerenese kedveltje rendkívüli természetajándékokkal, merész lélekkel 's igen éles elmével birt; az emberek és környüállások ritka esmeretét bátorsággal, állandóságot korszerénti engedékenységgel egyesített; a' legkétségesebb helyzetből is ki tudott szörödni. De gyűlölttvén 's féltvén egyszersmind, álnok, bizatlan 's engesztelhetetlen volt, azonkívül az uralkodás vágya és a' tétlenség évről-évről vérszomjává tette, 's a' móddal nem gondolt, ha csak hirtelen 's bizonynal czéljához vitte. Azonban el-lenségei visszálkodása, a' megvehető divan romlottsága 's a' török udvar politicalai gyengesége voltak a' főlépcsők, mellyeken ezen időnkbeli Jufurtha ephemeri nagyságára hágott.

ALICANTE, város és kikötő a' földközi tenger mellett, 20,000 lak. Valencia spanyol királyságban, hajdan erős, hanem a' spanyol örökösödési háboru olta elpusztalt erősséggel. Minden tenger melléki nemzeteknek vannak itt consulaik. Kivitetni szokott portékáji közt legnevezetesebb az édes bor, melly Alicante nek és setét színéről vino tinto-nak is nevezetik, 's nagyobb részént Angliába szállítatik. Szőlőfákat itt legelőször V. Károly plántáltatott, mellyeket a' Rhenüs mellékéről vitetett oda. Alicante a' valenciai termések főpiacza és a' Spanyol- 's Olaszország közt lévő kereskedésnek le-rakó főhelye. Vannak tudományos hajozási intézetei is.

ALIDADA, (iránymutató). A' szegletek mérésére készült astron. és geometr. eszközökön a' esövek feltalálása előtt alidadák szolgáltak ezek helyett. Réz lineák voltak két felálló végszárnyakkal, dioptrákkal (J. DIOPTRAE) és egy grádicsmutatóval; az említett eszközök középpontjához úgy illesztve, hogy e' körül foroghattak. *Tittel.*

ALKALI (alkalik, alkalicus savak, lugsavak), a' kali szótól, egy plántának arab nevéből, mellynek hamvából bizonyos alkali nemű substantiát lehet készíteni. Későbbben ezen szónak szélesb kiterjedésű értelme lett. Alkaliknak azon testek nevezetnek, mellyek a' savanyokkal felpesdülnek 's egyesülnek, úgy hogy azokat neutralisálják, vagy is azok munkálatját elnyomják, 's velek savakat hoznak elő. Aciditás és alkalitás tehát két rokon (correlatio) kitételei ugyan azon egyesülésmódnak. (L. ACIDITAS.) Az alkalikat három seregre lehet osztani: 1) Ollyakra, mellyek valamely oxgyennel öszveköttött ércz basisból állanak. Ilyen három van: kali, nátron, lithion. 2) Ollyakra, mellyekben nincs semmi oxgyen, t. i. az ammoniak (repülő alkali). 3) Ollyakra, mellyekben carbon, oxigen és hydrogen, 's talán azot is van, t. i. a' növényalkalik, mellyek talán épen olly nagyszámúak, mint a' növényensavanyok. Fourcroy a' mész-, nehéz-, és strontianföldet is az alkalikhoz számlalta, de más chemikusok azokat külön választván, alkalicus földeknek nevezték. A' neutralisatió és sóképzésen kívül, a' 4. elsőbb alkalik még következő tulajdonságokkal is bírnak: 1) Sok csigavérszínű és kék plántanedvéket zöldre, vereseket csigavérszínre és sárgákat barnára festenek. Ha a' kék színt valamely savany megveresíté, azt az alkalik ismét viszatérítik. 2) Ezen munkálattal még akkor is bírnak, mikor szénsavanyval vannak öszveköttötve, 's ez által különböznek az alkalicus földektől. 3) Csipős, hűgyizcek van. 4) Az állati substantiákat felmarják, 's olvasztják, mellyekkel, mint küzőnségesen minden kövérségekkel, szappan nemű neutralis öszveköttetésekre lépnek. 5) Az erős veres izzó tüzbén elrepülnek. 6) A' vízzel magokat minden irányban öszvekötik, 's bőven felolvadnak alkoholban is. 7) Még akkor is feloldozhatók maradnak vízben, ha szénsavanyval vannak öszveköttötve, a' helyett hogy az alkalicus földek, az által feloldozhatatlanokká lesznek. — Alkalimeter, egy DeCroizilles által javított szerszám, melly arra szolgál, hogy annak gradusai által a' kereskedésben előforduló hamuszirban vagy székősbőben lévő alkali mennyisége meghatározassék, azon esmeretes erősségű feleresztett kénsavany mennyiségéből, melly megkívántatott a' szőben lévő sabstantiék bizonyos quantumának kielégítésére. Alkalisálás azon operatio, melly által valamely substantia alkalicus tulajdonságait kifejlesztjük, p. o. a' plánták megégetése, a' megrothasztás, valamely neutralis sónak alkalival való öszveköttése által 'sat. Alkalitás, valamely testnek alkalicus tulajdonságokkal bírása. Mennél nagyobb mennyiségű savanyt képes valamely alkali neutralisálni, annál erősb alkalitással bír. Az alkalitás ellentétele az aciditás. *A. B. P.*

ALKALMAZTATÁS (accommodatio), tulajdonképen annyit tesz, mint valamely dolognak másikkhoz szabása vagy valamely bizonyos célra intézése. Ezen szó leginkább előfordul: a' társalkodásban, midőn valaki magavisletét másnak kívánása vagy tetszése szeréut rendeli; a' tanításban, midőn valaki tudományával másnak vélekedéséhez vagy értelembeili tehetségéhez leboosátkozik; a' magyarázásban, midőn valaki az iras értelmét úgy magyarázza, mint a' maga vélekedése és célja kívánja. A' theologiában főképen a' két utolsó értelemben vétetik. Azt állítják t. i. sok theologusok, hogy Jézus és apostolai nem mindenkor mondták ki egyenesen vélekedéseiket bizonyos dolgok felett, hanem botrányoztatás távoztatásáért némely dolgokat elhallgattak, másokat úgy adtak elő, mint saját idejebbeli nagyrészent tudatlan és babonás olvasójoknak legérthetőbbek legtürethetőbbek lehettek, és így magokat ezekhez alkalmaztatták. Más theologusok ellenben azt állítják, hogy az ilyen alkalmaztatás nem csupán

gyengékhez lebecsátkozás, hanem család volt volna, a' mit Jézusnak és apostolainak erkölcsi minémiségekkel nem lehetne öszveegyeztetni. Azok pedig, kik efféle alkalmaztatást tesznek, Jézusnak és az apostoloknak egyik 's másik mondásait más értelemben veszik, mint a' mit a' szók tulajdonképen jelentenek. 'S ezen esetben az írásmagyarázó alkalmaztatja az írást saját vélekedéséhez, a' mi világosan hiba. — Törvényes tekintetben az alkalmaztatás alatt értetnek mindenféle barátságos elintézesek, p. o. osztályok, főképen idegenek közt a' kik nem a' vérség jusán osztoznak. — Nem különben a' bírák 's más hivatalbeli személyek megvendéglése.

ALKOHOL, minden igen finom porrá tétetett substantia; különösen pedig a' kétszeri lepárolás által minden vizes részekből megfosztatott borlél. — Alkoholmeter, egy üres, mind a' két végén bezárt, 's gradusokra osztott üveg cylinder. Lepárolt vízben R. 16°-nyi temperatúrájánál, egész a' 0-ig merül, és általános alkoholban a' legmagasb osztályig (100) ér. Ha a' víz specifikus súlyát = 1,000-re tesszük, úgy az alkoholé = 0,731. Minden közben lévő szám annyi procent általános alkoholt mutat a' megvizsgált égett borban, mennyi szám a' 0-n felül van.

A. B. P.

ALKORAN, I. KORAN.

ALKU (accorda), az egyezséget 's kötést megelőző tett, t. i. az egyezés vagy kötés tárgyának 's körülállásának meghatározása; különösen pedig alkura szoktak lépni a' hitelezők a' megbukott adóssal, hogy t. i. keresetknek bizonyos részét minden per patvar nélkül ki fogja fizetni, tartván attól, nehogy a' mostani törvénykezés mellett az öszvehívó vagy öszvetődülő per által a' perbeli kereset egész tárgya utoljára füstbe menjen. A, hadi értelemben olly megegyezés, melly szerént azon feltételek határozatnak meg, mellyek értelmében egy város, vagy valamely erősség védelmezői azt az ellenségnek általengedik. Az alku a' két megegyező fél között a' nagyobb bátorság okáért mindenkor íráshan történik meg. A' háboru esetében az alkukötés valóban a' legnevezetesebb kötelességek közé tartozik, semmi sincs tehát ennél ajánlhatóbb, a' mire a' hadi tisztek figyelmeiket inkább fordíthatnak. Gróf Kinsky az ő igen tökéletes „*Tactisches Lehrbuch*“ czimű munkájában ez iránt kimerítő utmutatókat ad.

ALLA BREVE. Igy nevezetik az ollyan muzsikai darab, mellyben a' fél kotta (brevis) annyit ér, mint a' fertályos a' $\frac{2}{2}$ tactusban; 's mellyet kétszerre sebesebben kell játszani, mint különben az illyen kották természeté kivánná, úgy t. i. hogy egy egész tactusu kotta csak mint egy fél, egy fél mint egy negyedrészt 'sat. vétessek. Jegye egy keresztül vont C, vagy egy nagy kettős szám 2, vagy egy keresztül húzott kettős 2, vagy végre $\frac{2}{1}$. Mindazáltal különbözik a' $\frac{2}{2}$ tactustól, mellynek bélyege szinte C vagy C; mivel ebben a' kották mennyisége szorosan megtartatik. Alla breve helyett élnek némelylek alla capella nevezettel is, mellyel azt akarják jelenteni, hogy a' kották ugyan természetzi minémiségekben megmaradnak, mindazáltal nem temploni ének módra meghuzva, hanem elevebben játszatnak, mint t. i. világi muzsikában szokás.

J.

ALLAH, arab nyelven az Isten neve, ki az egész természetet alkotta. Egyedül ő az, mondja Mohammed, kinek lénye önmagától van; hozzá nincs hasonló a' lények egész sorában; tőle vette lényét minden teremtmény, 's ő az, ki nem nemzett, 's nem nemzetett. Ő a' testi 's lelki világ ura, 's ennek mint egy 's igaz Istennek tiszteltetése Mohammed vallásbeli tanításainak főpontja. Ezen szó alartic. és elah szóból, melly tisztelót és tisztelendőt jelent, 's az elohinnak egyes száma, van öszvetétre.

ÁLLÁS, I. ÜTKÖZET.

ÁLLAT, ÁLLATOK ORSZÁGA. A' természetndományok hanyatlásakor a' természet életét egy bizonyos körre szorították. Csak az ál-

latok országát mondták élőnek, egyéb minden a' holt természethez tartozott. De midőn az újabb időkben a' természettudományok ismét miveltek, 's a' természetphilosophia által új képet nyertek, csak hamar átlátták ezen megszorításnak hibás és önkényes voltát is. A' természet életének sphaerája nagyobb kiterjedést nyert egy részt az által, hogy az életet a' plántákban is kezdték megismerni, más részt az által, hogy az embereket is, kiket eddig a' természettől egészen elválasztottak, ugy kezdték tekinteni, mint magas természetlényeket. A' holt most már csak az elementumokra 's ezek országára szorítottatott a' természetben. A' halál és élet ellentétele azonban még általános volt, azaz, annak tartatott, ugy tekintetvén a' holt, mint az élet tiszta ellenkezete, mint az élet teljes nemléte (negatiója). Azonban a' physica és chemia előbbmenetelével, az ugy nevezett holt testek magneticus, electricus, chemicus és végre galvanicus erejét mindég közelebről tanulták megismerni, 's a' magnetismus, electricismus, chemismus és galvanismus tüneményeiben ally váltó játékát látták az erőknek, melly az élettel nagy rokonságban látszott lenni. Midőn most, ezen tapasztalatok és figyeletek nevedésével, az eddig holtak tartott természet ezen eleven kinyilatkoztatásaira való tekintetben a' természetphilosophia (azaz, a' természet okos nézete és vizsgálása) is, a' kimivelődésben egyenlő irányban ment elő; azon meggyőződésre jutának végre, hogy a' természetnek ugy nevezett holt része megkötött élet, melly a' kifejtődés által feloldozódhatik, 's szabadá lehet. Az élet tehát ezen okos nézet szerint a' dolgoknak nem történet szerént való tulajdonsága, hanem inkább voltaképen a' dolgok megfogásához tartozik, 's ezen megfogásban a' legmivoltosb, ugy hogy el lehet mondani, hogy a' dolgok vagy azoknak öszvésege (a' világ) a' természet életének feltünése, vagy is annak vég-hetetlen különbéleségü lépcsőzetekben való kinyilatkozása. Az anyag vagy massa, vagy mit mi a' dolgokban testnek nevezünk, maga is csak az életnek vagy élő (munkás, egymással váltó munkálatn) erőknek szüleménye. A' természet ugy nevezett országait ennél fogva ugy kell tekinteni, mint az egész természetéletnek nagy vagy főlépcsőjít, mellyeken az magát testi organisatióban nyilatkoztatja ki. Élet és organisatio tehát egy, mellyeket egymástól nem lehet elválasztani; hol magát az élet különös módon akarja kinyilatkoztatni, oit életmivesen áll élő (I. ORGANUM), 's mennél tökéletesb az életmivesség (organisatio), annal magasb, szabadabb és nemesb az élet, 's megforditva, mennél magasb 's szabadabb az élet, annál tökéletesb az életmivesség. Legegyszerűbben nyilatkozik ki a' természet élete az elementumokban, (mellyek a' tűz, levegő, víz és föld), de ezek magokban foglalják, vagy is inkább ök magok teszik minden más élet és létel alapkezdeteit (principiumait). Az elementaris élet nyilatkozik ki a' fen említett processusokban, a' magnetismusban, electricismusban 's at. Az életnek vagy élő dolgoknak különbéle lépcsőji tehát csak ezen elementumoknak vagy azok életének különbéle combinatiója által állhattak elő, mi örök törvények szerént történt, 's ezen törvények alapja a' természet érzéküli valójában van, mellyből minden élet kiforr. (L. TERMÉSZET.) A' természet országai közt az élet 's létel legalsóbb lépcsője az érzek országa. Ebben még leginkább meg van az élet kötre, 's ezen megkötöttség a' testek merőségében nyilatkoztatja ki magát, mi következése vagy is inkább sajátága az uralkodó magnetismusnak, (melly a' fölelementumot életesíti), 's a' vele rokon cohaesionak, (a' földi anyag öszvefűggésének erejénél fogva). Az érzéken az uralkodik, mit az életnek ellenébe tesznek, t. i. nyugalom, térbeli megállapodás, az egyszer elért formában való megmaradás, erők sulygyenje, mi magát a' rest massában mutatja ki. Ellenben az (szabadabb) élet magát saját mozgással, a' formának szüntelen való változásával, 's innen a' dolgoknak ezen változás által való időbeli kifejtődésével nyilatkoztatja ki. Ezt a' szabadabb életet, ezt a' forma-

változást egy magában határtalan ösztönrel fogva a kifejtődésre, mit nevededésnek neveznek, látjuk a plántában, mely hát egy nagy osztály által különbözik az ércztől, mellynek nevedése csak a kristályformálódás igen szűk határai közé van szorítva. A plánta tehát igen világosan jeleli az életnek egy magasb, t. i. a' szabadabbá lett, többé meg nem kötött, hanem feloldozott életnek első lépcsőjét. Azonban még nem bír a plánta életének tulajdon irányzatjával, 's ezen irányzatot az elementumoktól veszi, mellyek vonását követni kénytelen. Egy oldalt a' földhöz kötve 's ahhoz vonatva, mélységbe ereszkedik a' gyökér, melyből táplálátját veszi, más oldalt a' levegő és világosság által ingereltetve, felemelkedik a' plánta a' földből mint szár, mely az ég felé nővén, ágakra oszlik, 's levelombokban terül el, a' virágzatban életének legmagasra lépcsőjét, mellyen keves időre a' világossággal párosult, el éri, mellyre ismét a' föld vonásának enged, a' gyümölcsben földibb lesz, 's végre mint mag a' föld keblébe vissza esik, hogy ismét új életpályát kezdjen. Ha most a' természet élete még magasb lépcsőre hág, akkor irányzatjában is szabad lesz, nem függ az elementumoktól, tulajdon (önkéntes) mozgásokat szül. Az élet ezen lépcsőjét az állat jeleli. Az állat magát a' földtől elszakasztotta, felvette magába a' földelementumot, mint a' világosságot, 's még csak a' levegő szabad elementumában gyökérezik, mellytől függ a' lehélnél fogva az állati élet, mint a' plánta a' földtől a' táplálát beszívása által. De ez a' függés, az állati élet tulajdon irányzatját nem háborítja meg, mert az állat nem a' levegő vonását (ingerét), hanem tulajdon belső vonását (az akaratot) követi mozgásaiban. A' plánta ellenben akaratlan lény, mivel kifejtődésében, nevedésében idegen akaratot mintegy az elementumok akaratját követi. Innen a' plántai élet irányzatja kifelé, az állati élet irányzatja pedig eredetileg befelé hat. Ezen utóbbi irányzat magát az érzés által nyilatkoztatja ki, mellyel tehát a' plánta, mint olyan, nem bír. Az érzés a' külsőnek belsővétele; az érzés által veszi az állat fel magába a' külsőt (a' külvilágot). Az érzés organumai, mint tudva van, az idegek, 's ha az öszveséges érző tehetség érzékiségnek nevezetik, ugy a' külső érzékek ezen tehetség organumai, 's az idegek ezen organumokban (érezk műszereiben) főszerepet játszanak. Ez által már az állat minden alatta lévő természeti dolgoktól igen világosan különbözik; a' főkülönbségek, de a' mellyek egymással belső öszvefüggésben vannak, következők: 1) tulajdon irányzatja az életnek (befelé) érző tehetség (*sensibilitas*), 2) önkényes (nem kívülről határozott, hanem belőlről eredő) mozgás; innen 3) egy idegrendszer, ellentétben egy izomrendszerrel. Az izmok (mellyek massáját a' közönséges életben husnak nevezik) t. i. az mozgás műszerei (az alsóbb rendű állatoknál, p. o. férgekél az izmok helyett bőrostok vannak); de mindenkor az idegek ingerlik, polarisálják, 's határozzák azokat mozgásra. Az idegek tehát a' munkásság kettős irányzatjára képesek; befelé, az idegrendszer egy középpontja felé, melly által az érzés eszközöltetik, és kifelé, az izomhoz, melly által ez mozgásra vagy contractióra (öszvehuzódásra) határoztatik. Az izmok azon tulajdonsága, mellynél fogva az idegek által mozgásra határozthatnak vagy ingerelhetetnek, *irritabilitas*-nak, vagy *INGERELÉKENYSÉGNEK* (l. e.) nevezetik, mellynek szükségesképen való ellentétele a' *sensibilitas* vagy is az idegeknek önmagokban vagy befelé való munkássága, mellyel az érzés adatik. Az állatnak tehát két létalapos tulajdonsága az irritabilitas és *sensibilitas* (ingerlékenység és érző tehetség, az állati organismusnak két leglétalaposb rendszere az ideg- és izomrendszer, két legsajátabb functiója (életmives tisztje) az ideg- és izommunkásság. Még egy harmadik főtulajdönt vagy functiót is különböztetnek meg az állati organismushan, t. i. a' reproductiót (az életmives massa visszánemzését). Azonban a' REPRODUCTIO (vö. e.) az állati organisatiósak nem létalapos tulajdonsága, hanem inkább a' plántáé

az állatban. A' plánta regula szerént sem nem ingerlékeny (*irritabilis*), sem nem érzékeny (*sensibilis*), hanem az ő egész élete a' plántai életmives massa nevezésében és visszanevezésében (*reproductio*-ban) áll, vagy abban, mit mi nevededésnek nevezünk. De ezt fogják némelly olvasók tudakozni, miként jó hát a' plánta az állatba? A' kérdő olvasó emlékezni fog, hogy az állat a' természetélet egy fölépcsőjét jeleli, és pedig mindjárt a' plánta felett lévőt. Mikor azonban a' természet vagy annak létele és élete valamely magas lépcsőre lépik, felveszi magával együtt az alsóbbat is egy magasb sphaerába, 's annak egy ezen sphaerához illő formát 's szabadabb életet ad. Innen a' plántában még folyvást él az ércz, az állatban a' plánta, de mind ketten szabadabbak, elevenebbek lettek a' magasb lépcsőre való emeltetés által. El lehet innen mondani: az állat felvette magába a' plántát, vagy is az állat az ingerlékenyebb lett 's érzéssel felruházott plánta; az állat tehát még bir plántai tulajdonságokkal, 's ezek különösen a' reproductióban nyilatkoztatják ki magokat vagy is a' táplálásban, melyhez az emésztés készíti az anyagot. Innen az állati testben két nemét különböztetik meg az organumoknak, t. i. plántai és állati organumokat; amazok bőrből vannak formálva, melly, mint a' plánták alapmassája, sejtes szövethől áll. Ide tartozik tehát nem csak a' külső, hanem a' belső bőr is, mellyből az edények (erek, szívó-lymphaticus edények) állanak, és a' hasznak edényekből álló belei. Ezen organumokban uralkodik különösen a' plántai természet, mert azok tisztje az emésztésben, táplálásban, el- és kiválasztásban áll. Az idegek és izmok ellenben különösen állati organumok, mert azoknak functióji, az érzés és önkényes mozgás, az állatok tulajdonjai. Az állati organismus minden létalapos részében a' plántai és állati válhatlan öszveköttetésben vannak, de egyiknek vagy másiknak felüluralkodása (hatalmasb léte) határozza meg valósággal az állatok különbféle lépcsőjít, organicus tökélyeknek kisebb vagy nagyobb gradusát. A' legalsóbb rendű állatokban még felüluralkodik a' plántai természet, 's a' mint tudva van, sokáig csudálták ezen állatok visszanevező erejét, mellynél fogva elvágott tagjaik visszapótolódnak, mind addig, míg az említett viszony nem tudatott. A' középlepcsőn álló állatoknál, p. o. a' bogaragnál és kétlakuagnál az irritabilitas uralkodik, a' sensibilitas pedig vissza van nyomva, mert a' felülható izommunkásságnál az idegmunkásság különösen kifelé irányzódik, a' mi szükségesképen annak befelé való irányzatját, következőképen az érzést fogyatkoztatja. A' magasb és legmagasb rendű állatoknál végre (a' madaragnál, és szoptató állatoknál) a' sensibilitas, melly a' legfőbb állati functio, leghatalmasb. Az állatok tökéletessége tehát különösen az idegrendszer tökéletességétől függ, mert ezen legmagasb rendszer kifejtődésével az egész organismus öszvehangzó kifejtődése együtt jár, mivel az idegek az egésznek élet- és rendadó principumai. Az idegrendszer kisebb vagy nagyobb tökéletessége, különösen az érzékek minemüisége által nyilatkoztatja ki magát, mellyek magok közt ismét egy rendszert, azaz, egy különbféle lépcsőjű egészet formálnak. Az érzékek t. i., organicus oldalról tekintve (mint érzékorganumok), nem egyébek, mint az idegrendszernek az állati organismus más plántai és állati részeivel vagy rendszereivel való öszveköttetései, még pedig úgy, hogy ezen részek vagy rendszerek az érzékorganumban az idegrendszernek alája vetve 's annak szolgálatjában vannak. Mennél nemesebbek már azon részek, mellyekkel magát az idegrendszer érzékorganummá öszveköttötte, annál magasb és nemesb az érzék, 's megfordítva. A' tapintérezékben p. o. az idegrendszer a' külső bőrt vetette szolgálatja alá, 's a' bőr az által idegessé lett, 's érzékorganummá emelődött; ugy de a' bőr az állati testben a' legalsóbb plántai képezet, 's ezért a' tapintérezék az érzékek egész rendszerében legalsóbb. Az izlés már magasb érzék, 's méltán belérezéknek nevezetik. A' bél, különösen a' gyomor, magasb állati vá (inashusossá) lett bőrből áll. A' bél állati része, különösen annak

felső végében, azaz, a' nyelvben formálódott ki; a' nyelv az izommiá és ideggé vált bél, innen egy olly érzékműszer, mely a' bélnek szánt ételket érzi, az által hogy azoknak chemicus tulajdonságát észreveszi. A' magasb érzékekben az organismus még nemesb részeivel öszvekölte jelenik meg az idegrendszer, 's különösen a' szem, az idegérzékűműszer, mivel a' látás az idegeknek legmagasb, legkülönösb functiója, mivel a' látás világosságkifejtődés, a' világosság, látás és a' közönséges természetnek mintegy legmagasb idegfunctiója. — Az állatok országában tehát az állatok közt lévő lépcsős különbség különösen az érzékek által is ki van jelelve. A' legalsóbb állatokban, p. o. a' polypusokban, még nem vehetni észre egyéb érzéket, mint a' legalsóbbat, a' tapintást, mellyben még mintegy be vannak zárva minden egyéb érzékek; a' szoptató állatoknál ellenben az állati organismus magasb kifejtődésével együtt az öt érzék egész rendszere jelen, 's munkásságban van. Chemiai tekintetben meg szokták az állatot és plántát különböztetni egyik vagy másik elementaris tárgynak, a' fojtó tárgynak; széntárgynak, savany- és víztárgynak felülhatása által. Ezeket az elementumokat ugyan a' szétbontás épen ugy felfedezi az állati anyagban, mint a' plántaiban, de a' szén- és fojtó tárgyra nézve igen különböző irányban, ugy hogy a' plántai anyagban a' széntárgy, az állatiban a' fojtó tárgy főszerepet játszik. Az állatok országában, melly alatt az állatok öszvesége értetik, mint minden más országában a' természetnek, véghetetlenbe menő különbféleség uralkodik, és a' bölcselkedő természetvizsgálók ezen különbféleség létalapját egy hasonló lépcsős különbségben találják, mint millyet már a' magasb rendű állatok organisatiójában megismertek, a' különböző rendszerek és organumok tekintetében. Innen ugy tekintik ők az állatok országát, mint egy nagy organismust, melly a' magasb rendű állatok specialis életmives alkatjának előképe szerint teremtett, 's ezen alapítják az állatok országának természeti vagy philosophiai rendszerét (I. TERMÉSZETRENDSZER), mellyet jól meg kell különböztetni a' mesterséges rendszerektől. A' mesterséges rendszereknél az organismusnak egyes, önkényesen választott részeitől 's azok tulajdonságaitól függ a' classificatio, honnan latni való, hogy sok illy állatsystemák lehetnek, mint valósággal vannak is. Az utóbbiak közt legkelendőbb, egyszersmind legegyszerűbb 's innen legkönnyebben megfogható az, mellyet a' híres Linné alkotott, ki magának igen nagy érdemeket szerzett az általa csinált és sok esztendőkön által közönségesen elfogadott, plánták és állatok classificatiója által a' mesterséges systematicaban. A' seregek meghatározása végett öszve hasonlítja Linné az állatokat organismusok belső elrendelésének némelly főpontjai szerint, 's a' rokonság és megkülönböztetés jegyeivé választá 1) a' sziv alkatját (egy vagy két kamarával); 2) a' vér színét és temperaturáját, (veres vagy fejér, meleg vagy hideg vér); 3) a' lehelés módját és organumait (tüdők vagy kopótyók által); 4) a' tenyészés vagy szülés módját (eleven fiak- vagy tojásokét); mihez még némelly külső organumok p. o. a' tapintó szarvak, mellyek által a' bogarak a' férgekől különböznek, vétetnek segedelműl. Így állott elő Linné esmeretes hat classisa: Szoptató állatok, Madarak, Kétlakuak, Halak, Bogarak és Férgék. Az utolsó classisba azonban Linné egymástól nagyon szembetűnőleg különböző állatlépcsőket foglalt öszve, 's különösen ezen tekintetben találták, 's méltán, szükségesnek idővel más természetvizsgálók, tőle eltározni annyiban, hogy látodik classisát, több classisokra osztották, 's különösen Cuvier legujabban az által, hogy mind a' férgek, mind a' bogarak classisát sokkal öszvebb szorította, az állatország classisainak számát hattal szaporította, 's így tizenkét classist határozott meg. A' szoptató állatok rendjét Linné különösen az előfogak létele és mineműsége szerint határozta meg, 's egyszersmind tökéletes lábak lételére vagy menetelére is nézett, 's ezen uton az esmeretes hét rendet találá: 1) emberhez hasonló, 2) előfogak nélkü

való állatok, 3) ragadozó állatok, 4) körmös állatok, 5) kőrödő állatok, 6) lófogú állatok, 7) szoptató tengeri állatok. — Blumenbach ellenben a' szoptató állatok rendjét a' lábak tulajdonságai szerint határozta meg, 's így tizenkét rendet nyert. Más kijelelt természetvizsgálók is, nevezet szerént Bechstein, Wolf, Mayer, Schinz, Temmink, Latham, Pennant 's mások tulajdon classificáláspróbákkal gazdagították az állatország mesterséges systematicáját, különösen a' madarakra nézve. Ha azonban a' mesterséges classificatiónál nyilván való, hogy a' természetvizsgálók a' természet szüleményeinek elrendelésében ahhoz mennél közelebb jutni igyekeznek, úgy abban kétség kívül Cuvier nyerte el a' koszorut, kinek systemája, melyet a' mesterségesek közt a' legtökéletesebbnek kell esmerni, mintegy általmegy a' természetibe. Miként különbözik már ezen utolsó, t. i. az állatország természetes rendszere a' mesterséges rendszerektől, arról sokaknak nincs világos ideája, hihetőleg, mivel nem vizsgálják meg, minemü alapokon vagy ideákon épül ez a' különbség, vagy talán mivel a' systematica czéljáról való korlátolt megfogás elnyomja az ösztönt ezen vizsgálódásra. A' ki t. i. azt véli, hogy a' természet országainak rendszerei emberi találmányok, mellyek által csak az emlékező tehetséget akarták segíteni, hogy magát az ember egy ország nagy sokféleségében orientálhassa, 's az egészet álttekinthesse, annak a' lesz a' legtökéleteseb rendszer, melly ezen czélnek leginkább megfelel. Ha a' mesterséges rendszerekre nézve ez a' nézet helyben hagyatik, úgy azoktól abban különbözik a' természeti, hogy annak magasb czélja van, t. i. hogy a' természet magasb esmeretét fundálja meg azon rend szemléletében, melyet ő vagy inkább általa az isten egyik, mint minden más országában, kinyilatkoztat, nem azon rend szemléletében tehát, melyet az ember öntalálmánya által a' természetbe belevisz, hanem azéban, melly a' természet örök törvényeiből ment ki. Azon idea, mellyből a' tudományos természetvizsgáló az állatok országának (ezen rendszabás alá tartozik a' plánták országa is) elrendelésébe kimegy, azon előre való feltétel, hogy az állatok országa nagyban ugyan azon organismus, mellyel ezen országnak egy tökéletes individuumma, egy egyes állat, az állatok országának legfőbb lépcsőjén (p. o. a' majom) bir. Az állatok országa tehát és az egyes tökéletes állat egymás hasonképei, 's ugyan azon rendszereknek és organumoknak, mellyek a' kis állatban előfordulnak, a' nagyban is (az állatok országában) fel kell találtatniok, úgy hogy egész állatok csak egyes organumokat képeznek, mellyek bizonyos organumoknak felelnek meg a' kis állatban. Ezen ideán alapul az állatok természeti rendszere, mellyben a' felosztas alapjául nem a' különös állati organismus egyes részei, hanem egy felsőbb állatnak egész organisatiója szolgál. Ez példaként még világosabbá tétethetik következőkép. A' fenebbekből kiki emlékezik, hogy a' tökéletes állati test a' systemák és organumok két nagy osztályából áll, mellyek egymáshoz úgy állanak, mint az alantlévő a' fenebbhez, vagy a' plántai az állatihoz. Az alsó osztály tehát csupa plántai organumokból áll, t. i. a' belrészekből, mellyekhez még az edények és erek is tartoznak; a' fenebb osztály a' tulajdonkép állati rendszereket és organumokat foglalja magában: az idegeket, izmokat és csontokat, mellyeket öszveségesen (természethistoriai tekintetben) husnak neveznek. Ha igaz már most, hogy az állatok országa nem egyéb, mint az állati organismus nagyban (a' nagy állat, macrozoön): úgy a' kis állati organisatio két főosztályának az állatok országában is két nagy (állat-) osztálynak kell megfelelni. 'S úgy is van ez valóban. Az állatok országának alsó osztálya az, mellynek állatai csak bőrrel körülvevett belrészekből állanak, de a' mellyek még husal, t. i. csontokkal, izmokkal, tulajdonképi idegrendszerrel, innen agy- vagy hátgerénczvelővel (azaz, az idegrendszer valamely középpontjával) nem bírnak. Ilyen állatok, mellyeknek a' plántai természet még felüluralkodik, p. o. a' bogarak, férgek, csigák, kagylók és korallok.

A' másik felsőbb osztályban a' belrészeket hus veszi körül, 's innen ezek a' hus állató részeiből formált érzékorganumokkal is, nyelvvel, orral, fülekkel és szemekkel birnak. Ilyen állatok a' halak, kétlaknak, madarak és szoptató állatok, melyeknél a' plántai természet az állatnak alája van vettetve. Amaz alsó osztály állataiban látni önállóságu belrészeket szabadon mozogni 's magoknak élni a' természetben, az alatt míg az alsóbb organumoknak ezen szabadsága 's önállósága a' magasb állati rendszerek (az izmok és fejedegrendszer) szolgálatjának áldoztatik fel a' felsőbb osztályban. Minthogy már a' kis (egyed) állapotban az organumok minden főosztálya az organumok bizonyos számából áll: szükséges, hogy az állatok országának minden főosztályában is ezen számnak az alsó felosztások egyenlő száma feleljen meg. A' mennyi létalapos különbségű belrészek jönek elő t. i. a' kis állatban, épen annyi alsó felosztásainak vagy seregeinek kell lenni a' plántai állatok osztályának. Egy a' létalapos belrészek közül p. o. a' bél, 's kell az állatok országában egy egész seregének lenni az állatoknak, melynek egyes állatai a' bélnek felelnek meg, 's melyeknek ezen hasonlatosságánál fogva bélállatoknak kell neveztetniük. Ilyen állatok a' férgek, melyek valójában nem egyetek, mint önállóságu magoknak élő belek, 's melyeknek nincsenek is egyéb organumaik, mint ollyak, melyek a' bélel legközelebbi összeköttetésben vannak, p. o. a' máj, mely sok férgeknél találatik, de tökéletlen állapotban. Ezen állatok mind gyűrűsök is; mert a' gyűrűk a' hordákat jelentik, melyek a' fenebb állatoknál a' belrészeket körülveszik. Ezen keves példák csak arra szolgálhatnak, hogy az állatország természetes classificatiójának megfogását 's lehetőségét megmutassák, 's az olvasók abból fogják látni, hogy a' seregek száma az egész különös állati organizatio elintézésén alapul, 's mihelyt az egyes állat 's állatország, (a' nagy és kis állat) közt helyes parallela vonatik, szükségesképen erősen meg kell annak határozatnia; ellenben a' mesterséges rendszereknél a' seregek és rendek számának különbséféképp kell kiesni a' szerént, a' mint az organizatio ez vagy amaz egyes részé (p. o. a' fogak, lábak, vagy a' fedezet) szolgál az elosztás alapjául. A' természetes rendszer előterjesztésére nagybecsű próbatétel Oken munkája „*Naturgeschichte für Schulen*“ (Leipzig bei Brockhaus, 1821 rézképekkel), mely nem csak az állatországot, hanem a' természet mind három országát felfogja. A' természetes rendszer, azaz, az egy igaz természetrendszer, empiricus feltételeire való nézve, különösen az állatok és plánták hasonlító anatómiáján és physiologiáján alapul, 's mennél több hiányai vannak még ezen előmenetelben lévő tudományoknak, annál kevesbbé lehet várni, hogy a' természetes rendszer előterjesztésének első próbája mindjárt tökéletesen üssön ki. Mert először a' természetvizsgálóknak tisztában kell lenni a' fenebb állatok 's plánták organismusának esmeretében, 's mennél nagyobb megegyezésben lenni a' rendszerek és organumok helyes felosztására nézve, hogy az országok természetes classificatiója általjában bizonyos alapra építhetessék. És még azon első próbatétel, minden tökéletlenségei ellen nem állván, is igen nagyérdemű, mert az által az ut megtöretett, 's a' természetvizsgálóknak bizonyos irány mutattatott ki, melyben az igaz természetrendszer mindég tökéletesb megalapítására 's előterjesztésére juthatnak. Igen sok függ még, az egész természetrendszer helyes előterjesztésére nézve, az ember természethistoriájának, mely anthropologiának neveztetik, előmeneteltől 's tökéletesítésétől is, melynek még eddig még csak kielégítő ideája 's egy ezen ideának megfelelő planuma sem volt. Mind eddig az ember, természetleírására nézve, az állatországbán áll, 's nincs még közönségesen elhatározva, sőt sok tekintetben kételkedni lehet benne, ha itt az állatország elején van e az ő igaz helye. Az állatoktól az embert különösen psychicus (lelki) tehetségei, az ész és értelem által, melyekkel az állatok nem birnak, különböztetik meg. De igazán véve, épen az által monda-

tott ki az ítélet, hogy az ember nem az állatokhoz tartozik, 's annál fogva nem a' zoologiában (az állatok természethistoriájában) kell őt leírni. Mer' az ész és értelem épen olly elzáró falat formálnak az állatország és emberiség közt, mellyen túl az állat nem mehet, mint millyet az önkényes mozgás és érzés formálnak a' plánta- és állatország közt, mellyen túl a' plánta nem mehet. Ha az embert így akarnók definiálni: az ember egy okos és értelmes állat, ez ellen nem lehetne semmi kifogást tenni, de igen, ha abból ezt akarnók következtetni, hogy az ember annál fogva az állatországba tartozik. Mert épen olly helyes az állat definitiója, ha azt mondjuk: az állat egy szabad mozgással és érzéssel felruhazott plánta; de ki merné abból azt következtetni, hogy az állat a' plánták országához tartozik? Ezen okokból várni lehet, hogy idővel, további kimiveltetésével, az anthropologia tulajdon rangját, mint legfenebb lépcsőt a' természettudományok rendszerében, a' zoologia felett épen ugy el fogja nyerni, mint a' zoologia már régen elnyerte magasb rangját, mint tulajdon főlépcsőt, a' phytologia (botanica) felett. Egyébiránt a' természettudomány ezen megyéje mindég tovább terjed. Linné 1766 6137 állatnemet irt le; Gmelin 1788 19,125 állatnemet laistromozott, jelesen: 442 szoptató állatot; 2568 madarat; 366 kétlaku vagy csuszómászót, ezek közt 250 kigyónemet, 38 mérgessel; 836 halat; 10,881 bogarat, ezek közt 700 ártalmas erdőbogarat; és 4032 férget. Most 30,000 nemet számlálnak. Montfort a' kagylóknak több mint 6000 nemét és korcsfaját esmeri. 'S micsoda lépcsőzetek sora az ázálékférgesektől a' hat mázsát nyomó oriaşkagylóig! A' német literatúra igen gazdag a' zoologiai tárgyokról, 's kivált egyes osztályairól ezen tudománynak a' Németek jeles munkákkal, igen szép, felette természethiv képezetekkel bővelkednek, p. o. *Schreber's Säugethiere*, Goldfuss folytatásával; *Die Naturgeschichte der Vögel Deutschlands von Wolf und Meyer*; a' Darmstadtban kijött, (de előmentében, fájdalom abbaszakadt) német ornithologia; Bloch munkája a' halakról; Ochseneimer pillangóji; Esper plántaállatai; *Naumann's Naturgeschichte der Vögel Deutschlands*; *Fauna Insector. Europ. Ahrens- és Germartól*; és Schrank *Fauna boica*-ja; *Ficini's Übersicht des gesammten Thierreichs nach den neuesten Beobachtungen*, (Dresden 1820.) A' közönséges zoológiára nézve, különösen következő munkák ajánlathatnak a' németek közül: 1) Spix: *Geschichte und Beurtheilung aller Systeme in der Zoologie nach ihrer Entwickelungsfolge von Aristoteles bis auf gegenwärtige Zeit*. (Nürnberg 1811. 8.); 2) Goldfuss *Handbuch der Zoologie* (Nürnberg 1820. II. 8.) 3) Carus *Zootomie* (Leipzig 1818. 8.); 4) Blumenbach: *Handbuch der vergleichenden Anatomie u. Physiologie* (Göttingen 1804. 8.); 5) Cuvier: *Das Thierreich, eingetheilt nach dem Bau der Thiere, als Grundlage ihrer Naturgeschichte und der vergleichenden Anatomie. Aus dem Französischen, mit Zusätzen von Schinz*. (Stuttg. 1821—22 II. 8.); Blumenbach: *Abbildungen natnrhistorischer Gegenstände. 10. Hefte*. (Göttingen 1797—1810. 8.) Azonkívül kivált erdőszőknek és gazdáknak ajánlásra méltó, Bechstein's *Gemeinnützige Naturgeschichte Deutschlands*, a' mennyiben a' zoológiáról értekezik, 's a' természetes rendszerre nézve Oken's *Lehrbuch der Naturgeschichte*, három rész, melly a' zoológiát két osztályban foglalja magában. Nálunk dr. Földi János volt első, ki Blumenbach kézi könyvének utmutatása szerint a' természethistoriát megemertette, 's magának ezen tekintetben érdemeket szerzett, de annak csak első részét a' zoológiát adhatá ki (Posony 1801. 8.) Ó utána dr. Szentgyörgyi 's végre Pethe kezdenék a' természethistoria kidolgozásához, de ezek is mind ketten csak a' zoológiát dolgozák 's adák ki. Minap dr. Schönbauer váczí prof. előfizetést hirdetett Magyarország ornithologiájára, de a' mellynek kiadásában a' halál megakadályoztatta.

A. B. P.

ÁLLATFESTÉSEK, különbözőféle classisú állatok characterének képviselői ábrázolatjai, még pedig ollyfélék, mellyekben az állat nem mint

melléktárgy, hanem mint főtárgy jelenik meg. Az állatcharacter vagy nyugalomban, vagy mozgásban ábrázoltathatik, sőt mind a két esetben allegoriául szolgálhat, mint Aesopus meséjében, midőn általa emberi cselekedetek érzékítettnek. Az állatfestésben nem csak a képzés fontos, hanem az állatok characteristicus állása, mozdulati és főképen kitünő ösztönei, kívánságai és hajlandósági is. Ezeket kivált a vad állatokban vizsgálni, ritkán akad a képírónak alkalma, a honnan ezen körben is a phantasiának kell mint segédnek munkálkodnia. A legnagyobb állatfestések nagyrészt állatviadatok 's vadászatok ábrázolatai, melyeknek, ha azt akarjuk, hogy valódi tessenek, nem a kinzott állatot, hanem csak az állatot természeti erejének kimutatásában kell ábrázolniok. Illyen állati festésekben Rubens és de Vos Márton, de még inkább Sneyders Ferencz különböztették meg magokat. Az állatcharacteret nyugalom állapotjában Roosok, Weenix 's m. ábrázolták igen jelesen. I.

ÁLLATI ÉLET, a növényi vagy plántai élettől abban különbözik, hogy a szabadságnak, önmunkásságnak és önállóságnak magas fokára jutott fel. A plánták látható mozgási a szétől 's egyéb külső dolgoktól függenek, az állat ellenben nagyobb szabadsággal és önhatározással belső ösztönből mozog; a plánta a földhöz van kapcsolva, az állat öntetszése szerint változtatja álló helyét. A plántai élet munkásságköre csak az anyagok képzése, bir ugyan ezen életfűnctióval az állat is, de ezen földön más, az állatnak tulajdon körébe való virágzatok fejedeznek ki, a külvilágba való avatkozás, mi önkény szerént történik, a külvilágnak önlényébe való idealis felvétele az érzekekben és a külvilágon túl emelkedés a lelki munkásságokban, mik csak az emberben fejtődnek ki tökéletesen. Ekként változnak mind az anyag, mind a fűnctiók az állatban.

A. B. P.

ÁLLATI FŰNCTIÓK, a fenehekhez képest (I. ÁLLATI ÉLET) azok, melyekkel az állatok a plánták felett tulajdonkép birnak, 's már Galenus, ki a physiologiai tárgyak felállításában a fűnctiók egy seregét „animales“ ezim alatt hozza fel, illyeknek teszi a mozgást és érzést. Az újabb physiologia nyelve szerént, az irritabilitas- és sensibilitashoz tartozó fűnctiók azok, melyek az állatnak kizárólag tulajdoni. — Van ugyan a plántákban is belső mozgás, melly nélkül sem a nedv a gyökérnél fogva, sem a levegő a levelekből a derékba nem juthatnának; de ez itt még is egyedül csak a képző (plasticus) processusnak van alája vetve. Az irritabilitas és sensibilitas főbb fűnctióji, az önakaratos izommozgás, az edényrendszernek és a vérforgásnak sokkép egymásba font fűnctióji, kizáró tulajdoni az állatnak. — Mihelyt azonban ezen fűnctiók mozgásba jönnek, azonnal szükségek van olly organumokra, melyek által az megtörténhessék, s hol egyszer valamely organismus birtokába jutottak, 's azt áthatották, annak többi fűnctiójira és organumaira is azonnal munkálkodnak; 's nincs egy visszzenemző fűnctio is, melly azoknak befolyását nem érezné. Az állati fűnctiók és organumok, edény és idegek formája alatt, minden visszzenemző fűnctiókba és organumokba belevegyűlenek, 's azok formáját megváltoztatják, ha szinte, mint szükséges, azok valóján nem változtatnak is. Innen van, hogy az állatban a növényi és visszzenemző fűnctiók is más alakban mozgással és érzéssel öszvekötvén mennek végbe, hogy mindenik az idegek befolyása alá esik, 's az idegmunkásság rajta uralkodik. Ennek szükséges következése az, hogy a productum, az életmiv, annak alkotja, formája és tulajdonsága más-kép lssön ki, mint ott, hol ezen befolyások nincsenek meg, a plántákban.

A. B. P.

ÁLLATIMÁDÁS. Az állatimádás azon alapul, hogy az ember előtt az állati természetben emberfeletti, csudás valami, őt érintő jótékony vagy rontó természeti erő mutatkozik. Bizonyítja ezt az Egyiptomiak állatimádása, melly egészen helybeli 's ezen nemzet miveltségi lépcsőjéhez volt szabva. Sok állatnemet megölni nem vala szabad, 's némelly egyes

állatok mint az istenség képviselői a templomokban tiszteltettek, és bebalzsamoztattak. Magasra emelkedvén a' műveltség, az istenek és istenségeknek jelképei gyanánt tekintettek az állatok, onnan származtak a' kutyafejű istenek, p. o. Anubis. Végre az egyiptomi papok astronomiai képzeteket is egyesítettek ezen symbolumokkal. Az állatimáda s divathan nagyon mind addig, míg az ember főképp a' természettől s annak erejéitől függni érzi magát, s az ösztön csudálatos munkálódásiban a' természeti kénytelenséget látja uralkodni.

ÁLLATI MAGNETISMUS, I. MAGNETISMUS.

ÁLLATI MATERIA, az állati élet hűvelye, anyaga és külső látható kinyilatkozása. Az egyszerű őanyagokat maga az élet céljaihoz képest sokféle állati anyagokká teszi össze, melyek különböző rendekre szakadnak, melyekben egy egy formát mindég a' másikkal függ össze. Négy illy rendet állítunk fel: a) A' nedvek magok forma nélkül valók, de mindennemű formaképzésre való tehetséggel és lehetőséggel bírnak, ők magok nincsenek organisálva, és még is mindent organisálnak, s csak a' legegyszerűbb természetvizsgálás tarthatná őket élet nélkül valóknak, küldölgöknak. Következő rendben látjuk őket össze kapcsolódni és egymásba általmenni: gyomornedv (chymus), tejnedv (chylus), lymph, vérekes-, verő erek, vér, elválasztott és kiválasztott folyóságok. Az első és utolsó ezen folyóságok közül a' külvilághoz kapcsolódnak, s így ezen rend ott kezdődik, s abba tér vissza. b) A' reczés szövet az életmives kristályosodás) a' visszamenésnek felel meg, részszereint körülveszi az organumok felületét, részszereint behat a' külső substantiába, vagy is inkább alapul szolgál, mellyen az organumok formálódnak, maga az organum iránt mindég különböző marad, eszközli, de nem határozza meg annak életét és munkásságát, létét. A' reczés szövethez legközelebb állanak a' savós hártályk, ezekhez a' taknyos hártályk, mellyekből úgy fejlődik ki a' mirigyes formát, hogy a' szélességi és felületes dimensio mélységbe megy által, vagy is köbös foglalatulává változik. Végre a' taknyos hártálykkal a' bőr van egy sorban, mint a' test fedőleke s határozó bevonatja, melly a' felbőrrel bevont szemölcsös (papillaris) testnek és hajszáledényhálóknak felvétele által önállóságú organummá változik, mellyben a' bőrformálás, a' visszamenés tulajdonja és resultatuma az életmives-állati képzés legmagas fokát érte el. c) A' rost polarissá és ingerelhetővé lett reczés szövet, de a' melly a' polaritás végett hosszúságba terjeszkedik. Ezen áltmenetel a' tüdőkhben van kijelentve. A' rostnak további emelkedése által az edény áll elő, melly tulajdonképen nem egyéb eredetkor, mint egy üressé lett, a' visszamenés köréhez tartozó rost, és a' mellyben az ellentételek két hártály közt, mellyek a' lument nyitva tartják, lumen és falazat, ág és törzsök, arteria és vena, edény és folyóság közt lassanként kifejtődnek, s így az edény formálását és annak életmives méltóságát nevelik, míg végre a' szivben, a' legmagasb edényformátalban, mind ezen ellentételek egyesülnek, központosulnak, és így egy edényrendszert csinálnak. — Több vagy párhuzamosan, vagy külpontosan (excentric) menő és soha két ágazatra nem oszló rostok összegyűlése által nyalábok állnak elő, több nyalábok összegyűlése által izmok. Ha az izomformátal a' visszamenés organumaiba, a' hártálykba ereszkedik, akkor hushártályk, izomhártályk, (az edények és ételcsatorna hártályji) állnak elő, mellyek az edényrendszer centrumában, a' szivben, és az ételcsatorna két végén valóságos izmokba mennek által. Az izmokban azonban elérte már legmagasb pontját (culminatióját) a' rostformátal, s már benne ismét visszalépni kezd. Az izmokban áll az in elő, annak sejtes hűvelyeiből a' rostos hártályk, ezekhez kapcsolódik félbeszakadatlan rendsorban a' rostos-porczogós szövet (a' fülgombában, az orr rekeszfalában és szárnyaiban, szemhéjakban, közporczogókban), a' mi a' porczogó és csontformátalba való áltmenetelt teszi. d) A' velőformátal, mint legfőbb életmives anyagformátal, alapképül szolgál az agyvelő- és idegrend-

szer kifejtődésében, neki tulajdon golyóformájánál fogva. Ez a mélység dimenziójának, a kőnek kinyomása, mely az irritabilitas és edényrendszernek az idegre való befolyása által a hosszúság dimenziójává változtatik, de a ganglionokban és az érzékek organumaiban (kivált a szemben) ismét visszatér 's az agyvelőben legtökéletesebben kinyomódik. Az állati anyag vegyületét az újabb chemikusok különös figyelemmel vizsgálgaták, de az itten felnyíló nagy mezőnek minden részeit még ezek sem dolgozhatták ki. Az eddig való vizsgálatokból a jó ki, hogy az állati test massaja következő állati részekből áll: 1) vas, mely rendszerént oxydálva van, 's a vérben nagyobb mértékben találatik; 2) mészföld, minden állati hamuból lugszák által előáll, 's a csontokban igen bőven van — de mindenütt savanyokkal öszveköttve; 3) kovaföld, mondják hogy van keves a fogak zománczában; 4) víz, minden merő és folyós részekben, de sehol sem tisztán; 5) levegő, az üregekben, gőzforma folyósságokkal vegyítve, állati gőzt ábrázolván, az üregek kinyitásokor elrepül, 's sok részekből kifejlik a levegőszivattyu alatt, eudiometriai próbatételek szerént hasonlít az atmosphaeraei levegőhöz, de hamar megrothad. Ha vízen átterszti az ember, tulajdon szagát ebbe leteszi; eljente zavaratlan marad a víz, de ha keves ideig áll, megzavarodik, fejér lesz, és felhők verődnek le; 6) széksó, phosphorral és sósavanyal egyesülve sok folyósságokban, szénsavanyal öszveköttve csaknem minden részek hamvában; 7) a hüzsó (ammonium), a vizeletben és izadtságban; 8) keves kénkő a tojásfejtárgyban, a körmökben 'sat. 9) phosphor, a kocsonyában, a tojásfejtárgyban, a csontokban, porczogókban 'sat.; 10) sósavany; 11) kénsavany; 12) phosphorsavany; 13.) szénsavany; 14) folyóspáthsavany, a fogak zománczában; (állati savanyok t. i. mellyek az állatok országának tulajdoni); 15) hűgysavany, mely apró kristályos veres főveny-golyócskák formájában ül a meghült hűg fenekére, a vízben nehezen, az égető alkalikban és a salétromsavanyban könnyen felolvad, a hévségben elrepül, és könnyen kristályokba lépik, 's nem találatik a rothadt hűgben, alapja (basisa) igen öszvetett; 16) kéksavany, mely az alkalival öszveköti magát, ha ez csont, vér, hus 's egyéb részek szénével fedett tégelyben egy ideig mértékletes hévben volt, 's azután kilugoztatik. A vasat kék színben veri le olvadékból, 's a berlini kéket hozza elő; 17) a tejczukorsavany; 18) a hangyasavany, és 19) a hernyósavany. — A mennyire eddig ezen anyagok, mellyek az állati-test állató részeit teszik, el vannak bontva, savany-, fojtó-, szén- és víztárgyakra lehet őket reducálni, 's azokról, mellyek nincsenek elbontva, gyanítani lehet, hogy épen azon állató részekből vannak öszvetéve. Ezek azok a négy tárgyak t. i., mellyeket az újabb időkben rendszerént az igaz elementumoknak tartanak, mellyekből, mint mondják, minden földi dolgok állanak, 's mellyek az által, hogy egyik vagy másik a többit felülmúlja, egész classisokat tulajdon characterrel felruház. Igy vélik a kültermészetben az érczet a széntárgynak, a földeket a fojtó tárgynak, a savanyokat a savanytárgynak, az éghetőket a víztárgynak felelni meg. Az állati organismusban, ugy látszik, a kocsonya felel meg a széntárgynak, mellyből legtöbbször láttatik birni más elementumok felett. Hasonlít az a plántai nyálkához, felolvad a vízben, 's mint tudva van, az állati test sok részeiből lehet főzés által nyerni. A rost, ugy látszik, a kocsonya életmivés felemelkedése; savanyokkal által is lehet változtatni; alapja fojtó tárgy 's az ingerelhetőség organumainak tulajdonnemű alapul szolgál. — A tojásfejtárgyban több a víztárgy, eredetikép felolvad a vízben, 's ezen tulajdonságot savanytárgy és savanyok által, hévség, érczsavak és alkohol által elveszti. A savanyok gyengén, az égető lugsók tökéletesen felolvasztják. Különösen az idegek velejében, a ganglionokban, az érzékidegek hártvány kiterjeszkedéseiben, a hátgerénczvelőben és agyvelőben találatik; 's ehhez képest a sensibilitas organumainak alapja gyanánt tekintethetik, — Igy formálnak az állati organumok vegyületek-

re nézve is rendeket magok közt, egymásba kapcsolódnak; úgy látszik, az állati nedvekben is valami hasonló történik. Alapjuk természetesen, valamint a' kültermészetben, maga a' víz, 's a' savós hártvány által elválasztott vizes folyóságokhoz csatolja magát a' nyál, a' fodorháj, mirigynedv, a' könnyek, a' vizes és üvegnedvesség. A' kiválasztéki folyóságok, bőr és tüdőgőz, izzadtság, hügy és epe magok új rendet formálnak, melly amahhoz csatolódik. Végre a' tápláló folyóságok különös rendet formálnak, 's magok közt ismét egy részegészet csinálnak, mellyhez a' tejet lehet sorolni.

A. B. P.

ÁLLATI MELEGSÉG, az állati test azon tulajdonsága, mellynél fogva az őt körülvevő medium melegmérsékletétől függetlenül a' melegség bizonyos lépcsőjét megtartja; maga a' lépcső magassága a' sensibilitás és irritabilitás azon fokától láttatik függni, mellyen az állat a' természet országában áll. Mennél nagyobb az állatokban lévő izgathatóság, annál magas lépcsőre lépik melegségek; a' madaraknál legmagasb ez. Altaljánban, mennél szabadabb 's önállóbb valamely teremtmény, annál állandóbban megtartja melegséggradusát. Ezért áll ki az ember, kinek melegsége körül belől 30—32° R., minden éghajlatot; ezért tartja meg a' medium legkülönbözőbb melegmérsékleteiben is a' melegség ugyan azon lépcsőjét, sőt a' hidegebb mediumban emelkedik az állat temperaturája, a' melegebb mediumban pedig először néhány gradussal alább esik. Fordyce és Bladden az izzó hévségben, két leány pedig Franciaországban egy süttő kemenczében, hol gyümölcs aszott és víz főtt, 's mellyben a' hévség 150°-nyi R. volt, kiállták a' melegséget. Ezen jelenet a' capacitás szaporodása vagy is azon tehetség által eszközöltetik, mellynél fogva a' test több meleget köt meg magában, továbbá az önmegemlékezés megkisebbedése, 's végre a' melegkivezetés processusának felemelése által az izzadtságban. Nem kevesebbé esmeretes, mi magas lépcsőjét állhatja ki az ember a' hidegségnek, 's ezen jelenet hihetőleg az ellenkező momentumok által eszközöltetik. Az egyes individuumokban is mennél magasra emelkedik az ingerelhetőség, a' nem, kor és temperamentum által, annál magasb a' melegség; sőt magok az egyes részek is ezen törvény szerén t különböző temperaturájuk, 's ez legmagasbra van emelkedve a' rekeszhártya táján, hol ebben magában, a' szivben, nagy edényekben és tüdőkben mintegy középponti ülő helye van az ingerelhetőségnek. Végre látjuk azt is, hogy ha az ingerelhetőség egyes állapotokban fel van emelve, a' melegség hasonló irányban áll elő. Az edények, izmok, tüdők nevedekett mozgása felemeli a' melegséget, mint a' mindennapi tapasztalás bizonyítja. Az olly nyavalyák, mellyek felemelt irritabilitásból állnak, ugyan azt okozzák, mint azt a' hidegtelelés és gyluladás mutatják. Innen nem helytelen azon gyanítás, hogy az állati melegség legközelebbi alapját az ingerelhetőségben kell keresni, de a' mellynek állapotja az idegek befolyásától 's az agyvelőnek a' testen való uralkodásától függ, melly a' hideg- és melegvérű állatokat különbözteti meg különösen egymástól. A' Brodie által tett próbatételek az újabb időkben, bebizonyítják az agyvelőnek ebbeli befolyását. Ő t. i. a' tengeri nyul agyvelejét semmivé tette, 's mesterségesen feltartotta a' lehelést, és még is az állat melegsége rövid idő alatt szembetűnőleg lesüllyedt.

A. B. P.

ÁLLATI ÖV, I. ZODIACUS.

ÁLLATI-ÖV-FÉNY, I. LUMEN ZODIACALE.

ÁLLATPLÁNTÁK, I. ÁLLAT.

ALLEGORIA (e' görög szótól αλλο másként, és αγορευω beszélni), olly ábrázolás, mellyben a' jegyek, mellyek által ábrázolunk, még valami egyebet jelentenek, mint közvetetlen, azaz, rendes szokás szerént és az ők különös öszvefűzésére nem tekintve, tennének. Azonban ezen kifejezésnek uralkodóvá vált használása megkívánja: 1) ezen elrejtett és a' közvetetlen észrevehető értelemnek neminemű atyafiságát vagy hasonnemségét, mellyek mind kettejének folyvást parallelben kell egymással men-

nie, mert különben az ironia is, mellyben a' positivum által az ellenben lévő negativumra emlékeztetünk, ide tartoznak; 2) az a' mesterség, hogy az ábrázoltnak szem előtt lévő értelmé által ezen hasonnemiségnél fogva a' rejtett értelmet is a' szemlélő elméjében bizonyosan felébredszük; melly mesterség annál nagyobb, mennél bizonyosabban kifejlik a' közvetlenül szem előtt lévő képnek szemlélésénél a' szemlélő képzelődő tehetségében az annak megfelelő fenebb jelentése az ábrázoltnak, vagy az ideális hasonkép, úgy hogy az utolsónak tiszta szemlélése mellett az első lassanként hátravonul 's csaknem elenyészik. Közönségesen tehát allegoriának neveznek minden ábrázolást, mellyben valamely tárgy egy hasonló vagy atyafias tárgy által fejeztetik ki. Az ábrázolásnak szem előtt fekvő értelmé rendszeren érzéki vagy historiai (szélesb értelemben), melly a' jegyeknek 's azok öszvetételének természetes és rendes értelmén épül, és valamely különös tárgyat, valamely különös megesett dolgot vagy történetet foglal magában és ad hirül, akar valóban megtörtént legyen az, akar csak megtörténtnek képzeltessek; az elrejtett és az elsőbbnek szemléltetkor kitünő értelem pedig inkább szellemibb és egyetemibb, melly az egyes eseteken 's történeteken, mellyekre az ábrázolás czéloz, tul megyen, és az ideák 's egyetemes megfogások körében fekszik. Innen világos, miért nevezhetni minden szép művészséget bizonyos értelemben allegoriainak — mert a' szép miv különös érzéki jegyek által valami felségesbet, ideált akar ábrázolni, — szorosb értelemben pedig allegoriának a' művészségnek csak olly szüleménye neveztetik, mellyben az ábrázolás eszközei úgy egybe vannak köttetve, hogy egybeköttetések által kettős, azaz, egy különös és egy egyetemes értelmet ábrázolnak; melly kettős jelentése valamely érzéki tárgynak vagy történetnek kétség kívül felteszi egyszersmind a' különösnek és egyetemesnek, sőt a' természetnek és szellemnek bizonyos eredeti atyafiságát, mellynél fogva az érzéki mi reánk nézve valami szellemit jelent, és az ideale valami individuale által előterjesztethetik. Világos innen továbbá, miért teszik ellenébe sokszor az allegoriát a' (szélesb értelemben vett) historiaiának, és ollyankor az allegoriát phantasiának (objectiv értelemben) 's megkülönböztetve ideális ábrázolásnak nevezik. Mert ámbár lehetnek ábrázolások, mellyeknek tulajdonképi historiai megesett dolog, azaz, történetírás köréből vett cselekedet vagy történet tétetett alapul, mindazáltal a' történeti dolog már magában annyi jelentéssel bir, hogy az a' tekintetet folyvást a' különösre vonzaná, mi által egyszersmind az allegoria czéljának, hogy az érzékiben és különösen egy szellemi hasonkép, egy egyetemes igazság ábrázoltassék, el kellene enyésznie. A' honnan az a' különös, mellynek az allegoria alapjául kell szolgálnia, inkább közvetlenül a' teremtő képzelődő tehetség tárgya és szüleménye. Végre világos az is, honnan van, hogy az allegoria csak az úgy nevezett beszéző művészségekben, azaz, ékesszólásban és költésben, a' képző művészségek közt pedig csak a' festésben, plasticában és mimicában jöhet elő, teljességgel nem pedig a' muzsikában és építőmesterségben; mert csak az elébb nevezettek képesek ábrázoló eszközeik által, kettős értelmet, és a' különös mellett közönséges jelentést fejezni ki. Vannak azonban az elébb nevezett művészségekben olly ábrázolatok is, mellyeknek tárgya historiai vagy a' mondához tartozik, mindazáltal ezek is historiai önállóságok kára nélkül bizonyos közönséges értelmet adnak, vagy, mint mondják, magokat allegoriái módon engedik magyaráztatni, a' nélkül hogy allegoriát vennének czélba (p. o. Erös, Hercules, Apollon). A' mennyiben már ezeknél a' közönséges értelem mintegy önkényt jött elő a' különösből, az allegoriánál pedig megforditva látszik a' dolog (jussanak itt eszünkbe amaz allegoriás személyek, Victoria, Spes), annyiban az allegoriát is nétt ellenébe taszik a' symbolicalnak; melly kifejezéseket más tekintetben gyakran egyetjelentőleg használnak (mint midőn p. o. a' művészségeknek általjában allegoriái vagy symbolical természetet

tulajdonitanak). Mások az allegoria és symbol közt lévő különbséget önkényesen és félszegül úgy határozzák meg, hogy a' symbolt az olly egyes tárgyra szorítják, a' melly még nem is képez önálló mivét, és így a' symbol által olly jegyet értenek, melly által valamely tárgy vagy megfogás jelentetik (p. o. a' békeség-jelentetése olajág által), a' symbolicaí alak alatt pedig valamely megfogásnak megszemélyesítését, az allegoriát pedig inkább az alakok és képek egy nagyobb egészére viszik, melly által, olly cselékedethez szövetvén az, melly nem a' mouda vagy történet körében fekszik, valamely rokon értelmű igazság kiabrázoltatik. Ezen különböztetés szerént a' symbolicaí ábrázolások (p. o. Rafael symbolicaí alakjai vagy allegoriai személyei: Okosság, Igazság) mind magokban felálhatnak, mind az allegoriának valamely részét tehetik (p. o. Eros, ki oroszslányon lovagol). Azonban az allegoria is nem mindenkor egy allegoriai egész vagy különös miv, hanem úgy is fordul elő, mint valamely mivnek része, még pedig az ékesszólásban és poésisben; 's ennyiben a' rhetoricaí figurákhoz, nevezetesen a' tropusokhoz (l. e.) számláltatik, és a' metaphorától, melly hasonló és rokon előterjesztéseknek 's tulajdonságoknak hasonló tárgyra való átvitelében vagy azoknak felcserélésében áll, csak kiszélesítése által különbözik, a' honnan gyakran méltán neveztetik kiszélesített vagy folytatott metaphorának is. Illynemű allegoria van Shakespearenek e' szavaiban: „Nekem örömmel van megtöltve poharam egészen a' széléig. „Kit költenek öröme a' virágok, ha gyökerek elszáradott?“. Nem is csupán a' kifejezések szükében, bizonyos tárgyra nézve, van ezen figuráknak, valamint minden metaphoráknak, kiváltképen való eredetek, mint Cicero említi, hanem még inkább egy eleven elmének azon ösztönében, hogy érzelmeit 's azoknak tárgyait erősen és elevenen kifejezze, vagy azon gyönyörben, mellyet minden egybehasonlítás és egy kiváltképen való egybehasonlító tehetségnek (elmésségnek) gyakorlása nyújt. Azon ösztönöztetésben iparkodik az érzelmet kísérő képzelődő tehetség 1) a' szellemi megtestesíteni (ez a' tulajdonképi metaphora és allegoria); 2) a' testit megeleveníteni és megszellemesíteni, vagy 3) egyenlő sphaerájú hasonltárgyakat egybekötni, felcserélni és a' természeti jeleneteket személyesen kiabrázolni (p. o. Aurora), mellyben alapul az allegoriának háromféle neme. A' megilletődött elmében pedig az egybehasonlítás olly gyors, a' szemlélet olly eleven, hogy a' kép vagy hasonltárgy szinte észrevételten lépik az egybehasonlítandónak helyére; az által maga a' kifejezés rövidebbé válik; felébreszti a' kép előterjesztésekor az olvasónak egybehasonlító tehetségét és elmésségét, 's az által, valamint általjában a' gondolkozás rokon sphaerájiból való külön tárgyak felcserélése, egy bizonyos gyönyört szerez, melly a' a' mi előterjesztéseink harmoniáját és egységét mindenütt kíséri. Innen kitetszenek az allegoria használásának főalaptételei is mind beszédben, mind költésben. 1) Az allegoria legközelebb a' megilletődött állapot tulajdonja, mellyben minden a' megilletődés tárgyára vitetik, és annak tulajdonsága, oka vagy munkálatja gyanánt tekintetik, a' szorongó egybehasonlítás vagy nyugodt vizsgálat pedig, melly, mint a' hasonlatban, az egybehasonlított dolgokat egymással általellenbe teszi, lehetetlen; 2) ahhoz képest a' kifejezés rövidségét szereti, és 3) az ábrázolandó tárgy helyett valamely képet kap meg, melly azt mesterkézés nélkül a' maga mivolta és munkálatja szerént hathatósabban és világosabban jegyzi, mint a' közönséges kifejezés, egyébiránt pedig tartozik magát a' tárgy fontosságához szabni. Immár mint önálló egész vagy különös miv hasonló módon 's a' megmondott háromféle uton mehet nagyban az allegoria; de akkor legelő is és főképen az a' nehéz kívánat adja elő magát, hogy az ábrázolandó tárgy a' kifestett képnek leple alatt könnyen és világosan állcsillámljék, 's a' képzett érzéktől könnyen felfelezethessék, a' nélkül mindazáltal hogy a' kép valami nagy p. o. historicaí fontossággal bírjon, melly által maga a' tárgy meghomályosítottánk, vagy igen közönséges